



describantur. qui ad cenam uocantur & ueniunt. Pauperes & debiles. Debi-
les dicuntur qui iudicio suo apud semet ipsos infirmi sunt. Nam pau-
peres & quasi fortes sunt: qui positi in paupertate superbi sunt. Cæci
uero sunt: qui nullum ingenii lumen habent. Sed dum motu uiciorum
in membrorum debilitate signantur. profecto liquet quia sicut illi pec-
catores fuerunt qui uocati uenire noluerunt: ita hi quoque pecca-
tores sunt qui inuitantur & ueniunt. **C**laudi quoque sunt: qui rectos
gressus in operatione non habent. Sed peccatores superbi respuunt
ut peccatores humiles eligantur. **H**os itaque elegit deus quos despiciet
mundus. Quia plerumque ipsa despectio hominem reuocat ad semetipsum.
Is enim qui patrem reliquit & partem substantie quam precepit prodige ex-
pendit. postquam esurire cepit in se reuersus dixit. **Q**uanta mercen-
narii patris mei habundant panibus. **L**onge quippe ab se discesserat
quando peccauit. **E**t si non esurisset in semetipsum minime redisset.
Quia postquam terrenis rebus indiguit. tunc cogitare coepit quid
de spiritalibus amisit. **P**auperes ergo & debiles. cæci & claudi uocantur
& ueniunt. quia infirmi quoque atque in hoc mundo despecti. plerumque
tanto celerius uocem dei audiunt: quanto & in hoc mundo non
habent ubi delectentur. **Q**uod bene amalechitarum puer ille
egyptius designat. qui amalechitis predantibus atque currentibus.
eger remansit in uia. fame siti que aruit. **Q**uem tamen dauid
inuenit. ei cibum potumque prebuit. **Q**ui ilico conualescens dux
dauid factus est. **C**onuuantes amalechitas repperit. & eos qui se
deuilem reliquerant cum magna fortitudine prosternit. **A**ma-
lechita quippe populus lambens uocatur. **E**t quid plamben-
tem. populum. nisi mentes secularium designantur. que

L. COELII LA CTANTII FIRMIANI

Diuiinarum institutionum Libri VII
De ira Dei Liber I
De opificio Dei Liber I
Epitome in libros suos, liber acephalos,
Phoenix.
Carmen de dominica resurrectione.
Carmen de passione domini.

*Præterea, eorum quæ in toto hoc opere notatu digniora
uisa sunt, in dex copiosissimus.*

Occasio



Fronte capillata

post est occasio raluia.

BASILEAE, APVD ANDREAM CRATAN
DRVM, ET IO. BEBELIVM, MEN
SE IANVARIO, ANNO
M. D. XXXII.

*Costabat iste Lactantius i crud, empt9 R. p. d. Abti
Werdin, xij. alb. Anno. 1539.*

EORVM QVAE IN
LACTANTII OPERIBVS
PRAECIPVA HABEN-
TVR, INDEX.



- Cademicorum scientia. 33. D
Accius Nauius cotem no-
uacula secat. 23. D
Acestes Siciliae rex. 17. C
Adorandus deus creator, minime ue-
ro creatura. 22. A. B
Aduentus Christi duplex. 58. C
Adulterij crimen fugiendum. 96. B. C
Aegros curare summae humanitatis est
Aegyptij bestias coluerunt. 22. D (89. B
Aegyptij astrologi omnium primi. 30. B
Aegyptiorum superstitio. 79. C
Aegyptiorum & Pharaonis submersio
in mari quid significet. 107. B
Aequitate Christiana nemo nisi Chris-
tiani assequi possunt. 75. B. C
Aequitas iustitiae pars, non in bene iu-
dicando, sed in ceteris sese aequando
consistit. 75. B
Aesculapius quis fuerit. 6. D. 13. D
Affectus naturales non euelli, sed miti-
gari posse iuxta Peripateticos. 90. C
Affectiones mentis quomodo Stoici de-
finiunt. 91. A
Affectus non ex sese, sed ex usu & causa
mali aestimandi sunt. 91. B
Affectibus male uti, uirtutum: bene autem
uti, uirtus. 91. B. C
Affectus tres pessimi sunt. 93. D. 137. B
Affectus in quibus corporis partibus
sunt. 90. D. 133. A
Affectuum malorum usus et abusus quis
sit. 94. B. C
Agathocles rex Sicularum. 15. C
Agni legalis imolatio, quomodo Chri-
stum nobis praefigurauerit. 64. B
Anaxagorae responsum, ad quid natus
sit homo. 37. A
Anaxagoras niuem nigram dixit. 46. B
Angeli ministri dei. 5. C
Angeli quare non dicant uerbum dei. 53. B
Angelorum lapsus. 30. B. C (30. C
Angeli mulierum congressibus inquinati.
Animum cohibere, fortissimum est. 6. C
Animi magnitudo summa uirtus cen-
setur. 74. D
Animus quoniam oculis non cernitur, ad
uirtutem & religionem aptus est. 80. A
Anima bona, corporis mala sunt. 102. A
Anima & corpus inter se pugnant, ha-
bentque suos hostes utrinque. 38. C
Anima immortalis est. 39. C. 103. B. C. D.
105. D. 106. B. 134. A. 140. A
Animas nonnulli in uaria corpora mi-
grare mentiuntur. 43. C. 44. C
Animarum immortalitatem infideliter
docuerunt philosophi. 44. B
Anima & mentis differentia. 105. C
Anima non est corporis pars. 105. D
Anima celeritas. 33. D
Anima mortalis uidetur, quod citius e-
mittatur e corpore. 105. D
Anima quid sit secundum philosophos.
134. B
Anima an a corpore dissoluatur, an tan-
tum separetur. 106. A
Animorum origo caelestis. 118. C. 134. D
Anima quum immortalis sit, quomodo
etiam patibilis. 109. D
Anima ut se ad corpus habeat. 121. A
Anima uirtutibus, corpus uitijs dedi-
tum. 122. D
Anima nonnulli sanguinem, alij ignem,
tertij uentum esse dixerunt. 134. A
Anima & animus an idem sint. 134. C
Anima unde oriatur. 134. D
Animalia suis sensibus ad naturam ne-
cessitatem utuntur. 94. A
Animalia nocua cur creata sint. 101. A
Animalia propter homines sunt. 27. C
Animalia non de terra uel sponte, sed di-
uina prouidentia nata sunt. 28. C
Animantibus communia sunt quae ho-
mini uidentur esse propria. 37. C
Animalia etiam pestifera in hominum
utilitatem esse possunt. 120. A
Animalia omnia sua arma habent, praeter
hominem qui nudus nascitur. 126. B
Animalia bruta quomodo pennis, pe-
dibus & corpore creata sint. 128. A
Animalium aptissima forma. 128. A

I N D E X

- A**nimalia ex atomis nata Epicurus stulte asseruit. 128.C
- A**nimalibus inest intelligentia & prudentia. 116.B
- A**nnum uerum non lunæ, sed solis cursus facit. 29.D
- A**nni mille sunt unus dies ante deum.
- A**ntichristus quomodo interficiet Heliam. 107.A 108.C
- A**ntichristus quomodo persequetur Ecclesiam, & quomodo faciet miracula. 108.D
- A**ntichristus ortus & regnum. 108.C
- A**ntichristus regnans quomodo procedentibus signis de cælo per Christum interficietur. 109.B
- A**ntipodes non esse. 46.D
- A**pollinis de Christo testimoniū. 56.A
- A**pollinis de deo responsum. 5.C
- A**pollo uenerens, non deus. 6.D
- A**pollonius magus. 68.C
- A**postolorū diuisio ad nascentis ecclesiæ fundamentum facta. 61.C
- A**postolorum tenuitas à quodam philosopho contemnitur. 68.B
- A**pum natura. 37.C
- A**qua nihil habet diuini. 22.C
- A**qua præcipue utuntur animalia. 27.B
- A**ra dei cor mundū est, cui nō uictimæ animales, sed spirituales imponendæ.
- A**ra omnium prima. 9.B (97.C)
- A**rcefilas ignorantia magister. 35.A
- A**rchimedis Siculi sphaera. 22.B
- A**rchitæ Tarentini irati dictū. 122.C
- A**rumenta ex falso petita, ineptos exitus habent. 22.D
- A**ristippi egregium dictum de Laide, quam adamauit. 41.B
- A**ristoxeni de anima sententia. 106.C
- A**rma naturalia habent omnia uiuentia, solus homo nascitur inermis. 126.B
- A**rma hominū ratio & ingenium esse debent. 126.B
- A**rtium inuentores colendi. 13.C
- A**scensionē Christi testatur propheta.
- A**scensionē domini tractat. 61.C (55.B)
- A**felli duæ stellæ in Cancro. 16.A
- A**slepiadis de prudentia sententia. 101.A
- A**strologiā & alias id genus artes quis inuenerit. 31.A
- A**strorum effectus. 120.A
- A**ttinij somnium. 24.B
- A**uaritia præcipua causa falsæ religionis. 23.B
- A**uaritia sub obtentu religionis colitur. 23.B
- A**uaritia fons omnium malorū. 70.A.B
- A**uaritia frangenda. 137.C
- A**urium decor in homine commendatur. 129.D
- A**uro & gemis frustra colitur deus. 20.D
- A**ureum seculum. 70.B
- A**ureū seculum restituit Christus suo aduentu in electis. 70.C
- A**urum in templis comparatur puppæ Veneri donata. 20.D
- A**uriū uoluptas reprehenditur. 95.A
- A**ures unde dicantur. 129.D
- A**utores gentilium sacrificiorum apud Romanos, aliasque gentes qui fuerint. 16.D. 17.A.B
- B**
- B**eatitudo perfecta. 38.D
- B**elus Assyriorum rex. 17.D
- B**enedicere maledicenti, boni & iusti uiri est. 92.D
- B**enefaciendū proximo sine omni mercedis spe. 88.A.B
- B**oni cur à deo castigantur. 80.C
- B**onitas omnis mortifera est, caeca et surda, si nō deum bonorū fontem agnoscas. 86.C
- B**onum esse & malum putari, satius est quam malum esse & haberi bonū. 73.D
- B**onis & iustis cur omnia infelicius accidunt. 80.A.B
- B**onum sine malo in hac uita esse nō potest. 90.D
- B**onus uir etiam laceffitus nemini nocet, sed patienter fert omnia. 93.A
- B**ona animi, corporis mala sunt: rursus corporis bona, animi mala sunt. 102.A
- B**oni & iusti uiri conditiones describuntur. 138.A
- B**onum summum nihil eorum est, quæ mortales appetunt. 38.B
- B**onum summum immortalitas. 39.B
- Bonum**

- Bonum ex malo intelligitur. 71.C
 Bonum à varijs philosophis uarie defini-
 nitum. 35.C
 Bonū summū quid sit uere sapiētis. 37.A
 Bonū hominis summū in religione po-
 situm est. 37.C
- C
- C**Aesar ab Antonio cōsecratus. 11.D
 Capitis decor in homine commen-
 datur. 129.C
 Capitoliū Romæ fulmine ictum. 42.B
 Captiuorum redemptio præclarum iu-
 stitiæ munus. 89.A
 Carminū suauitas sensus demulcet. 95.A
 Carneadīs philosophi eloquentia. 75.A
 Carneadīs de iustitia argumenta. 76.A
 Carnis suillæ interdictio quō spectet.
 Carnis bona, quomodo mala (59.B
 sint animæ. 102.A
 Caro nostra quomodo post resurrecti-
 onem immortalis futura sit. 110.B
 Caro semper impedit spiritum. 63.B
 Castor et Pollux mortalium miserimi,
 non dii. 7.A
 Cerimoniæ ueteris legis carnales ad ex-
 hibendam iustitiā spectant. 59.B.C
 Cerimoniæ externæ nihil, sed pura cor-
 da plurimum ad fidem nostram fa-
 ciunt. 79.A
 Chananæi unde. 30.A
 Chaos quid. 24.D
 Christi nomen unde deductum. 52.D
 Christi aduentus duplex. 58.C
 Christi incarnationis testimonia. 55.A
 Christi resurrectionis testimonia. 60.D
 Christus quomodo missus in terrā. 57.A
 Christus quando crucifixus. 54.B
 Christi humanitatis testimonia. 55.D
 Christi passionis testimonia. 59.D
 Christus quare cruci affixus. 64.B
 Christus sermo & uerbū dei dicī. 53.B
 Christus quare dicatur Iesus. 52.D
 Christi incarnationis causa quæ fuerit.
 Christus cur homo factus. 62.C (54.B
 Christi uirtutes quas in carne gessit.
 57.B.C.D
 Christi ascensionis testimonia. 55.B. 61.C
 Christum deum fuisse & hominem scri-
 ptura probatur. 55.D
 Christus nō suum, sed patris honorem
 quæsiuit. 57.A
 Christus baptizatus à Ioanne. 57.B
 Christi patientiam, silentiū, potum fel-
 lis, prædixerunt scripturæ. 60.A
 Christus mortalitatem assumpsit, nō ta-
 men natus ut alij homines. 63.A
 Christus quum immunis esset à culpa,
 quare sponte subiit pœnam. 63.B
 Christus deus creditur non modò pro-
 pter opera, sed etiam quia scriptura
 in eo omnis impleta est. 68.D
 Christianorum prima uirtus est crucia-
 tus patienter tolerare, & tyrānos ni-
 hil metuere. 74.D
 Christiani quare inter se dicantur fratres.
 Christianos cur deus pauperes (75.C
 & miseros uelit. 80.C
 Christiani quam ob causam à principi-
 bus persecutionem passi. 64.D
 Ciceronem taxat. 19.C. 21.C. 24.D. 40.A
 Cicero Antonium in se excitauit. 40.B
 Cimon Atheniensis in pauperes mise-
 ricors. 86.B
 Circumcisio duplex. 59.A
 Circumcisio ueteris legis quomodo cir-
 cumcisionē cordis in noua lege præ-
 figurauerit. 59.A
 Claudia Vestalis. 24.A
 Coeli & terræ filij qui dicantur. 9.A
 Coitus licitus & illicitus quis sit. 96.A
 Conceptionis ratio describitur. 132.A
 Conceptionē & partum uirginis præ-
 dixerunt propheta. 54.D
 Conscientia peccati religiosiorem facit
 pœnitentem. 74.B
 Conscientia semper nos ipsos sequitur,
 97.B
 Conscientia qua sit uiuendum. 97.B
 Cōstantia & magnitudo animi summa
 uirtus censetur. 74.D
 Constantinus Imperatorū omnium pri-
 mus Christianus. 1.D
 Continentiæ quis fructus. 96.C
 Corona Christi quid significet. 64.A
 Cor ipsum est quod peccat, & in eo om-
 ne delictum. 96.C

I N D E X

- Cordis duo sinus. 130.D
 Cor hominis mundum, ara dei est. 97.A
 Corporalia nihil faciunt ad fidē nostrā,
 sed ea quæ sunt animi. 79.A.80.A
 Corpus ut se ad animam habeat. 121.A
 Corpus uitij, animus uirtutibus dedi-
 tus. 122.D
 Corpora humana & mēbra, quāta sint
 dei prouidentia compacta. 129.B
 Corporis humani multa sunt quorū ra-
 tio sciri non potest. 133.A
 Corporis & animæ pugna. 38.C
 Corporis bona quomodo animi mala
 sint. 102.A
 Creata omnia ex nihilo, multis ostendi-
 tur argumentis. 24.D
 Credere ueritati cur nōnulli difficulter
 possint. 98.D
 Crucis mortem cur potissimū Christus
 subierit, & non aliam. 64.B
 Crucis signi potentia, & quantæ sit effi-
 caciæ inuocatio nominis crucifixi.
 64.C.D
 Crucis dominicæ ratio redditur. 63.B
 Cultus dei uerus quis sit, 14.C.82.A
 Cultura templorum & imaginū repre-
 henditur. 20.C.D.23.B
 Cultura plurium deorum tanquam im-
 pudica meretrix, habet multos forni-
 catores. 61.A
 Cultores alienorū deorum non audent
 responsionibus contendere cum si-
 delibus. 78.B.C
 Cultus ueræ & falsæ religionis quantū
 & in quibus differant. 79.A
 Cultum gentiliū deorum non modō
 Christiani, sed etiam philosophi de-
 struunt. 79.B
 Cultus dei innocentia est, nō sacrificia
 carnalia. 81.B
 Cupiditatē philosophi in uitio ponunt,
 quum tamen uirtus esse possit. 91.D
 Cupiditatis usus & abusus. 93.D
 Cupidinis triumphus. 7.B
 Cupidinum & amorū simulacra. 14.B
 Curetes Iouis altores. 16.C
 Cynicorum impudentia. 41.B
 Cypriani laus. 67.C
 Cyrenaicorū sententia de uirtute. 36.A
 Cyrus quo tempore regnauerit. 52.A

D

 Dæmonum duo genera. 30.C
 Dæmonum præstigiæ. 31.B
 Dæmonū in Christianos odium. 79.D
 Dæmones à Christianis eijciuntur. 36.D
 Damnare ante causæ cognitionem, ini-
 quum & impium est. 66.D
 Danaës fabula. 7.D
 Dandū egenti largiter & sponte. 89.D
 Defunctorū corpora frustra odoribus
 condiuntur. 20.D
 Democrit⁹ agros suos publicauit. 46.A
 Deus colitur tantū in aduersis, in pro-
 speritate contemnitur. 18.B
 Deos plures colere, cōtra naturam est.
 Deus uirtutibus colendus, non (51.A
 corruptibilibus donis. 71.A
 Deorum ueneratio unde oriatur. 31.C
 Dei longanimitas. 31.D
 Deorum uindicta in sacrilegos. 24.A
 Dei patientia perfectissima. 123.B
 Dei potestas non potest diuidi. 2.D
 Deorum certamina. 3.A
 Deum affectibus subiectū esse Epicu-
 rus uoluit. 121.A
 Deus mūdi curam habet, & hominum
 actus regit. 121.D
 Deus quæ homini aperuit, & quæ nō.
 26.C
 Deorum naturam Cicero sustulit. 26.A
 Dei miracula per Mosen. 53.D
 Deorū cultus mala multa inuexit. 71.A
 Deos fictos Cicero redarguit. 12.C
 Deū agnoscere caput est religionis &
 ueritatis. 51.A
 Dei agnitio facit omnia facilia. 96.D
 Deorum ærumnæ. 12.C
 Deorum turpia nomina. 15.A
 Dei unius, nō pluriū prouidentia mun-
 dus regitur & constat. 2.C.119.A
 Deus unus & perfectus. 2.C
 Deū unū prophetæ omnes testant. 5.B
 Deum unum poëtæ asserunt. 3.A.B
 Deum unum esse, multorū testimonijs
 probatur. 4.C.D.5.A.B.C.D
 Deus est sine corpore, nec sexu eget ad
 pro

- procreandum. 6. A. 12. A
 Deorū infeliciū ærumnæ & turpitudines. 123. C. D
 Deos ex hominib⁹ uel ex corporis, uel fortunæ bonis ementitos. 13. A. B
 Deos uanos & deum uerum nemo potest simul colere. 13. D
 Deus creator omnium solus colendus. 21. D
 Deum credimus amare quod nos concupiscimus. 23. B
 Deum terrenis cupiditatibus subiectū arbitramur. 23. B
 Deum omnia creasse ex nihilo, diffuse ostenditur. 24. D
 Deus cur patiat̄ per malos spiritus hominibus illudī. 31. D
 Deus unus est, qui & pater est, & dominus. 51. A
 Deus unus est, qui ingratum abdicat filium, & fugitiuū seruū punit. 61. A
 Deus creator omnium, coomnipotentem genuit filiū, & per eundem creauit uniuersa. 52. B
 Deus nec sitit, nec esurit, nec in tenebris ambulat. 81. C. D
 Deus medetur uniuersis morbis. 97. C
 Deo seruire quid. 37. B
 Dei imago superuacua. 19. A
 Deum timens nihil metuit 91. D
 Deorum certamina. 3. A
 Deum colendi summus ritus. 98. A
 Dei maiestas inæstimabilis. 6. A
 Dij qui humanis hostijs placabant̄. 15. B
 Dij gentium homines fuerunt. 6. A
 Dij habebantur omnia quæ mouebantur. 21. D
 Dij gentiū corporalibus & terrenis sacrificijs indigent, quia & ipsi terreni sunt. 81. D
 Dij gentiū non dij, sed dæmones. 65. A
 Dij gentiles qua ratione nominari cœperint. 10. D
 Dij esse non possunt quos sexus discernit. 12. A
 Dij ante homines non fuerunt. 51. D
 Diabolus suapte natura corrupt⁹. 24. C
 Diabolus quomodo omnia quæ illicere possunt pro laqueis habeat. 125. D
 Diabolus qui nobis insidietur. 135. B
 Diabolus fortunæ opinionem immisit ijs, qui deum nesciebant, aut contemnebant. 49. A
 Diabolus quomodo uarios uarijs cupiditatibus inflammet. 83. C
 Diagoras cur ab eis dictus. 117. A
 Diligere proximū, post dei agnitionē præcipuum iustitiæ officium. 87. A
 Diluuium cur factum. 27. D. 30. A
 Diluuiū diuinæ prouidentiae nutu acciderat. 28. B
 Dionysio Syracusano impune fuit auratos deos palam spoliare. 21. A
 Diuites uere qui sint. 75. C
 Diuites difficulter credūt ueritati. 99. A
 Diuitiæ in opera pietatis insumendæ. 89. C
 Docere & nō facere, damnabile. 62. B
 Docere honesta & non facere, mentiri est. 41. C
 Docentes recte & male uiuētes nō utilitatem, sed inanem percipiunt delectationem. 41. C
 Doctorē cœlestem perfectū esse oportet. 62. B
 Doctorum defectu temerarijs hominibus audacia ueritatem impugnandī datur. 67. C. D
 Doctorem quendam egregiū, sed turpem factorem taxat. 67. D
 Dualis numerus ex membrorū officijs cōmendatur. 130. C
- E
- E**cclēsia catholica sola est ueritatis fons, & fidei domicilium. 66. C
 Ecclesia Christiana nullis malis deijcitur. 74. C
 Egētibus sine respectu largiendū. 88. B
 Eleemosynæ & largitionis officium docetur. 87. D. 88. A
 Eleemosynæ peccata purgant. 90. A
 Elementa instar deorū adorata. 21. D
 Elementa et sydera nihil habent diuini, nec sua, sed dei nutu mouentur. 62. A
 Eloquentia humana nihil ad ueritatem opus. 33. A

I N D E X

Eloquentia nihil facit ad religionē, quia
ueritas per simplices loquitur. 78.C
Eloquentia quēuis facile decipit. 135.C
Eloquentia aduersus ueritatē nihil po-
test. 135.C
Erichthonius unde natus. 12.D
Epicuri de mundo sententia. 98.C
Epicuri opiniones. 42.C
Epicuri secta celebrior cæteris. 42.A
Epicuri doctrina quæ fuerit, & mori-
bus omnium appositissima loqueba-
tur. 42.A.B
Error unius seculi in omnē ætatē trans-
fusus. 50.A.B
Erroris uia speciem habet sapientiæ ac
uirtutis. 85.B
Esaia obitus calamitosus. 54.C
Exempla efficaciora quàm uerba. 62.B
Exempla uoluntariæ & stultæ mortis,
43.C.D
Europa rapta. 7.D
Εὐσέβεια quid. 31.A.75.B.80.B
Externorum æque habenda ratio ac ci-
uium. 85.A
Exulibus aqua & igni interdicebatur,
27.B

F

FAbulæ scenicæ auditores corrup-
punt. 94.D
Facere re ipsa quod didicisti, nō pepe-
tuò discere, commendabile. 41.C.D
Factum quicquid est, hominum utilita-
ti factum est. 119.D
Fatis parendum. 7.C
Fel & acetū quo potatus est Christus,
quid significant. 63.D
Fides credat, intelligentia non requi-
rat. 24.C
Fides in matrimonio seruanda. 138.D
Fides & religio uera augeat, quanto ma-
gis premitur. 78.B
Fides patientia & ratione potius, quàm
saucia, ferro & igne docenda. 78.D
Fides cogi non potest. 78.C.D
Fides etiã morte testanda est. 78.D
Fidei ueræ & falsæ religio, quantum &
in quibus differat. 79.A
Fides magna iustitiæ pars. 138.C

Fideles cur uideant deserti, & subiecti
malis & multis hostibus. 79.D.80.A
Fides ex pœnitentia firmior. 74.B
Figuræ legis Iudaicæ spiritaliū rerū ex-
empla sunt. 59.B.C
Filiū dei testantur etiã Sibyllæ, Tris-
megistus, & oracula cōsona prophe-
tis & Salomonī. 52.B
Filiorū similitudo quomodo fiat. 132.B
Filij dei nomē & angelis & hominibus
ignotum. 52.C
Filius dei bis natus, æternaliter de pa-
tre, tēporaliter de uirgine matre, in-
effabili natiuitate. 53.A
Filius dei quare dicatur uerbū, & quid
ab angelis differat. 53.B
Fortunæ simulacrum. 49.A
Fortunæ bona caduca. 113.B
Fortuna dea creditur. 48.B.D
Fortunæ nomē unde natum. 48.B.49.B
Fortuna per se nihil est, quam philoso-
phi non deam, sed deum mentiunt.
48.D

Fratres quomodo se Christiani appel-
lent. 75.C
Frugalitas quid sit. 92.A
Furiæ tres infernales à tribus pessimis
affectibus ortæ. 93.D.137.B
Furius Bibaculus prætor ancyle porta
uit in muneris uacatione. 16.D

G

GAnymedes à loue raptus. 7.B.D
Genij qui. 30.D
Genitalibus membrīs per uoluptatem
abuti quàm turpe. 132.D
Gentium origo. 30.B
Gētilitas stulta suos hostes adorat. 79.B
Gentilium nefaria flagitia. 72.A
Græcorum leuitas. 11.B.13.B
Gratia dei, nullo naturæ beneficio asse-
quimur ueram sapientiam. 99.C
Gratiam, sed nō iram in deo esse Stoici
falsò putauerunt. 115.B.C
Gratiæ, miserationis, & iræ in deo quæ
materia sit. 121.B.C
Gratis & sine omni spe remunerati-
onis benefaciendum. 88.B.C
Gurgulio ex quibus constet. 131.C

Hæreses

- H**Aereses non modò Christus, sed & prophetæ prædixerunt emer-
 furas esse & uitandas. 66.B
 Hæreseon origo. 66.B.C
 Hæreticorum sectæ. 66.C
 Hebræorū ex Aegyptoeductio. 107.B
 Helias propheta iudiciū extremū præ-
 cedit, & quomodo ab antichristo in-
 terficietur. 108.C
 Herculē inter diuos non esse numeran-
 dum, deq; uita & morte eius. 6.B.C
 Herculis Lindij sacra. 16.A
 Hermes cur Trismegistus dictus. 119.B
 Hesiodi Theogonia. 3.D
 Historiæ tragicæ scelera malorum re-
 gum demonstrant. 94.D
 Histriionum impudicissimi motus libi-
 dines docent. 94.D
 Homines non è terra nascuntur. 28.D
 Hominis uita temporalis. 29.D
 Homo societatis appetens. 128.A
 Homini ratio plus confert, quàm mu-
 tis natura. 127.A
 Homo corpore & anima cõstat. 38.C
 101.D, 102.A, 121.A
 Hominis educatio laboriosa. 126.D
 Hominis ratio ac officium. 18.C
 Hominis mortalis autoritas nihil ualet
 in fide probanda. 78.C
 Hominis cõditio in sola dei agnitione
 nititur. 48.B, 120.C, D
 Hominis spiritus quare dissolubilis. 53.B
 Homo non hominis genitor, sed gene-
 rationis minister. 78.A
 Homo quare à deo creatus sit. 37.D
 78.A, 139.D
 Homini duæ uitæ attributæ, tempora-
 lis & sempiterna. 101.D
 Homo quare post mūdum creatus sit.
 102.B
 Homines ab alijs animalibus maxime
 religione differunt. 116.A, B, C
 Homo ad iustitiam genitus, cur pecca-
 tis subiectus sit. 120.D
 Homo ex corpore uitia, ex anima uir-
 tutes habet. 122.D
 Homines male de natura sua conque-
 runtur. 126.C
- Homines non abs re morti immaturæ,
 & uarijs morbis subiecti, contra Epi-
 cureorum querelam. 127.B
 Hominis forma & totius corporis ha-
 bitudo commendatur. 129.B, C
 Hominē nō ex atomis cõpactum esse,
 ut Epicurus disputauit. 128.C
 Homo nō à seipso, sed à deo factus. 28.D
 Hominis corpus ex quatuor elemen-
 tis constitutum. 29.B
 Homo simulacrum dei. 19.B
 Homines qua ratione dii cœperint no-
 minari. 10.D
 Homo ab humo nomen sortitus. 27.C
 Homo ultimum dei opus. 26.B
 Homerus humana potius quàm diu-
 na conscripsit. 3.D
 Hospitalitas uirtus præcipua. 88.C, D
 Hostes corporis & animæ. 38.C
 Humanitatis officia. 87.D
 Humanæ uitæ cursus & literæ similis.
 Humanis sensibus nō potest di-
 uina ueritas cõprehendi. 1.A, 99.C
 Humanitas in homines præcipue exer-
 cenda. 87.D
 Humanam naturā ingenitis affectibus
 spoliare uelle, insania est. 92.B
 Humiles deo facilius credunt. 99.A
- I
- I**Dola nil maiestatis & reuerentiæ ha-
 bent. 20.C
 Iesus quare dicat Christus. 52.D
 Ignis inferorum qualis. 110.B
 Igne præcipue utuntur homines. 27.B
 Ignis geennalis quid in electis, & quid
 in reprobis operetur. 110.B
 Imagines fictæ & cultæ taxantur. 14.C
 Imagines fingere & timere amentia est.
 Imagines sacrae non adorandæ, (18.D
 neq; colendæ. 32.A
 Imago dei superuacua. 19.A
 Imago dei uiuētis uiua & sensibilis esse
 debet. 19.A
 Imaginū factores potius quàm ipsæ ue-
 nerentur. 19.A
 Imaginibus nec hominis quicquam, ne-
 dum dei inest. 19.B
 Imago dei uera homo est. 19.A

- Imagines nihil maiestatis habent, nec reuerentia. 20.C
 Imaginum cultores non bis pueri, sed semper. 20.D
 Imagines diuorum ex templis, non è celo sustulit C. Verres. 21.B
 Imagines diuorum feliciter spoliarunt Dionysius Siracus. & C. Verres. 21.B
 Imaginum & simulacrorum nulla potest esse religio. 32.A
 Immortalitas & beatitudo summum bonum sunt. 38.D
 Immortalitatis ignoratio multorum errorum causa est. 77.C
 Immortalitas non naturae, sed uirtutis merces est. 102.A
 Immortalitatem animae quibus argumentis Plato conatus sit adstruere. 103.B
 Immortalitas animarum certis argumentis fideliter asseritur. 103.C
 Immortalitas animarum probatur contra Lucretium. 105.A
 Immortalitas animarum probatur contra Epicurum. 106.A
 Immortalitas animarum, non solum prophetarum, sed etiam aliorum testimonio multorum probatur. 106.B
 Immortalitatem qui proprijs meritis quaerunt, in his nulla est iustitia, nec uirtus. 106.D
 Imperia diuisa facile desolantur. 2.C
 Imperij destructio quomodo uentura sit. 108.A
 Imperiti, ueritatis sunt capaces eloquentibus. 78.C
 Impia pietas multorum est qui deum nesciunt. 72.C
 Impij se libidini addicunt. 18.A
 Impij iustitiam, quam sibi abesse sentiunt, omnibus abesse putant. 71.C
 Impij quo modo & quare in iustos, & ueritatis amatores atrocius saeuant. 71.C.D
 Impij sitiunt sanguinem innocentum propter uitae criminosa dissimilitudinem. 72.A
 Impij saepe uocantur ab ijs qui ipsi impijssimi sunt. 72.A
 Incarnationis Christi causa quae fuerit. 54.B
 Incarnationis diuinæ fidem quibus argumentis nonnulli euacuent. 61.D
 Infantes exponere quam impiū sit. 94.D
 Inimicitiae hominum non sunt secundum hominis rationem. 87.D
 Innocentia est uerus cultus Dei, quam homo corpori deditus non potest intelligere. 81.B
 Intestina & uiscera commendantur usque ad genitalia. 131.C
 Inuidia malorum omnium fons. 24.C
 Io in bouem. 7.D
 Iosue quot annis rexit populum Israeliticum. 52.A
 Iram cohibere fortissimum. 6.C
 Irascitur deus, quum homines uult esse bonos. 123.A
 Irascitur deus, & tamen hominem prohibet irasci. 123.C
 Irae affectus utilis. 124.C
 Irae sedes in iecore. 123.C
 Irae magnitudo non donare poenam, sed differre debet. 122.C
 Ira mortalium debet esse mortalis. 123.C
 Ira dei probatur Sibyllarum testimonio. 123.D, 124.A.B
 Iram deo tribuere, est imperium illius firmare. 124.C
 Ira malum, quia ultionem desiderat. 93.D
 Irae usus & abusus quis sit. 93.D
 Irasci an possit deus, toto uno libro tractatur. 114.A
 Irasci deum & non moueri gratia, nemmo unquam asseruit. 114.D
 Iram non esse in deo, sed tantum gratiam, Stoici falso asserunt. 115.B
 Irasci deum & gratia moueri, tuenda sententia est. 115.D, 116.A
 Irae, misericordiae & gratiae in deo, quae sit materia. 121.B
 Irae quae sit ratio, philosophis fuit incognitum. 122.A
 Iram quomodo philosophi uarie definirint. 122.A
 Irae quae sit uera definitio. 122.B
 Irae cohibitio in peccatis uitiosa est. 122.C
 Irasci

- Irasci etiam ministri legum & poenarū
 possunt. 121.B
 Iſidis sacra. 15.D
 Iſraēl quomodo per Moſen ab Aegy-
 pto educus. 53.D
 Iudæi quare ſcripturam de Chriſto lo-
 quentem non intelligant. 56.A
 Iudæi male exprimunt oracula prophe-
 tarum ad filium Naue, & ad filium Io-
 ſedech. 56.D
 Iudæorū cæca inuidia in Chriſtū. 58.C
 Iudæi Chriſtum quaſi legis deſtructio-
 rem calumniantur. 58.D
 Iudæorū regni ſtatus poſt Moſen. 52.A
 Iudicare de ſeipſo nemo recte poteſt.
 34.B
 Iudices quot annis præſuerint populo
 Iſraēlitico. 52.A
 Iudicium filij hominis extremū teſtan-
 tur prophetæ. 55.B.C
 Iudicio dei trãſacto aureū ſeculū, id eſt
 feliciffimus ſtatus futurus eſt. 99.B
 Iudicio dei finito, electi dei regnabūt in
 terra annis mille. 107.A. 111.C
 Iudiciū extremū multa ſigna præcedēt,
 & abundabit omnis iniquitas. 108.A
 Iudicium extremum præcedet antichri-
 ſtus. 108.C
 Iudicij extremi tẽpore deſcēdet Chriſt⁹
 nocte ad interimendū antichr. 109.B
 Iudicij tẽpore quomodo cultores alie-
 norum deorū incendio dabuntur, &
 quomodo aperientur inferi. 109.C.D
 Iudicij extremi tempore qui iudicandi
 ſint, & qui non. 109.D
 Iudices an puniendo irasci poſſint. 121.B
 Iudicij extremi tempore omnia uitiorū
 genera crebriſcent. 140.B
 Iudicio trãſacto per mille annos regna-
 bit dei filius in terra. 111.B.C
 Iudiciū extremum quæ prodigia præ-
 cedent. 108.B
 Iupiter ſibi ſanum conſtituit. 17.C
 Iupiter cur *ſolus* dicatur. 7.D
 Iupiter olympi rector. 8.B
 Iouis impietas. 7.A
 Iouis regnum. 70.B
 Ioues duo. 8.C
 Iupiter quibus parentibus, & qua uita
 fuerit. 7.B
 Iouem nō niſi hominem fuiſſe, & in ter-
 ra regnaſſe oſtenditur. 7.C
 Iouis nomē deo attribuere uanū eſt. 8.C
 Iupiter quomodo mortuus & ſepultus
 Iouis Cretici ſacra. 16.B (8.D
 Iura pro utilitate ſancita, & pro morib.
 & tẽpore ſæpe mutata. 76.A. 86.B. 137.A
 Iuſtitia nihil habet cum ſtultitiã cõmu-
 ne. 76.C
 Iuſtitia nō modò philoſophi, ſed etiam
 poëtæ quaſierunt. 69.C
 Iuſtitia uere terras incoluit regnãte Sa-
 turno. 69.C
 Iuſtitia regnante Ioue fugata eſt. 70.B
 Iuſtitia quæ in propatulo eſt, quare ab
 hominibus non uideatur. 71.A
 Iuſtitia ſuapte natura ſpeciẽ ſtultitiã ha-
 bet. 74.D. 336.B
 Iuſtitia in duabus præcipue uirtutibus
 conſtat, pietate ſcilicet & æquitate.
 Iuſtitia uia ſimplex. 85.C (75.B
 Iuſtitia ciuiliſ ſapiẽtiam quidem habet,
 ſed iniuſtam. 76.A
 Iuſtitia naturalis iuſta eſt utique, ſed ſa-
 pientiam omnino non habet. 76.A
 Iuſtitia omnis ſine dei agnitione ſimilis
 eſt humano corpori caput non ha-
 bent. 86.B
 Iuſtis & innocẽtib⁹ deus ſemper pro-
 uidet. 76.D
 Iuſtus uir nemini inſidiaſ, abſtinet pror-
 ſus alieno, maledicẽti benedicat, con-
 temptum benigniter fert, nocet ne-
 mini. 92.D
 Iuſtum & bonum uirum cur uelit deus
 contemni. 93.C
 Iuſtitia duo officia, primū eſt deū; alte-
 rum, proximū uelut fratrem agnoſcere.
 Iuſti & boni uiri cõditiones de- (336.D
 ſcribuntur. 134.B

L

- Lactatius in Bithynia oratoriã pro-
 feſſus. 67.D
 Lactis alimonía. 132.C
 Leges diuerſæ quare à gentibus inſtitu-
 Leges cur inuentæ. 137.A (tæ. 86.B

I N D E X

- Legis Iudaicæ præcepta ad iustitiã exhibendam spectant.** 59.C
Leges scelera punire, cõscientiam munnire non possunt. 137.A
Lex dei est quæ ueritatis uia aperit, nõ humana sapientia. 85.D
Leprosos mundat Christus. 63.C
**Leucippi sententia de mundi creatio-
ne.** 117.B
Liber ac Ceres cur dij. 13.C
Liberi patris gesta. 7.A
Liberũ arb. ab initio homini datũ. 24.C
Liberalitas debet esse gratuita. 88.A
Libidinis usus & abusus quis sit. 93.D
**Libido extra legitimum torum nõ eua-
getur.** 137.C
**Libidinis affectus quomodo coercen-
di.** 95.D
Libri Sibyllini. 5.A
Lingua sapor sentitur, non palato. 131.A
Lingua animi interpres. 130.D
**Logica nihil facit ad diuinas traditio-
nes.** 39.C
**Lucri cupiditas, peccãdi & fallẽdi cau-
sa.** 3.C
Ludos Florales quis ædiderit. 14.A
**Luminibus cereis nõ indiget deus, sed
à nobis exigit lumen mentis.** 81.D
**Lupa Romuli nutrix diuinis honorib-
us affecta.** 14.A
- M**
- MAgorum carmina.** 31.B
**MAiorum autoritas non quæren-
da, sed rationibus agendum.** 23.B.C
**MAiorum autoritas ueritati nõ præiudi-
care debet.** 23.B.C
**MAiorũ inuenta absq; iudicio probans,
sapientiam sibi ipsi adimit.** 23.D
**MAiores ipsi nobis quærendæ ueritatis
exemplo sunt.** 23.D
**MAiorũ autoritati adhærere, est seipsũ
abdicare sensu, & alienis erroribus
credere.** 78.C
**Malorum prima causa, multorum deo-
rum cultura.** 71.B
**Mali iustitiã, quam sibi abesse sentiunt,
omnibus abesse putant, & in iustos
atrociter sæuiunt.** 71.C
- Malũ putari & esse bonũ, expetibilius
est q̃ malũ esse & haberi bonũ.** 71.D
**Malis & iniustis cur omnia felicius acci-
dant.** 80.B
**Mala quæ uidentur in mundo, si tollas
etiã sapientiã tollas necesse est.** 120.C
Mala deus cur non tollat. 129.C
**Malorum felicitas iræ dei non contradi-
cit.** 123.B
**Manus hominis, rationis & sapiẽtiã mi-
nistra.** 123.A
Manus qui sibi ipsi intulerint. 43.C
M. Varro omnium doctissimus. 4.D
Mars homicida, non deus. 6.D
**Mariæ uirginis partũ & cõceptionem
prædixerunt propheta.** 54.D
**Martyres quare & quibus tormẽtis af-
fecti fuerint.** 73.A.B
**Martyrum patientia solidissimũ Chri-
stianæ religionis fundamentũ.** 74.B
Materia quid. 25.B (96.B
Matrimonij fides quanta esse debeat.
Matrimoniu qua ratione institutu. 96.A
Melisseus primus sacrificauit. 17.B
**Membrorũ conceptionis, & ipsius con-
ceptus physica ratio describit.** 132.A
**Membrorũ superiorum hominis descri-
ptio.** 129.B.C.
**Membra hominis subdita describun-
tur.** 132.D
Membrorum hominis series & ordo.
129.B. & 132.D
Mendacijs abstinendum. 92.D
Mendaciũ extrinsecus ornatum. 33.A
**Mendaciorum natura est, ut cohærere
sibi nõ possint.** 68.B (tur. 134.A
**Mens humana qua ratiõẽ corpori iũga
Mentis humanæ sedes, aut cuiusmodi
sit, nescitur.** 129.D. 133.C
Mẽtis & animæ quæ sit differẽtia. 105.C
Mentiẽdi uolũtatẽ lucri studiũ parit. 3.C
Mercedem non exigit uirtus. 88.B
Mercurius fur ac nebulo, nõ deus. 7.A
Mercurij quinq; 4.C
μετανοια, resipiscencia. 96.D
Militare Christiano non licet. 94.C
**Mimi corruptelarum præferentes disci-
plinam.** 94.D
- Miracula**

- Miracula ad confirmationem falsæ religionis plurimum ualent. 23.D.24.A
 Miracula & uirtutes, quas Christus fecit ante passionem. 57.B.C
 Miracula passionis domini, sepultura, & resurrectio, prophetarū fide roborantur. 60.C.D
 Miraculorū Christi significatio. 63.C
 Misericordiæ affectus homini proprius. 138.B
 Misereri & succurrere proximo, præcipuum humanitatis officium. 87.D
 Misericordiæ officia pro utilitate metiri, impium est. Ibidem
 Misericordiæ & ueræ humanitatis officia quæ sint. 88.C.D. 138.C
 Misericordiæ, gratiæ & iræ dei quæ materia sit. 121.B
 Mors intrauit per inuidiā diaboli. 24.C
 Mors duplex, corporis scilicet & animæ. 29.B. 104.C
 Mors animæ per lapsum Adæ. 29.C
 Mors bona uel mala ex antea acta uita et dei gratiæ æstimanda. 44.B
 Mors cōtemnenda, nō ultro nobis inferenda. 92.B
 Mortis qualitas ex uitæ ratione diiudicanda. 44.B
 Morti etiam immaturæ non abs re homines subiectos esse. 127.C
 Mortem uoluntariam persuadere, inanis philosophari est. 44.B
 Morti qui se obtulerint propter ciuiū salutem. 39.A
 Mortuis deificatis nomina immutabantur. 15.D
 Mortuos suscitatur Christus. 63.D
 Mortuorum animæ uiuentibus plagas tendere. 31.D
 Mortuis supplicare falsa religio est. 32.A
 Moses quo tēpore prophetauerit. 52.A
 Mulier quare sola inter omnia animantia post cōceptū patiens sit uirī. 96.B
 Mundus ab uno, nō pluribus dijs conditus. 2.D
 Mundum deum esse quā stultis rationibus probauerint Stoici. 22.C
 Mundum & omnia quæ in eo sunt, sola dei prouidētia facta esse & gubernari, contra Epicureos, aliosq; multos. 100.A.B.C. 117.B. 119.A
 Mundi quatuor partes quid significant. 26.D.27.A
 Mundū æternū esse falsò putauit Aristoteles. 28.A
 Mundi ratio non potest ab homine deprehendi. 99.B
 Mundi rationem Stoici falsò adsecuti sunt. 99.D
 Mundus quare ante hominem creatus sit. 102.B
 Mundi finis non aderit, nisi Roma destructa. 112.B
 Mundi rerumq; omniū innouatio quibus annis futura sit. 112.C.D
 Mundi status quomodo post sex ætates mutabitur. 106.D.107.A
 Mundi opificium et gubernatio cuiusmodi sit, uarijs opinionibus enumeratur. 117.A
 Mundus cum omnibus suis, hominis causa conditus. 119.D
 Mundus & diabolus quomodo sensim irretiri soleant, etiam nobis nō intelligentibus. 125.D
 Mundus ex nihilo factus. 25.A.B
 Mundum & animantem & sapientem Stoici asserunt. 22.C
 Mundus an sit æternus. 28.A.100.B
 Mundus qua ratione constet. 100.C
 Mundi consummatio. 107.A.140.B
 Musicæ uis. 137.D
 Muti cur homines. 131.D

N

- N**asci an bonū sit, an nō nasci. 44.B
 Natus in homie cōmendat. 130.C
 Natiuitas Christi duplex, æterna et temporalis. 53.A
 Natiuitatem Christi secundam prophetæ prædixerunt. 53.D
 Natura hominis nouerca. 126.C
 Natura nihil aliud q̄ deus. 25.A.48.B
 Naturalia ab homine sciri nō possunt. 33.D.35.B
 Naturæ nomen unde. 25.A.48.B.49.B
 Naturæ lex in omnes diffusa. 85.D

- Naturalium & cœlestium rerum causas scrutari, est ingeniū temere consumere & tempus. 45.A
- Naturales affectus ex homine nō euelli, sed mitigari posse Peripatetici uolunt. 90.C.D
- Nocentes non sunt qui nocentes puniunt. 121.D
- Noë uini inuentor. 30.A
- Nomē filij dei & angelis & hominibus ignotum. 52.C
- Numa superstitionum autor. 16.D
- Numæ libri. 17.A
- O
- Obluio rationis & ignorantia sui, facit homines ingratos deo. 18.A
- Occidens, conturbata prauæq; menti assimilatur. 26.D
- Oculorū oblectatio q̄ sit uitiosa. 94.D
- Oculorum uoluptas uaria. 94.B
- Oculi mentis indices. 130.A
- Oculorum decor in homine cōmendatur. 129.D
- Oculorū sensus nonnulli falsos esse uoluerunt. 130.B
- Offerre in templis uinum, panem, lumina, inane est. 81.C
- Offerre fidem rectam & uerā innocentiam oportet deo uero, id quod gentes nequeunt. 81.D
- Olfactus & gustus uoluptatem, uir prudens ut laqueos mortis euitet. 95.B
- Opera & passiones Christi, quæ ipse fecit aut pertulit in præsentī, quid significauerint in futurum. 63.C.D
- Opera nostra bona cum malis ponderabuntur. 110.B
- Opinatio sola est in philosophia. 33.D
- Opinationē nō esse in philosophia nōnulli uoluerunt. 34.B
- Oraculorum fallaciæ. 31.C
- Oratio composita mentes capit. 95.A
- Orationis formā & fructū docet. 98.A
- Oriens deo assimilatur. 26.D
- Oris species in homine q̄ utilis. 130.D
- Orpheus poëta uetustissimus. 3.C
- Orpheus in Græciam Liberi patris sacra primus inuexit. 17.B
- Paradisus ubi situs. 29.C
- Parcas tres nōnulli finxerunt. 28.C
- Passionem Christi testantur prophetae, Passio Christi Iudæis est scandalo, & gentibus stultitiæ. 55.B
- Passio Christi summam uirtutem, & ueram singularemq; sapientiam continet, & ueritatem. 58.A
- Passionis dominicæ quæ causa, & quis ordo fuerit. 59.C
- Passio dominica quibus sit prænunciata oraculis. 60.A.B.C
- Passiones Christi quid significant. 63.D
- Patrum & maiorum autoritas nulla est sed ueritas inquirenda. 23.C.D
- Pater familiās quis dicatur. 51.B
- Patrum mensuram implent qui Christi seruos persequuntur. 71.C
- Patientia martyrum solidissimum Christianæ religionis fundamentū. 74.B
- Patientia Christianorū, uirtutem philosophorum longe præcellit. 74.C
- Patientia efficit ut nihil mali fiat. 93.A.B
- Patientia summa in homine uirtus. 93.A
- Patientiæ definitio. 80.A
- Pauperes facilius deo credunt. 99.A
- Pauperes uiua imago dei sunt. 90.B
- Peccatum pabulum mortis est. 63.B
- Peccatores omnes sumus, & triplici ratione peccati dominio subiacemus.
- Peccata præterita nihil nocent poenitenti, sicut nec probitas bene actæ uitæ prodest peccanti. 96.D
- Peccata sine ira nō corriguntur. 122.B
- Peccatis cur subiectus sit homo, qui tamen ad iustitiam genitus est. 120.D
- Peccati conscientia religiosiorem facit.
- Peripatetici quid de affectibus senserint. 90.C.D. 93.D
- Persecutionem patiuntur iusti & ueraces ab iniustis & mendacibus. 71.C
- Persecutores Christianorum non modo bestia fuerunt, sed his ipsis brutiores. 73.A
- Persecutionem pati non stulti hominis est. 74.A.B
- Personarum acceptio nulla est, ubi iustitia est. 75.C
- Petrus

- Petrus & Paulus Romæ prædicarunt.
 Phaëtonis incendium. 28.B (61.C
 Philosophis tunc maxime credendum,
 quū suam ignorantiam profiterentur. 33.C
 Philosophia sibi ipsi contraria est, scriptu-
 ra sacra non item. 68.A.B
 Philosophia oblectationis gratia peti-
 tur, quam inanis sit gentilitate philo-
 sopherum occupatio. 33.C
 Philosophia, non scientia, sed sola opi-
 natione constat. 33.D
 Philosophi ideo plus audent, quia erro-
 res eorum nemo arguit nisi deus. 34.A
 Philosophiam nonnulli totam e medio tol-
 lunt, quæ suis confecta sit armis. 34.B
 Philosophia moralis, physica longe uti-
 lior. 35.C
 Philosophi oculis carnalibus omnia me-
 tiuntur, nihil ad mentem referentes.
 Philosophiam non esse regu- (37.B
 lam uitæ, contra Senecam. 40.D
 Philosophia Aristippi in sinu meretri-
 cis nata. 41.B
 Philosophia plus habet ociosæ oblecta-
 tionis, quæ negotiosæ utilitatis. 41.C
 Philosophiam difficulter obtineri, quod
 ad eam multæ artes necessariae sint.
 Philosophi sæpe recte præci- (47.A
 piunt, & interdum uident uerum. 47.D
 Philosophi quomodo longe à ueritate
 abfuerint. 48.C
 Philosophi gentiles quid de deo sense-
 rint. 53.C
 Philosophi nesciuerunt quid esset bo-
 num aut malum. 84.B
 Philosophi caruerunt humanitate, qui
 eam inter morbos animi posuerunt.
 Philosophi à uirtute alieni. 41.A (90.B
 Philosophi honoratiores oratoribus. 1.C
 Philosophis quæ discenda. 47.A
 Philosophiæ laus ex Cicer. 39.D.40.B
 Philosophorum quæstiones. 33.D
 Philosophorum ignorantia. 48.B
 Philosophi ex seruis. 47.B
 Philosophiæ definitio. 33.C.40.D
 Philosophiæ origo. 41.D
 Philosophiæ duo genera. 34.C
 Philosophia cum religione non potest
 esse coniuncta. 50.D
 Philosophorum opiniones de summo
 bono. 35.C.D.36.A.B
 Philosophorum uariæ opiniones de ho-
 minis creatione. 103.A
 Philosophorum uariæ sectæ. 34.B
 Philosophiæ omnis secta à ueritate alie-
 na. 99.C
 Philosophica instituta plurimum dissi-
 dent à dei præceptis. 92.C
 Philosophi particulatim comprehende-
 runt ueritatem, sed defendere non po-
 tuerunt. 92.C
 Philosophi ad ueritatem perturbandam
 perniciosi & graues. 135.C
 Pietas quaedam impia est eorum qui deum
 nesciunt. 72.C
 Pietas uera quid et ubi sit. 31.A.72.D.75.B
 Pietatem ueram deorum cultores ex mul-
 tis causis assequi non possunt. 72.D
 Pietas iustitiæ pars, nihil est quam Dei
 cognitio, quam non nisi Christiani as-
 sequi possunt. 75.B
 Plato à Socrate didicit, quæ si obtineret
 humani generis periret societas. 45.B
 Platonis de immortalitate animæ argu-
 menta. 103.B
 Plato quare gratias egerit naturæ. 44.C
 Plato statuit omnia communia. 45.B
 Platonis dogmata sunt criminis fons, et
 uirtutum omnium exterminium. 45.D
 Pœna non est donanda propter iræ ma-
 gnitudinem, sed differenda. 122.C
 Pœnitentiam agere quid sit. 90.A
 Pœnitentia omnia peccata tollit. 69.D
 Pœnitentia semper fidem reponit firmissi-
 me. 74.B
 Pœnitentia non minimum bonum inter
 uirtutes habetur. 138.D
 Poëtæ officium. 8.A
 Poëtæ quibus ex causis corruerint ue-
 ritatem, & quare Lethæum amnem,
 & alia phantastica induxerint. 110.D
 Poëtarum testimonia, unum deum esse.
 3.C.D.4.A.B
 Poëtarum figmenta quomodo Stoici ad philo-
 sopherum rationem transferant. 9.C

- Poëtarum fictiones. 8.C
 Potestatum publicarum ordo quis fuerit usq; ad Christi passionem. 54.A
 Præceptoris morum uacillat autoritas, si non facit ipse quod docet, sicut in philosophis patet. 62.A
 Præcepta dei quomodo à philosophicis institutis dissideant. 92.C
 Præmia iustitiæ & iniustitiæ quæ sint.
 Promethei opificium. 27.D (80.B)
 Prophetæ multi unū deū prædicāt. 3.B
 Prophetæ dei spiritu pleni, non furiosi, nec mendaces, nec lucri cupidi. 3.B
 Prophetarū oracula solícite inspicienda, quos diuinitus esse locutos, rerū multo ante prædictarum conuincit euentus. 52.A
 Prophetarum fides. 3.B
 Prophetas missos occiderunt Iudæi ingrati dei beneficijs. 54.B
 Prophetarū uaticinia non nisi ad Christum referri possunt. 55.D
 Prophetarū oracula post Christi passionem intelligi cœperunt. 58.A
 Prouidentia sine deo, nec deus sine prouidentia esse potest. 117.A
 Prouidentia an sit in humanis rebus. 2.B
 Prouidentia dei sola mundus factus est & gubernatur. 117.B
 Prouidentia à quibus sublata. 2.B. 139.A
 Pulmo aëris capax. 131.C
 Punire potest deus pro merito & homines & angelos. 110.A
 Puniri peccata nō possunt sine ira. 122.B
 Pupillos, uiduas & egenos tueri, ueræ humanitatis officium. 89.B
 Quadrupedum forma. 129.B
- R
- R**apina & spolia dijs cōsecrant. 23.B
 Ratio homini plus confert, quàm mutis natura. 127.A
 Rationis obliuio, facit homines deo ingratos. 18.A.B
 Rationibus, non longo usu et ueterum autoritate agendum. 23.B.C
 Ratio ipsa est quæ armat hominē, alioqui inermem natum. 127.A
 Recipiendi omnis spes abesse debet à charitatis & beneficentiæ officio, 88.A.B.C
 Reges quot annis regnauerint super populum Israëliticum. 52.A
 Regnorum mundi sortitio. 8.B
 Religio uera gloriosior omni humana sapientia. 2.A
 Religiones nefariæ Romanorū. 14.A.B
 Religio & ueneratio nulla alia quàm unius dei. 14.C
 Religio falsa toto primo lib. describitur.
 Religio falsa & erronea imaginum cultura. 20.C
 Religio hodie nihil aliud est, q̄ quod cupiditas humana miratur. 23.B
 Religionis ueritas, non maiorū autoritas quærenda. 23.B
 Religionis falsæ tres præcipuæ causæ. 23.B.C.D. 32.A
 Religionis errores habes toto secundo libro. 18
 Religio sine sapientia non potest esse. 38.A. 50.D
 Religio & uera sapientia docetur toto quarto libro. 50
 Religio uera et singularis quæ sit, et unde religionis nomen deductū. 65.B.C
 Religio est, & homini propria est. 119.C
 Religio uera ex quibus constet. 82.A
 Religio est uoluntaria, & nō potest cogi.
 Religionū uanitatem Cicero (gi. 78.D) intellexit. 19.C
 Religionem falsam multi improbarūt, sed non induxerunt ueram. 20.A
 Religio sine metu constare non potest.
 Religionum institutores apud Romanos. 116.D 17.A
 Religio & superstitio quomodo differant. 65.B
 Religio quomodo defendenda. 78.D
 Religio falsa inducta uetustatis autoritate. 23.B
 Rerum naturalium dispositio. 102.C
 Res omnis ad usum aliquem facta est, etiam si ipsa omnino mala uideatur. 100.D
 Resurrectionem & passionem Christi testantur prophetæ. 55.B. 60.D
 Resurrectio

- Resurrectio corporum mortuorū probatur. 104.D
- Resurrectio secunda & publica omnium Romani uitia religiosa habuerunt. 14.B
- Roma nisi destructa fuerit, nō finietur mundus. 112.C
- Romam cur interituram Sibyllæ prænunciant. 107.D
- Romulus asylum constituit. 23.C
- S
- Sacerdotes ad insensibilia colenda constituti. 14.C
- Sacerdotium Christi æternum esse propheta uaticinati sunt. 56.C
- Sacramentis diuinis detrahentes, argumentis reuincendi sunt. 61.D
- Sacramenta ecclesiæ quàm sint efficacia. 47.C
- Sacrorum uarij ritus. 15.C
- Sacrificia animi, non externarū rerum expetit uerus dei cultus. 81.B
- Sacrificijs carnalibus dij gentium egent, quia & ipsi carnales sunt. 81.D.82.A
- Sacrificia uini, ciborum, luminum, &c. damnantur. 81.C
- Sacrificium deo gratum, cor mundum & spiritale, nō animale & corporale 97.C.D.135.C.136.C.139.A
- Sacrificia corporalia quare præter rationem sint. 102.C
- Sacrificia deorum gentilium, eorumque mysteria inania, inepta, & commentitia sunt. 15.B
- Sacrificiorum superstitiones quo tempore, quibus ue autoribus coeperint 16.D.17.D
- Sacrificiorum ueterum ritus. 81.B
- Salomon quando uixerit. 53.B
- Sapientiæ diuinæ laus. 1.C.D
- Sapientes uiri, quemadmodū Cicero, alijque, deterius cæteris peccauerunt. 19.C.D
- Sapientiam dedit omnibus deus pro uirili portione. 23.D
- Sapientia humana falsa intelligere potest, sed non scire uera. 20.B.99.B
- Sapientia quare religioni iungenda. 67.B
- Sapientes plus quàm oportet reprehenduntur. 26.C
- Sapientia perfecta est deū cognouisse. Sapientia hominum falsa, toto tertio libro describitur. 32.D
- Sapientes huius mundi quare non assquantur ueritatem. 33.A.85.D
- Sapientia quomodo in medio errantium fuerit. 34.D
- Sapientia sine religione esse nō potest. 38.A.50.B
- Sapientia non inuenta ab homine, sed à creatore data hominibus. 40.B
- Sapientia una est & simplex, sicut deus unus, & ueritas una. 40.D
- Sapientia seipsam semp exercet in bonis actibus. 41.C
- Sapientiam nōnulli nō cōmunem uulgo, scilicet foeminis & seruis, sed qui busdā raris peculiarem esse dixerūt. Sapientiam ueram non nisi cœlestis doctrina largitur. 47.A.47.B
- Sapientiæ humanæ uanitas relinquenda, & ad cognitionem uerbi dei aspirandum. 49.C
- Sapientia hominis una est, ut deum cognoscat & colat. 49.C
- Sapientia quærenda, ubi gentibus est stultitiæ titulus. 50.C
- Sapientia spectat ad filios, religio ad seruos, & utriusque fons deus unus solus & uerus. 51.C
- Sapientiæ fundamentum in prophetis est. 52.B
- Sapientia mundi non capit simplicem sermonem sacrarū literarū. 67.B
- Sapiens nō potest esse iniustus, neque stultus iustus. 76.B
- Sapientia est intelligentia ad bonum rectumque faciendum. 77.B
- Sapientiam ueram quare deus uoluerit sub specie stultitiæ occultari. 77.D
- Sapientes mundi quamuis boni sint natura, nihil tamen sciunt, nec sapiunt, quia sine capite sunt. 86.C
- Sapientia hominis imperfecta, & diuinarum rerum incapax. 99.B.C
- Saporem lingua sentiri, nō palato. 131.A

- Saturnus quis & unde. 9.A
 Saturni impietatem in patrem & filios
 describit. 9.C.D
 Saturni filij. 10.C
 Saturnus à Ioue pulsus in Latium ue-
 nit. 10.A.D
 Saturno infantes immolabantur. 15.C
 Saturnum cœli, Iouem temporis filium
 dici non posse. 9.D
 Saturnus homo non nisi in terra regna-
 uit, idēq; poetarum testimonio com-
 probatur. 10.A
 Scientia non est homini propria, sed
 deo. 33.D
 Scientiā non esse summū bonum. 36.B
 Scientiā non est uirtus, nec quicquam
 prodest si uirtus deficiat. 84.A
 Scire multa, & natura rerum & uitæ ne-
 cessitas cogit. 34.C.D
 Scire & discere multa non satis est, sed
 re ipsa quæ scias facere, & quæ didi-
 ceris exercere, cōmendabile. 41.C
 Scriptura omnis in duo testamenta di-
 uisa est. 61.A
 Scripturæ sacræ cur quidam non cre-
 dant. 67.B
 Scriptura diuina quamobrem absit ab
 eloquentia. 33.B
 Scriptura diuina non eget logica. 39.C
 Scripturæ arcana reuelauit Christus di-
 scipulis post resurrectionem. 61.A
 Scriptura ante Christi passionem non
 potuit intelligi. 58.A. 61.A
 Scriptura sacra magis ueritate, q̄ orna-
 tu aestimanda. 67.B.C
 Scripturæ sacræ nulla prorsus inest re-
 pugnantia. 68.B
 Scripturæ diuinæ simplicitas quid sibi
 uelit, quæ omnibus uerborum pom-
 pis præferenda est. 95.B
 Sensuum quinque uoluptates repre-
 hendit. 94.A
 Sensuum uoluptates coercendæ. 137.C
 Sepelire peregrinos & pauperes ueræ
 humanitatis officium. 89.B
 Septenarius numerus perfectus. 106.D
 Septentrionalis mundi pars quā signifi-
 cationem habeat. 26.D
 Sepulturam Christi prophetarū fides
 testatur. 60.D
 Sibyllæ quot, & unde dicantur. 4.D
 Sibyllas plures fuisse. 124.A
 Signa multa præcedent diem iudicij.
 107.B
 Signa cœli & terræ uidebuntur adue-
 niente iudicio, testantibus prophetis
 & Sibyllis. 108.A
 Signa quæ præcessura sint Christum,
 ad Antichristi interitum e cœlo de-
 scendentem. 109.B.C
 Simulacra ex terra qua nata sunt origi-
 nem trahunt. 19.C
 Simulacra cur ab hominibus sint inuen-
 ta. 18.D
 Societatis humanæ causas nonnulli fal-
 sò cōmenti sunt. 87.B
 Socrates philosophorū doctiss. 114.B
 Socrat. cæteris philosophis una re pru-
 dentior, in multis tamen desipuit.
 44.D. 45.A
 Socratis dæmonium. 30.C
 Socratis dictum celebre. 45.A
 Socrates Aesculapio gallū uouit. 45.B
 Sol unde dicatur. 27.A
 Sol causa omnium quæ gignuntur. 9.C
 Solis & lunæ cursus. 119.D
 Somnandi ratio à deo tributa. 134.C
 Spectacula & ludos reprehendit. 94.D
 137.D
 Spectacula uitiorū irritamenta. 94.B.D
 Spiritus familiares nonnulli philoso-
 phorum habuerunt. 30.C
 Spiritus his nocent à quibus timentur,
 fideles autem ab omnibus incurso-
 nibus tuti sunt. 30.D
 Spiritus subiecti sanctis, eis tanquā ser-
 uo obediunt. 30.D
 Spiritus mali cum primis per miracula
 falsam religionem persuaserunt. 31.B
 Spiritibus credere falsa religio est. 32.A
 Spiritus maligni instigāt cultores suos
 in persecutionem fidelium. 79.D
 Spiritus maligni nihil possunt in fide-
 les, ideo publicos hostes cōmouent.
 Spiritalia, & non carnalia ad re-
 ligionem nostram faciunt. 79.A. 80.A
 Stellæ

- Stellas Stoici deorum loco habuerunt.
Stoici fidem historiarum & poëtarum figmenta, inani physica ratione peruertunt. 12.B
Stoicorum sententia de uirtute. 47.C
Stoici quō affectiones definiant. 90.D
Stoici quantū de ratione mundi aberrent, & de autore omniū deo. 99.C
Stulti uidentur, qui quum supplicia uitare possint, cruciari tamen & mori malunt. 74.A
Stulti quare putantur qui uere sapientes sunt. 74.D
Stultus non potest esse iustus, nec sapiens iniustus. 76.B.77.A
Stultitia est, alienæ animæ parcere cum perniciæ suæ. 77.A
Supercilia cōmendant in homine. 130.C
Superstitiones gentilium sacrificiorum quā sint uanæ. 15.B.C
Superstitionum gentilium sacrificiorū origo. 16.D.17.D
Superstitionis nomen unde. 65.C
Superstitiosi qui dicantur. 65.C
Surdorū aures patefecit Christus. 63.C
Surdī cur homines. 131.D
Sydera quomodo non sua, sed dei uoluntate, & qua ratione moueantur. 22.A.B
Sydera animalia putauerunt philosophi. 21.B
- T**
- T**actus uoluptas quare in homine uehementior sit, & quantas per eum diabolus turpitudines ingere solet. 95.C
Templorum structuras cum sumptuosis imaginibus reprehendit. 14.C
Templum uerum, hoc est humanū peccatus, ueris numinibus ornandū. 14.C
Templa frustra ornamus auro & gemmis. 20.D
Templa quo ornatiora, eo plus maiestatis habere creduntur. 23.B
Templum dei uerum ecclesia est, non templū Salomonis manufactū. 56.B
Templum dei, templū immortale. 56.C
Templum dei homo est. 71.A
Templum dei in pectoribus hominū est. 97.D
Tempora Romanæ urbis per ætates distributa. 107.D
Tentatio dei est rogari à paupere. 90.A
Tentatorem spiritum cur deus dederit Terra nihil habet diuini. 22.C (135.B)
Terminus deus. 15.A
Terrarum uarij casus. 99.D
Terreni quærunt terrena, nec facile ueritatis uiam inueniunt. 85.D
Tertulianus literarum peritus, sed in luquendo parum facilis, minus comptus. 65.C.67.C
Testamentū uetus quare sic dicat. 61.A
Testamentum nouum ueteris adimpletio est. 61.A
Timiditas in sapiēte esse nō debet. 19.D
Timorem philosophi in uitio ponunt, & tamen uirtus esse potest. 91.C
Timor dei hominum societatem custodit. 119.C
Tormentorū saeuitia in Christian. 73.B
Trismegistus. 4.D.25.D.53.C.119.B
- V**
- V**ates futura proferunt quasi iam peracta. 111.D
Veneri caluæ ædes consecrata. 14.D
Veneris armataæ ædes. 14.D
Veneris obscenitas. 12.B
Verbum dei solum sapientiā largitur.
Verbum dei quare dicatur filius dei, & quid de illo testentur Dauid, Salomon & Ioannes Baptista. 53.B
Verbum dei uerius à Græcis λόγος, quàm à Latinis uerbum dicitur. 53.C
Veritatis cognitio quanti sit, & semper fuerit. 2.A
Veritatis patrociniū sine timore suscipiendum. 19.D
Veritatē cognouisse nihil prodest, nisi defensuro, aut secuturo. 19.D
Veritati non præiudicare debet maiorum autoritas. 23.B
Veritatem inquirere est sapere. 23.D
Veritas pulchre commendatur, & præfertur omni eloquentiæ. 32.D
Veritas acerba res est. 63.D

- Veritas ubiq; sibi ipsi similis est, exemplo scripturæ sacræ. 68.B
 Veritas quare semper inuisa sit. 71.D
 Veritas & res ipsa etiam per imperitos & rudes loquitur. 78.C
 Veritas odium parit. 79.D
 Veritatis uia & sapientiæ simplex est, & deum habet ducem. 85.C
 Veritatis uia non à terrenis, sed ab electis inuenitur per legem dei. 86.A
 Veritas non nisi ab eo sciri potest, qui doctus est à deo. 102.D
 Veritatis cognoscendæ qui gradus sint, & qui de his deiciantur. 114.B
 Veritas propria uel aduersus fallaciam fraudandiam ualeat. 135.C
 Veritas simplex et nuda. 33.A
 Veritas contendendi studio elabatur. 102.D
 Veritati credere cur nonnulli difficulter possint. 98.D
 Veritas à quibus non intelligatur. Ibid.
 Veritas nisi doceat, sciri non potest. 20.B
 Veritatem inquirere omnibus est inntum. 23.D
 Veritatis cognitio suauis. 2.A
 Verris sacrilegia. 21.B.C
 Vesicæ usus. 132.A
 Vetus tatis auctoritate falsa religio inducitur. 23.B
 Vestæ & Priapi fabula. 16.A
 Vesta uirgo. 9.C
 Vfuræ non accipiendæ. 92.D
 Vias duas per literam Pythagoricam designatas, easq; fidelius à Christianis, qm; philosophis tractatas ostendit. 82.B
 Viam uirtutis, quæ ad elysios campos: & uitiorum, quæ ad tartara ducit, explicat. 82.D
 Via perditionis multiplex. 85.C
 Via erroris & ueritatis cuiusmodi sit. 85.B
 Via duplex homini proponitur, quarum alteram ministrat natura, alteram largitur gratia. 101.D. 136.D
 Via celestis cliuosa & aspera. 83.A
 Vigiliæ Christianorum quare sint institutæ. 109.B
 Vindicta deo referuanda. 92.D
 Virum bonum Cicero male describit. 93.A
 Virtus non est summum bonum, sed mater illius. 36.D
 Virtus nulla est, sublata hominum concordia. 85.A
 Virtutis officia falso descripsit Lucilius
 Virtutis tres gradus. 90.A (85.A)
 Virtutem falso nonnulli philosophorum definierunt. 83.D
 Virtus semel adepta perpetuatur, & amitti non potest. 104.C
 Virtutis tota uis in perferendis malis.
 Virtus non propter se, sed propter æternam uitam appetenda. 38.C. 86.C
 Virtutem sine hoste constare non posse. 135.B
 Virtus hominem tollit in cælum. 13.A
 Virtutis iter arduum. 82.B. 99.A
 Virtus colenda, non sacrificio aut thure, aut precatione solenni, sed uoluntate & proposito. 14.C
 Virtutem cur deus sub persona stultitiæ celauerit. 77.D
 Virtus in aduersis perficitur. 71.C
 Virtutis definitio. 49.B. 84.A
 Visus uoluptas reprehenditur. 94.D
 Vita æterna laborum uirtutumq; finis est. 104.A
 Vita hominis duplex. 102.D. 104.C
 Vita beata quam philosophi quærunt, nulla est. 39.B
 Vita æterna summum bonum est. 39.C
 Vita temporalis laboriosa est, ut sequatur æterna. 83.B
 Voluptatem non esse summum bonum. 36.A
 Vox quid sit, & de obscura illius ratione. 133.B
 Urbium condendarum origo. 87.B
 Utilitate beneficentiæ metiri quam inhumanum sit. 88.B.C
 Vulgo simplex atq; incorruptum iudicium est. 78.D
 Vulgo sacrarum rerum cognitio à callidis hominibus prohibita est. 78.D

C manam sapientiam nullam esse monstraret, & erranti ac uago uiam consequendæ immortalitatis ostenderet. Verum quoniam pauci utuntur hoc cœlesti beneficio ac munere, quod obuoluta in obscuro ueritas latet: eaq; uel cōtemptui doctis est, *†assertoribus* quia idoneis *†assertoribus* eget: uel odio indoctis, ob insitā sibi austeritatē, quam natura hominū procliuis in uitia pati non potest. Nam quia uirtutibus amaritudo permista est, uitia uero uoluptate condita sunt, illa offensi, hac delinīti feruntur in præceps, ac bonorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur: succurrendū esse his erroribus credidi, ut & docti ad ueram sapientiam dirigantur, & indocti ad ueram religionē. Quæ professio multo melior, utilior, gloriosior putanda est, quam illa oratorīa: in qua diu uersati, non ad uirtutem, sed planē ad argutam malitiam iuuenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de præceptis cœlestibus differemus, quibus ad cultum ueræ maiestatis mentes hominū instruere possimus. Nec tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiā bene dicendi affert, q̄ qui pie atq; innocenter docet uiuere. Idcirco maiori in gloria philosophi, quam oratores fuerunt apud Græcos. Illi enim recte uiuendi doctores sunt existimati, quod est longe præstabilius: quoniam bene dicere ad paucos pertinet, bene autem uiuere ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc maiori copia, & facultate dicēdi causam ueritatis peroremus: quæ licet possit sine eloquentia defendi, ut est à multis sæpe defensa, tamen claritate ac nitore sermonis illustranda, & quodammodo differenda est, ut potentius in animos influat, & uia sua instructa, & luce orationis ornata. De religione itaque nobis, rebusq; diuinis instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores, professionis suæ quasi ueterani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiæ tradiderūt, *D* eamq; sibi requiem laborum iustissimam putauerunt, si animos suos in earum rerum, quæ inueniri non poterant, inquisitione torquerent, ut non tam ocium sibi, quam negocium quæsisse uideātur, & quidem multo molestius, quam in quo fuerant ante uersati: quanto iustius ego me ad illam piā, ueram, diuinā sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimū conferam, in qua omnia dictu prona sunt, auditu suauia, facilia intellectu, honesta susceptu. Et si quidam prudentes & arbitri æquitatis, institutiones ciuilis iuris compositas ediderūt, quibus ciuium dissidentium lites, contentionesq; sopirent: quanto melius nos & rectius diuinas institutiones literis prosequemur, in quibus non de stillicidijs, aut aquis arcendis, aut de manu cōserēda: sed de spe, de uita, de salute, de immortalitate, de Deo loquemur, ut superstitiones mortiferas, erroresq; turpissimos sopiamus. Quod opus nūc nominis tui auspicio inchoamus Constantine Imperator maxime, qui primus Romanorū principum, repudiatis erroribus, maiestatem Dei singularis ac ueri & cognouisti & honorasti. Nam quū ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatū imperij culmen euexit, salutarem uniuersis, & optabilem principatū præclaro initio auspicas es: quū euersam sublatamq; iustitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti. Pro quo factō dabit tibi deus felicitatem, uirtutem, diuturnitatem: ut eadem iustitia, qua iuuenis exorsus es, gubernaculum Reip. etiam senex teneas, tuisq; liberis ut ipse à patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc aduersus iustos in alijs terrarum partibus sæuiunt, quanto serius, tanto uehemētius idem omnipotens mercedem sceleris exoluet: quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic aduersus impios rectissimus iudex. Cuius religionem, cultumq; diuinū cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis iustitia ac sapientia restituta est: Omīssis ergo huiusce terrenæ philosophiæ autoribus, nihil certi

Philosophi honoratioribus oratoribus.

Constantinus Imperator omnium primus Christianus.

A. certi asserentibus, aggrediamur uiam rectam: quos equidem si putarem satis idoneos ad bene uiuendum duces esse, & ipse sequerer, & alios ut sequerentur, hortarer. Sed quum inter se magna cōcertatione dissideāt, secumq; ipsi plerunq; discor dent, apparet eorum iter nequaquā esse directū: siquidem sibi quisq;, ut est libitū, proprias uias impesserunt, cōfusionemq; magnam quærentibus ueritatem reliquerunt. Nobis autē, qui sacramentū ueræ religionis accepimus, quum sit ueritas reuelata diuinitus, quū doctorē sapientiæ, ducemq; ueritatis deum sequamur, uni uersos sine ullo discrimine uel sexus uel ætatis, ad cœleste pabulum conuocamus. Nullus enim suauior animo cibus est, quàm cognitio ueritatis. Cuius asserendæ atq; illustrandæ septem uolumina destinauimus: quāuis ea res infiniti penē sit operis, & immensi: ut si quis hæc dilatare atq; exequi plenissime uelit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modū, nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breuiter omnia colligemus, quod ea quæ allaturi sumus, tam clara sunt & lucida, ut magis mirum esse uideatur, tam obscuram uideri hominibus ueritatē, & ijs præcipue, qui sapientes uulgò putant, uel quod tantūmodo instruendū nobis homines erunt, hoc est ab errore quo sunt impliciti, ad rectiorē uiam reuocādi. Quod si fuerimus (ut spero) assecuti, mittemus eos ad ipsum doctrinæ uberrimū ac plenissimū fontem: cuius haustu atq; potu conceptam uisceribus sitim sedent, ardoremq; restinguant. Eruntq; illis omnia facilia, prona, manifesta: modò ne pigeat ad percipiendam sapientiæ disciplinam, legendi uel audiendi patientiam cōmodare. Multi enim tuanis superstitionibus pertinaciter inhærentes, obdurant se cōtra manifestam ueritatem, non tam de suis religionibus, quas prauè asserunt, benemeriti, q̄ de se male: qui quum habeant iter rectum, deuios sequuntur anfractus: planū deserunt, ut per præcipitium labantur: lucem relinquunt, ut in tenebris cæci ac debiles iaceant. His cōsulendum est, ne contra se pugnent, uelintq; se tandem ab inueteratis erroribus liberari: quod utiq; facient, si quare sint nati, aliquando peruiderint. Hæc enim prauitatis est causa, ignoratio sui: quā si quis cognita ueritate discussisset, sciet quò referenda, & quemadmodum sibi uita degenda sit. Cuius scientiæ breuiter summam circumscribo, ut neq; religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapientia.

Veritatis cognitio suauis.

uarijs

Quod prouidentia sit in rebus humanis.

Cap. II.



Vscepto igitur illustrandæ ueritatis officio, nō putauī adeò necessariū ab illa quæstione principium sumere, quæ uidetur prima esse natura: sit ne prouidentia, quæ rebus omnibus consulat, an fortuitu uel facta sint omnia, uel regantur: Cuius sententiæ autor est Democritus, confirmator Epicurus: sed & antea Protagoras, qui deos in dubiū uocauit: & postea Diagoras, qui exclusit: & alij nōnulli, qui non putauerūt deos esse: quid aliud esserunt, nisi ut nulla esse prouidentia putaretur: quos tamen cæteri philosophi, ac maxime Stoici acerrime retuderūt: dicentes, nec fieri mundū sine diuina ratione potuisse, nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed & M. Tullius, quamuis Academicæ disciplinæ defensor esset, de prouidentia gubernatrice rerū, & multa sæpe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans, & noua ipse asserens plurima: quod facit, tum in omnibus suæ philosophiæ libris, tum maxime in ijs, qui sunt de natura deorum. Nec difficile sanē fuit paucorū hominum prauè sentientium redarguere mendacia, testimonio philosophorum atq; gentium in hac una re non dissidentium. Nemo est enim tam rudis, tam feris moribus, qui non oculos suos in cœlum tollens, tamen si nesciat cuius dei prouidentia regatur hoc omne quod cernit, aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, con-

Prouidentia à quibus sublata.

C *stantia, utilitate, pulchritudine, temperatione. Nec posse fieri, quin id, quod mirabili ratione constat, consilio maiori aliquo sit instructum. Et nobis utique facilissimum est exequi hanc partem quamlibet copiose. Sed quia multum inter philosophos agitata res est, & providentiam tollentibus satis responsum uideatur ab hominibus argutis & eloquentibus: & de solertia diuinæ providentiæ per totum hoc opus, quod suscepimus, sparsim dicere nos necesse est: omittamus hanc in præsentis quæstionē, quæ cum cæteris sic cohæret, ut nihil à nobis differi posse uideatur, ut non simul de providentiâ differatur.*

An potestate unius dei mundus regatur, an multorum.

Cap. III.

Deus unus.



*Solidum.
Perfectum.*

Dei potestas diuini non potest.

It igitur nostri operis exordium quæstio illa consequens, ac secunda: **V**trum potestate unius dei mundus regatur, an multorum? Nemo est quidem, qui sapiat, rationemque secum putet, qui non unum deum esse intelligat, qui & condiderit omnia, & eadem, qua condidit, uirtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum? nisi forte arbitremur, si plures sint, minus habere singulos neruorum atque uirium? Quod quidem faciunt isti, qui esse multos uolunt, quia necesse est imbecilles esse: siquidem singuli sine auxilio reliquorum tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est æterna mens, ex omni utique parte perfectæ consummataque uirtutis est. Quod si uerum est, unus sit necesse est. Potestas enim, uel uirtus absoluta, retinet suam propriam firmitatem. Id autem solidum existimandum est, cui nihil decedere: id perfectum, cui nihil possit accedere. Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius orbis habeat imperium? neque immerito, quum illius sint, quæ ubique sunt omnia: quum ad eum solum omnes undique copię cõgerantur. At si plures partiantur orbem, minus certe opum, minus uirium singuli habebunt, quum intra præscriptam portionem se quisque contineat. Eodem etiam modo dii, si plures sint, minus ualebunt, alijs tantundem in se habentibus. Virtutis autem perfecta natura non potest esse nisi in eo, in quo totum est: non in eo, in quo pars exigua de toto est. Deus uero si perfectus est (nam perfectus est) ut esse debet, non potest esse nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur uirtutes ac potestates infirmiores sint, necesse est: quia tantum singulis deerit, quantum in cæteris fuerit: ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid, quod illa summa rerum potestas ac diuina uis, ne semel quidem diuidi potest? Quicquid enim capit diuisionem, & interitum capiat necesse est. Si autem interitus procul est à deo, quia incorruptibilis est & æternus: consequens est, ut diuini potestas æterna non possit. Deus ergo unus est, si nihil aliud esse potest quod tantundem capiat potestatis: & isti tamen, qui multos esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos: de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud interim, quod ad præsentem locum pertinet, teneo. Si partiti sunt inter se officia, eodem reuoluitur res, ut ex istis quilibet sufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur iam non erit, qui cessantibus cæteris, non potest omnia gubernare. Ita fit, ut ad regendum mundum unius perfecta uirtute magis opus sit, quam imbecillitate multorum. Qui autem putat hanc tantam magnitudinem non posse ab uno regi, fallitur. Nec enim quanta uis potestasque sit diuinæ maiestatis intelligit, si existimat singularem deum, qui facere mundum potuit, eundem regere non posse, quem fecit. At si concipiat animo, quanta sit diuini huius operis immensitas, quum antea nihil esset, tamen uirtute atque consilio dei ex nihilo esse cõflatam: quod opus nisi ab uno inchoari perficique non potuit: iam intelliget multo facilius ab uno regi, quod est ab uno constitutum. Dicat fortasse aliquis, ne fabricari quidem tam immensum opus mundi, nisi à pluribus potuisse: quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quicquid in multis magnitudinis,

A nis, potestatis, uirtutis, maiestatisq; posuerit, id totum in unum confero, & in uno esse dico: ut tantum in eo sit istarū rerum, quantum nec excogitari, nec dici potest. Qua in re, quoniam & sensu deficiamus & uerbis, quia neq; tantæ intelligentiæ lucem peccus humanū, neq; explanationē tantarum rerum capit lingua mortalis, id ipsum intelligere nos oportet, ac dicere. Video rursus quid ē contrariū dici possit: tales esse illos plures, qualē nos uolumus unum. At hoc fieri nullo pacto potest, quod singulorum potestas progredi longius non ualebit, occurrentibus sibi potestatibus ceterorū. Necesse est enim, ut suos quisq; limites aut transgredi nequeat, aut si transgressus fuerit, suis alterum finibus pellat. Non uident, qui deos multos esse credunt, fieri posse ut aliquid diuersum uelint, ex qua re disceptatio inter eos & certamen oriā: sicut Homerus bellantes inter se deos finxit: quum alij Troiam capi uellent, alij repugnarent. Vnius igitur arbitrio mundum regi necesse est: nisi enim singularum partium potestas ad unam prouidentiam referatur, non poterit summa ipsa constare potestas, unoquoq; nihil curante amplius, q̄ quod ad eum proprie pertineat: sicut ne res quidē militaris, nisi unum habeat ducem atq; rectorem. Quid si in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alæ: primū nec instrui poterit acies, unoquoq; periculum recusante, nec regi facile, aut temperari: quod suis proprijs cōsilijs utantur omnes, quorū diuersitates plus noceant q̄ profint. Sic in hoc rerum naturæ imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summa cura referat, uniuersa soluentur & corruent. Dicere autem multorū arbitrio regi mundū, tale est, quale si quis affirmet, in uno corpore multas esse mentes: quoniam multa & uaria sunt ministeria membrorū, ut singulos corporis sensus, singulę mentes regere credantur: item multi affectus, quibus cōmoueri solemus uel ad iram, uel ad cupiditatem, uel ad latitiam, uel ad metum, uel ad miseracionē, ut in his omnibus totidem mentes putentur operari.

Deorum certamina.

indigo

Quod unus uere sit deus, à prophetis etiam prænunciatus. Cap. IIII



Quod si quis profectō dicat, ne ipsam quidē quæ una est, habere uideatur: quod si in uno corpore tantarū rerū gubernationē mens humana possideat, & uniuersis simul intenta est, cur aliquis existimet, mūdum nō posse ab uno regi, à pluribus posse? Quod quia intelligūt isti assertores deorū, ita eos præesse singulis rebus ac partibus dicunt, ut tantū unus sit rector eximius, iam ergo ceteri dij nō erunt, sed satellites ac ministri, quos ille unus maximus & potens omnīū officijs his præfecerit, ut ipsi eius imperio ac nutibus seruiāt. Si uniuersi pares nō sunt, non igitur dij omnes sunt. Nec enim potest hoc idem esse, quod seruit, & quod dominatur. Nam si deus est nomen summæ potestatis, incorruptibilis esse debet, perfectus, impassibilis, nulli rei subiectus. Ergo dij non sunt, quos parēre unī maximo deo necessitas cogit. Sed quia non frustra falluntur ij, qui hoc ita putant, causam huius erroris paulo post aperiemus. Nunc unitatem diuinæ potestatis testimonijs cōprobemus. Prophetæ, qui fuerunt admodum multi, unum deum prædicant, unum loquūtur: quippe qui unius dei spiritu pleni, quæ futura essent, pari & consona uoce prædixerunt. At enim ueritatis expertes, non putant his esse credendū. Illas enim nō diuinas, sed humanas uoces fuisse aiunt, uidelicet quia de uno deo præconiū faciunt, aut insani, aut mendaces fuerunt. Atqui impleta esse in plerisq; quotidie illorum uaticinia uidemus, & in unam sententiā cōgruens diuinationo, docet nō fuisse furiosos. Quis enim mentis emotæ, nō modò futura præcinere, sed etiam cohærentia loqui possit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? Quid ab his tam longe alienū fuit, q̄ ratio fallendi, quā ceteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim à deo mittebantur,

Prophetarum fides.

C ut & præcones essent maiestatis eius, & correctores prauitatis humanæ. Præterea uoluntas fingendi ac mentiendi eorum est, qui opes appetunt, lucra desiderant: quæ res proculdubio ab illis sanctis uiris abfuit. Ita enim delegato sibi officio functi sunt, ut derelictis omnibus ad tutelam uitæ necessarijs, non modò in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, cõtenti extemporalis cibo, quem deus subministrasset; & ij nõ modò quæstum nullum habuerunt, sed etiam cruciatus atq; mortem. Amara sunt enim uitiosis ac male uiuentibus præcepta iustitiæ. Itaq; ij, quorum peccata & arguebantur & prohibebantur, excruciatos eos acerbissime necauerunt. Ergo à quibus abfuit studium lucri, abfuit etiam uoluntas peccandi, & causa fallendi. Quid, quod aliqui eorũ principes, aut etiam reges fuerunt, in quos cadere non posset suspicio cupiditatis ac fraudis, & tamen præconium dei singularis, eadem qua cæteri diuinatione fecerunt?

De testimonijs Poëtarum. Cap. V



Ed omittamus sanè testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio uideatur esse, quibus ab his omnino nõ creditur. Veniamus ad auctores, & eos ipsos ad ueri probationem testes citemus, quibus contra nos uti solent: poëtas dico, ac philosophos: ex his unum deum probemus necesse est: Non quod illi habuerint cognitam ueritatem, sed quod ueritatis ipsius tanta uis est, ut nemo possit esse tam cæcus, qui nõ uideat ingerentem se oculis diuinam claritatem. Poëtæ igitur, quamuis deos carminibus ornauerint, & eorum res gestas amplificauerint summis laudibus, sæpissime tamen confitentur, spiritu, uel mente una contineri regiq; omnia. Orpheus, qui & uetustissimus poëtarum, & æqualis ipsorum deorum (siquidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis & Hercule nauigasse) deum uerum & magnum *πρωτόγονον*, id est primogenitum appellat, quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata. Eundem etiam *φάνντα*, id est apparentem nominat: quod, quum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit, & extiterit. Cuius originem atq; naturã, quia concipere animo non poterat, ex aëre immenso natum esse dixit:

πρωτόγονος φάντων περιμήκεθ' ἦρος ἴος.

Aliud enim amplius, quod diceret, non habebat. Hunc ait esse omnium deorũ parentem, quorum causa cœlum condiderit, liberisq; prospexerit, ut haberent habitaculum, sedemq; cõmunem *ἐκλεισευ ἀθανάτοις δῆμον ἀφθιτον*. Natura igitur & ratione ducente, intellexit esse præstantissimam potentiam, cœli ac terræ conditricem. Non poterat enim Iouem dicere esse principem rerum, qui erat Saturno genitus: neq; Saturnũ ipsum, qui Cœlo natus ferebatur. Cœlum autem tanquã deum primum cõstituire non audebat, quod uidebat esse elementum mundi, quod ipsum eguerit autore. Hæc eum ratio perduxit ad illum deum primogenitũ, cui assignat & tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad ueritatem, qui humana potius quã diuina conscripsit. Potuit Hesiodus, qui deorum generationem unius libri opere complexus est. Sed tamen nihil dedit, non à deo conditore sumens exordiũ, sed à Chaos, quod est rudis inordinatãq; materiæ confusa congeries: quum explanare antè debuerit Chaos ipsum, unde, quando, quomodo esse, aut cõstare cœpisset. Nimirum sicut ab aliquo artifice disposita, ordinata, effecta sunt omnia, sic ipsam materiã fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc, nisi deus fecerit, cuius potestati subiacent omnia? Sed refugit hoc ille, dum horret incognitã ueritatem: non enim Musarum instinctu, sicut uideri uolebat, in Helicone carmen illud effudit, sed meditatus uenerat, & paratus. Nostrorũ primus Maro non longe fuit à ueritate, cuius de summo deo, quem spiritum ac mentem

Homerus.
Hesiodi Theogonia.

A mentem nominauit, hæc uerba sunt:

Principio cœlum, ac terras, camposq; liquentes,
Lucentemq; globum lunæ, Titaniâq; astra,
Spiritus intus alit, totamq; infusa per artus,
Mens agitât molem, & magno se corpore miscet.

Acneid. 6

At ne quis forte ignoret, quisnam esset ille spiritus, qui tantum haberet potestatis, declarauit alio loco dicens:

Deum nanque ire per omnes
Terrasq; tractusq; maris, cœlumq; profundum.
Hinc pecudes, armenta, uiros, genus omne ferarum,
Queuq; sibi tenuis nascentem arcessere uitas.

Ouidius quoque in principio præclari operis, sine ulla nominis dissimulatione à *Ouidij Metamorphosis.*

deo, quem fabricatorẽ mundi, quem rerum opificem uocat, mundum fatetur in-
structũ. Quod si uel Orpheus, uel hi nostri, quæ natura ducente senserunt, in per-
petuum defendissent, eandem quam nos sequimur doctrinam, comprehensa ue-
ritate tenuissent. Sed hæcenus de poetis: ad philosophos ueniamus, quorum gra-
uior est autoritas, certiusq; iudiciũ: quia nõ rebus commentitijs, sed inuestigan-
dæ ueritati studuisse credunt. Thales Milesius, qui unus è numero septem sapien-

Thales Milesius.

tum fuit, qui primus omnium quæsisse de causis naturalibus traditur, aquam esse
dixit, à qua nata sunt omnia: deum autem esse mentem, qui ex aqua cuncta forma-
uerit. Ita materiam omniũ rerum posuit in humore, principiũ causamq; nascendi
posuit in deo. Pythagoras ita definiuit quid esset deus: animus, qui per uniuersas

Pythagoras.

B scuntur animalia, uitam capiunt. Anaxagoras deum esse dixit, infinitam mentem,
quæ per seipsum moueat. Antisthenes multos quidẽ esse populares deos, unum
tamen naturalem, summæ totius artificem. Cleanthes & Anaximenes æthera di-
cunt esse summum deum: cui opinioni poeta noster assensit:

Anaxagoras.

Antisthenes.

Cleanthes.

Anaximenes.

Tum pater omnipotens sæcundis imbribus æther
Coniugis in gremium lætæ descendit, & omnes
Magnus alit, magno permixtus corpore fœtus.

Chrysippus naturalem uim diuinã ratione præditam, interdum diuinã necessita-
tem, deum prædicat. Item Zenon diuinã naturalemq; legem. Horũ enim omniũ
sententiã, quamuis sit incerta, eodem tamen spectat, ut prouidentia unam esse con-
sentiant: siue enim natura, siue æther, siue ratio, siue mens, siue fatalis necessitas, siue
diuinã lex, siue quid aliud dixeris, idem est, quod à nobis dicitur deus. Nec obstat
appellationũ diuersitas, quũ ipsa significatione ad unum omnia reuoluantur. Ari-
stoteles, quamuis ipse secũ dissideat, ac repugnantia sibi & dicat & sentiat, in sum-
mum tamen unam mentem mundo præesse testatur. Plato, qui omnium sapien-

Chrysippus.

Zenon.

Aristoteles.

Plato.

tissimus iudicatur, monarchiam planè aperteq; defendit: nec æthera, aut rationẽ,
aut naturam, sed, ut est, deum nominat: ab eo mundum hunc perfectũ atq; mirabi-
lem esse fabricatũ. Quem Cicero secutus atq; imitatus in plurimis, deum frequen-
ter cõfiteretur, ac supremum uocat in ijs libris, quos de legibus scripsit, ab eoq; regi-
mũdum argumentat, quũ disputat de natura deorũ, hoc modo: Nihil est præstan-
tius deo, ab eo igitur mundũ regi necesse est. Nulli igitur est naturæ obediens, aut
subiectus deus: omnem ergo regit ipse naturã. Quid autẽ sit deus, in Cõsolatione
definit: Nec uero deus ipse, qui intelligitur à nobis, alio modo intelligi potest, nisi
mens soluta quædam & libera, & segregata ab omni concretionem mortali, omnia
sentiẽs, & omnia mouens. Annæus quoq; Seneca, qui ex Romanis uel acerrimus

Seneca.

C Stoicus fuit, quam saepe summum deum merita laude prosequitur. Nam quum de immatura morte differeret, Nō intelligis, inquit, auctoritatem ac maiestatem iudicis tui, rectoris orbis terrarū, cœliq̄, & deorum omnium dei, à quo ista numina quæ singula adoramus & colimus, suspensa sunt: Item in exhortationibus: Hic quū prima fundamenta molis pulcherrime iaceret, & hoc ordiretur, quo neq̄ maius quicquam nouit natura, nec melius, ut omnia sub ducibus suis irent, quamuis ipse per totum se corpus intenderat, tamen ministros regni sui deos genuit. Et q̄ multa alia de deo nostris similia locutus est, quæ nunc differo, quod alijs locis oportuniora sunt. Nunc satis est demonstrare summo ingenio uiros attigisse ueritatem, ac penè tenuisse, nisi eos retrorsum fucata prauis opinionibus consuetudo rauiffet, qua & deos alios esse opinabantur, & ea quæ in usum hominis deus fecit, tanquam sensu prædita essent, pro dijs habenda & colenda credebant.

De testimonijs prophetarum & philosophorum: & de testimonijs Cotte pontificis, Trismegisti, & de decem Sibyllis. Cap. VI



Vnc ad diuina testimonia transeamus: sed prius unum proferā, quod est simile diuino, & ob nimiam uetustatem, & quod is, quem nominabo, ex hominibus inter deos relatus est. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus, & de uarietate opinionum, quæ solent esse de dijs, ut more Academicorum omnia facerent incerta,

Mercurij
quinq̄.

quinq̄ fuisse Mercurios ait: & enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuisse eum, à quo Argus occisus sit: ob eamq̄ causam in Aegyptū profugisse, atq̄ Aegyptijs leges ac literas tradidisse. Hunc Aegyptij Thoth appellant: à quo apud eos primus anni sui mensis, id est September nomen accepit. Idem oppidum cōdidit,

D
Trismegistus.

quod etiam nunc græce uocatur ἐρμόπολις: & Saitæ seruant, & colunt eum religiose: qui tametsi homo fuerit, antiquissimus tamen & instructissimus omni genere doctrinæ, adeo, ut ei multarū rerū & artium scientia, Trismegisto cognomen imponerent. Hic scripsit libros, & quidē multos, ad cognitionem diuinarū rerum pertinentes: in quibus maiestatem summi ac singularis dei asserit: iisdemq̄ nominibus appellat, quibus nos deum & patrē: ac ne quis nomē eius requireret, ἀνόνημον, id est sine nomine esse dixit, eo quod nominis proprietate nō egeat, ob ipsam scilicet unitatem. Ipsius hæc uerba sunt: ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἷς ἀνόματος οὐ προσδέεται, ἐστὶ γὰρ ὁ αὐτὸς ἀνόνημον. Deo igitur nomen non est, quia solus est: nec opus est proprio uocabulo, nisi quum discrimen exigat multitudo, ut unamquancq̄ personā sua nota & appellatione designes: deo autē, quia semper unus est, propriū nomen est deus. Superest de responsis carminibusq̄ sacris, testimonia quæ sunt multo certiora proferre: nam fortasse ij, contra quos agimus, nec poētis putant esse credendū, tanquam uana fingentibus: nec philosophis, qui errare potuerūt, quia & hi homines fuerūt.

M. Varro o-
mnium doctiss.

M. Varro, quo nemo unquam doctior ne apud Græcos quidem, neq̄ apud Latinos uixit, in libris rerum diuinarū quos ad C. Cæsarē scripsit pontificem maximū, quum de quindecim uiris loqueretur, Sibyllinos libros ait nō fuisse unius Sibyllæ, sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes sceminæ uates Sibyllæ sunt à ueteribus nūcupatæ, uel ab unius Delphidis nomine, uel à cōsilijs deorū denunciantis: οὐδὲ enim deos, nō θεὸς: & consiliū nō βολῶ, sed βυλλῶ appellabant Aeoli

Sibyllæ quot
& unde

co genere sermonis: itaq̄ Sibyllā dicā esse quasi θεοβόλλω. Cæterū Sibyllas decem numero fuisse, easq̄ omnes enumerauit sub autoribus, qui de singulis scriptitarunt. Primam fuisse de Persis, cuius mentionē fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit. Secūdam Libycā, cuius meminit Euripides in Lamiaæ prologo. Tertiam Delphicā, de qua Chrysippus loquit in eo libro, quem de diuinatione

A tione cōposuit. Quartam Cumæam in Italia, quam Næuius in libris belli Punici, Pifo in annalibus nominat. Quintā Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse ciuem: eamq; Graijs Ilium petentibus uaticinatam, & perituram esse Troiam, & Homerum mendacia scripturū. Sextam Samiam, de qua scripsit Eratosthenes in antiquis annalibus, Samiorum reperisse se scriptum. Septimam Cumanam nomine Amalthæam, quæ ab alijs Demophile, uel Herophile nominatur: eamq; nouem libros attulisse ad regem Tarquiniū Priscum, ac pro eis trecentos Philippeos postulasse: regemq; alpernatum precij magnitudinem, & derisisse mulieris insaniam: illam in conspectu regis tres combussisse, ac pro reliquis idem precium postulasse: Tarquiniū multo magis mulierem insanire putasse: quæ denuò tribus alijs exustis, quum in eodē precio perseveraret, motū esse regem, ac residuos trecentis aureis emisse: quorū postea numerus sit auctus, Capitoliū refectio: quod ex omnibus ciuitatibus & Italicis & Græcis, & præcipue Erythræis, coacti allatiq; sunt Romam, cuiuscunq; Sibyllæ nomine fuerūt. Octauam Helleponticam, in agro Troiano natam, uico Marpesso, circa oppidum Gengithium, quam scribit Heraclides Ponticus, Solonis & Cyri fuisse temporibus. Nonam Phrygiam, quæ uaticinata sit Ancyra. Decimam Tiburtem, nomine Alburneam, quæ Tiburi colitur ut dea, iuxta ripas Anienis: cuius in gurgite simulacrū eius inuentū esse dicitur, tenens in manu librum: cuius sacra senatus in Capitoliū transtulerit. Harum omnium Sibyllarū carmina & feruntur & habentur, præterquam Cumææ, cuius libri à Romanis occulūtur, nec eos ab ullo, nisi à quindecim uiris inspicere fas est. Et sunt singularū singuli libri: qui, quia Sibyllæ nomine inscribuntur, unius esse creduntur: suntq; confusi, nec discerni, ac suum cuiq; assignari potest, præter Erythrææ, quæ & nomen suum carmini uerū inseruit, & Erythrææ se nominatum iri prælocuta est, quum esset orta Babylonix: sed & nos confuse Sibyllam dicemus, sicubi testimonijs earū fuerit abutendū. Omnes igitur hæ Sibyllæ unum deum prædicant, maxime tamen Erythrææ, quæ celebrior inter cæteras ac nobilior habet: siquidē Fenestella diligentissimus scriptor de quindecim uiris dicens ait: Restituto Capitoliū retulisse ad senatum C. Curionē Cos. ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllæ cōquisita Romam deportarent. Itaq; missos esse P. Gabiniū, M. Octaciliū, L. Valerium: qui descriptos à priuatis uersus circa mille Romam deportarunt: Idem suprà ostendimus dixisse Varronem. In ijs ergo uersibus, quos legati Romā attulerūt, de uno deo hæc sunt testimonia:

Εἷς θεός, ὃς μόνος ἔστιν ὑπερμεγέθης, ἀγλήντος.

Hunc esse solum deum summum, qui cælum fecerit, luminibusq; distinxerit.

Ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανυπέριτατος, ὃς πεποίηκεν οὐρανὸν, ἠελίου τε καὶ ἀστέρων, ἠδὲ σελήνης, καὶ ποταμῶν γαῖάν τε, καὶ ὕδατος οἴδματα πάντα.

Qui quoniā solus sit ædificator mundi, & artifex rerum, uel quæ in eo sunt, solum coli oportere testatur.

Αὐτὸν ἔμ μόνον ὄντα σεβεδὶ ἡγήτορα κόσμου, ὃς μόνος εἷς αἰῶνα, καὶ ἄζ αἰῶνος ἔτυχεν.

Item alia Sibylla, quæcūq; est, quū perferre se ad homines dei uocē diceret, sic ait:

Εἷς μόνος εἰμὶ θεός, καὶ οὐκ ἔστι θεὸς ἄλλος.

Exequerer nunc testimonia cæterarū, nisi & hæc sufficerent, & illa opportunioribus locis referuarem. Sed quum defendamus causam ueritatis apud eos, qui aberrantes à ueritate, falsis religionibus seruiūt, quod genus probationis aduersus eos magis adhibere debemus, quàm ut eos deorum suorū testimonijs reuincamus.

Sibylla nouem libros ad Tarquiniū Priscum attulit.

Libri Sibyllini

C



Apollinis de
deo respon-
sum.

ΑΥΡΦΥΗΣ, ἀδιδ' ακτρε, ἀμήτωρ, ἀσυφέλικτος,
οὐνομα μηδὲ λόγῳ χωρὶς μιννομ, ἢ πνεὶ ναίων,
τουτὶ θεὸς, μικρὰ δὲ θεῶ μερὶς ἀγγελοὶ ἡμεῖς.

Pollo enim, quem præter cæteros diuinum, maximeq; fatidicum existi-
stimant, Colophonæ respondens (quod Delphis credo emigrauerat,
amcenitate ductus Asiæ) quærētī cuidā quis esset, aut quid esset omni-
no deus, respondit uiginti & uno uersibus: Quorū hoc principiū est:

Nunquid potest suspicari de Ioue esse dictum, qui matrē habuit, & nomen? Quid
quod Mercurius ille ter maximus, cuius suprā mentionem feci, non modò ἀμήτω
ρα, ut Apollo, sed ἀπάτωρα quoq; appellat deum, quod origo illi non sit aliunde:
nec enim potest ab ullo generari, qui ipse uniuersa generauit. Satis (ut opinor) &
argumentis docui, & testibus cōfirmaui, quod per se satis clarum est, unum esse re-
gem mundi, unum patrem, unum deum. Sed fortasse quærat aliquis à nobis idem
illud, quod apud Ciceronē quærīt Hortensius: Si deus unus est, quæ esse beata so-
litudō queat? tanq; nos qui unum esse dicimus, desertū ac solitariū esse dicamus?

Angeli-

Habet enim ministros, quos uocamus nuncios. Et est illud uerum, quod dixisse in
exhortationibus Senecam suprā retulī, genuisse regni sui ministros deum. Ve-
rum hi neq; dii sunt, neq; deos se uocari, aut coli uolūt: quippe qui nihil præter ius-
sum ac uoluntatem dei faciant. Nec tamen illi sunt, qui uulgò coluntur: quorū &
exiguus & certus est numerus. Quod si cultores deorū ipsos eos se colere putāt,
quos summi dei ministros appellamus, nihil est quod nobis faciant inuidiam, qui
unum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dici-
mus, aut trecētos sexaginta quinq; (ut Orpheus) sed innumerabiles esse: arguimus
eorum errores in diuersum, qui tam paucos putant. Sciāt tamen quo nomine ap-
pellari debeant, ne deum uerum uiolent, cuius nomen exponunt, dum pluribus
tribuunt. Credant Apollini suo, qui eodem illo responso, ut Ioui principatum, sic
etiam cæteris dijs abstulit nomen. Tertius enim uersus ostendit dei ministros, nō
deos, uerum angelos appellari oportere. De se quidē ille mentitus est, qui quum
sit ē numero dæmonum, angelis se dei aggregauit: deniq; in alijs responsis dæmo-
nem se esse cōfessus est. Nam quū interrogaretur, quomodo sibi supplicari uellet,
ita respondit:

Γάνοσφε πανρδιδιακτ' ἐνολοίσροφε με κλύθι δαῖμον.

Item rursus quum preces in Apollinem Smytheū rogatus expromeret, ab hoc
uersu exorsus est:

Ἀρμονίη κόσμοιο φαισφόρε ἡμίσροφὲ δαῖμον.

Quid ergo superest, nisi ut sua cōfessione uerberibus ueri dei, ac pœnæ subiacet
sempiternæ? Nam in alio responso ita dixit:

Δάμονες οἱ φοιτᾶσι πῶδι χθόνα ἢ πῶρι πόντορ
ἀκάματοι, δάμανται ἔσσαι μάστιγι θεοῖο.

De utrisq; generibus in ij. lib. differemus. Interim nobis sat est, quod dum se ho-
norare uult, & in cælo collocare, cōfessus est id quod res se habet, quomodo sint
appellandi, qui deo assistunt. Retrahant ergo se homines ab erroribus: & abiectis
religionibus prauis, parentē suum, dominūq; cognoscant, cuius nec uirtus existi-
mari potest, nec magnitudo perspicī, nec principiū cōprehendī: quū ad illū men-
tis humanæ intentio, & acumen, & memoria peruenerit, quasi subactis & cōsum-
matis omnibus uijs subsistit, hæret, deficit: nec est aliquid ulterius, quō progredi
possit. Verū quia fieri nō potest, quin id quod sit, aliquādo esse cœperit, cōsequens
est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex seipso sit procreatus: ideoq;
ab Apolline αὐτοφυής, à Sibylla αὐρυγενής, & ἀγένητος, & ἀπίοιγρε nominatur: quod

Seneca

A Seneca uir acutus in exhortationibus uidit. Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem perspicimus, cui quod est opimum in nobis, debeamus. Alius nos edidit, alius instruxit, Deus ipse se fecit.

Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum egeat.

Cap. VIII.



Is igitur tot & tantis testibus comprobatur, unius Dei potestate ac prouidentia mundum gubernari: cuius uim maiestatemque tantam esse dicit in Timæo Plato, ut eam neque mente concipere, neque uerbis enarrare quisquam possit, ob nimiam eius & inestimabilem potestatem. Dubitet ergo aliquis, an quicquam difficile, aut impossibile sit Deo,

qui tanta, tamque mirifica opera prouidentia excogitauit, uirtute constituit, ratione perfecit: nunc autem spiritu sustentet, potestate moderetur: inexcogitabilis, inestimabilis, & nulli alij fatis notus quam sibi. Vnde mihi de tanta potestate sapienter cogitanti, qui deos colunt interdum uideri solent tam caeci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum à mutis animalibus differentes, qui credant eos, qui geniti sunt maris ac foeminae coitu, aliquid maiestatis diuinæque uirtutis habere potuisse, quum Sibylla Erythraea dicat:

Εκ μηδὲ μήτρης τε θεὸς τετυπωμένῳ ἔσται.

B Quod si est uerum, sicuti est, apparet Herculem, Apollinem, Liberum, Mercurium, Iouemque ipsum cum ceteris, homines fuisse, quando sunt ex duobus sexibus nati. Quid est autem tam remotum à Deo, quam id opus, quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit, et quod sine substantia corporali nullum potest esse? Dij ergo si sunt immortales & aeterni, quid opus est altero sexu? nimirum ut generentur. Ipsa progenie quid opus est, quum successione non egeant qui futuri sunt semper? Nam profectio in hominibus ceterisque animantibus, diuersitas sexus & coitio & generatio nullam habet aliam rationem, nisi ut omnia genera uiuentium, quando sunt conditione mortalitatis obitura, mutua possint successione seruari: Deo autem, qui est sempiternus, neque alter sexus, neque successio necessaria est. Dicit aliquis, ut habeat uel ministros, uel in quos ipse possit dominari. Quid igitur opus est sexu foemineo, quum Deus, qui est omnipotens, ut uocatur, sine usu & opera foeminae possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id praestitit, ut sibi è folijs natos, è suauibus herbis ore legant, cur existimet aliquis ipsum Deum nisi ex permissione sexus alterius non posse generare? Illos igitur, quos imperiti & insipientes tanquam deos & nuncupant & adorant, nemo est tam inconsideratus, qui non intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, dij crediti sunt? nimirum quia reges maximi ac potentissimi fuerunt, ob merita suarum uirtutum, aut munerum, aut artium repertarum, quum chari fuissent ijs, quibus imperitauerant, in memoriam sunt consecrati. Quod si quis dubitet, res eorum gestas & facta consideret, quae uniuersa tam poetarum quam historici ueteres prodiderunt.

De Hercule & gestis eius, atque ortu eius ex Ioue & Alcmena,

& morte eius.

Cap. IX.



Hercules, qui ob uirtutem clarissimus, & quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terrarum, quem peragrasset ac expurgasset narratur, stupris, libidinibus, adulterijs inquinauit? nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcmenae. Quid tandem potuit in eo esse diuini, qui suis ipse uitijs mancipatus, & mares & foeminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affecit? Sed ne illa quidem, quae magna & mirabilia gessit, talia iudicanda sunt, ut uirtutibus diuinis tribuenda uideatur. Quid enim tam magnificum, si leonem, aprumque superauit, si aues sagittis deiecit, si regium stabulum egressit, si uirginem uicit, cingulum

Dei maiestas
inestimabilis.

† maiestate

Dij gentium ho-
mines aliquan-
do fuerunt.

C lumq; detraxit, si equos feroces cū domino interemit: Opera sunt ista fortis uirī, hominis tamen. Illa enim quæ uicit, fragilia & mortalia fuerūt. Nulla enim est (ut ait Orato) tanta uis, quæ nō ferro ac uiribus debilitari, frangiq; possit. At animū uincere, iracundiā cohibere, fortissimi est: quæ ille nec fecit unq; nec potuit. Hæc qui faciat, nō modò ego eum summis uiris comparo, sed similitimum Deo iudico. *Animum & iram cohibere, fortis est* Vellem adiecisset de libidine, luxuria, cupiditate, insolentia, ut uirtutē eius imple ret, quem similem Deo iudicabat. Non enim fortior iudicandus est, qui leonem, q; qui uiolentiā, & in seipso inclusam seram superat iracundiā: aut qui rapacissimas uolucres deicit, quā qui cupiditates auidissimas coercet: aut qui Amazonē bellatricem, quā qui libidinem uincit, pudoris ac famæ debellatricem: aut qui si mum de stabulo, q; qui uitia de corde suo egerit: quæ magis sunt perniciofa, quā domestica & propria mala sunt, quā illa, quæ & uitari poterāt, & caueri. Ex quo fit, ut ille solus uir fortis debeat iudicari, qui temperās est, & moderatus, & iustus. Quod si cogitet aliquis quæ sint Dei opera, iam hæc omnia quæ mirantur homines ineptissimi, ridicula iudicabit. Illa enim nō diuinis uirtutibus, quas ignorant, sed infirmitate suarum uirium metiuntur. Nam illud quidem nemo negauit, Herculem non tantum Eurytheo seruisse regi, quod aliquatenus honestū uideri potest, sed etiā impudicæ mulierī Omphale, quæ illum uestibus suis indutum sedere ad pedes suos iubebat pensa facientē: detestabilis turpitudine, sed tantū erat uoluptas. Quid tum, inquiet aliquis, poētis ne credendū putas? Quidni putem? Nō enim ista Lucilius narrat, aut Lucianus, qui dijs & hominibus non pepercit, sed potissimū qui deorū laudes canebant. Quibus igitur credemus, si fidem laudantibus nō habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios quibus credamus auctores, qui nos doceant, qui sint isti dii, quomodo, unde orti, quæ sit uis eorū, qui numerus, quæ potestas, quid in his admirabile, quid cultu dignum, quid deniq; certius, ueriusq; mysteriū: nullus dabit. Credamus igitur istis, qui nō ut reprehenderent, sunt locuti, sed ut prædicarēt. Nauigauit ergo cū Argonautis, expugnauitq; Troiam, iratus Laomedonti ob negatā sibi pro filiæ salute mercedem. Vnde quo tempore fuerit, apparet. Idem furore atq; insania percitus, uxorem suam cum liberis interemit: hunc homines deum putant. Sed Philoctetes eius hæres nō putauit, qui facem supposuit arfuro, qui artus suos & neruos cremari ac dissolui uidit, qui ossa eius ac cineres in Oeta mōte sepeliuit, pro quo munere sagittas eius accepit.

De Aesculapio, Apolline, Neptuno, ac Marte, & Castore, Polluce, atq; Mercurio. Cap. X.

Aesculapius



Aesculapius & ipse non sine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud diuinis honoribus dignum, nisi quod sanauit Hippolytum: mortem sane habuit clariorē, quia à Deo meruit fulminari. Hunc Tarquitijs de illustribus uiris differens, ait incertis parētibus natum, expositum, & à uenatoribus inuentum, canino lacte nutritum, Chironi traditum didicisse medicinam: fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum: Tullius etiam Cynosuribus urbe Arcadiæ ait sepultum. Quid Apollo pater eius: nōne ob amorem, quo flagrabat, turpissime gregem pauit alienum, & muros Laomedonti extruxit, cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune: ab eoq; primo rex perfidus, quicquid cum dijs pepigisset, didicit abnegare. Idem formosum puerū & dum amat, uiolauit: & dum ludit, occidit. Homicida Mars, & per gratiam cædis crimine ab Atheniensibus liberatus, ne uideretur nimis ferus & immanis, adulterium cum Venere commisit. Castor & Pollux, dum alienas sponfas rapiūt, esse gemini desierunt: nam liuore iniuriæ concitatus Idas, alterum gladio transfuerberauit.

Apollo.

Mars.

Castor & Pollux.

A ruit: & eosdem poëta alternis uiuere, alternis mori narrat: ut iam sint nō deorū tantum, sed omnium mortaliū miserrimi, quibus semel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos simpliciter (non ut poëta solent) mortuos esse testat. Nam quū faceret in muris assidentē Priamo Helenam cunctos Græciæ principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subiicit orationi huiusmodi uersum:

Ὡς φάτο, τὸν δ' ἦδ' ἴδεν κατέχον φουσίχοι αἰῶνα.

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam sui reliquit, nisi memoriam fraudū suarum? Cælo dignus, quia palastram docuit, & lyram primus inuenit. Liberum patrem in senatu deorum summæ autoritatis, primæq; esse sententiæ necesse est: quia præter Iouem solus omnium triumphauit, exercitū duxit, Indos debellauit: sed inuictus ille Imperator, inclytus, maximus, ob amorē ac libidinem turpissime uictus est. Delatus enim Diā cum semiuero comitatu, nactus est impudicam mulierem in littore, ac fiducia uictoriæ inclyta uir esse uoluit, ne nimium mollis esse uideretur: atq; illam patris proditricem, fratris interemptricem, ab alio relictam & repudiatā, in coniugiū sibi uendicauit, & liberam fecit, & cum ea pariter ascendit in cælum. Quid omnium horū pater Iupiter, qui in solenni preceatione Optimus Maximus nominatur? Nōne à prima sua pueritia impius, ac penè paricida deprehenditur? quum patrem regno expulit ac fugauit, nec expectauit mortē decrepiti senis, cupiditate regnandi. Et quum paternum solium per uim, per arma cepisset, bello est à Titanibus lacesitus, quod humano generi principium fuit malorum: quibus uictis, & pace in perpetuum comparata, reliquam suam uitam in stupris adulterijsq; consumpsit. Omitto uirgines quas imminuit: id enim iudicari solet tolerabile. Amphytrionem ac Tyndarum præterire non possum, quorum domos dedecore atque infamia plenissimas reddidit. Illud uero summæ impietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum: parum enim uidebatur, si in expugnanda foeminarum pudicitia maculosus ac turpis esset, nisi etiam sexui suo iniuriā faceret: hoc est uerū adulteriū, quod fit cōtra naturā. Hęc qui fecit, uiderimus an maximus, certe optimus nō est: quod nomen à corruptoribus, ab adulteris, ab incestis abest: nisi forte nos erramus homines, qui talia faciētes sceleratos uocamus ac perditos, omnibusq; pœnis dignissimos iudicamus. Stultus autē M. Tullius, qui C. Verri adulteria obiecit. Eadē enim Iupiter quē colebat, admisit. Qui P. Clodio sororis incestum. At illi optimo maximo eadem fuit & soror & coniunx.

Mercurius.

Liberi patris gesta.

Iouis impietas.

Ganymedes à Ioue raptus.

De ipsius Iouis parentibus, et ortu, et uita eius flagitiosissima, morte,

et sepultura, et opificio poëtarum. Cap. XI.



Vis est igitur tam excors, qui hūc in cælo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit: Non insulse quidam poëta triumphum Cupidinis scripsit: quo in libro non modò potentissimū deorum Cupidinem, sed etiam uictorem facit. Enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis, ditionemq; uenissent, instruit pompam, in qua Iupiter cum cæteris dijs ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem dicitur à poëta figuratum, sed tamen nō multum distat à uero. Qui enim uirtutis est expers, qui cupiditatibus ac libidinibus malis uincitur, non Cupidini (ut ille finxit) sed morti subiectus est sempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere, rem consideremus, ut intelligant homines, in quibus miseri uersentur erroribus. Regnare in cælo Iouem uulgus existimat, id doctis pariter & indoctis persuasum est, quod & religio ipsa, et preceationes, & hymni, & delubra, & simulacra demonstrant: eundem tamen Saturno & Rhea genitum confitentur. Quomodo potest Deus uideri, aut (ut ait poëta) hominum rerumq; repertor, ante cuius ortum in-

Cupidinis triumphus.

C finita hominum millia fuerunt: eorum scilicet, qui Saturno regnante uixerunt, ac priores luce quam Iupiter sunt potiti. Video alium deum regem fuisse primis temporibus, alium consequentibus. Potest ergo fieri, ut alius sit postea futurus. Si enim regnum prius mutatum est, cur desperemus & posterius posse mutari: nisi forte Saturnus generare potuit fortiolem, Iupiter non potest. Atqui diuinum imperium, aut semper immutabile est: aut si est mutabile, quod fieri non potest, semper utique mutabile est. Potuit enim Iupiter regnum amittere, sicut & pater eius amisit. Ita plane: nam quum idem neque uirginibus, neque maritatis unquam pepercisset, & abstinuit se tantum una Thetide, quod responsum fuit maiorem patre suo futurum, quisquis ex illa natus esset: et primum in eo prudentia non Dei, cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret. Si autem diuinus non sit, ne Deus quidem sit, unde ipsa diuinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis, tumuit utique maior: Quod qui fecit, scit utique profecto non esse se maximum: quando quidem potest aliquid maius existere. Idem per stygiam paludem sanctissime iurat:

Vna superstitio superis quae reddita diuis.

Quae est ista superstitio: aut a quo reddita est? Ergo aliqua potestas maxima est, quae peierantes deos puniat: quae tanta formido est paludis infernae, si sunt immortales: quid metuunt eam, quam uisuri non sunt, nisi quos mori necesse est? Quid igitur homines oculos suos in caelum tollunt: quid per superos deierant, quum ipsi superi ad infernos deuoluantur, ibique habeant quod uenerentur & adorent? Illud uero quale est, esse fata, quibus dii omnes & ipse Iupiter pareat: si Parcarum tanta uis est, ut plus possint quam coelestes uniuersi, quamque ipse rector ac dominus, cur non illae potius regnare dicantur, quarum legibus ac statutis parere omnes

D deos necessitas cogit? Nunc cui dubium est, quin is qui alicui rei obsequitur, maximus non sit: nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. Nunc ad illud quod omiseram, redeo. In una utique sola fuit continentior, quum eam deperiret, & non uirtute aliqua, sed metu successoris. Quae fortitudo utique eius est, qui sit mortalis & imbecillus, & nihil: quippe qui potuit & tunc quum nasceretur, extinguere, sicut frater eius ante genitus extinctus est: qui si uiuere potuisset, nunquam minori concessisset imperium. Ipse autem furto seruatus, furumque nutritus, *Zeus* siue *Zeus* appellatus est, non ut isti putant, a seruore coelestis ignis, uel quod uitae sit dator, uel quod animantibus inspiraret animas: quae uirtus solius dei est, (quam enim possit inspirare animam, qui ipse accipit aliunde?) sed quod primus ex liberis Saturni maribus uixerit. Potuerunt igitur homines alium deum habere rectorem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus? At enim poetae ita finxerunt. Errat quisquis hoc putat. Illi enim de hominibus loquebantur: sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. Itaque illa potius ficta sunt, quae tanquam de dijs, non illa quae tanquam de hominibus locuti sunt, quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaem uiolaturus Iupiter, aureos nummos largiter in sinum eius infudit. Haec stupri merces fuit. At poetae, qui quasi de deo loquebantur, ne autoritatem creditae maiestatis infringere, finxerunt ipsum in aureo imbri delapsum: eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, quum multitudinem telorum, sagittarumque describunt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum: poetica color est: sed aut per legionem rapuit, cuius insigne aquila est: aut nauis in qua est impositus, tutelam habuit in aquila figuratam: sicut taurum figuratum, quum rapuit & transuexit Europam. Eodem modo conuersisse in bouem traditur Io Inachi filiam: quae, ut iram Iunonis effugeret, ut erat iam fetis obsita, iam bos transisse dicitur mare, in Aegyptumque uenisse, atque ibi recepta pristina forma, dea facta, quae nunc Isis uocatur. Quo igitur argumento proba

ri po

prouidentia

Fatis parendum

*Iupiter cur
Zeus.*

Danaes fabula

*Ganymedes et
Europa rapti.*

Io in bouem.

Ari potest, nec Europam in tauro sedisse, nec Io factam bouem: quod certus dies habetur in fastis, quo Iſidis nauigium celebratur: quæ res docet non tranſiſſe illam, ſed nauigaſſe. Igitur qui ſapere ſibi uidentur, quia intelligunt uiuum, terrenumq; corpus in cœlo eſſe nō poſſe, totam Ganymedeam fabulam pro falſo repudiant, nec ſentiunt in terra id eſſe factum: quia res ac libido ipſa terrena eſt. Non ergo res ipſas geſtas ſinxerunt poëtæ: quod ſi facerent, eſſent uaniſſimi: ſed rebus geſtis addiderunt quendam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, ſed ornare cupientes. Hinc homines decipiunt, maxime dum hæc omnia ficta eſſe arbitrantur à poëtis: colunt quod ignorant, neſciunt qui ſit poëtica licentiæ modus, quo uſq; progredi fingendo liceat: quum officiū poëtæ ſit in eo, ut ea quæ geſta ſunt uere, in aliquas ſpecies obliquis figurationibus cum decore aliquo conuerſa, traducant. Totum autem quod referam fingere, id eſt ineptum eſſe, & mendacē potius quàm poëtam: ſed ſinxerunt iſta quæ fabuloſa creduntur. Num etiã illa, quæ de dijs ſœminis, deorumq; connubijs dicta ſunt: Cur igitur ſic figurantur, ſic conſuntur: niſi forte nō tantum poëtæ, ſed & pictores fictoresq; imaginum mentiantur: Si enim hic Iupiter, qui à uobis dicitur deus, nō is eſt, qui ex Saturno & Opē natus eſt, non oportuit niſi ſoliū ſimulacrum in templis omnibus collocari. Quid ſibi mulierū effigies uolunt: quid ſexus infirmus: in quem ſi cecidit ipſe Iupiter, tum uero ipſi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt eſſe poëtæ, & his tamen credunt: imò uero non eſſe mentitos, re ipſa probant. Ita enim deorum ſimulacra conſingunt, ut ex ipſa diuerſitate ſexus appareat uera eſſe quæ dicunt poëtæ. Nam quod aliud argumentum habet imago Catamiti, & effigies aquilæ, quæ ante pedes Iouis ponuntur in templis, & cum ipſo pariter adorantur, niſi ut nefandi ſcleris ac ſtupri memoria maneat in æternum: Non igitur à poëtis totum fictū eſt: aliquid fortaiſſe traductum, & obliqua figuratione obſcuratū, quo ueritas inuoluta tegetetur: ſicut illud de ſortitione regnorū. Aiunt enim Ioui cœlum obtiſſiſſe, Neptuno mare, inferna Plutoni: cur non terra potius in ſortem tertiam uenit: niſi quod in terra geſta res eſt. Ergo illud in uero eſt, quod regnum orbis ita partiti ſortitiq; ſunt, ut orientis imperiū Ioui cederet: Plutoni, cui cognomen Ageſilao fuit, pars occidentis obtingeret: eo quod plaga orientis, ex qua lux mortalibus datur, ſuperior, occidentis autem inferior eſſe uideatur. Sic ueritatem mendacio uelauerunt, ut ueritas ipſa perſuaſioni publicæ nihil derogaret. De Neptuni ſorte manifeſtum eſt, cuius regnum tale fuiſſe dicimus, quale M. Antonij fuit inſinitum illud imperiū, cui totius oræ maritimæ poteſtatem ſenatus decreuerat, ut prædones perſequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum inſulis obuenerunt. Quomodo id probari poteſt: Nimirum ueteres hiftorie docent. Antiquus autor Euhemerus, qui fuit ex ciuitate Meſſana, res geſtas Iouis & cæterorum qui dij putantur, collegit, hiftoriamq; contexuit ex titulis & inſcriptionibus ſacris, quæ in antiquiſſimis templis habebant, maximeq; in fano Iouis Triphylj, ubi aureā columnā poſitam eſſe ab ipſo Ioue, titulus indicabat: in qua columna geſta ſua perſcripſit, ut monimenta eſſent poſteris rerum ſuarum. Hanc hiftoriam interpretatus eſt Ennius, & ſecutus, cuius hæc uerba ſunt: Iupiter imperium Neptuno dat maris, ut inſulis omnibus, & quæ loca ſunt ſecus mare omnibus regnaret. Vera ſunt ergo quæ loquuntur poëtæ, ſed obtentu aliquo ſpecieq; uelata. Poſteſt & mons Olympus figuram poëtis dediſſe, ut Iouem dicerent cœli regnum eſſe ſortitum, quod Olympus ambiguū nomen eſt, & montis & cœli. In Olympo autem Iouem habitari docet hiftoria eadem, quæ dicit: Eadem tempeſtate Iupiter in monte Olympo maximam partem uitæ colebat, & eò ad eum

Officiū poëtæ.

Sortitio regnorum mundi.

Neptuno ceſſio mare.

Iupiter olympi rector.

Poëtarum fias-
tiones.

Iouis nomen
deo summo non
tribuendum.

Iouis obitus.

Tenuerari

C in ius ueniebant, si quæ res in controuersia erant. Item si quis quid noui inuen-
rat, quod ad uitam humanam utile esset, eò ueniebat, atq; Ioui ostendebat. Multa
in hunc modum poëtae transferunt, non ut in deos mentiantur, quos colunt, sed ut
figuris uersicoloribus uenustatem ac leporem carminibus suis addant. Qui autem
non intelligunt quo modo, aut quare quicquam figuretur, poëtas uelut mendaces
& sacrilegos insequuntur. Hoc errore decepti & philosophi, quod ea, quæ de Ioue
feruntur, minime in deum conuenire uidebantur, duos Ioues fecerunt, unum
naturalem, alterum fabulosum. Viderunt ex parte, quod erat uerum: eum scilicet
de quo poëtae loquuntur, hominem fuisse. In illo autem naturali Ioue, uulgari con-
suetudine religionis inducti, errauerunt, quod in deum nomen hominis transtu-
lerunt: qui (ut supra diximus) quia solus est, non indiget nomine. Iouem autem il-
lum esse, qui sit ex Ope Saturnoq; natus, negari non potest. Vana igitur persua-
sio est eorum, qui nomen Iouis summo deo tribuunt. Solent enim quidam erro-
res suos hac excusatione defendere, qui conuicti de uno deo, quum id negare non
possunt, ipsum se colere affirmant. Verum hoc sibi placere, ut Iupiter nominetur:
quo quid absurdius? Iupiter enim sine contubernio coniugis filiaq; coli non solet.
Vnde quid sit, apparet: nec fas est id nomen eò transferri, ubi nec Minerva est ul-
la, nec Iuno. Quid, quod huius nominis proprietas non diuinam uim exprimit, sed
humanam? Iouem enim, Iunonemq; à iuuando esse dictos Cicero interpretatur.
Et Iupiter quasi iuuans pater dicitur: quod nomen in deum minime congruit: quia
iuuare hominis est, opis aliquid conferentis in eum, qui sit alienus & exigui bene-
ficij. Nemo sic deum precatur, ut se adiuuet: sed ut seruet, ut uitam salutemq; tri-
buat: quod multo plus ac maius est quam iuuare. Et quoniam de patre loquimur,
D nullus pater dicitur filios iuuare, quum eos generat aut educat. Illud enim leuius
est, quam ut eo uerbo magnitudo paterni beneficij exprimat. Quamto id magis
inconueniens est deo, qui uerus est pater, per quem sumus, & cuius toti sumus, à
quo fingimur, animamur, illuminamur: qui nobis uitam impertit, salutem tribuit,
uictum multiplicem subministrat. Non intelligit beneficia diuina, qui se iuuari tan-
tummodo à deo putat. Ergo non imperitus modò, sed etiam impius est, qui nomi-
ne Iouis uirtutem summam potestatis imminuit. Quare si Iouem ex rebus gestis & ex
moribus hominem fuisse, in terraq; regnasse deprehendimus: superest, ut mortem
quoq; eius inuestigemus. Ennius in sacra historia, descriptis omnibus, quæ in uita
sua gessit, ad ultimum sic ait: Deinde Iupiter postquam terram quinquies circui-
uit, omnibusq; amicis atq; cognatis suis imperium diuisit, reliquitq; hominibus
leges, mores, frumentaq; parauit, multaq; alia bona fecit, immortalis gloria memo-
riaq; affectus, sempiterna monumenta suis reliquit, ætate pessumata in Creta, ui-
tam commutauit, & ad deos abiit, eumq; Curetes filij sui curauerunt, decoraueruntq;
eum. Et sepulchrum eius est in Creta, in oppido Gnosio: & dicitur Vesta hanc urbem
creauisse. In qua sepulchro eius est inscriptum antiquis literis græcis, ὁ ζεὺς Ἰ κρόνος, id
est latine, Iupiter Saturni filius. Hoc certe non poëtae tradunt, sed antiquarum rerum
scriptores: quæ adeo uera sunt, ut ea Sibyllinis uersibus confirmant, qui sunt tales:
Δαίμονας ἀψύχους νεκῶν εἰδῶλα καμόντων
ὦν κρήτη καύχημα τάφους ἢ δύσμορ Ἰχθῆ.

mus

A mus nunc ad eius patrē, qui ante regnauit, & qui fortasse plus habebat in se, quod ex coitu tantorum elementorū genitus esse dicatur. Videamus quid in eo fuerit deo dignum. In primis illud, quod aureū seculum narratur habuisse, quod iustitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in eo, quod in eius filio nō fuit. Quid enim tam conueniens deo, quā iustum regimen, ac pium seculum? Sed quum eadem ratione natum esse cogito, non possum putare deum summū, quod uideam esse aliquid antiquius, cœlum scilicet atq; terrā. At ego deum quæro, ultra quem nihil est omnino, qui fons & origo sit rerū. Hic sit necesse est, qui cœlum ipsum condidit, terramq; fundauit. Saturnus autem, si ex his natus est (ut putatur) quemadmodum potest deus esse principalis, qui alijs ortum suum debet? Aut quis præfuit mundo antequā Saturnus gigneretur? Sed hoc poëticū est (ut dicebam paulo ante) figmentū: nec enim fieri poterat, ut elementa insensibilia, tantoq; interuallo separata, in unum coirent, ac filium procrearēt: aut is qui natus esset, non potissimum genitoribus similis existeret, sed eam formā gereret, quam parentes sui non habebant. Quæramus ergo, quid ueritatis sub hac figura lateat. Minutius Felix in eo libro, qui Octauius inscribitur, sic argumentatus est: Saturnū, quum fugatus esset à filio, in Italiāq; uenisset, cœli filium dictum: quod soleamus eos, quorum uirtutē miremur, aut eos qui repentine aduenerint, de cœlo cecidisse dicere: Terræ autem, quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sunt hæc quidem similia uerū, non tamen uera: quia constat etiam tunc, quū regnaret, ita esse habitum. Potuit & sic argumentari: Saturnū, quū potentissimus rex esset, ad retinendam parentū suorū memoriā, nomina eorū cœlo terræq; indidisse, quum hæc prius alijs uocabulis appellarentur: qua ratione & montibus & fluminibus nomina sunt imposita. Neq; enim quū dicunt poëtæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potissimū dicunt, homines ex rebus sensu carentibus potuisse generari: sed eos utiq; significāt, qui nati sunt ex ijs hominibus, qui uel uiui uel mortui nomina montibus aut fluminibus indiderunt. Nam id apud ueteres, maximeq; Græcos usitatum fuit. Sic maria eorū traxisse nomina accepimus, qui deciderant in ea: ut Aegæum, Icarium, Helleponticū: & in Latio Auentinus uocabulū monti dedit, in quo sepultus est, Tyberinus uel Tyberis amni, in quo mersus est. Nō ergo mirandū, si nomina eorum cœlo terræq; attributa essent, qui reges genuerant potentissimos. Apparet ergo nō è cœlo natū esse, quod fieri non potest, sed ex eo homine, cui nomen Vrano fuit: quod esse uerū Trismegistus autor est: qui quū diceret admodū paucos extitisse, in quibus esset perfecta doctrina, in his Vranum, Saturnū, Mercuriū cognatos suos nominauit. Hæc ille quia ignorauit, aliō traduxit historiā, qui quoniā quo modo potuerit argumentari, ostendi: nunc dicam quomodo, ubi, à quo sit hoc dictum: non enim Saturnus hoc, sed Iupiter fecit. In sacra historia sic Ennius tradit: Deinde Panem deducit in montē, qui uocatur Cœli stella: postquam eò ascendit, cōtemplatus est late terras: ibiq; in eo monte aram creatæ cœlo. Primusq; in ea ara Iupiter sacrificauit: in eo loco suspexit in cœlū, quod *ὀψρα* uos nominatur: idq; quod supra mundum erat, quod æther uocatur, de sui aui nomine cœlo nomen indidit, idq; Iupiter, quod æther uocatur placans, primum cœlum nominauit, eamq; hostiam quam ibi sacrauit, totam adoleuit. Nec hic tantum sacrificasse Iupiter inuenitur. Cæsar quoq; in Arato refert, Aglaosthenem dicere, Iouem quū ex insula Naxo aduersus Titanas proficisceretur, & sacrificiū faceret in littore, aquilam ei in auspiciū aduolasse, quam uictor bono omine acceptam tutelæ suæ subiugarit. Sacra uero historia, & ante cōsedisse illi aquilam in capite, atque illi regnum portendisse testatur. Cui ergo sacrificare Iupiter potuit, nisi Cœlo

Saturnus quis
& unde.

Cœli & terræ
fily qui dicantur.

Creat pro ædificat.

Ara omnium prima.

C auro, quem dicit Euhemerus in Oceano mortuū, & in oppido Aulatia sepultum.

Quomodo Stoici fragmenta poetarū ad philosophicam transferant rationem. Cap. XII

Quoniam reuelauimus mysteria poetarum, & Saturni parentes inuenimus, ad uirtutes eius & facta redeamus. Iustus in regno fuit: primum ex hoc ipso iam deus nō est, quod fuit. Denique quod ne iustus quidem fuit, sed impius nō modō in filios, quos necauit, uerū etiam in patrem, cui dicitur abscidisse genitalia, quod forsitan uere acciderit. Sed homines respectu elementi, quod dicitur cœlum, totam fabulā explodūt tanquā ineptissime fictam: quam tamen Stoici (ut solent) ad rationem physicā conantur traducere: quorum sententiam Cicero de natura deorum differens, posuit: Cœlestem, inquit, altissimam, ætheriamque naturam, id est igneam, quæ per sese omnia gigneret, uacare uoluerunt ea parte corporis, quæ cōiunctione alterius egeret ad procreandum: quæ ratio in Vestam potuit cōuenire, si mas diceretur. Idcirco enim uirginem putant Vestam, quia ignis inuolabile sit elementū, nihilque nasci possit ex eo: quippe qui omnia quæ arripuerit, absumat. Ouidius in Fastis:

Saturni impietas.



Vesta uirgo.

Nec tu aliud Vestam quam uiuam intellige flammam,

Nataque de flamma corpora nulla uides.

Iure igitur uirgo est, quæ femina nulla remittit,

Nec capit, & comites uirginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit adscribi, qui quidē putatur ignis, & tamen poetæ nō asenserūt. Potuit & Soli, in quo est natura & causa gignentium: nam sine Solis igneo calore neque nasci quicquam, neque augeri potest: ut nulli elemento magis opus sit genitalibus, quam calori: cuius foetu concipiuntur, nascunt, sustentantur omnia.

Sol causa omnium que gignuntur.

foetu

D

Postremo etiam, si ita sit ut uolunt, qui magis abscissum esse cœlum putet, quam omnino sine genitalibus natum: Nam si per se gignit, non indigebat utique genitalibus, quum Saturnū ipsum procrearet. Si uero habuit, & à filio abscissa sunt, ortus rerum & natura omnis interisset. Quid, quod ipsi Saturno non diuinum modō sensum, sed humanum quoque adimunt: quum affirmant esse eum Saturnum, qui cursum & conuersionem spaciōrum & temporum continet, eumque græce id ipsum nomen habere: *χρόνος* enim dicitur, quod est idem quod *χρόνος*, id est spaciū temporis. Saturnus enim est appellatus, quod saturretur annis. Hæc Ciceronis uerba sunt exponentis sententiā Stoicorum, quæ quam uana sit, cuius intellegere promptissimū est. Si enim Saturnus cœli est filius, quomodo potuit aut tempus à cœlo gigni, aut cœlum à tempore abscidi, aut postea tempus imperio spoliari à filio Ioue? Aut quomodo Iupiter natus est ex tempore, aut quibus annis saturari possit æternitas, cui nullus est finis?

Quomodo poetæ & historici Stoicorum interpretationes de Ioue & Saturno & alijs dijs uanas & inanes ostendant. Cap. XIII



Saturnus filios necauit.

I ergo uanæ sunt istæ rationes philosophorū, quid superest nisi ut uere factum esse credamus, id est hominem ab homine abscissum: nisi forte aliquis existimet deum fuisse, qui timuit cohæredē: quum si quid diuinitatis habuisset, nō patris genitalia debuerit amputare, sed propria, ne Iupiter nasceretur, qui eum regni possessione priuauit. Idem sororē suam Rheam, quam latine Opem dicimus, quum haberet uxorē, responso uetitus esse dicitur mares liberos educare, quod futurū esset ut à filio pelleretur. Quam rem metuens, natos sibi filios nō utique deuorabat (ut ferunt fabulæ) sed necabat: quam scriptum sit in historia sacra, Saturnum & Opem, ceterosque tunc homines humanam carnem solitos esitare: uerum primū Iouem leges hominibus moresque condentem

A cōdentem, edicto prohibuisse, ne liceret eo cibo uesci. Quod si uerum est, quæ potest in eo fuisse iustitia? Sed fictum sanè putemus, Saturnum filios deuorasse, modo cum aliqua ratione. Nunc idcirco, quod ait uulgus, comedisse filios suos eum, qui extulerit, sepulturæq; mandauerit: Ops autem quæ Iouem peperisset, subtraxit infantem, eumq; nutriendū furtim misit in Cretam: Rursum imprudentiam reprehendam necesse est. Cur enim responsum ab alio potius accepit? Cur in cælo cōstitutus, quæ gerebant in terra non uidebat? Cur eum Corybantes cymbalis fellerūt? Postremo cur extitit aliqua uis potētior aut maior, quæ illius uinceret potestatem? Nimirū senex à iuuenē facile uictus est, ac spoliatus imperio, fugit expulsus, & in Italiam nauigio uenit, quū errasset diu, sicut Ouidius in Fast. libris refert:

Causa ratis superest, Thuscum rate uenit ad amnem,

Ante pererrato falcifer orbe deus.

Hunc errantē atq; inopem Ianus excepit: cuius rei argumēta sunt nūmi ueteres, in quibus est cū duplici fronte Ianus, & in altera parte nauis, sicut idē poëta subiecit:

At bona posteritas puppim formauit in ære,

Hospitis aduentum testificata dei.

Omnes ergo non tantum poëta, sed historiarum quoq; ac rerum antiquarū scriptores, hominem fuisse consentiunt, qui res eius in Italia gestas memoriæ prodiderunt: Græci, Diodorus, & Thallus: Latini, Nepos, & Cassius, & Varro. Nam quum agrestī quodam more in Italia uiueretur,

Is genus indocile, ac dispersum montibus altis

Composuit, legesq; dedit, Latiumq; uocari

Maluit, his quoniam tutus latuisset in oris.

B Censet ne aliqs deū esse, qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? Nemo tam stultus est: qui enim fugit aut latet, & uim & mortē timeat necesse est. Orpheus, q̄ tēporibus eius recētior fuit, aperte Saturnū in terra, & apud homines regnasse cōmemorat:

Ἠρώτης ὁ μὲν αὐτὸς ἐν πειλοῖσι κρόνον ἀνδρῶν,

ἐκ δὲ κρόνον ἤγειρεν αὐτὸς ἀναξίμεγας εὐρύοπα ἴδης.

Aureus hanc uitam in terris Saturnus agebat.

Aureaq; (ut perhibent) illo sub rege fuere

Secula, sic placida populos in pace regebat.

Necq; superius dixit in cælo egisse uitam, neque inferius superos in pace rexisse. Vnde apparet illum regem fuisse terrenum; quod alibi apertius declarat:

Aurea condet

Secula qui rursus Latio, regnata per arua

Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero nō primū dicit regnasse Saturnū, sed Vranū patrē. Initio, inquit, primus in terris imperiū summū Vranus habuit: is id regnum unā cum fratribus suis instituit, atq; parauit. Non magna dissensio, si quidē maximorū autorum de filio ac patre dubitatio est, sed tamen utrūq; fieri potest, ut & primus Vranus eminere inter cæteros potentia cœperit, & principatum habere non regnum, postea Saturnus maiores sibi opes cōparauerit, ac regiū nomen ascierit.

Quid idem Ennius docet in sacra historia.

Cap. XIII



Vnc quoniam ab ijs, quæ retulimus, aliquantulū sacra historia dissensit, aperiamus ea, quæ ueris literis continentur, ne poëtarū ineptias in accusandis religionibus, sequi ac probare uideamur. Hæc Ennij uerba sunt: Exin Saturnus uxorē duxit Opem. Titan, q̄ maior natu erat, postulat ut ipse regnaret: ibi Vesta mater eorum, & sorores Ceres atque Ops sua

Saturnus à Ioue
ue regno pul-
sus in Latiū ue-
nit.

C dent Saturno, ut de regno non cōcedat fratri. Ibi Titan, qui facile deterior esset q̄ Saturnus, idcirco & quod uidebat matrē atq; sorores suas operam dare, ut Saturnus regnaret, cōcessit ei ut is regnaret. Itaq; pactus est cum Saturno, uti si quid liberorū uirilīs sexus ei natū esset, ne quē educaret: id eius rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnū rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necauerunt. Deinde posterius nati sunt gemini Iupiter atque Iuno. Tum Iunonem Saturno in conspectum dedere, atq; Iouem clam abscondunt, dantq; eum Vestæ educandū, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit, eumq; clanculum abscondit. Ad eundem modū tertio partu Ops parit geminos Plutonē & Glaucam. Plutonē latine est Diespiter, alij Orcum dicunt. Ibi Glaucam filiam Saturno ostendunt, ac filium Plutonē celant atq; abscondunt. Deinde Glauca parua emoritur. Hæc (ut scripta sunt) Iouis fratrumq; eius stirps atq; cognatio, in hunc modum nobis ex sacra scripture tradita est. Item paulo post hæc refert: Deinde Titan, postquam rescit Saturno filios procreatos, atque educatos esse, clam seducit secum filios suos, qui Titani uocantur, fratremq; suum Saturnū, atq; Opem comprehendit, eosq; muro circumegit, & custodiam his apponit. Hæc historia quàm uera sit, docet Sibylla Erythræa, eadē ferè dicens, nisi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent, discrepat. Iupiter ergo liberatur summi sceleris crimine, quod patrem uinxisse compedibus perhibetur. Id enim Titan patruus fecit, quod ille contra pactiōem iusq; iurandum mares liberos sustulisset. Reliqua historia sic contextitur: Iouem adultū, quum audiisset patrem atque matrem custodijs circumseptos, atq; in uincula coniectos, uenisse cum magna Cretensium multitudīne, Titanumq; ac filios eius pugnādo uicisse, parentes uinculis exemisse, patri regnum reddidisse, atq; ita in Cretam remeasse: Post hæc deinde Saturno datam sortem, ut caueret, ne filius eum regno expelleret: illum eleuandæ fortis, atq; effugiendi periculi gratia insidiatū Ioui, ut eum necaret: Iouem cognitis insidijs regnum sibi de nouo uendicasse, ac fugasse Saturnum: qui quum iactatus esset per omnes terras, persequentibus armatis, quos ad eum cōprehendendum uel necandum Iupiter miserat, uix in Italia locum, in quo lateret, inuenit.

Qui filij Saturno nati.

Titani.

Saturnus cur à Ioue fugatus.

Qua ratione homines dii cœperint nominari.

Cap. XV.



Vibus ex rebus quum constet illos homines fuisse, non est obscurum qua ratione dii cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnū, uel Uranum fuerunt propter hominū raritatem, qui agrestem uitam sine ullo rectore uiuebant, non est dubium, quin illis temporibus homines regem ipsum, totamq; gentem summis laudibus, ac nouis honoribus iactare cœperint, ut etiam deos appellarent, siue ob miraculum uirtutis (hoc uere putabant rudes adhuc & simplices) siue (ut fieri solet) in adulationem præsentis potentia, siue ob beneficia, quibus erant ad humanitatem compositi. Deinde ipsi reges, quum chari fuissent ijs, quorum uitam composuerant, magnum sui desiderium mortui reliquerunt. Itaq; homines eorum simulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium: progressiq; longius per amorem meritū, memoriam defunctorum colere cœperunt, ut & gratiam referre benemeritis uiderentur, & successores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de natura deorum docet, dicens: Suscepit autem uita hominum, consuetudōque communis, ut beneficijs excellentes uiros, in cœlum fama ac uoluntate tolleret. Hinc Hercules, hinc Castor, hinc Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber. Et alio loco atq; alio in plerisq; ciuitatibus intelligi potest, ac uendicandæ uirtutis gratia, aut quo libentius Reipublicæ causa periculum adiret optimus quisq;

A quisq; uirorum fortium memoriã honore deorum immortalium consecratam. Hac scilicet ratione Romani Casares suos consecrauerunt, & Mauri reges suos. Sic paulatim religiones esse cœpere, dum illi primi, qui eos nouerant, eo ritu suos liberos ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatẽ nominis in prouincijs omnibus colebantur. Priuatim uero singuli populi, gentis aut urbis conditores, seu uiri fortitudine insignes erant, seu foemina castitate mirabiles, summa ueneratione coluerunt, ut Aegyptij Isidem, Mauri Iubam, Macedones Cabylum, Poeni Vranum, Latini Faunum, Sabini Sangum, Romani Quirinum. Eodem utiq; modo Athenæ Mineruam, Samos Iunonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos atque regiones uaria sacra suscepta sunt, dum grati homines esse in suos principes cupiunt: & quod alios honores, quos uita carentibus deferaut, inuenire non possunt. Præterea pietas eorum, qui successerant, plurimum contulit ad errorẽ: qui ut diuina stirpe nati uiderentur, diuinos honores parentibus detulerunt, deferriq; iusserunt. An ne potest aliquis dubitare, quomodo religiones deorũ sint institutæ: quum apud Maronem legat Aeneæ uerba socijs imperantis:

Nunc pateras libate Ioui, precibusq; uocate

Anchisen genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, uerumetiam uentorum tribuit potestatem:

Poscamus uentos, atque hæc mea sacra quotannis

Urbe uelit posita templis sibi ferre dicatis.

B Idem scilicet de Ioue Liber, & Pan, & Mercurius, & Apollo fecerunt: ac postea de his ipsis successores eorum. Accesserunt etiam poëtæ, & compositis ad uoluptatem carminibus, in cœlum eos sustulerunt: sicut faciunt qui apud reges etiam malos, panegyricis mendacibus adulantur. Quod malũ à Græcis ortum est, quorum leuitas instructa dicendi facultate & copia, incredibile est, quantas mendaciorum nebulas excitauerit. Itaq; admirati eos, & susceperũt primi sacra illorũ, & uniuersis gentibus tradiderunt. Ob hanc uanitatem Sibylla sic eos increpat:

Græcorum leuitas.

Ἑλλὰς δ' ἢ τί πέποιθας ἐπ' αὐδράσιμ ἠγχιμόνοισι;
πῶς τί δὲ δῶρα μάτῳα κατὰ φθιμῶνις ἀνατίθης;
θύεις ἐιδώλοισι τίς τι πλάνῳ βάλῃν γι νῶ,
ὥς τί σε τάδε ποιῆμ μεγάλοιο θεοῖο προσώπῳ
λαπόμῳ;

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed philosophus fuit, siquidem solus extitit Platonis imitator, in eo libro, quo seipsum de morte filiaē consolatus est, non dubitauit dicere deos, qui publicæ colerentur, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet grauissimum iudicari, quod & augurale habuit sacerdotiũ, & eosdem se colere uenerariq; testatur. Itaq; intra paucos uersiculos, duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiaē eodem se modo consecraturum esse profiteretur, quo illi à ueteribus sunt consecrati: & illos mortuos esse docuit, & originẽ uanaē superstitionis ostendit. Quum uero, inquit, & mares & foeminas complures ex hominibus in deorũ numero esse uideamus, et eorum in urbibus atq; agris augustissima delubra ueneremur: assentiamur eorũ sapientiaē, quorũ ingenijs & inuentis omnẽ uitã legibus & institutis excultã constitutãq; habemus. Quod si ullum unq; animal cōsecrandũ fuit, illud profecto fuit: si Cadmi, aut Amphitryonis progenies, aut Tyndari in cœlũ tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicendus est: quod quidẽ faciã: teq; omniũ optimã doctissimãq; approbatibus dijs immortalibus ipsis, in eorum coetu locatã, ad opinionẽ omniũ mortaliũ consecrabo.

† Amphionis
Tulliolam con
secrare Cicero
statuit.

C Fortasse dicat aliquis, pro nimio luctu delirasse Ciceronem; atqui omnis illa oratio, & doctrina, & exemplis, & ipso loquendi genere perfecta, non a gri, sed constantis animi ac iudicij fuit. Et hæc ipsa sententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto illum tam uarie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum eius & ratio ipsa, & cōsolatio amicorū, & temporis longitudo mitigasset. Quid, quod idem dicit in libris de Republica; idem de gloria? Nam de legibus, quo in opere Platonem secutus est, leges uoluit ponere, quibus putaret usuram esse iustam, & sapientem ciuitatem: de religione ita sanxit: Diuos, & eos qui cœlestes semper habitū sunt, colunto: & illos, quos in cœlo merita locauerunt, Herculem, Liberum, Aesculapium, Pollucem, Castorem, Quirinū. Item in Tusculanis quum diceret, totum penē cœlum humano genere completū: Si uoluerō (inquit) scrutari uetera, & ex illis ea, quæ scriptores Græciæ prodiderunt, eruere conerit: ipsi illi maiorum gentium dij qui habentur, hinc à nobis profecti in cœlum, reperiuntur. Quare quorum demonstrantur sepulchra in Græcia: reminiscere, quoniam es initiatus, quæ traduntur mysterijs. Tum deniq; quàm hoc late pateat, intelliges. Testatus est uidelicet, Attici conscientiam ex ipsis mysterijs intelligi posse, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur; & de Hercule, Libero, Aesculapio, Castore, Polluce incunctanter fatentur: de Apolline ac Ioue patribus eorum, item de Neptuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos maiorū gentium deos appellauit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait, late hoc patere, ut idem de Ioue, cæterisq; antiquioribus dijs intelligamus: quorum memoriam si eadem ratione ueteres consecrauerunt, qua se imaginem nomenq; filiaē consecraturum esse dicit, ignosci moerentibus potest, credentibus non potest. Quis enim tam demens,

D qui consensu & placito innumerabilium stultorum, aperiri cœlum mortuis arbitretur: aut aliquid, quod ipse non habeat, dare alteri posse? Apud Romanos deus Iulius, quia hoc scelerato homini placuit Antonio: deus Quirinus, quia hoc patris uisum est: quū alter germani fratris extiterit, alter patriæ paricida. Quod si consul non fuisset Antonius, C. Cæsar pro suis in rempublicam meritis, etiam defuncti hominis honore caruisset: & quidem consilio Pisonis focerit, & L. Cæsaris propinqui, qui uetabant funus fieri, & Dolobellæ cōsulis, qui columnam in foro, id est titulum eius euertit, ac forum expiauit. Nam Romulum desiderio suis fuisse declarat Ennius, apud quem populus amissum regem dolens, hæc loquitur:

O Romule Romule dic, ô,
Qualem te patriæ custodem dij genuerunt?
Tu produxisti nos intra luminis oras.
O pater, ô genitor, ô sanguen dijs oriundum.

Ob hoc desiderium facilius creditum est Iulio Proculo mentienti: qui subornatus à patribus est, ut nunciaret plebi suæ, uidisse se regē humano habitu augustiorē, eumq; mandasse ad populum, ut sibi delubrum fieret, se deum esse, & Quirinum uocari. Quo facto et ipsi populo persuasit, Romulū ad deos abiisse, & senatum suaspicione cædis regis liberauit.

Qua ratione dij esse non possunt, quos sexus discernit: Et quod in naturam dei non cadit sexus, aut coitus, aut officium generandi. Cap. XVI.



Poteram ijs, quæ retuli, esse cōtentus: sed supersunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quamuis ipso religionum capite destructo, uniuersa sustulerim, libet tamen prosequi cætera, & redarguere plenius inueteratam persuasionem, ut tandem homines pudeat suorum ac pœniteat errorum. Magnum hoc opus, & homine dignum,

Relligionum

Cæsar ab Antonio cōsecratus.

A Relligionum animos nodis exoluere pergo,
 ut ait Lucretius: qui quidem hoc efficere nō poterat, quia nihil ueri affererat. No-
 strum est hoc officium, qui & uerum deum asserimus, et falsos refutamus. Illi ergo
 qui poetas finxisse de dijs fabulas opinantur, & deas fœminas esse credunt & co-
 lunt, reuoluuntur imprudentes ad id, quod negauerāt, coire illos ac parere. Nec
 enim fieri potest, quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recepta uero se-
 xuum diuersitate, non intelligunt consequens esse, ut concipiant: quod in deum
 cadere non potest, ut isti putant: nam & Iouis esse filios dicunt, & ceterorum deo-
 rum. Nascuntur ergo & quotidie quidem dii noui, nec enim uincuntur ab homi-
 bus fœcunditate. Igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet
 moriente. Nam quum hominum incredibilis numerus sit, & inæstimabilis,
 quos tamen, sicuti nascuntur, mori necesse est: quid deorū esse tandem putemus,
 qui tot seculis nati sunt, immortalesq; manserunt? Cur ergo tam pauci coluntur?
 nisi forte arbitramur non generandi causa, sed tantūmodo capiendæ uoluptatis,
 duos esse sexus deorum, & ea exercere, quæ homunculos & facere & pati pudet.
 Quum uero dicantur aliqui ex aliquibus nati, consequens est, ut semper nascan-
 tur: siquidem aliquando sunt nati, uel si aliquando nasci desierūt, scire nos conue-
 nit, cur aut quādo desierint. Non illepide Seneca in libris moralibus philosophiæ,
 Quid ergo est, inquit, quare apud poetas salacissimus Iupiter desierit liberos tolle-
 re? Vtrum sexagenarius factus est, & illi lex Papia fibulam imposuit: an impetra-
 uit ius trium liberorū? An tandem illi uenit in mentem, Ab alio expectes, alteri
 quod feceris? Et timet ne quis sibi faciat, quod ipse Saturno? At isti, qui deos asse-
 runt, uideant quomodo respondeant huic argumento quod inferemus. Si duo
 sunt sexus deorum, sequitur concubitus: & si coeunt, & domos habeant necesse
 est: nec enim carent uirtute ac pudore, ut hoc promiscue, aut in propatulo faciant,
 sicut muta uidemus facere animalia. Si domos habent, consequens est, ut & ur-
 bes habeant: & quidem autore Nasone, qui ait:

Plebs habitat diuersa locis, hac fronte potentes
 Cœlicolæ, clariq; suos posuere penates.

Si habent urbes, & agros igitur habebunt. Iam quis non uideat quæ sequantur,
 arare illos & colere: quod quidem uictus causa fit: ergo mortales sunt. Quod ar-
 gumentum retrouersum idem ualet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem:
 si urbes non habent, ne domos quidem. Si domibus carent, ergo & concubitu: si
 concubitus ab his abest, & sexus igitur fœmineus. In dijs autem uidemus & fœ-
 minas esse, ergo dii nō sunt. Dissoluat hoc argumentū si quis potest. Ita enim res
 rem sequit, ut hæc ultima necesse sit cōfiteri. Sed ne illud quidem dissoluet aliquis:
 ex duobus sexibus alter fortior, alter infirmior est. Robustiores enim mares sunt,
 fœminæ imbecilliores. Imbecillitas aut nō cadit in deū: ergo nec fœmineus sexus.
 Huic additur superioris argumenti extrema illa conclusio, ut dii non sint, quo-
 niam in dijs & fœminæ sunt.

Quod Stoici fidem historiarum, & poetarum figmenta inani physica ratione peruertunt,
 & quæ miseriæ & turpitudines de dijs referantur. Cap. XVII.



B has rationes Stoici alio uersus deos interpretantur. Et quia nō præ-
 uident quid sit in uero, conantur eos cum rerū naturalium ratione cōiun-
 gere: quos Cic. secutus, de dijs ac religionibus eorū hanc sententiā tu-
 lit: Videtis ne igit, ut à physicis rebus bene atq; utiliter inuentis, tracta
 ratio sit ad cōmentitios ac fictos deos: quæ res genuit falsas opiniones, erroresq;
 turbulentos, superstitiones penè aniles: & formæ enim deorum nobis & atates

Gradatio sollo-
 gistica.

C & uestitus, ornatusq; noti sunt. Genera præterea, coniugia, cognationes omnes, omniaq; traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid uerius dici potest? Romanæ philosophiæ princeps, & amplissimo sacerdotio præditus, commentitios ac fictos deos redarguit: quorum cultus superstitiones penè aniles esse testatur: falsis opinionibus, erroribusq; turbulentis implicatos esse homines queritur. Nam totus liber tertius de natura deorū, omnes funditus religiones euertit ac delet. Quid ergo à nobis expectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem? Minime id quidem: sed fiducia illi defuit ignorantia ueritatē, quod ipse simpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim, facilius se posse dicere quid non sit, quàm quid sit: hoc est, falsa se intelligere, uera nescire. Clarū est igitur homines fuisse illos, qui dii putantur, & eorum memoriā post mortem consecratam esse, ideo etiā ætates diuersæ sunt, & certæ imagines singulorum: quod in eo habitu & ætate singulorum simulacra configurata sunt, in qua quencq; mors deprehendit. Consideremus (si placet) erumnas infeliciū deorum. Isis filium perdidit, Ceres filiā: expulsa, & per orbem terræ iactata Latona, uix insulam paruum in qua pareret, inuenit. Deūm mater & amauit formosum adolescentem, & eundem cum pellice deprehensum, ex cæcis uirilibus semiuirum reddidit: & ideo nunc sacra eius à Gallis sacerdotibus celebrantur. Iuno pellices acerrime persecuta est, quia parere ipsa non potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro, prius Partheniam nominatam, quod ibi Iuno adoleuerit, ibiq; etiā Ioui nupserit. Itaq; nobilissimum & antiquissimum templum eius est Sami, & simulacrum in habitu nubentis figuratum, & sacra eius anniuersaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergo adoleuit, si uirgo fuit primo, postea mulier, hominem fuisse qui non intelligit, pecudem se fatetur. Quid loquar obscœnitatem Veneris omnium libidinibus prostituta, non deorum tantum, sed & hominum? Hæc enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniā: ex Mercurio Hermaphroditum, qui est natus Androgynus: ex Ioue Cupidinem, ex Anchisa Aeneam, ex Bute Erycen: ex Adone quidem nullum potuit, qui etiam tum puer ab apro ictus & occisus est. Quæ prima (ut in historia sacra continetur) artem meretriciā instituit, autorq; mulieribus in Cypro fuit, uti uulgò corpore quæstum facerent: quod idcirco imperauit, ne sola præter alias mulieres impudica, et uirorum appetens uideretur. Etiam ne habet hæc aliquid numinis, cuius plura numerantur adulteria, quàm partus? Sed ne illæ quidem uirgines illibatam castitatem seruare potuerunt. Vnde enim putemus Erichthoniū esse natum? An ex terra, ut poëtæ uideri uolunt? At res ipsa clamat: nam quum Vulcanus dijs arma fecisset, eiq; Iupiter optionem dedisset præmij, quod uellet postulandi, iurassetq; (ut solebat) per infernam paludem, se nihil negaturum, tum faber claudus Mineruæ nuptias postulauit. Hic Iupiter optimus maximus tanta religione constrictus, abnuere non potuit: Mineruam tamen monuit repugnare, pudicitiamq; defendere: tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, unde sit Erichthonius natus: idq; illi nomen impositum *ἐκ τῆς γῆς καὶ τοῦ ἕρποντος*, id est ex certamine, atque humo. Cur igitur uirgo eum puerum cum dracone conclusum & obsignatum, tribus uirginibus Cecropidis commendauit: euidens (ut opinor) incestū, quod nullo modo possit colorari. Altera quū penè amatorē suū perdidisset, qui erat turbatis distractus equis, præstantissimum medicum Aesculapium curando iuueni aduocauit, eumq; sanatum

Secretis alma recondit

Sedibus, & nymphæ Egeriæ, nemoriq; relegat,

Solus ubi in syluis Italis ignobilis auum

Exigeret,

Cicero deos fictos redarguit.

Deorum erumnæ.
Cybele Atym amauit.

D
Veneris obscœnitatis.

Erichthonius.

A Exigeret, uersosq; ibi nomine Virbius esset.

Quid sibi uult hæc tam diligens, tam sollicita curatio? quid secretæ sedes? quid re-
legatio uel tam longe, uel ad mulierem, uel in solitudinem? quid deinde nominis
commutatio? postremo quid equorū tam pertinax abominatio? Quid significant
hæc omnia, nisi conscientiam stupri, & amorem minime uirginalem? Erat planè,
cur tantum laborem pro tam fideli iuvene susciperet, quia amanti nouercæ obse-
quium pernegaret.

Quomodo refellantur ij, qui deos esse factos ex hominibus mentiantur Cap. XVIII



Hoc in loco refellendi sunt etiam ij, qui deos ex hominibus esse factos
non tantum fatentur, sed ut eos laudent, etiam gloriantur: aut uirtutis
gratia, ut Herculem: aut munerū, ut Cererem ac Liberū: aut artium
reperatarum, ut Aesculapium, uel Mineruam. Hæc uero quàm inepta
sint, quàmq; non digna, propter quæ homines inexpiabili se scelere contaminent,
hostesq; deo uero fiant, quo contempto mortuorum sacra suscipiunt, ex singulis
rebus ostendam. Virtutem esse dicunt, quæ hominem tollat in cœlum: non illam
de qua philosophi dixerunt, quæ posita est in nobis, animi: sed hanc corporalem,
quæ dicitur fortitudo: quæ quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatē me-
ruisse creditur. Quis tam stulte ineptus est, ut corporis uires diuinum, uel etiam
humanū bonum iudicet, quum sint & maiores pecudibus attributæ, & uno mor-
bo sæpe frangantur, uel ipsa senectute minuantur & corruant? Itaq; idem, quum
ille deformari hulceribus toros suos cerneret, nec sanari se uoluit, nec senem fieri,
nequando seipso minor, aut deformior uideretur. Hunc tē rogo, quū seipsum cō-
busserrat, ascendisse in cœlum putauerunt: eaq; ipsa, quæ stultissime admirati sunt,
simulacris & imaginibus expressa & consecrata posuerunt, ut in perpetuum ua-
nitatis eorum monimenta perstarent, qui ob necem bestiarum deos fieri credi-
dissent. Sed hæc Græcorū fortasse culpa, qui res leuissimas pro maximis semper
habuerunt. Quid nostri, num sapientiores? qui Athleticam quidem uirtutem con-
temnunt, quia nihil obest: sed regiam (quia late solet nocere) sic admirantur, ut for-
tes & bellicosos duces in deorum cœtū locari arbitrentur. Nec esse ullam aliam
ad immortalitatem uiam, quàm exercitus ducere, aliena uastare, urbes delere, op-
pida excidere, liberos populos aut trucidare, aut subijcere seruituti: uidelicet quo
plures homines afflixerint, spoliauerint, occiderint, eo se nobiliores & clariores
putant: & inanis gloriæ specie capti, flagitijs sceleribusq; suis nomen uirtutis im-
ponunt. Iam mallet, ut à ferarum cædibus deos sibi fingerent, quàm immortali-
tam tam cruentam probarent. Si quis unum hominem iugulauerit, pro contami-
nato ac nefario habetur, nec ad terrenum hoc domicilium deorum admitti eum
fas putant. Ille autem qui infinita hominum millia trucidauerit, cruore campos in-
undauerit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in cœlum admitti-
tur. Apud Ennium sic loquitur Africanus:

Si fas cadendo cœlestia scandere cuiquam est,

Mi soli cœli maxima porta patet.

Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. O quantis in
tenebris Africane uersatus es, uel potius ô poëta, qui per cædes & sanguinem pa-
tēre hominibus in cœlum ascensum putaueris. Cui uanitati & Cicero assensit. Est
uero, inquit, Africane: nam & Herculi eadem ipsa porta patuit: tanquam ipse pla-
nè, quū id fieret, ianitor fuerit in cœlo. Equidē statuere non possum, dolendū ne
potius an ridendū putem, quum uideam & graues, et doctos, & (ut sibi uidentur)
sapientes uiros in tam miserandis errorū fluctibus uolutari. Si hæc est uirtus, quæ

*Virtus hominē
tollit in cœlum*

tergo

compressa

*Græci res leuif-
simas pro ma-
ximis habue-
runt.*

*Africani epita-
phium.*

C nos immortales facit, mori equidem malim, quàm exitio esse quamplurimís. Si aliter immortalitas parari non potest, nisi per sanguinem, quid fiet si omnes in concordiam cōsenserint? Quod certe fieri poterit, si pernicioso et impio furore proiecto, innocentes esse ac iusti uelint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? num peribit uirtus, quia hominibus in homines sœuire nō dabitur? Sed isti, qui euerfiones urbium populorumq̄, summam gloriam computant, ocium publicum non fœrent, rapient, sœuient, & iniurijs insolenter illatis, humanæ societatis sœdus irrumpent, ut habere hostem possint quem sceleratius deleant, quàm lacefferint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorum Cereri ac Libero traditio munerum fecit. Possum diuinis docere literis, uinum atque fruges ante progeniem Cœli atque Saturni fuisse in usu hominum: sed ab his sanè inuenta esse fingamus. Num potest plus aut minus uideri collegisse fruges, hisq̄ fractis panē facere docuisse, aut uuas de uitibus lectas expressisse, uinūq̄ fecisse, quàm fruges ipsas, aut uites generasse, aut protulisse de terra? Reliquit hæc sanè deus humanis ingenijs eruenda: tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui & sapientiã tribuit homini, ut inueniret: & ipsa illa, quæ possent inueniri, primus inuenit. Artes quoque suis inuentoribus immortalitatē peperisse dicuntur, ut Aesculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur & illos, qui fullonicam, sutrinamq̄ docuerunt. Cur autem figulinæ repertori honos non habetur? An quia isti diuites uasa Samia contemnunt? Sunt & aliæ artes, quarum repertores humanæ uitæ plurimum profuerunt, cur non etiam illis attributa sunt templa? Sed nimirum Minerua est, quæ omnes reperit: ideoq̄ illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerua ascendit in cœlū. Est uero causa cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cœlum cum astris & luminibus exorsus est, ut eam ueneretur, quæ telam docuit ordiri: Quid ille, qui uulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse præstantior, quàm qui corpora ipsa formauit, sentiendi ac uiuendi rationem dedit: herbas denique ipsas, & cætera, quibus medendi ars constat, excogitauit ac protulit?

Quod deos uanos, & deum uerum nemo simul potest colere.

Caput XIX



T enim dicet aliquis, & huic summo, qui fecit omnia, & illis, qui partim profuerunt, suam uenerationem esse tribuendam. Primum nec factum est unquam, ut qui hos colit, etiam deum coluerit, neque fieri potest: quoniam si honos idem tribuitur alijs, ipse omnino non colitur, cuius religio est, illum esse unū, ac solum deum credere. Clamat summus poëta eos omnes, qui inuentas uitam excoluere per artes, apud inferos esse: ipsumq̄ illum medicinæ repertorem talis & artis ad stygias undas fulmine esse detrusum: ut intelligamus, quantum ualeat pater omnipotens, qui & deos fulminibus extinguat. Sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem, quia deus fulminari non potest, apparet non esse factum: imò uero quia factum est, apparet hominem fuisse, non deum. Mendacium enim poëtarum non in factio est, sed in nomine. Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat uerum. Quod si hoc constat inter ipsos, ex hominibus deos factos, cur ergo non credunt poëtis, si quando illorum fugas, & uulnera, & mortes, & bella, & adulteria describunt? Quibus ex rebus intelligi datur, non potuisse ullo pacto fieri deos, quia ne homines quidem probi fuerunt, cæq̄ in uita sua gesserunt, quæ mortem pariunt sempiternam.

De propria

Liber ac Cereræ
cur dij.

Artes inuentoribus
diuinitatem pepererunt

Aesculapius
à Ioue fulmine ictus.

De propria Romanorum religione.

Cap. XX



Enio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de com-
munibus dixi. Romuli nutrix Lupa honoribus est affecta diuinis: &
ferrem, si id animal ipsum fuisset, cuius figuram gerit. Autor est Liius
Laurentia esse simulacrum, & quidem non corporis, sed mentis ac mo-

Lupa Romuli
nutrix.

rum. Fuit enim Faustuli uxor, & propter uulgati corporis utilitatem, Lupa inter
pastores, id est meretrix nuncupata est, unde etiam lupanar dicitur: exemplum
scilicet Atheniense, in ea figuranda Romani secuti sunt: apud quos meretrix
quaedam nomine Leana, quum tyrannum occidisset, quia nefas erat simulacrum
constitui meretricis in templo, animalis effigiem posuerunt, cuius nomen gerebat.
Itaque ut illi monumentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. Huius no-
minis etiam dies festus dicitur, & Laurentinalia constituta. Nec hanc solum Ro-
mani meretricem colunt, sed Faulam quoque, quam Herculis scortum fuisse Ver-
rius scribit. Iam quanta est immortalitas putanda, quam etiam meretrices assequun-
tur: Flora, quum magnas opes ex arte meretricia quaesiuisset, populum Romanum
scripsit heredem, certam pecuniam reliquit, cuius ex annuo faenore suus natalis
dies celebraretur, additione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia senatus
flagitiosum uidebatur, ab ipso nomine argumentum sumi placuit, ut pudendae rei
quaedam dignitas adderet, deam finxerunt esse, quae floribus praesit: eamque opor-
tere placari, ut fruges cum arboribus, aut uitibus bene prospereque florescerent.
Eum colorem secutus in Fastis poeta, non ignobilem nympham fuisse narrauit,
quae sit Chloris uocitata: eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse
muneris a marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honeste quidem ista di-

Flora meretrix

B
cuntur, sed inhoneste turpiterque creduntur. Non debent (quum ueritas quaerit)
huiusmodi nos uelamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lasciuia,
conuenientes memoriae meretricis. Nam praeter uerborum licentiam, quibus ob-
scenitas omnis effunditur, exuuntur etiam uestibus populo flagitante, meretri-
ces, quae tunc mimorum funguntur officio, & in conspectu populi usque ad satieta-
tem impudicorum luminum, cum pudendis motibus detinentur. Cloacinae simula-
crum in cloaca maxima repertum Tatius consecrauit: & quia cuius esset effigies igno-
rabat, ex loco illi nomen imposuit. Pauorem, Palloremque Tullus Hostilius figura-
uit & coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos suos (sicut
optari solet) praesentes haberet: Ab hoc illud M. Marcelli de consecratione Hono-
ris atque Virtutis honestate nominum differt, re congruit. Eadem uanitate Mentem
quoque inter deos collocauit Senatus: quam profecto si habuisset, eiusmodi sacra
nunquam suscepisset. Magnum Cicero, audaxque consilium suscepisse Graeciam
dicit: quod Cupidinum & Amorum simulacra, in gymnasijs consecrasset: adulatus
est uidelicet Attico, & irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut
omnino consilium dicendum fuit, sed impudicorum hominum perdita & deplo-
rata nequitia, qui liberos suos, quos erudire ad honestatem deberent, prostituerunt
libidini iuuentutis: a quibus flagitiorum deos, & in illis potissimum locis, ubi nuda
corpora corruptorum luminibus patent, & in illa coli aetate uoluerunt, quae sim-
plex & improuida prius irretiri, & in laqueos potest cadere, quam cauere. Quid
mirum, si ab hac gente uniuersa flagitia manarunt, apud quam ipsa uitia religiosa
sunt: eaque non modo non uitantur, uerum etiam coluntur: Et ideo huic sententiae,
tanquam Graecos prudentia uinceret, adiecit: Virtutes enim oportet, non uitia
consecrari. Quod si recipis o M. Tulli, non uides fore, ut irrumpant uitia cum uir-
tutibus: quia mala bonis adherent, & in animis hominum potentiora sunt: quae si

Cupidinum sim-
ulacra in gy-
mnasijs.

C uetas consecrari, respondebit tibi illa eadem Græcia, se alios deos colere, ut pro sint, alios ne noceant. Hæc enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro dijs habent, ut Romani Rubiginem ac Febrem. Si ergo uirtutes consecranda non sunt, in quo tibi assentior, ne uirtutes quidem. Non enim per se sapiunt, aut sentiunt: neque intra parietes, aut adiculas luto factas, sed intra pectus collocandæ sunt, & interius comprehendendæ, ne sint falsæ, si extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his uerbis: Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cœlum, mentem, uirtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra sunt. Atqui hæc separari ab homine non possunt. Si enim colenda sunt, in homine ipso sint necesse est. Si autem sunt extra hominem, quid opus est ea colere, quibus careamus? Virtus colenda est, non imago uirtutis: & colenda est, non sacrificio aliquo, aut thure, aut precatione solenni, sed uoluntate sola, atque proposito. Nam quid est aliud colere uirtutem, nisi eam comprehendere animo & tenere? Quod unusquisque simul occipit uelle, consequitur. Hic solus uirtutis est cultus: nam religio & ueneratio nulla aia, nisi unius dei tenenda est. Quid igitur opus est o uir sapientissime, superuacuis extructionibus loca occupare, quæ possint humanis uisibus cedere: quid sacerdotes constituere, uana et insensibilia culturos: quid immolare uictimas: quid tantos sumptus uel fingendis, uel colendis imaginibus impendere? Firmius & incorruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornatur, hoc ueris illis numinibus impleatur. Has ergo falsas consecrationes esse sequitur, quod necesse est. Qui enim uirtutes sic colunt, id est, qui umbras atque imagines uirtutum consecrantur, ea ipsa, quæ uera sunt, tenere non possunt. Itaque nulla in quoquam uirtus est, uirtus ubique dominantibus: nulla fides, omnia pro se uno quoque rapiente: nulla pietas, nec consanguineis, nec parentibus, præeunte auaritia, & cupiditate in uenenum & ferrum ruente: nulla pax, nulla concordia, publice bellis fauentibus, priuatis inimicitijs usque ad sanguinem furentibus: nulla pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum, & omnes corporis partes contaminantibus. Nec tamen desunt ea colere, quæ fugiunt, & oderunt. Colunt enim thure, ac summis digitis, quæ sensibus intimis colere debuerunt: qui error omnis ex illius principalis ac summi boni ignorance descendit. Vrbe à Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, quum ex mulierum capillis tormenta fecissent, ædem Veneri caluæ consecrarunt. Non igitur intelligunt, quàm uana sint religiones, uel ex eo ipso, quod eas his ineptijs cauillant. A Lacedæmonijs fortasse didicerant, deos sibi ex euentis fingere: qui quum Messenios obsiderent, & illi fortim deceptis obsessoribus egressi, ad diripiendam Lacedæmonem cucurrissent, à Spartanis mulieribus fugati fusi sunt. Cognitis autem hostium insidijs, Lacedæmonij sequebantur. His armatæ mulieres obuiam longius exiuerunt: quæ quum uiros suos cernerent parare se ad pugnam, qui putarent Messenios esse, corpora sua nudauerunt. At illi uxoribus cognitis, & aspectu in libidinem concitati, sicut erant armati permisti sunt utique promiscue: nec enim uacabat discernere. Sic iuuenes ab iisdem antea missi cum uirginibus, ex quibus sunt Parthenij nati. Propter huius facti memoriã, ædem Veneri armatæ simulacrū posuerunt: quod tamen si ex causa turpi, tamen honestius uidetur armatam Venerem consecrasse, quàm caluam. Eodem tempore Loui quoque pistori ara apposta est, quod eos in quiete monuisset, ut ex omni frumento, quod haberent, panem facerent, & in hostium castra iactarent: eoque facto, soluta est obsidio, desperantibus Gallis inopia subigi posse Romanos. Quæ ista religionum derisio est: si earum defensor essem, quid tam grauius queri possem, quàm deorum nomen in tantum uenisse contemptum, ut turpissimis nominibus

Virtus quomodo colenda.

[Handwritten mark]

Veneris caluæ ades.

Veneris armatæ ades.

A nominibus ludibrio habeat: Quis non rideat Fornacem deam: uel potius doctos uiros celebrandis fornacalibus operari: Quis, quum audiat deam Mutam, tenere risum queat: Hanc esse dicunt, ex qua sint nati Lares, & ipsam Laram nominant, uel Larundam. Quid prestare colenti potest, quae loqui non potest: Colitur & Caca, quae Herculi fecit indicium de furto bouum: diuinitatem consecuta, quia perdidit fratrem. Et Cunina, quae infantes in cunis tuetur, ac fascinum summouet. Et Sterculius qui stercorendi agri rationem primus induxit. Et Mutinus, in cuius sinu pudendo nubentes praesident, ut illarum pudicitiam prior deus delibasse uideatur. Et mille alia portenta, ut iam uaniores qui haec colenda susceperint, quam Aegyptios esse dicamus, qui monstruosa & ridicula quaedam simulacra uenerant & colunt, quae tamen habent aliquam imaginem. Quid, quod lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen erat Terminus: Hic est, quem pro Ioue Saturnus dicitur deuorasse. Nec immerito illi honos tribuit. Nam quum Tarquinius Capitolium facere uellet, eoque in loco multorum deorum sacella essent, consuluit eos per auguria, utrum Ioui cedere uellent, et ceteris ceteris, solus Terminus mansit: unde illum poeta Capitolij immobile saxum uocat. Iam ex hoc ipso uides quam magnus Iupiter inuenit, cui non cessit lapis: ea fortasse fiducia, quod illum de paternis faucibus liberauerat. Facto itaque Capitolio, supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum: ut quia non cesserat, libero caelo frueret: quo ne ipsi quidem fruebant, qui lapidem frui putauerunt. Et huic ergo publice supplicat, quasi custodi finium deo, qui non tantum lapis, sed etiam stipites interdum est. Quid de ijs dicam, qui colunt talia, nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse?

Turpia deorum nomina.

Mutinus

Terminus deus

De sacrificijs, & mysterijs eorum.

Cap. XXI

B Iximus de dijs ipsis, qui coluntur: nunc de sacris ac mysterijs eorum pauca dicenda sunt. Apud Cypri Salaminem humanam hostiam Ioui Teucus immolauit, idque sacrificium posteris tradidit, quod est nuper Hadriano imperante sublatum. Erat lex apud Tauros inhumanam & feram gentem, uti Dianae hospites immolarentur, & id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Esuui, atque Teutatem humano cruore placabant. Nec Latini quidem huius immanitatis expertes fuerunt: siquidem Latialis Iupiter etiam nunc sanguine colitur humano. Quid ab his boni precatur, quibus sic sacrificant? Aut quid tales dii hominibus prestare possunt, quorum poenis propitiantur? Sed de barbaris non est adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit. Nostri uero, qui semper mansuetudinis & humanitatis gloriam sibi uendicant, nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiunt? Hi enim potius scelerati sunt habendi, qui, quum sint liberalium disciplinarum studijs expoliti, ab humanitate desciscunt, quam qui rudes et imperiti ad mala facinorosa bonorum ignoratione labunt. Apparet tamen antiquum esse hunc immolandum hominum ritum: siquidem Saturnus in Latia eodem genere sacrificij cultus est: non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed ut in Tyberim de ponte Miluio mitteretur. Quod ex responso quodam factitatum Varro autor est: cuius responsi ultimus uersus est talis:

Qui dii humanis hostijs placabantur.

καὶ κεφαλὰς κρονίδη καὶ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Quod quia uidetur ambiguum, & fax illi, & homo iaci solet. Verum id genus sacrificij ab Hercule, quum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum: ritu tamen permanente, ut pro ueris hominibus imagines iacerent ex scirpo, ut Ouid. in Fastis docet:

Donec in haec uenit Tirynthius arua quotannis,

Tristitia Leucadio sacra peracta deo.

Illum stramineos in aquam misisse quirites,

Herculis exemplo corpora falsa iace.

c Hæc sacra Vestales uirgines faciunt, ut ait idem:

Tum quoq; priscorum uirgo simulacra uirorum

Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Saturno infan-
tes immolaban-
tur.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabatur propter odiū Iouis, quid dicam non inuenio, tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut paricidiū suum, id est tetrum atq; execrabile humano generi facinus, sacrificiū uocarent: quū teneras atq; innocentes animas, quæ maxime est ætas parentibus dulcior, sine ullo respectu pietatis extinguerent, immanitatemq; omnium bestiarū, quæ tamen fœtus suos amant, feritate superarent. O dementiā insanabilem: quid illis isti dii amplius facere possent, si essent iratissimi, quàm faciunt propiti: quum suos cultores parici dijs inquinant, orbitatibus mactant, humanis sensibus spoliant: Quid potest esse his hominibus sancti: Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras eorum summa scelera cōmittunt? Pescenius Festus in libris historiarū per satyram refert, Carthaginenses Saturno humanas hostias solitos immolare: & quum uicti essent ab Agathocle rege Siculorum, iratum sibi deum putauisse: itaq; ut diligentius piaculum soluerent, ducentos nobilium filios immolasse.

Agathocles.

Tantum religio potuit suadere malorum,

Quæ peperit saepe scelerosa atq; impia facta.

Varij sacrorū
ritus.

Cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consulebant, quū tantam partem ciuitatis occiderent, quantā fortasse ne Agathocles quidē uictor occiderat: Ab isto genere sacrorū non minoris insanix iudicanda sunt publica illa sacra, quorum alia sunt matris deūm, in quibus homines suis ipsi uirilibus litant: amputato enim sexu non uiros se, nec fœminas faciunt: Alia Virtutis, quam eandem Bellonam uocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. Sectis namq; humeris, & utraq; manu districtos gladios exerentes currunt, & efferunt, & insanunt. Optime igitur Quintilianus fanatico: Istud (inquit) si deus cogit, iratus est: etiam ne hæc sacra sunt: Nonne satius est pecudū more uiuere, quàm deos tam impios, tam profanos, tam sanguinarios colere: Sed unde isti errores, & hæc tanta flagitia manauerūt, suo loco differemus: interim uideamus cætera, quæ carent sceleris, ne studio insectari uideamur eligere peiora. Isis Aegyptia sacra sunt, qua

Sacra Isis.

tenuis filium paruulū uel perdiderit, uel inuenerit. Nam primo sacerdotes eius de glabrato corpore sua pectora tundunt, lamentant, sicut ipsa, quū filiū perdidit, fecerat. Deinde puer producit quasi inuentus, & in lætitiā luctus ille mutatur, ideo Lucanus: Nunquamq; satis quæsitus Osiris. Semper enim perdunt, & semper inueniūt. Refertur ergo in sacris imago rei, quæ uere gesta est: quæ profectò si quid sapimus, declarat mortalem mulierem fuisse, ac penè orbam, nisi unicū reperisset: quod illum ipsam poëtam minime fugit, apud quem Pompeius adolescens, morte patris audita, hæc loquitur:

Euoluam busto iam numen gentibus Isim,

Et tectum ligno spargam per uulgus Osirim.

Mortuis deis
ficatis nomina
immutabantur

Hic est Osiris, quem Serapin et Serapidem uulgus appellat. Solent enim mortuis cōsecratis nomina immutari, credo ne quis putet eos homines fuisse. Nam & Romulus post mortē Quirinus dictus est: & Leda Nemesis: & Circe Marica: & Ino, postq; se præcipitauit, Leucothea, materq; Matuta: & Melicertes filius eius Palæmon atq; Portumnus. Sacra uero Cereris Eleusina nō sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planctu matris inquiri, ita hic ad incestū patris matrimonium rapta Proserpina: quæ quia facibus ex Aetnæ uertice accensis quæsisse in Sicilia Ceres dicit, idcirco sacra eius ardentū tedarū iactatione celebrant. Apud Lampfacū

Priapo

A Priapo † lætabilis uictima est asellus. Cuius sacrificij ratio in fastis hæc reddit̄. Quū *litablis.*
dij omnes ad festū matris magnæ cōuenissent, epulisq̄ satiati noctem lusibus du- *Veste & Pri-*
cerent, quieuisse humi Vestam, somnūq̄ cepisse: ibi Priapū somno eius ac pudici- *pi fabula.*
tiæ insidiatū: sed illam intempestiuo clamore aselli, quo Silenus uehebat̄, excita-
tam: libidinē uero insidiatoris esse detectā. Hac de causā Lampfacenos asellū Pria-
po quasi in ultionē mac̄tare consueuisse. Apud Romanos uero eundem Vestali-
bus sacris in honorē pudicitiae cōseruatae, panibus coronari. Quid turpius? Quid
flagitiosius, q̄ si Vesta beneficio asini uirgo est? At poëta fabulam finxit. Num er-
go illud est uerius quod referunt ij, qui *φαινόμεινα* cōscripserunt: quum de duabus *Aselli due stelo*
Cancri stellis loquunt̄, quas Græci *ὄνως* uocant, asellos fuisse, qui Liberū patrem *le in Cancro.*
transuexerint, quū amnem transire non posset: quorū alteri hoc præmium dede-
rit, ut humana uoce loqueret̄: itaq̄ inter eum Priapūq̄ ortū esse certamē de mem-
bri obscœni magnitudine: Priapum uictum & iratū interemisse uictorē. Hoc ue-
ro multo magis ineptū est, sed poëtis licet quicquid uelint. Non excutio tam de-
forme mysteriū, nec Priapum denudo, ne quid appareat risu dignum. Finxerunt
hæc sanē poëtæ, sed necesse est alicuius maioris turpitudinis tegendæ gratia ficta
sint: quæ sint ergo, quæramus. At ea profectō manifesta est. Nam sicut Lunæ tau-
rus mac̄tatur, quia similiter habet cornua: &

Placat equo Persis radijs Hyperiona cinctum,

Ne detur celeri uictima tarda deo:

Ita in hoc, quia magnitudo membri uirilis enorm̄ s est, nō potuit ei mōstro aptior
uictima reperiri, quàm quæ ipsum, cui mac̄tat̄, posset imitari. Apud Lindū, quod *Herculis Lina-*
est oppidū Rhodi, Herculis sacra sunt, quorū à cæteris longe diuersus est ritus. Si *dij sacra.*
B quidem nō *δυσθυμία* (ut Græci appellant) sed maledictis & execratione celebran-
tur: eaq̄ pro uiolatis habent, si quādo inter se lennes ritus uel imprudenti alicui ex-
ciderit bonum uerbū. Cuius rei hæc ratio reddit̄, si tamen ulla esse in rebus uanissī-
mis potest. Hercules, quū eò delatus esset, famemq̄ pateret̄, aratorē quendā aspe-
xit operantē, ab eoq̄ petere cœpit, ut sibi unū bouem uenderet. Enim uero ille ne-
gauit fieri posse: quia spes sua omnis colendæ terræ, duobus illis iumentis niterē.
Hercules solita uiolentiā usus, quia unū accipere nō potuit, utrūq̄ sustulit. At ille
infelix, quum boues suos mac̄tari uideret, iniuriā suam maledictis ultus est: quod
homini eleganti & urbano gratissimū fuit. Nam dum comitibus suis epulas appa-
rat, dumq̄ alienos boues deuorat, illum sibi amarissime cōuiciantē, cum risu & ca-
chinis audiebat. Sed postq̄ Herculi diuinos honores ob admirationē uirtutis de-
ferri placuit, à ciuibus ei ara posita est, quā de facto *Βόσβορον*, id est bouis iugū nomi-
nauit: ad quam duo iuncti boues immolarentur, sicut illi, quos abstulerat aratori,
eumq̄ ipsum sibi cōstituit sacerdotē, ac præcepit, ut iisdē maledictis semper in ce-
lebrandis sacrificijs uterē, q̄d negaret se unquā epulatū esse iucundius. Hæc iam
nō sacra sunt, sed sacrilegia, in quibus id factū dicitur, q̄d in alijs si fiat, seuerissime
uindicat̄. Ipsi autē Cretici Iouis sacra quid aliud, q̄ q̄modo sit aut subtractus pa- *Iouis Creticæ*
tri aut nutritus, ostendunt: Capella enim Amalthææ nymphæ, quæ uberibus suis *sacra.*
aluit infantē, de qua Germanicus Cæsar in Aratæo carmine sic ait: Illa putatur

Nutrix esse Iouis, si uere Iupiter infans

Vbera Cretææ multis fidissima capræ,

Sydere quæ claro gratum testatur alumnus.

Huius capellæ corio usum esse pro scuto Iouem contra Titanas dimicantem, Mu-
sæus autor est, unde à poëtis *αίγιοχος* nominatur. Ita quicquid est gestum in ab-
scondendo puero, id ipsum per imaginem geritur in sacris.

C Sed & matris eius mysterium idem continet, quod Ouidius exponit in Fastis:
 Ardua iam dudum resonat tinnitibus Ide,
 Tutus ut infanti uagiat ore puer.
 Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes,
 Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
 Res latuit, priscaque manent imitantia facti
 Aera deæ comites raucaque terga mouent.
 Cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulfant,
 Tibia dat Phrygios, ut dedit ante modos.

Curetes Iouis
 altores.

Hanc totam opinionem quasi à poetis fictam Sallustius respuit: uoluitque ingeniose interpretari, cur altores Iouis dicantur Curetes fuisse, & sic ait: Quia principes intelligendi diuina fuerunt, uetustate ut cetera in maius componentem altores Iouis celebrauisse. Quantum errauerit homo eruditus, iam res ipsa declarat. Si enim princeps est Iupiter & deorum & religionum, si ante illum dii nulli colebantur uulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur, apparet Curetes ex diuerso principes fuisse diuina non intelligendi, per quos error omnis inductus est, & dei ueri memoria sublata. Ex ipsis itaque mysterijs & ceremonijs intelligere debuerunt, hominibus se mortuis supplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat: qui hos mentiri putat, pontificum ipsorum scripta consideret, & quicquid est literarum ad sacra pertinentium, reuoluat: plura fortasse quam nos afferimus, inueniet: in quibus intelligat, inania, inepta, commentitia esse omnia, quæ pro sanctis habentur. Si quis autem precepta sapientia deposuerit errorem, profecto ridebit ineptias hominum penè de mentium: illos dico, qui uel inhonesto saltu tripudiant, uel qui nudi, uncti, coronati, personati, aut luto obliti currunt. Quid de scutis iam uetustate putridis dicam: quæ quum portant, deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter præcipua pietatis exempla numeratur: qui quum prætor esset, tamen licitoribus præeuntibus ancyle portauit, quum haberet magistratus beneficio muneris uacationem. Non ergo ille Furius, sed planè furiosus fuit, qui præturam hoc ministerio se putauit ornare. Merito igitur, quum hæc à uiris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat:

Ancyle.

D

O stultas hominum mentes, o pectora cæca,
 Quamlibet in tenebris uitæ, quantisque periculis
 Degitur hoc æui, quodcumque est. Quis hæc ludibria non derideat, qui habeat aliquid sanitatis: quum uideat homines uelut mente captos ea serio facere, quæ si quis faciat in lusu, nimis lasciuus & ineptus esse uideatur.

Quis autor prædictarum uanitatum in Italia apud Romanos fuerit,
 & quis apud alias gentes. Cap. XXII

Numa Superstitionum autor.



Arum uanitatum apud Romanos autor & constitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes atque imperitos nouis superstitionibus implicauit: quod ut faceret aliqua cum autoritate, simulauit cum dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quædam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde riuus perenni fonte manabat: huc remotis arbitris, se inferre consueuerat, ut mentiri posset monitu deæ coniugis ea sacra populo se tradere, quæ acceptissima dijs essent. Videlicet astutiam Minois uoluit imitari, qui se in antrum Iouis recondebat, & ibi diu moratus, leges tanquam sibi à Ioue traditas affererat: ut homines ad parendum non modò imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sanè fuit, persuadere pastoribus. Idem pontifices, flamines, falios, augures creauit, deos per familias descripsit.

Sic

A Sic noui populi feroces animos mitigauit, & ad studia pacis à rebus bellicis auocauit. Sed quum alios falleret, seipsum tamen non fefellit. Nam post annos plurimos, Cornelio & Beblio *COSS.* in agro scribæ Petilij sub Ianiculo arcæ duæ lapideæ sunt repertæ à fossoribus: quarum in altera corpus Numæ fuit, in altera septem Latini libri de iure pontificio: item Græci totidem, de disciplina sapientiæ scripti: quibus religiones non eas modò, quas ipse instituerat, sed omnes præterea dissoluit. Qua re ad senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur. Ita eos *Q. Petilius Prætor urbanus* in concione populi concremauit. Insipienter id quidẽ: quid enim profuit libros esse combustos, quum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabatur, memoriæ sit traditum? Nemo ergo tunc in senatu non stultissimus. Potuerunt enim & libri aboleri, et res tamen in memoriã non exire. Ita dum uolunt & posteris approbare, quanta pietate defenderint religiones, autoritatem religionũ ipsarum testando minuerunt. Sed ut *Pompilius* apud Romanos institutor ineptarum religionũ fuit, sic ante *Pompilium Faunus* in *Latino*, qui & *Saturno* nefaria sacra constituit, & *Picum* patrem inter deos honorauit, & sororem suam *Fatuam Faunam*, eamq; coniugem consecrauit: quam *C. Bassus* *Fatuam* nominatam tradit, quod mulieribus fata canere consueuisset, ut *Faunus* uiris. Eandem *Varro* scribit tantæ pudicitie fuisse, ut nemo eam, quoad uixerit, præter uirum suum, mas uiderit, nec nomen eius audierit. Idcirco illi mulieres in operto sacrificant, & *Bonam* deam nominant. Et *Sex. Clodius* in eo libro, quem græce scripsit, refert *Fauni* hanc uxorem fuisse: quæ, quia contra morem decusq; regium clam uini ollam ebiberat, & ebria facta erat, uirgis myrteis à uiro usque ad mortem cæsa: postea uero quum eum facti sui pœniteret, & desiderium eius ferre non posset, diuinum illi honorem detulisse: idcirco in sacris eius obuolutam uini amphoram poni. Reliquit ergo posteris *Faunus* quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quicq; perspiciunt. Nam *Lucillius* eorum stultitiam, qui si mulacra deos putant esse, deridet his uerbis:

Terricolas lamias Fauni quas *Pompilius*q;

Instituere Numæ tremis has, hic omnia ponit.

Ut pueri infantes credunt signa omnia athena

Viuere & esse homines, sic isti omnia ficta

Vera putant: credunt signis cor inesse athenis.

Pergula pictorum. &c.

Poëta quidem stultos homines infantibus cõparauit: at ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulacra homines putant esse, hi deos: illos ætas facit putare quod non est, hos stultitia. Illi utiq; breui desinunt falli: horum uanitas & durat, & semp̄ crescit. Sacra *Liberi* patris primus *Orpheus* induxit in Græciã, primusq; celebrauit in monte *Bœotia*, *Thebis* ubi *Liber* natus est proximo: qui quum frequenter citharæ cantu personaret, *Citheron* appellatus est. Ea sacra etiã nunc *Orphica* nominantur, in quibus ipse postea dilaceratus & captus est: & fuit per eadem ferè tempora, quibus *Faunus*. Sed quis ætate præcesserit, dubitari potest: si quidem per eosdẽ annos *Latinus*, *Priamus*q; regnauerunt: item patres eorũ *Picus*, et *Laomedon*: quo regnante, *Orpheus* cum *Argonautis* ad *Illyensium* littus accessit. Procedamus igitur ulterius, et quæramus, quis omnino colendorũ deorũ primus autor extitit. *Didymus* in libris *Ἐξυγιῶσως τῶν θεῶν* ait, *Melissea* *Cretensium* regẽ primũ dijs sacrificasse, ac ritus novos sacrorũq; pompas introduxisse. Huius duas fuisse filias, *Amalthæã*, & *Melissam*, quæ louẽ puerũ caprino lacte ac melle nutrierunt. Vnde poëtica illa fabula originẽ sumpsit, aduolasse apes, atq; os pueri melle complexisse, *Melissam* uero à patre primam sacerdotẽ matri magnæ constitutã: un-

Num. e libri.

Institutores religionum apud Romanos.

Orpheus in Græciam Liberi patris sacra primus inuexit

Melisseus primus sacrificauit.

Iupiter sibi fanum
constituit.

de adhuc eiusdem matris antistites Melissæ nuncupantur. Historia uero sacra testatur ipsum Iouem, postquam rerum potitus est, in tantam insolentiam uenisse, ut ipse sibi fanum multis in locis constitueret. Nam quum terras circuiret, in quancunq; regionem ueniret, reges principes uel populorum hospitio sibi & amicitia copulabat: & quum à quocunq; digrederetur, iubebat sibi fanum creari hospitis sui nomine: quasi ita posset amicitiae & foederis memoria conseruari. Sic constituta sunt templa Ioui Atabyrio, Ioui Labradeo: Atabyrius enim & Labradeus hospites eius, atque adiutores in bello fuerunt. Item Ioui Laprio, Ioui Molioni, Ioui Cassio, & quæ sunt in eundem modum: quod ille astutissime excogitauit, ut & sibi honorem diuinum, & ut hospitibus suis perpetuum nomen acquireret cum religione coniunctum. Gaudebant ergo illi, & huic imperio eius libenter obsequebantur, & nominis sui gratia ritus annuos, & festa celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Aeneas, quum condita urbi, Acestæ hospitis nomen imposuit, ut eam postmodum lætus ac libens Acestes diligeret, auget, ornaret. Hoc modo religionem cultus sui per orbem terrarum Iupiter seminauit, & exemplum cæteris ad imitandum dedit. Siue igitur à Melisseo, sicut Didymus, colendorum deorum ritus effluxit, siue ab ipso quoque Ioue, ut Euhemerus tradit, de tempore tamen constat, quando dii colli cœperint. † Melisseus quidem multum antecessit ætate, quippe qui educauerit Iouem nepotem. Et idcirco fieri potest, uel ut antequam, uel adhuc puero Ioue, deos colere instituerit, id est alumni sui matrem, & auiam Tellurē, quæ fuit Vrani coniunx, & patrem Saturnum: & ipse hoc exemplo atque instituto Iouem ad tantam superbiam prouexerit, ut postea sibi diuinos honores auderet assumere.

Acestes Siciliae
rex.

† Melisseus qui
dem Vranus
antecessit

Quo tempore cœperint superstitiones, quibusq; sub autoribus. Cap. XXIII

D



Belus Assyrio-
rum rex.

Vnc quoniam uanarum superstitionum originem deprehendimus, superest, ut etiam tempora colligamus, per quæ fuerint illi, quorum memoria colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Autolycum scripto, ait in historia sua Thallum dicere, quod Belus, quem Babylonij & Assyrij colunt, antiquior Troiano bello fuisse inuenitur CCCXXII annis. Belus autem Saturno æqualem fuisse, & utrumq; uno tempore adoleuisse. Quod adeo uerum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam & Agamemnon, qui gessit bellum Troicum, Iouis abnepos fuit, & Achilles Ajaxq; pronepotes, & Ulysses eodem gradu proximus, Priamus quidem longa serie. Sed autores quidam tradunt Dardanum & Iasium Coriti filios fuisse, non Iouis. Nec enim, si ita fuisset, ad usus impudicos Ganymedem pronepotem suum habere potuisset. Itaque parentibus illorum, quos supra nominauimus, si congruenter annos diuidas, numerus consentiet. Ab excidio autem Troianæ urbis colliguntur anni mille quadringenti septuaginta. Ex hac temporum ratione manifestum est, ante annos non amplius quam mille octingentos natum esse Saturnum, qui & fator omnium deorum fuit. Non ergo isti gloriantur sacrorum uetustate, quorum & origo, & ratio, & tempora deprehensa sunt. Restant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones falsas plurimum ualent: sed iam finem facere libro decreui, ne modum excedat. Ea enim plenius sunt exequenda: ut omnibus refutatis, quæ ueritati uidentur obstare, homines, qui bonorum ignorantia uagantur incerti, ad religionem ueram possimus imbuere. Primus autem sapientiæ gradus est, falsa intelligere: Secundus, uera cognoscere. Ergo apud quæ hæc prima institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad ueræ cognitionem, qua nulla est homini iucundior uoluptas: & erit iam sapientiæ celestis disciplinæ dignus, qui ad cognoscenda cætera libens ac paratus accesserit.

LIBRI PRIMI FINIS.

L> COELII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER SECVNDVS, DE ORI-
GINE ERRORIS, AD CONSTAN-
TINVM IMPERATOREM.

Quod rationis obliuio & ignorantia sui, facit homines ingratos uero deo, qui colitur
in aduersis, & in prosperitate contemnitur. Cap. I



QUANTUM VAM primo libro religiones deorū falsas esse mon-
strauerim, quod in quorum uarios dissimilesq; cultus per uni-
uersam terram consensus hominū stulta persuasione suscepit,
mortales fuerint, functiq; uita diuinæ necessitati morti cōces-
serint: tamen ne qua dubitatio relinquatur, hic secundus liber
fontem ipsum patefaciet errorū, causasq; omnes explicabit,
quibus decepti homines, & primitus deos esse crediderunt,

& postmodum inueterata persuasione, in susceptis prauissime religionibus perse-
uerarunt. Gestio enim coniunctis manibus, & hominū impia uanitate detecta, sin-
gularis dei asserere maiestatem: insuspiciens utilius & maius officium, scilicet reuo-
candi homines à prauis itineribus, & in gratiam secum ipsos reducendi: ne se (ut
quidā philosophi faciunt) tantopere despiciant, neue se infirmos, & superuacuos,
& nihil, & frustra omnino natos putent: quæ opinio plerosq; ad uitia compellit.

insuspiciens

Nam dum existimant nulli deo nos esse curæ, aut post mortem nihil nos esse futu-
ros, totos se libidinibus addicunt: & dum licere sibi putant, hauriendis uoluptati-
bus sitientes incūbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt. Igno-
rant enim quæ sit hominis ratio: quam si tenere uellent, in primis deum suū agno-
scerent, uirtutem, iustitiamq; sequerentur, terrenis figmentis animas suas nō sub-
sternerent, mortiferas libidinum uoluptates non appeterent, denique seipsum ma-
gni æstimarent, atq; intelligerent plus esse in homine, quàm uidetur: cuius uim,
conditionemq; non aliter posse retineri, nisi cultum uerī parentis sui, deposita pra-
uitate, susceperint. Equidem, sicut oportet, de summa rerum sæpenumero cogi-
tans, admirari soleo maiestatem dei singularis, quæ continet regitq; omnia, in tan-
tam uenisse obliuionem, ut quæ sola coli debeat, sola potissimū negligatur: homi-
nes autem ipsos ad tantam cæcitatem esse deductos, ut uero ac uiuo deo mortuos
anteferant: terrenos autem, in terræq; sepultos, ei, qui fundator ipsius terræ fuit.
Et tamen huic impietati hominum posset uenia concedi, si omnino ab ignorantia
diuini nominis ueniret hic error. Quum uero ipsos deorum cultores sæpe uidea-
mus deum summum & confiteri & prædicare, quam sibi ueniam sperare pos-
sunt impietatis suæ, qui non agnoscunt cultum eius, quem prorsus ignorari ab ho-
mine fas non est: Nam & quum iurant, & quum optant, & quum gratias agunt,
non louem, aut deos multos, sed deum nominant: adeo ipsa ueritas, cogente na-
tura, etiam ab inuitis pectoribus erumpit: quod quidem non faciunt in prosperis
rebus. Nam tum maxime deus ex memoria hominum elabitur, quum beneficijs
eius fruente, honorem dare diuinæ indulgentiæ deberent. At uero si qua necessi-
tas grauis presserit, tunc deum recordantur. Si belli terror infremuerit, si mor-
borum pestifera uis incubuerit, si alimenta frugibus longa siccitas denegauerit, si
fæua tempestas, si grando ingruerit, ad deum confugiunt, à deo petitur auxilium:
deus ut subueniat, oratur. Si quis in mari uento sæuiente iactatur, hunc inuocat,

Impij totos se li-
bidinibus addi-
cunt.

c Si quis aliqua ui afflictor, hunc protinus implorat. Si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, uictum precibus exposcit, deum solum obtestatur, & per eius diuinum atq; unicum † numen, hominum sibi misericordiam quærit. † nomen † defuerit Nunquam igitur dei meminerunt, nisi dum in malis sunt: postquam metus † defuerit, & pericula recesserunt, tum uero alacres ad deorum templa concurrunt, his libant, his sacrificant, hos coronant. Deo autem, quem in ipsa necessitate implorauerunt, ne uerbo quidem gratias agunt: adeo ex rerū prosperitate luxuria, ex luxuria uero, ut uitia omnia, sic impietas aduersus deum nascitur. Quanam istud ex causa fieri putemus? nisi esse aliquam peruersam potestatem, quæ ueritatis sit semper inimica, quæ humanis erroribus gaudeat, cui unicum ac perpetuum sit opus offundere tenebras, & hominum cæcare mentes, ne lucem uideant, ne deniq; in cælum aspiciant, ac naturam corporis sui seruent. Nam quū cæteri animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem ac sapientiam non acceperunt, nobis autem status rectus, sublimis uultus ab artifice deo datus sit: apparet istas religiones deorum non esse rationis humanæ, quia curuant cœleste animal ad ueneranda terrena. Parens enim noster ille unus & solus, quum fingeret hominem, id est animal intelligēs & rationis capax, eum uero ex humo subleuauit & ad contemplationem sui artificis erexit: quod optime ingeniosus poëta signauit:

Hominis ratio
ac officium.

Ouidius.

Pronaq; quum spectent animalia cætera terram,
Os homini sublime dedit, cœlumq; uidere
Iussit, & erectos ad sydera tollere uultus.

Hinc utique αὐθροπῶν Græci appellantur, quod sursum spectet. Ipsi ergo sibi renunciant, scēq; hominum nomine abdicāt, qui non sursum aspiciant, sed deorsum: nisi forte id ipsum quod recti sumus, sine causa homini attributum putant. Spectare nos cælum deus uoluit, utiq; non frustra: nam & aues, & ex mutis penē omnia cælum uident: sed nobis proprie datum est cælum rigidis ac stantibus uidere, ut religionem ibi quæramus, ut deum, cuius sedes illa est, quem oculis non possumus, animo cōtemplemur: quod profectò non facit, qui æs aut lapidem, quæ sunt terra, ueneratur. Est autem prauissimum, quum ratio corporis recta sit, quod est temporale: ipsum uero animū, qui est æternus, humilem fieri: quum figura & status nihil aliud significant, nisi mentem hominis eò spectare oportere, quò uultū, & animum tam rectum esse debere, quàm corpus, ne id cui dominari debet, imitetur. Verum homines & nominis sui & rationis obliti, oculos suos ab alto dei sciunt, soloq; defigunt, atque timent opera digitorum suorum, quasi quicquā esse possit artifice suo maius.

Quæ fuerit prima causa fingendi simulacra: Et quod uerissima dei imago est homo:

Et quod extra se deum nemo fideliter colit.

Cap. II



Væ igitur amentia est, aut ea fingere, quæ ipsi postmodū timeant, aut timere quæ finxerint: Non ipsa, inquit, timemus, sed eos ad quorum imaginem ficta, & quorum nominibus consecrata sunt. Nempe ideo timetis, quod eos esse in cœlo arbitramini: neq; enim si dii sunt, aliter fieri potest. Cur igitur oculos in cælum non tollitis? & aduocatis deorum nominibus, in aperto sacrificia celebratis? Cur ad parietes, & ligna, & lapides potissimum, quàm illò spectatis, ubi eos esse creditis? Quid sibi templar: quid aræ uolunt? Quid denique ipsa simulacra, quæ aut mortuorum, aut absentium monimenta sunt? Nam omnino fingendarum similitudinū ratio idcirco ab hominibus inuenta est, ut posset eorum memoria retineri, qui uel morte subtracti, uel absentia fuerant separati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum, quis

Simulacra cur
ab hominibus
inuenta.

A quis tam stultus, ut colat? Si in absentiu, colendi ergo non sunt, si nec uident quæ facimus, nec audiunt quæ precamur. Si autem dii absentes esse non possunt: qui, quoniam diuini sunt, in quacuncq; mundi parte sunt uident, & audiunt uniuersa: superuacua ergo sunt simulacra illis ubiq; presentibus: quū satis sit audientiu nomina precibus aduocare. At enim presentes non nisi ad imagines suas adsunt: ita planè, quemadmodum uulgus existimat mortuorū animas circa tumulos, & corporum suorum reliquias oberrare. Sed tamen postquam deus ille præsto esse cœpit, iam simulacro eius opus nō est. Quæro enim, si quis imaginem hominis peregre constituti contempletur sapius, ut ex ea solatium capiat absentis, num idem sanus esse uideatur, si eo reuerso atq; presente, in contemplanda imagine perseueret, eaq; potius q̄ ipsius hominis aspectu frui uelit? minime profectō. Etenim hominis imago necessaria tum uidetur, quū procul abest: superuacua futura, quum præsto est. Dei autem, cuius spiritus ac numen ubiq; diffusum, abesse nunquā potest, semper utique imago superuacua est. Sed uerentur ne omnis eorum religio inanis sit & uacua, si nihil in presenti uideāt, quod adorent: & ideo simulacra constituunt, quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt, omni enim sensu carent. Dei autem in æternū uiuentis, uiuum & sensibile debet esse simulacrū. Quod si à similitudine id nomen accepit, quomodo possunt ista simulacra deo similia iudicari, quæ nihil sentiunt, nec mouentur? Itaq; simulacrū dei non illud est, quod digitis hominis, & lapide, aut ære, aliæue materia fabricatur: sed ipse homo, quoniā & sentit, & mouetur, & multas magnasq; actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, quod si sentire simulacra, & moueri possent, ultrò adoratura homines fuissent, à quibus sunt expolita: quæ essent aut incultus & horridus lapis, aut materia informis & rudis, nisi fuissent ab homine formata. Homo igitur illorum quasi parens putandus est, per cuius manus nata sunt, per quem speciem, si guram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior est qui fecit, quam illa quæ facta sunt. Et tamen factor ē ipsum nemo [†] suscipit, aut uerē: quæ fecit timet, tanquā plus possit esse in opere, quàm in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus: Simulacra, inquit, deorum uenerantur, illis supplicat genu posito, illa adorant, illis per totum assident diem, aut astant, illis stipem iaciunt, uictimas cædunt: & quū hæc tantopere suspiciant, fabros qui illa fecere, cōtemnunt. Quid inter se tam contrariū, quàm statuarum despiciere factorem, statuam adorare, & eum ne in conuictū quidem admittere, qui tibi deos faciat? Quam ergo uim, quam potestatem habere possunt, quū ipse, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidē dare his potuit, quæ habebat, uidere, audire, loqui, moueri. Quisquam ne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulacro dei, in quo ne hominis quidem quicquam est, præter umbram? sed hæc nemo considerat, infecti sunt enim persuasione, ac mentes eorum penitus succum stultitiæ perbiberunt. Adorant ergo insensibilia, qui sentiūt: irrationabilia, qui sapiunt: exanima, qui uiuūt: terrena, qui oriuntur è cœlo. Iuuat ergo uelut in aliqua sublimi specula constitutum, unde uniuersa exaudire possint, Persianum illud proclamare:

O curuæ in terras animæ, & cœlestium inanes.

Cœlū potius intuemini, ad cuius spectaculū uos excitauit ille artifex uerus deus. Ille uobis sublimem uultum dedit, uos in terrā curuamini, uos altas mentes, & ad patrem suum cum corporibus suis erectas, ad inferiora deprimitis, tanquam uos pœniteat, non quadrupedes esse natos. Fas non est cœleste animal cum terrenis, in terramq; uergentibus uersari. Quid uos beneficijs cœlestibus orbat, proniq; in terrā uestra sponte procūbitis? Humi enim miseri uolutamini, quum deorsum

Imago dei superuacua.

Homo simulacrum dei.

†suscipit

Simulacra ex terra originē trahunt. C quæritis, quod in sublimi quærere debuistis. Nam ista mortalium digitorum ludæra, & fragilia figmenta, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud sunt nisi terra ex qua nata sunt? quid ergo rebus inferioribus subiaceris? quid capitibus uestris terram superponitis? Quum ergo uos terræ submittitis, humilioresq; facitis, ipsi uos ultrò ad inferos mergitis, ad mortemq; damnatis, quia nihil terra inferius & humilius, nisi mors & inferi: quæ si effugere uelletis, subiectam pedibus uestris terram cõtemneretis, corporis statu saluo: quod idcirco rectū accepistis, quod oculos atq; mentem cum eo qui fecit, conferre possitis. Cõtemnere autem & calcare terrā nihil aliud est, q̄ simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt: item diuitias non cõcupiscere, uoluptates corporis spernere, quia opes et corpus ipsum, cuius hospitio utimur, terra est. Viuum colite, ut uiuatis. Moriatur enim necesse est, qui se suamq; animam mortuis adiudicauit.

Quod Cicero & alij, qui uidebantur sapientes, cæteris deterius peccauerunt. Cap. III



Cic. uanitatem religionum intelligēs, noluit eam publice disputationibus extinguere.

Vulgus pompis inanibus gaudet.

Lucretium.

Ed quid prodest, ad uulgus & ad homines imperitos hoc modo conacionari? quum uideamus etiam doctos & prudentes uiros, quum religionū intelligant uanitatem, nihilominus tamen in ijs ipsis, quæ damnant, colendis (nescio qua prauitate) perstare. Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. Nam quum multa dixisset, quæ ad euerisionem religionum ualere, ait tamen nō esse illa uulgò disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis extinguat. Quid ei facies? qui quum errare se sentiat, ultrò ipse in lapides impingat, ut populus omnis offendat: ipse sibi oculos eruat, ut omnes cæci sint: qui nec de alijs bene mereatur, quos patitur errare: nec de seipso, qui alienis accedit erroribus: nec utitur tandem sapientiæ suæ bono, ut factis impleat, quod mente percepit, sed prudens & sciens pedem laqueo inserit, ut simul cum cæteris, quos liberare ut prudentior debuit, & ipse capiatur. Quin potius, si quid tibi Cicero uirtutis est, experire populum facere sapientē: digna res est, ubi omnes eloquentiæ tuæ uires exeras. Non enim uerendum est, ne tibi in tam bona causa deficiat oratio, qui saepe etiam malas copiose ac fortiter defendisti. Sed nimirum Socratis carcerem times, ideoq; patrociniū ueritatis suscipere non audes. At mortem ut sapiens contemnere debuisti. Erat quidem multo pulchrius, ut ob bene potius dicta, quàm ob maledicta morereris: nec tibi laudis plus Philippicæ asferre potuerunt, quàm discussus error humani generis, & mentes hominum ad sanitatem tua disputatione reuocata. Sed concedamus timiditati, quæ in sapiente esse non debet. Quid ergo ipse in eodem uersaris errore? uideo te terrena, & manufacta uenerari: uana esse intelligis, & tamen eadem facis, quæ faciunt ipsi, quos ipse stultissimos cõfiteris. Quid igitur profuit uidisse te ueritatem, quam nec defersurus esses, nec secuturus? Sed si libenter errant ij, qui errare se sentiunt, quanto magis uulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet, animisq; puerilibus spectat omnia, oblectatur friuolis, & specie simulacrorum capitur, nec ponderare secum unamquamque rem potest, ut intelligat nihil colendum esse, quod oculis mortalibus cernitur, quia necesse est mortale sit. Nec mirandum esse, si deum nō uideant, quum ipsi ne quidem hominem uideant, quem uidere se credunt. Hoc enim quod oculis subiectum est, non homo, sed hominis receptaculum est, cuius qualitas & figura non ex lineamentis uasculi, quo continetur, sed ex factis & moribus peruidetur. Qui ergo colunt simulacra, corpora sunt animabus carentia: quia se corporalibus dederunt, nec uident plus aliquid mente quàm corpore, quum sit animi officium ea subtilius cernere, quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus ac poëta grauiter accusat, tanquã humiles & abiectos, qui

A qui contra naturæ suæ rationem ad ueneranda terrena se prosternant. Ait enim:

Et faciunt animos humiles formidine diuûm,

Depressosq; premunt ad terram.

Aliud quidem ille, quum hoc diceret, sentiebat: nihil utiq; esse colendum, quia dii humana non curent. Deniq; alio loco religiones deorum & cultus, inane esse officium confitetur.

Nec pietas ulla est uelatum saepe uideri

Vertier ad lapidem, atq; omnes accedere ad aras,

Et procumbere humi prostratum, & pandere palmas

Ante deûm delubra, nec aras sanguine multo

Spargere quadrupedum, nec uotis neçtere uota.

Quæ profectò si cassa sunt, non oportet sublimes & excelfos animos auocari, atque in terrâ premi, sed nihil aliud, quàm cœlestia cogitare. Impugnatae sunt ergo à *Falsa religio impugnata, sed non inducitur uera.*

prudentiõibus falsæ religiones, quia sentiebant esse falsas: sed non est inducta uera, quia qualis aut ubi esset ignorabant. Itaque sic habuerunt tanquam nulla esset omnino, quia ueram non poterant inuenire. Et eodem modo inciderunt in errorem multo maiorẽ, quàm illi, qui falsam tenebant. Nam & isti fragilium cultores, quamuis sint inepti, quia cœlestia constituunt in rebus corruptibilibus atq; terrenis, aliquid tamen sapientiæ retinent, & habere ueniam possunt, quia summũ hominis officium, etsi non re ipsa, tamen proposito tenent. Siquidem hominum atq; mutorum, uel solum, uel certe maximum in religione discrimen est. Hi uero quanto fuerunt sapientiores, quod intellexerunt falsæ religionis errorem, tanto facti sunt stultiõres, quod esse aliquam ueram non putauerunt. Itaq; quoniam facilius est de

B alienis iudicare, quàm de suis, dum aliorum præcipitium uident, non prospexerunt quid ante suos pedes esset. In utraque igitur parte & summa stultitiã inuenitur, & odor quidam sapientiæ, ut possis dubitare, quos dicas potissimũ stultiõres, illos ne qui falsam religionem suscipiunt, an eos, qui nullam. Sed (ut dixi) uenia concedi posset imperitis, & qui se sapientes esse non fateantur: his uero non potest, qui sapientiam professi, stultitiã potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos

putem diuinare potuisse, ut ueritatem per seipos inuenirent, quod fieri ego non posse confiteor: sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa præstare potuerunt. Facerent enim prudentius, si & intelligerent esse aliquam ueram religionẽ, & falsis impugnatis aperte pronunciarerent eam, quæ uera esset, ab hominibus nõ teneri. Sed mouit eos fortasse illud, quod si qua uera esset religio, exereret se ac uindicaret, nec pateretur esse aliud quicquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut quomodo, & quemadmodũ religio uera opprimeretur, quod est diuini sacramenti, & cœlestis arcani. Id uero nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est. Imperiti & insipientes falsas religiones pro ueris habent, quia neq; ueram sciunt, neq; falsam intelligunt. Prudentiores uero, quia ueram nesciunt, aut in

ijs, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere uideantur: aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorẽ: quum id ipsum maximi sit erroris, uitam peccudum sub figura hominis imitari. Falsum uero intelligere est quidem sapientiæ, *Falsa intelligere potest sapientia humana.*

sed humanæ. Ultra hunc gradum procedi ab homine non poterit. Itaq; multi philosophorũ religiones (ut docui) sustulerunt. Verum autem scire diuinæ est sapientia. Homo autem per seipsum peruenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur à deo. Philosophi quod summũ fuit humanæ sapientiæ affecuti sunt, ut intelligerent, quod non sit: illud assequi nequuerunt, ut dicerent quid sit. Nota Ciceronis uox est: Vt inã tam facile uera inuenire possem, q̃ falsa cõuincere. Quod quia

C uires humanæ conditionis excedit, eius officij facultas nobis est attributa, quibus tradidit deus scientiã ueritatis, cui explicandæ quatuor posteriores libri seruiunt. Nunc interim falsa, ut cœpimus, detegamus.



Quod nil maiestatis & reuerentiæ habeant idola. Cap. IIII
Vid igitur maiestatis possunt habere simulacra, quæ fuerunt in hominuli potestate, uel ut aliud fierent, uel ut omnino non fierent: idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Quum uuncus eram ficulnus, inuile lignum,
Quum faber incertus scamnum faceret ne Priapum,
Maluit esse deum: deus inde ego furum, auiumq̃
Maxima formido.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tēginem timeant, quā ues ipsæ, quas terrore falcis, aut inguinis abigi existimant, simulacris fabrefactis, id est hominum planè similibus, infideant, nidificent, inquirunt. Sed Flaccus, ut Satyrici carminis scriptor, derisit hominum uanitatem. Verum ij qui faciunt, seriam se facere rem opinantur. Denique poëta maximus, homo in cæteris prudens, in hoc solum nō poëtica, sed aniliter desipuit, quū in illis emendatissimis libris etiã fieri hoc iubet:

Virgilius in
Georgicis.

Et custos furum atq̃ auium cum falce saligna,
Hellepontiaci seruet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, aut à mortalibus facta: frangi enim, cremari possunt, ac perire. Nam & tectis uetustate labentibus sæpe cōminui solent, & consumpta incendio dilabuntur in cinerem: & plerumq̃ (nisi sua illis magnitudo subuenerit, aut custodia diligens se seruerit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur insania est ea time re, pro quibus aut ruina, aut ignes, aut furta timeantur? quæ uanitas, aliquam ab his sperare tutelam quæ tueri semetipsa non possunt? quæ peruersitas, ad eorum præsidia decurrere, quæ ipsa, quum uiolantur, inulta sunt, nisi à colentibus uindictent? Vbi ergo ueritas est? ubi nulla uis adhiberi potest religioni, ubi nihil quod uiolari possit, apparet, ubi sacrilegium fieri nō potest. Quicquid autem oculis, manibusq̃ subiectum est, id uero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienū. Frustra igitur homines auro, ebore, gemmis deos excolunt & exornant: quasi uero ex his rebus ullam possint capere uoluptatē. Quis usus est preciosorū munerū nihil sentientibus? an ille qui mortuus? Pari enim ratione defunctorum corpora, odoribus ac preciosis uestibus illita & couoluta humi cōdunt, qua deos honorant: qui neq̃ quum fierent, sentiebāt: neq̃ quum coluntur, sciunt: nec enim sensum consecratione sumpserunt. Non placebat Persio, quod aurea uasa templis inferantur, superuacuum putanti esse inter religiones, quod nō sanctitatis, sed auaritiæ sit instrumentū. Illa enim satius est deo, quem recte colas, inferre pro munere,

Compositum ius fasq̃ animi, sanctosq̃ recessus
Mentis, & incoctum generoso pectus honesto.

Egregie sapienterq̃ sensit. Verum illud ridiculum subdidit: hoc esse aurū in templis, quod sint Veneri donatæ à uirgine puppæ, quas illa omittere fortasse contempsit. Nō uidebat enim simulacra ipsa & effigies deorū, Polycleti, & Euphranoris, & Phidiæ manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud esse quàm grandes puppas, non à uirginibus, quarum lusibus ueniã dari potest, sed à barbatis hominibus cōsecratas. Meritò igitur etiam senum stultitiã Seneca deridet. Non, inquit, bis pueri sumus (ut uulgo dicitur) sed semper. Verum hoc interest, quod t̃maiores nos ludimus. Ergo his ludicris, & ornatis, & grandibus puppis, & unguenta, & thura,

t̃maiores

A & thura, & odores inferunt. His opimas & pingues hostias immolant, quibus est quidem os, sed carent officio dentium. His peplos & indumenta preciosa, quibus usus uelaminis nullus est. His aurum & argentū consecrant: quæ tam non habent qui accipiunt, quàm qui illa donarunt. Nec immeritò Dionysius Siciliae tyrannus post uictoriã Græcia potitus, deos tales cõtempnit, spoliauit, illudit. Siquidem sacri legia sua iocularibus etiam dictis prosequabatur. Nam quũ Ioui Olympio aureũ amictum detraxisset, laneum iussit imponi: dicens: æstate esse grauem aureũ, hyeme frigidũ, laneum uero utriq; temporĩ aptum. Idem auream barbam detrahens Aesculapio, incongruens & iniquum esse ait, quum Apollo pater eius imberbis esset adhuc ac leuis, priorem filium, quàm patrem barbaturũ uideri. Item pateras, & exuuias, & parua quædam sigilla, quæ simulacrorũ protentis manibus tenebantur, detrahebat: & accipere se illa, nõ auferre dicebat. Perquam enim stultum esse & ingratum, nolle accipere ab his ultrò porrigentibus, à quibus bona sibi homines precarentur. Hæc enim fecit impune, quia rex & uictor fuit. Quinetiam secuta est eum solita felicitas: uixit enim usque ad senectutem, regnumq; per manus filio tradidit. In eo igitur quia homines sacrilegia uindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui uindices esse. At si humilis quid tale cõmiserit, huic præstò sunt flagella, ignes, eculei, cruces, & quicquid excogitare iratis & furibibus licet. Sed quũ puniunt deprehensos in sacrilegio, ipsi de deorum suorum potestate diffidũt. Cur enim illis potissimum non relinquunt ulciscendi sui locum, si eos posse aliquid arbitratur? Quinetiam putant illorũ numine accidisse, ut prædones rerum sacrarum deprehensi tenerentur, & scruant non tam ira, quàm metu: ne si deorum iniuriam nõ uindicauerint, ipsos expetant pœnæ, incredibile scilicet uanitate, qui nocituros sibi deos putent ob aliena scelera: qui ipsis, à quibus uiolati spoliatiq; sunt, per seipos nihil nocere potuerunt. At enim sæpe ipsi quoq; in sacrilegos uindica uerunt: potest id uel casu accidisse, quod aliquando, non semper. Sed tamen paulò post, quando id acciderit, ostendam. Sed quæro, cur illi tot & tanta sacrilegia in Dionysio non uindicauerũt, qui non furtim, sed palàm deos ludibrio habuit: Cur hunc tam potentẽ sacrilegũ à templis, à ceremonijs, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam sacris rebus ablatis prospere nauigauit: quod ioco ipse testatus est, ut solebat: Videtis ne (inquit comitibus suis naufragium timentibus) q̃ prospera sacrilegis nauigatio ab ipsis dijs immortalibus tribuatur? Sed hic fortasse à Platone didicerat, deos nihil esse. Quid Caius Verres, quẽ Tullius accusator eius eidem Dionysio, & Phalaridĩ, & tyrannis omnibus cõparat: nõne omnem Siciliam cõpilauit, sublatis deorum simulacris, ornamentisq; fanorum? Ociosum est persequi singula: unum libet commemorare, in quo accusator omnibus eloquentiæ uiribus, omni deniq; conatu uocis & corporis deplorauit, de Cerere Catanensi, uel Ennensi, quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi eius secreta pentalia uiris nefas esset. Alterius antiquitas tanta fuit, ut omnes historiæ loquantur, ipsam deam fruges in Ennæ solo primum reperisse, filiamq; eius uirginem ex eodem loco raptam. Deniq; Gracchanis tẽporibus, turbata Republica & seditionibus & ostentis, quũ repertũ esset in carminibus Sibyllinis antiquissimã Cererem debere placari, legati sunt Ennam missi. Hæc igitur Ceres uel religiosissima, quã uidere maribus ne adorandĩ quidẽ gratia licebat: uel antiquissima quã, S. P. Q. R. sacrificijs donisq; placauerat, ex arcanis & uetustis penetralibus à C. Verre immissis latronibus seruis, impune sublata est. Idem uero, quum affirmaret se à Siculis, ut causam prouinciæ susciperet, oratũ, his uerbis usus est: Sese iam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos cõfugerent, habere: quod eorũ simulacra sanctissima

Dionysij tyranni sacrilegia.

Verris sacrilegia.

C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quasi uero si Verres ex urbibus delubrisq; sustulerat, de caelo quoq; sustulisset. Vnde apparet istos deos nihil habere in se amplius, q̄ materiā, de qua sunt fabricati. Nec immeritò ad te M. Tulli, hoc est ad te ipsum hominē Siculi confugerūt: quoniam triennio sunt experti deos illos nihil ualere. Essent enim stultissimi, si ad eos ob defendēdas iniurias hominū, cōfugissent, q̄ C. Verri nec pro seipsis irati esse potuerūt. At enim Verres ob hęc facinora damnatus est. Nō ergo dii uindicauerūt, sed Ciceronis industria, qua uel defensores eius oppressit, uel gratiā restitit. Quid, quod apud ipsum Verrem nō fuit illa damnatio, sed uacatio: ut quemadmodū Dionysio deorum spolia gestanti, dii immortales bonam dederant nauigationē, sic etiam Verri bonam quietem tribuisse uideātur, in qua sacrilegijs suis tranquille frui posset. Nam frementibus postea ciuilibus bellis, sub obtentu damnationis ab omni periculo & metu remotus, aliorū graues casus, & miserabiles exitus audiebat: & qui cecidisse solus omnibus stantibus uidebat, is uero uniuersis cadentibus solus stetit: donec illum & opibus sacrilegio partis, & uita satiatū ac senectute confectum, proscriptio triumuiralis auferret, eadem scilicet quæ Tullium uiolata deorū maiestatis ultorē abstulit. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimū exitum sui accusatoris audiuit: dijs uidelicet prouidentibus, ut sacrilegus ac prædo ille religionum suarum, non antè moreretur, quàm solatium de ultione cepisset.

Verres damnatus.

Quod solus omnium creator uerus deus est, solusq; colendus: nec elementa, nec corpora caelestia alia quid diuinitatis habent: in quo & Stoici desipiunt, qui stellas deos putant, quæ nō sua uoluntate mouentur, sed dei: & qua ratione eas sic fieri uoluit. Cap. V

D.  Vanto igitur rectius est, omissis insensibilibus & uanis, oculos eò tendere, ubi sedes, ubi habitatio est dei uerī, qui terram stabili firmitate suspendit, qui caelum distinxit astris fulgētibus, qui Solem rebus humanis clarissimū ac singulare lumen, in argumentū suæ unice maiestatis accendit. Terris autē maria circūfudit, flumina sempiterno lapsu fluere præcepit.

Iussit & extendi campos, subsidere ualles,

Fronde tegi syluas, lapidosos surgere montes.

Quæ utique omnia non Iupiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus est: sed idem

Ille opifex rerum, mundi melioris origo, qui uocatur deus, cuius principium, quoniam non potest comprehendī, ne quæri debet quidem. Satis est hominī ad plenam perfectamq; prudentiam, si deum esse intelligat, cuius intelligentiæ uis, & summa hæc est, ut suscipiat & honorificet communem parentem generis humani, & rerum mirabilū fabricatorem. Vnde quidam hebetis obtusiq; cordis, elementa, quæ & facta sunt, & carent sensu, tanquam deos adorant: qui quū dei opera mirarentur, id est caelum cum luminibus uarijs, terrā cum campis & montibus, maria cum fluminibus & stagnis & fontibus, earum rerum admiratione obstupefacti, & ipsius artificis obliti, quem uideri non poterant, eius opera uenerari & colere cœperunt: nec unquam intelligere quiuerunt, quanto maior, quantoq; mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ quum uideant diuinis legibus obsequentiā, cōmodis atq; usibus hominū perpetua necessitate famulari, tamen illa deos existimāt esse, ingrati aduersus beneficia diuina, qui deo patri indulgentissimo sua opera prætulerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant: quum etiam ipsi philosophi Stoicæ disciplinæ in eadem sint opinione, ut omnia caelestia, quæ mouentur, in deorū numero habenda esse censeant. Si quidē Lucillius Stoicus apud Cic. sic loquit̄: Hanc igitur in stellis constantiam

Elementa instar deorū adorata

Caelestia quæ mouentur oīa in deorum numero habitant.

A constantiam, hanc tantam in tam uarijs cursibus, in omni aeternitate cōuenientiam temporum, nō possum intelligere sine mente, ratione, cōsilio. Quæ quum in syderibus esse uideamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero ponere. Item paulò superius: Restat, inquit, ut motus astrorum sit uoluntarius: quæ qui uideat, nō indocte solum, uerū etiam impie faciat, si deos esse neget. Nos uero & quidem constanter negamus, ac uos ô philosophi non solum indoctos & impios, uerum etiam cæcos, & ineptos, delirosq; probamus, qui ignorantiam imperitorum uanitate uicistis. Illi enim Solem & Lunam, uos etiam sydera deos putatis. Tradite igitur nobis stellarum mysteria, ut aras & templa singulis erigamus: ut sciamus quo quanque ritu, quo die colamus, quibus nominibus, quibus precibus aduocemus: nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos deos acruatim colere debemus. Quid, quod argumentum illud, quo colligūt uniuersa cœlestia deos esse, in contrariū ualet: nam si deos esse idcirco opinantur, quia certos & rationabiles cursus habēt, errant. Ex hoc enim apparet deos nō esse, quod exorbitare illis à præstitutis itineribus non licet. Cæterū si dii essent, huc atq; illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animātes in terra, quorum quia liberæ sunt uoluntates, huc atq; illuc uagantur, ut libuit: & quò quanq; mens duxerit, eò fertur. Non est igitur astrorū motus uoluntarius, sed necessarius, quia præstitutis legibus officijsq; deseruiunt. Sed quum disputaret de cursibus syderū, quos ex ipsa rerum ac temporum cōgruentia intelligebat nō esse fortuitos, existimauit uoluntarios esse, tanquam non possent tam disposite, tam ordinate moueri, nisi sensus illis inesset officij sui sciens. O quàm difficilis est ignorātibz ueritas, & q̄ facilis scientibus. Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt, nihil aliud restat, nisi ut uoluntarij sint: imò

B uero ut nō esse fortuitos manifestum est, ita nec uoluntarios. Quomodo igitur in cōficiendis itineribus constantiam suam seruant? Nimirū deus uniuersi artifex sic illa disposuit, sic illa machinatus est, ut per spacia cœli, diuina & admirabili ratione decurrerent, ad efficiendas succedentiū sibi temporū uarietates. An Archimedes Siculus cōcauo ære similitudinem mundi, ac figuram potuit machinari, in quo ita Solem ac Lunam cōposuit, ut inæquales motus & cœlestibus similes conuersionibus singulis quasi diebus efficerent: & nō modo accessus Solis & recessus, uel incrementa diminutionesq; Lunæ, uerum etiam stellarū uel errantiū, uel uagarum dispares cursus, orbis ille dum uerūtur, exhiberet? deus ergo illa uera non potuit machinari & efficere, quæ potuit solertia hominis imitatione simulare? Vtrum ne igitur Stoicus, si astrorum figuras in illo ære pictas efficitasq; uidisset, suo illa consilio moueri diceret, ac non potius artificis ingenio? inest ergo syderibus ratio ad peragendos meatus suos apta: sed dei est illa ratio, qui & fecit & regit omnia, non ipsorum syderū, quæ mouentur. Nam si solem stare uoluisset, perpetuus dies utiq; esset. Item si motus astra nō haberent, quis dubitet sempiternam noctem fuisse futuram: Sed ut diei ac noctis uices essent, moueri ea uoluit, & tam uarie moueri, ut non modo lucis ac tenebrarū mutua uicissitudines fierent, quibus laboris & quietis alterna spacia cōstarent, sed etiam frigoris & caloris, & diuersorum temporum uis ac potestas, uel generandis uel maturandis frugibus conueniret. Quam solertiam diuinæ potestatis in machinandis itineribus astrorū quia philosophi non uidebant, animalia esse sydera putauerunt, tanquam pedibus, & sponte, non diuina ratione procederent. Cur autem excogitauerit illa deus, quis non intelligit? scilicet ne Solis lumine decedente, nimium cæca nox tetris atq; horrentibus tenebris ingrauesceret, noceretq; uiuentibus. Itaq; & cœlū simul mira uarietate distinxit, & tenebras ipsas multis minutisq; luminibus tēperauit. Quanto igit Naso sapiētius,

Archimedis
sphaera.

Philosophi sy-
dera animalia
putauerunt.

quàm illi, qui sapientiæ studere se putant, qui sentit à deo lumina, ut horrorem tenebrarum depellerent, instituta: Is eum librum, quo *φαινόμενα* breuiter comprehendit, his tribus uersibus terminauit:

Tot numero, talique deus simulacra figura
Imposuit cœlo, perque atras sparsa tenebras
Clara pruinosa iussit dare lumina nocti.

Quod si fieri nō potest, ut stellæ dij sint, ergo nec sol quidem, nec luna dij esse possunt: quoniam à luminibus astrorū nō ratione differunt, sed magnitudine. Quod si hi dij non sunt, ergo nec cœlum quidem, in quo illa omnia continentur.

Quod nec terra, nec aqua, nec pars aliqua mundi, nec totus ipse deus est: nec est animatus, sicut

Stoici mentuntur, qui quod astruunt, pariter & euertunt. Cap. VI



Imili modo si terra, quam calcamus, quā subigimus & colimus ad usum, deus non est: nec campi quidē ac montes dij erunt. Sed si hi non sunt, ergo ne tellus quidem uniuersa deus uideri potest. Item si aqua, quæ seruit animantibus ad usum bibendi aut lauandi, deus non est:

Stoici mūdum
& animantem
& sapientiē asserunt.

nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit. Si fontes non sunt, nec flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. Si flumina quoque dij non sunt, ergo & mare, quod ex fluminibus constat, deus haberi non potest. Quod si neque cœlum, neque terra, neque mare, quæ mūdi partes sunt, dij esse possunt, ergo ne mundus quidem totus deus est: quem iisdem ipsi Stoici animantem, & sapientem esse cōtendunt, & propterea deum: in quo tam incōstantes fuerūt, ut nihil dictum sit ab his, quod nō ab iisdem fuerit euersum. Sic enim argumentantur: Fieri nō posse, ut sensu careat, quod sensibilia ex se generat: Mundus autem generat hominē, qui est sensu præditus, ergo & ipsum sensibile esse. Item sine sensu esse nō posse, cuius pars habeat sensum. Igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cuius pars homo est, inesse sensum. Propositiones quidem ueræ sunt: & sensibile esse, quod sensu præditū gignat, & habere sensum, cuius pars sensu aucta sit. Sed assumptiones falsæ, quibus argumenta cōcludunt: quia neque mūdus generat hominē, neque mundi homo pars est: nam hominē à principio idem deus fecit, qui & mūdus: & non est mundi pars homo, sicut corporis membrū. Potest enim mūdus esse sine homine, sicut & urbs, & domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum est, & urbs unius populi, sic & mundus domiciliū totius generis humani. Et aliud est quod incolitur, aliud quod colit. Sed illi, dum student id, quod falsò susceperāt, cōfirmare, & sensibilem esse mūdum & deum, argumentorū suorū consequentiā nō uiderunt. Nam si mundi pars est homo, & sensibilis est mūdus, quia sentit: ergo quia mortalis est homo, mortalis sit & mundus necesse est: nec tantū mortalis, sed etiam omnibus morbis & passionibus subiectus. Et cōtrario, si deus est mundus, & partes eius utique immortales sunt, ergo & homo deus est, quia pars est (ut dicitis) mūdi: si homo, ergo iumenta & pecudes, & cætera genera bestiarū, & auium, & piscium, quoniam illa eodē modo sentiūt, & mundi partes sunt. At hoc tolerabile est: nam & hæc colunt Aegyptij: sed res eò peruenit, ut ranæ, & culices, & formicæ dij esse uideant: quia & ipsis inest sensus, & partes mundi sunt. Ita semper argumenta ex falso petita, ineptos & absurdos exitus habent. Quid, quod iisdem ipsi aiunt, deorū & hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum: Ergo nec mundus deus est, nec animans, si constructus est: animans enim non construitur, sed nascitur. Et si est ædificatus, sic utique tanquam domus, tanquam nauis: est ergo aliquis artifex mundi deus: & seorsum erit mundus, qui factus est, seorsum ille qui fecit. Iam illud quod repugnans & absurdū: Quod quum cœlestes ignes, cæteraque mundi elementa

Aegyptij bestias coluerūt

A elementa deos esse affirmant, item ipsum deum mundum dicunt: quomodo potest ex deorum multorum aceruo unus deus confici? si astra dii sunt, mundus ergo non deus, sed domicilium deorum est. Si uero deus mundus est, ergo omnia illa, quae sunt in eo, dii non sunt, sed dei membra, quae utique solius dei nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius, multos homines esse: sed tamen non est similis comparatio animalis, & mundi. Animal enim quia sensu praeditum est, & membra eius habent sensum, nec nisi a corpore diuisa putrescunt. Cuius igitur rei similitudinem gerit mundus? Nimirum ipsi docent, quum factum esse non diffitentur, ut esset dijs & hominibus quasi communis domus. Si ergo est constructus ut domus, nec ipse deus est, nec elementa, quae sunt partes eius: quia neque domus habere dominiū sui potest, neque illa, de quibus domus constat. Non tantū igitur ueritate, sed etiam uerbis suis reuincuntur. Sicut enim domus in usum habitandi facta, per se nihil sentit, dominoque subiecta est, qui eam fecit, aut incolit: ita mundus per se nihil sentiens, factori deo subiacet, qui eū in usum sui fecit.

Quod dupliciter peccant insipientes, & quod auaritia sub obtentu religionis colitur, praeuolente ratione, traditione maiorum: & qui fuerint maiores, quorum autoritas praeeiudicat ueritati. Cap. VII



Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus. Primum, quod elementa, id est dei opera deo praefereunt. Deinde quod elementorum ipsorum figuras humana specie comprehensas colunt. Nam Solis Lunaeque simulacra, humanum in modum formant: Item ignis, & terrae, & maris, quae illi Vulcanum, Vestam, Neptunum uocant, nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut iam uiliora dicantur illa, quae uera sunt, auro scilicet, gemmis, & ebore delectantur. Horum pulchritudo ac nitor praefringit oculos: nec ullam religionem putant ubicumque illa non fulserint. Itaque sub obtentu deorum, auaritia & cupiditas colitur. Credunt enim deos amare quicquid ipsi concupiscunt: quicquid est, propter quod furta, & latrocinia, & homicidia quotidie saeuunt, propter quod bella per totum orbem populos urbesque subuertunt. Consecrant ergo dijs manubias, & rapinas suas: quos certe necesse est imbecilles esse, ac summam uirtutis expertes, si subiecti sunt cupiditatibus. Cur enim caelestes eos putemus, si desiderant aliquid de terra? uel beatos, si aliqua re indigent? uel incorruptos, si uoluntati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnata? Veniunt igitur ad deos, non tam religionis gratia, quae nulla potest esse in rebus male partis, & corruptibilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem leuigati marmoris, aut eboris aspiciant, ut insignes lapillis & coloribus uestes, uel distincta gemmis fulgentibus pocula, insatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatiores templa, & pulchriora simulacra, tanto plus maiestatis habere creduntur. Adeo religio deorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur. Haec sunt religiones, quas sibi a maioribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseverant, nec considerant quales sint, sed ex hoc probatas ac ueras esse confidunt, quod eas ueteres tradiderunt: tantaque est autoritas uetustatis, ut inquirere in eam scelus esse ducatur. Itaque creditur ei passim tanquam cognita ueritati. Denique apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucillio: Habes Balbe quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ut ego intelligam, quid tu sentias, a te enim philosopho rationem religionis accipere debeo. Maioribus autem nostris etiam nulla ratione reddita, rationis est credere. Si credis, cur ergo rationem requiris, quae potest efficere ne credas? Si uero rationem requiris, & quaerendam putas, ergo non credis. Si ideo quaeris, ut eam se quaeris, cum inueneris, docet ecce te ratio non esse ueras religiones deorum. Quid facies?

Sub obtentu deorum uitia coluntur.

Vetustatis autoritas.

C maiores ne potius, an rationem sequeris? Quæ quidem tibi non ab alio insinuata, sed à teipso inuenta & electa est, quæ omnes religiones radicitus eruisti. Si rationem mauis, discedere te necesse est ab institutis & autoritate maiorum: quoniã id solum rectum est, quod ratio præscribit. Sin autem pietas maiores sequi suadet, fateris igitur & stultos illos fuisse, qui excogitatis cõtra rationem religionibus seruiunt, & te ineptum, qui id colas, quod falsum esse conuinceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere maiorum nomen opponitur, uideamus tamen qui fuerint maiores illi, à quorum autoritate discedi nefas ducitur. Romulus urbem conditurus, pastores inter quos adoleuerat, cõuocauit. Quumq; is numerus cõdendæ urbi parum idoneus uideretur, constituit asyllum. Eò passim cõfugerunt ex finitimis locis pessimi quicq; sine ullo conditionis discrimine. Ita cõflauit ex his omnibus populum, legitq; in senatum eos, qui ætate anteibant, & patres appellauit, quorum cõsilio gereret omnia. De quo senatu Propertius Elegiarũ scriptor hæc loquitur:

Romulus asyllum constituit.

Curia, prætexto quæ nunc nitet alta senatu,
Pellitos habuit rustica corda patres.
Buccina cogebat priscos ad uerba quirites.
Centum illi in prato sæpe senatus erat.

Hi sunt patres, quorum decretis eruditi ac prudentes uiri deuotissime seruiabant. Idq; uerum, ac immutabile omnis posteritas iudicet, quod centum pelliti senes senatum esse uoluerunt: quos tamen (ut in primo libro dictum est) Pompilius illexit, ut uera crederent esse sacra, quæ ipse tradebat. Est uero cur illorũ autoritas tanti habeatur à posteris, quos nemo, quum uiuerent, neq; summus neq; infimus asinitate dignos iudicauit.

D Quod ratione potius innitendum est, & quæ miracula scripta sunt ad confirmationem erroris multorum. Cap. VIII



Vare oportet in ea re maxime, in qua uitæ ratio uersatur, sibi quenque confidere, suoq; iudicio ac proprijs sensibus niti, ad inuestigandam & perpendendã ueritatem, q̄ credentem alienis erroribus decipi, tanq; ipsum rationis expertem. Dedit omnibus deus pro uirili portione sapientiam, ut & inaudita inuestigare possent, & audita perpendere. Nec quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt: quæ si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tanquã lux & claritas solis, quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis humani. Quare quum sapere, id est ueritatem quærere, omnibus sit innatum, sapientiam sibi adiunt, qui sine ullo iudicio inuenta maiorum probant, & ab alijs pecudum more ducuntur. Sed hoc fallit, quod maiorum nomine posito, non putant fieri posse, ut aut ipsi plus sapiant, quia minores uocantur, aut illi desipuerint, quia maiores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipsis sumamus exemplum? ut quomodo illi, qui falsa inuenerant, posteris tradiderunt: sic nos, qui uerum inuenimus, posteris meliora tradamus. Superest ingens quæstio, cuius disputatio non ab ingenio, sed à scientia uenit, quæ pluribus explicanda erit, ne quid dubium omnino relinquantur. Nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quæ à multis & non dubijs traduntur autoribus, eos ipsos, quos docuimus deos non esse, maiestatem suã persæpe ostendisse & prodigijs, & somnijs, & augurijs, & oraculis. Et sanè multa enumerari possunt digna miraculo. In primis illud, quod Accius Nauius summus Augur, quum Tarquiniũ Priscum commoneret, ut nihil noui facere inciperet, nisi prius esset inaugurator: eiq; rex artis eius eludens fidẽ diceret, ut consultis auib; renunciaret sibi, utrum ne fieri posset id, quod ipse animo cõcepisset, affirmaretq;

Veritatẽ quæ uere omnibus est innatum.

Accius Nauius augur.

Nauius

A Nauis posse: Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamq; nouacula disijce: at ille in-
 ctanter accepit, ac secuit. Deinde illud, quod Castor & Pollux bello Latino apud
 lacum Iuturnæ, uisi sunt equorum sudorem abluentes, quum ædes eorum quæ
 iuncta fonti erat, sua sponte patuisset. Idem bello Macedonico equis albis infiden-
 tes, P. Vatinio Romam nocte uenienti se obtulisse dicuntur, nunciantes eo die re-
 gem Persen uictum atq; captum: quod paucis post diebus literæ Pauli uerū fuisse
 docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulacrum Fortunæ muliebris non semel
 locutū esse traditur. Item Iunonis Monetæ, quum captis Veijs unus ex militibus
 ad eam transferendam missus, iocabundus ac ludens interrogaret, utrum ne Ro-
 mam migrare uellet? respondit, uelle. Claudia quoq; proponit in exemplo mira-
 culi. Nam quū ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita, & in uado Tyberini flu-
 minis nauis in qua uehebatur, hæssisset, nec ullo modo aut ulla ui commoueretur,
 Claudiam ferunt, quæ semper impudica esset habita ob nimios corporis cultus,
 deam submissis genibus orasse, ut si se castam iudicaret, suum cingulū sequeretur:
 ita nauim, quæ ab omni iuuentute non ualuit cōmoueri, ab una muliere esse com-
 motam. Illud æque mirum, quod lue sæuiente Aesculapius Epidauro accitus, ur-
 bem Romam diuturna pestilentia liberaffe perhibetur. Sacrilegi quoque nume-
 rari possunt, quorum præsentibus pœnis iniuriam suam dii uindicasse creduntur.
 Appius Claudius Censor, quū aduersus responsum ad seruos publicos sacra Her-
 culis transtulisset, luminibus orbatu est, & Potitiorum gens, quæ prodidit, intra
 unius anni tempus extincta est. Item Censor Fuluius, quum ex Iunonis Lacinia
 templo marmoreas tegulas abstulisset, quibus ædem Fortunæ equestris, quā Ro-
 mæ fecerat, tegetet, & mente captus est, & amissis duobus filijs in Illyrico militan-
 tibus, summo animi mœrore consumptus est. Præfectus etiam M. Antonij Tu-
 rullius, quū apud Coos euerso Aesculapij luco classē fecisset, eodem postea lu-
 co à militibus Cæsaris est interfectus. His exemplis adiungitur Pyrrhus, qui sub-
 lata ex thesauro Proserpinæ Locrensis pecunia, naufragiū fecit, ac uicinis deæ lit-
 toribus illisus est, ut nihil, præter eam pecuniā, incolume reperiretur. Ceres quo-
 que Milesia multum sibi apud homines uenerationis adiecit. Nam quum ab Ale-
 xandro capta ciuitas esset, ac milites ad eam spoliandam irrupissent, omnium ocu-
 los repente obiectus fulgor ignis extinxit. Reperiuntur etiam somnia, quæ uim
 deorum uideantur ostendere. Tiberio nanque Attinio homini plebeio per quie-
 tem obuersatus esse Iupiter dicitur, & præcepisse, ut c o s s. & senatui nunciaret,
 ludis Circensibus proximis præfultorem sibi displicuisse, quod Antonius Maxi-
 mus quidam diuerberatum seruum sub furca medio circo ad supplicium duxerat,
 ideoq; ludos instaurari oportere. Quod quum ille neglexisset, eodem die filiū per-
 didisse, ipse autem graui morbo est correptus. Et quum rursus eandem imaginem
 cerneret, quærentem, satis ne pœnarum pro neglecto imperio pependisset, lecti-
 ca delatus ad Consules, & omni re in senatu exposita, recepisse corporis firmitatē,
 suisq; pedibus domum rediisse. Illud quoq; somnium non minoris fuit admiratio-
 nis, quo Cæsar Augustus dicitur esse seruatus. Nam quum bello ciuili Brutiano,
 implicitus graui morbo abstinere à prælio statuisset, medico eius Artorio Miner-
 uæ species obuersata est, monens, ne propter corporis imbecillitatē castris se con-
 tineret Cæsar: itaq; in aciem lectica perlatus est: eodē die à Bruto castra capta sunt.
 Multa præterea exempla similia possunt proferri, sed uereor, ne si fuero in propo-
 sitione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus esse propositū uidear,
 aut crimen loquacitatis incurram.

Castor & Pol-
lux uisi.

Claudia ue-
stalis.

Vindicta deo-
rum in sacrile-
gos.

Attinij somnia

C Quod per inuidiam diaboli intrauit mors, & pullulant radices errorum: Et quod deus ipse natura est, qui materiam primordiale[m], & omnia fecit ex nihilo. Cap. IX



Xponam igitur omnium istorum rationem, quo facilius res difficiles & obscuræ intelligentur: & has omnes simulati numinis præstigias reuelabo, quibus inducti homines à ueritatis uia longius recesserunt: sed repetam longe altius, ut si quis ad legendum expers ueri & ignarus accesserit, instituat, atque intelligat, quod tandem sit caput horum & causa malorum: & lumine accepto, suos ac totius generis humani perspiciat errores. Sicut mater sine exemplo genuit autorem suum, sic ineffabiliter pater genuisse credendus est coæternum. De matre natus est, qui ante iam fuit: de patre, qui aliquando non fuit. Hoc fides credat, intelligentia non requirat: ne aut non inuentum putet incredibile, aut repertum non credat singulare. Quum esset deus ad excogitandum prudentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi, quoniam pleni & consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper, ut ab eo bono tanquam riuus oriretur, longeq[ue] proflueret, produxit similem sui spiritum, qui esset uirtutibus dei patris præditus. Quomodo autem id uoluerit, in quarto docere libro conabimur. Deinde fecit alterum, in quo indoles diuinæ stirpis non permansit. Itaque suapte inuidia tanquam ueneno infectus est, & ex bono ad malum transcendit, suoque arbitrio, quod à deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen asciuit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem esse liuorem. Inuidit enim illi antecessori suo, qui deo patri perseverando tum comprobatus, tum etiam & charus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum Græci *διάβολος* appellant, nos criminatorem uocamus: quod crimina, in quæ ipse illicit, ad deum deferat. Exorsus igitur deus fabricam mundi, illum primum & maximum filium præfecit operi uniuerso, eoque simul & consiliatore usus est, & artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus: quoniam is & prouidentia, & ratione, & potestate perfectus est: de quo nunc parcius, quod alio loco & uirtus, & nomen eius, & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat ex quibus ista materijs tam magna, tam mirifica opera deus fecerit. Omnia enim fecit ex nihilo. Nec audiendi sunt poëtæ, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est confusionem rerum atque elementorum: postea uero deum diremisisse omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso aceruo separatis, in ordinemque descriptis, instruxisse mundum pariter, & ornasse. Quibus facile est respondere, potestatem dei non intelligentibus, quem credunt nihil efficere posse, nisi ex materia subiacente ac parata. In quo errore etiam philosophi fuerunt: nam Cicero de natura deorum disputans, sic ait: Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse diuinam prouidentiam effectam: sed habere, & habuisse uim, & naturam suam. Ut igitur faber, quum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quæ sit parata, fictorque item cera: sic isti prouidentia diuinæ materiam præstare oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est à deo materia facta, ne terra quidem, & aqua, & aer, & ignis à deo factus est. O quam multa sunt uitia in his decem uersibus. Primum quod is, qui in alijs disputationibus & libris ferè omnibus prouidentia fuerit assertor, & qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui prouidentiam non esse dixerunt: idem nunc quasi proditor aliquis aut transfuga, prouidentiam conatus est tollere. In quo si contradicere uelis, nec cogitatione opus est, nec labore: sua illi dicta recitanda sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero quam à Cicerone uehementius refutari. Sed concedamus hoc mori & instituto Academicorum, ut liceat hominibus ualde liberis dicere ac sentire quæ uelint: sententias ipsius consideremus. Non est, inquit, probabile

*Ab erroris illius
à proditio.
ab æternis enim fuit*

*Diabolus à
deo factus,
suapte inui
dia corruptus
est.*

D

Chaos quid.

bricam mundi, illum primum & maximum filium præfecit operi uniuerso, eoque simul & consiliatore usus est, & artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus: quoniam is & prouidentia, & ratione, & potestate perfectus est: de quo nunc parcius, quod alio loco & uirtus, & nomen eius, & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat ex quibus ista materijs tam magna, tam mirifica opera deus fecerit. Omnia enim fecit ex nihilo. Nec audiendi sunt poëtæ, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est confusionem rerum atque elementorum: postea uero deum diremisisse omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso aceruo separatis, in ordinemque descriptis, instruxisse mundum pariter, & ornasse. Quibus facile est respondere, potestatem dei non intelligentibus, quem credunt nihil efficere posse, nisi ex materia subiacente ac parata. In quo errore etiam philosophi fuerunt: nam Cicero de natura deorum disputans, sic ait: Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse diuinam prouidentiam effectam: sed habere, & habuisse uim, & naturam suam. Ut igitur faber, quum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quæ sit parata, fictorque item cera: sic isti prouidentia diuinæ materiam præstare oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est à deo materia facta, ne terra quidem, & aqua, & aer, & ignis à deo factus est. O quam multa sunt uitia in his decem uersibus. Primum quod is, qui in alijs disputationibus & libris ferè omnibus prouidentia fuerit assertor, & qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui prouidentiam non esse dixerunt: idem nunc quasi proditor aliquis aut transfuga, prouidentiam conatus est tollere. In quo si contradicere uelis, nec cogitatione opus est, nec labore: sua illi dicta recitanda sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero quam à Cicerone uehementius refutari. Sed concedamus hoc mori & instituto Academicorum, ut liceat hominibus ualde liberis dicere ac sentire quæ uelint: sententias ipsius consideremus. Non est, inquit, probabile

babile

A babile, materiã rerum à deo factam. Quibus hoc argumentis probas? Nihil enim dixisti, quare hoc non sit probabile. Itaq; mihi e' cõtrario uel maxime probabile uideatur: nec tamen temere uidetur cogitanti plus esse aliquid in deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis, cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quomodo igitur ab homine diuina illa uis differet, si ut homo, sic etiam deus ope indigeat aliena? Indiget autem, si nihil moliri potest, nisi ab altero illi materia ministraretur. Quod si fit, imperfecta utiq; uirtutis est, & erit iam potentior iudicandus materiae institutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia deum uincit? si quidem maius est propria facere, quam aliena disponere. Si autem fieri nõ potest, ut sit potentius deo quicquam, quem necesse est perfectae esse uirtutis, potestatis, rationis: idem igitur materiae fictor est, qui & rerum ex materia constantium. Neq; enim deo non faciente, & inuito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiam rerum & habere, & habuisse naturam suam, & uim. Quam uim potuit habere nullo dante? quam naturam nullo generante? Si habuit uim, ab aliquo eam assumpsit. A quo autem sumere, nisi à deo potuit? Si habuit naturam, quae utiq; à nascendo dicitur, nata est: à quo autem nisi à deo potuit procreari? Natura enim qua dicitur orta esse omnia, si consiliium non habet, efficere nihil potest. Si autem generandi, aut faciendi potens est, habet ergo consiliũ, & propterea deus sit necesse est. Nec alio nomine appellari potest ea uis, in qua inest & prouidentia excogitandi & solertia, potestasq; faciendi. Melius igitur Seneca omnium Stoicorũ acutissimus, qui uidit nil aliud esse naturam, quam deum: Ergo deum, inquit, non laudabimus, cui naturalis est uirtus? nec enim illam didicit ex ullo: imò laudabimus: quamuis enim naturalis illa ei sit, sibi illam dedit, quoniam deus ipsa natura est. Igitur ortum rerum tribuis naturae, ac detrahis deo. Cur in eodem luto haesitans, uersuram soluis? A quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris. Sequitur ineptissima comparatio: Vt enim faber, inquit, quum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed utitur ea, quae sit parata, fictorq; item cera: sic isti prouidentiae diuinæ materiam esse praestò oportuit, nõ quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Imò uero non oportuit. Erat enim deus minoris potestatis, si ex parata facit, quod est hominis. Faber enim sine ligno nihil aedificat, quia lignum ipsum facere non potest. Nõ posse autem, imbecillitatis est humanae. Deus uero facit sibi ipse materiã, quia potest. Possesse enim dei est: nam si non potest, deus non est. Homo facit ex eo, quod est, quia per mortalitatem imbecillis est, per imbecillitatẽ definita ac modicae potestatis. Deus autem fecit ex eo, quod nõ est, quia per aeternitatem fortis est, per fortitudinem potestatis immensae, quae sine ac modo caret, sicut uita factoris. Quid ergo mirũ, si facturus mundũ deus, prius materiam de qua faceret, praeparauit ex eo, quod non erat? quia nefas esset deum aliunde aliquid mutuari, quũ in ipso, uel ex ipso sint omnia. Nam si est aliquid ante illum factum, & quicquam non ab illo factum, potestatem dei & nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur aeterna, & quidẽ inter se cõtraria, quod fieri sine discordia & pernicie non potest. Collidant enim necesse est ea, quorum uis & ratio diuersa est. Sic utraq; aeterna esse non potuerũt, si repugnant, quia superare alterum necesse est. Ergo fieri non potest, quin aeterni natura sit simplex, ut inde omnia uelut ex fonte descenderint. Itaque aut deus ex materia ortus est, aut materia ex deo: quid horum sit uerius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterũ sensibile est, alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid nõ potest esse, nisi in eo quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod mouetur. Nec incipi, aut fieri, aut cõsummari quic

Mundus nõ ex
subiacente ma-
teria factus.

Natura unde.

Deus mundum
fecit ex nihilo.

c quam potest, nisi fuerit ratione præuisum, aut quemadmodum fiat antequam est, aut quemadmodum cōstet, postquam fuerit effectum. Deniq; is facit aliquid, qui habet uoluntatem ad faciendum, & manus ad id, quod uoluit, implendum. Quod autem insensibile est, iners & torpidū semper iacet: nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus uoluntarius: nam si omne animal ratione cōstat, certe nasci ex eo non potest, quod ratione præditum non est: nec aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, nō est. Nec tamen cōmoueat aliquem, quod animalia quædam de terra nasci uidentur. Hæc enim non terra per se gignit, sed spiritus dei, sine quo nihil gignitur. Non ergo deus ex materia, quia sensu præditum ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali nunquam potest oriri, sed materia potius ex deo est. Quicquid enim est solido & contractibili corpore, accipit externam uim; quod accipit uim, dissolubile est: quod dissoluitur, interit: quod interit, ortum sit necesse est: quod ortum est, habuit fontem unde oriretur, id est factorē aliquem sentientem, prouidum peritumq; faciendi. Is est profectò nec ullus alius quam deus. Qui quoniam sensu, ratione, prouidentia, potestate, uirtute præditus est, & animātia & inanimata creare & efficere potest, quia tenet quomodo quidq; sit faciendum. Materia uero semper fuisse nō potest, quia mutationem nō caperet si fuisset. Quod enim semper fuit, semper esse nō desinit: & unde abfuit principium, abesse hinc etiam finem necesse est. Quinetiā facilius est, ut id, quod habuit initium, sine careat, quam ut habeat finem quod initio caruit. Materia ergo si facta non est, nec fieri ex ea quicquam potest. Si fieri ex ea nō potest, nec materia quidem erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne autem ex quo fit, quia recepit opificis manum, destruitur, & aliud esse incipit. Ergo quoniam finem habuit materia, tum, quum factus est ex ea mundus, & initiū quoq; habuit. Nam quod destruitur, ædificatum est: quod soluitur, alligatum: quod finitur, inceptum est. Si ergo ex cōmutatione ac fine, materia colligitur habuisse principium, à quo alio fieri nisi à deo potuit? Solus igitur deus est, qui factus nō est, & idcirco destrui re alia potest, ipse destrui nō potest, permanebit semper in eo quod fuit, quia non est aliunde generatus, nec ortus, nec natiuitas eius ex aliqua alia re pendet, quæ illum mutata dissoluat. Ex seipso est, ut in primo diximus libro. Et ideo talis est, qualem se esse uoluit, impassibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus. Iam uero illa conclusio, qua sententiam terminauit Tullius, multo absurdior: Quod si materia, inquit, à deo non est facta, nec terra quidem, & aqua, & aër, & ignis à deo factus est. Quam callide periculū præteruolauit. Sic enim superius illud assumpsit, tanquam probatione non indigeret, quū id multo esset incertius, quam illud propter quod assumptum est. Si non est, inquit, à deo facta materia, nec mūdus à deo factus est. Ex falso maluit colligere, quod falsum est, quam ex uero quod uerū. Et quum debeant incerta de certis probari, hic probationem sumpsit ex incerto, ad euertendum quod erat certum. Nam diuina prouidentia effectum esse mundum, ut taceam de † Trismegisto, qui hoc prædicat, taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nunciant, taceam de prophetis, qui opus mundi ac opificiū dei uno spiritu ac pari uoce testantur: etiam inter philosophos penē uniuersos cōuenit. Idem etiam Pythagorici, Stoici, Peripatetici, qui sunt principes omnis disciplinæ. Denique à primis illis septem sapientibus, à Socrate usq; ad Platonem, pro confesso & indubitato habitū est, donec unus multis post seculis extitit delirus Epicurus, qui auderet negare id, quod est euidentissimum, studio scilicet inueniendi noua, ut nomine suo constitueret disciplinam. Et quia nihil noui potuit reperire, ut tamen dissentire à cæteris uideretur, uetera uoluit euertere, in quo illum circūlatrantes philosophi

Sine spiritu dei
nihil gignitur.

Materia quid.

†ter maximo
Trismegisto

A Iosophi omnes coarguerūt. Certius est igitur mundum prouidentia instructum, quam materiae prouidentia conglobatū. Quare non oportuit putare idcirco mundum non esse diuina prouidentia factum, quia materia eius diuina prouidentia facta non sit: sed quia mundus diuina prouidentia sit effectus, & materia esse factam diuinitus. Credibilius est enim materiam potius à deo factam, quia deus omnia potest, quam mundum à deo non esse factum, quia sine mente, ratione, consilio, nihil fieri potest. Verū hæc non Ciceronis est culpa, sed sectæ. Quum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturā tolleret, de qua philosophi garriebāt, omnem diuinitatem ignorantia ueri putauit esse tollendam. Itaque deos potuit tollere, quia nō erant. Quum autem prouidentia diuinam, quæ est in uno deo, conaretur euertere, quia cōtra ueritatem niti cœperat, deficientibus argumentis, in hanc foueam necessario decidit, unde se extricare non posset. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum, quo Lucillius, qui contra diserebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum, hic uertuntur omnia. Explicet se Cotta, si potest, ex hac uoragine: proferat argumenta, quibus doceat, semper fuisse materiam, quam nulla prouidentia effecerit: Ostendat quomodo quicquam ponderosum & graue, aut esse potuerit sine autore, aut immutari ualuerit, ac desierit esse, quod semper fuit, ut inciperet esse quod nunquam fuit. Quæ si docuerit, tum demum assentiar, ne mundum quidem diuina prouidentia cōstitutum: & tamen sic assentiar, ut alijs illum laqueis teneam. Eōdem enim quō nollet, reuoluetur: ut dicat & materiam, de qua mundus est, & mundum, qui de materia est, natura extitisse, quum ego ipsam naturam deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia, nisi qui habet mentem, prouidentiam, potestatem. Ita fiet, ut deus fecerit omnia, nec quicquam esse possit omnino, quod nō originem à deo traxerit. At idem quoties Epicureus est, & non uult à deo factum esse mundum, quærere solet quibus manibus, quibus machinis, quibus uectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse, si eo tēpore potuisset esse, quo deus fecit. Sed ne perspiceret homo dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, nisi perfectis omnibus: sed ne induci quidem poterat. Quomodo enim subsisteret quum fabricaretur desuper cœlum, terra subter fundaretur: quum fortasse humida uel nimijs rigoribus torporata concreverent, uel igneis caloribus incocta & solidata durescerēt. Aut quomodo uiueret sole nondum instituto, nec frugibus, nec animalibus natis: Ita que necesse fuit hominem postremo fieri, quum iam mundo cæterisque rebus manus summa esset imposita. Denique sanctæ literæ docent hominem fuisse ultimum dei opus, & sic inductum fuisse in hunc mūdum, quasi in domum iam paratam & instructā: illius enim causa facta sunt omnia. Idem etiam poëtæ fatentur. Ouidius perfecto iam mundo, & uniuersis animalibus figuratis, hoc addidit:

Sanctius his animal, mentisque capacius altæ
Deerat adhuc, & quod dominari in cætera posset,
Natus homo est.

Adeò nefas æstimandum est ea scrutari, quæ deus uoluit esse celata. Verum ille non audiendi, aut discendi studio requirebat, sed refellendi, quia confidebat neminem id posse dicere. Quasi uero ex hoc putandum sit, non esse hæc diuinitus facta, quia quomodo facta sint non potest prouideri. An tu si educatus in domo fabricata & ornata, nullam unquam fabricam uidisses, domum illam putasses non ab homine esse ædificatam, quia quomodo ædificetur, ignorares: Idem profectò de domo quæreres, quod nunc de mundo requiris, quibus manibus, quibus feramentis homo tanta esset opera molitus: maxime si saxa ingentia, immensa cæ-

Cicero naturā
deorum sustulit.

Homo ultimum
dei opus.

Cmenta, uassas columnas, opus totum sublime & excelsum uideres, nonne hæc tibi humanarū uirium modum uiderentur excedere: quia illa non tam uiribus, q̄ ratione atq; artificio facta esse nescires. Quod si homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit ratione, q̄ uires eius exiguæ patiātur, quid est cur incredibile tibi esse uideatur, quum mūdus dicitur factus à deo: in quo, quia perfectus est, nec sapientia potest habere terminū, nec fortitudo mensurā. Opera ipsius uidentur oculis: quomodo autē illa fecerit, ne mente quidē uideēt, quia (ut Hermes ait) mortale immortali, temporale perpetuo, & corruptibile incorrupto propinquare non potest, id est propius accedere, & intelligētia subsequi: & ideo terrenū adhuc animal rerum cœlestiū perfectionē nō capit: quia corpore quasi custodia septum tenetur, quo minus soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur q̄ inepte faciat, qui res inenarrabiles quærit: hoc est enim modum conditionis suæ transgredi, nec intelligere, quousq; homini liceat accedere. Deniq; quū aperiret homini ueritatē deus, ea sola scire nos uoluit, quæ interfuit hominem scire ad uitam cōsequendam. Quæ uero ad curiosam & profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana essent. Quid ergo quæris, quæ nec potes scire: nec si scias, beator fias? Perfecta est in homine sapientia, si & deum esse unum, & ab ipso esse facta uniuersa cognoscat.

Que deus homini patefecit, quæ reticuit.

Quod deus quatuor elementa distinxit, & quatuor qualitates, & quatuor tempora: & quod ex calore & humore sit uita: & quare homines igne, cætera animalia aqua magis utantur. Caput X

Nunc quoniam refutauimus eos qui de mundo, & factore eius deo aliter sentiunt, quàm ueritas habet, ad diuinam mundi fabricam reuertamur: de qua in arcanis sanctæ religionis literis tradit. Fecit igitur deus primū omnium cœlum, & in sublime suspendit, quod esset sedes ipsius dei conditoris. Deinde terram fundauit, ac cœlo subdidit: quam homo cum cæteris animalium generibus incolet. Eam uoluit humore circumflui, & contineri. Suū uero habitaculū distinxit claris luminibus, & impleuit, Sole scilicet, Lunaq; orbe fulgenti, & astrorum micantiū splendentibus signis adornauit: tenebras autem, quod est his contrarium, constituit in terra. Nihil enim per se continet luminis, nisi accipiat à cœlo, in quo posuit lucem perennem, & superos, & uitā perpetuā. Et contrā in terra tenebras, inferos, & mortem. Tanto enim hæc ab illis superioribus distant, quantum mala à bonis, & uitia à uirtutibus. Ipsius quoque terræ binas partes contrarias inter se, diuersasq; constituit, scilicet orientem, occidentemq;: ex quibus oriens deo similis censetur, quia ipse luminis fons & illustrator est rerum, & quod oriri nos faciat ad uitam sempiternā. Occidens autem conturbatæ illi prauæq; menti adscribitur, quod lumen abscondat, quod tenebras semper inducat, & quod homines faciat occidere atq; interire peccatis. Nam sicut lux orientis est, in luce autē uitæ ratio uersatur: sic occidentis tenebræ sunt, in tenebris autē & mors, & interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimensus est, meridiem ac septentrionem: quæ partes illis duabus societate iunguntur. Ea enim quæ est solis calore flagrantior, proxima est & cohæret orienti. At illa, quæ frigoribus & perpetuo gelu torpet, eiusdem est, cuius extremus occasus. Nam sicut contrariæ sunt lumini tenebræ, ita frigus calori. Ut igitur calor lumini est proximus, sic meridiem orienti. Ut frigus tenebris, ita plaga est septentrionis occasui. Quibus singulis partibus suum tēpus attribuit: Ver scilicet orienti, æstatem meridionali plagæ, occidētis autumnus est, septentrionis hyems. In his quoq; duabus partibus meridionali & septentrionali, figura uitæ & mortis continetur: quia uita in calore est, mors in frigore. Sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua. Secundū harum partium

Oriens & occidentens.

Meridies & septentrio.

A partium dimensionem, diem quoque facit ac noctem: quæ spacia & orbis temporum perpetuos ac uolubiles, quos uocamus annos, alterna per uices successione, cōficiant. Dies, quæ primus oriens subministrat, dei sit necesse est, ut omnia quæcunque meliora sunt. Nox autem, quam occidens extremus inducit, eius scilicet quem dei esse æmulum diximus. Quæ duo etiam in hoc præsciis futurorum deus fecit, ut ex ijs & ueræ religionis, & falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut Sol, qui oritur in die, licet sit unus (unde Solem esse appellatū Cicerō uult uideri, quod obscuratis syderibus solus appareat) tamen quia uerum ac perfectæ plenitudinis lumen est, & calore potissimo, & fulgore clarissimo illustrat omnia: ita in deo, licet sit unus, & maiestas, & uirtus, & claritudo perfecta est. Nox autem, quam prauo illi Antitheo dicimus attributā, eius ipsius multas & uarias religiones per similitudinem demonstrat. Quamuis enim stellæ innumerabiles micare ac radiare uideantur, tamen quia nō sunt plena ac solida lumina, nec caloris præferunt quicquam, nec tenebras multitudine sua uincunt. Duo igitur illa principalia inueniuntur, quæ diuersam & contrariam sibi habent potestatem, calor & humor: quæ mirabiliter deus ad sustentanda & gignenda omnia excogitauit. Nam quum uirtus dei sit in calore & igni, nisi ardorem uimq; eius admista humoris ac frigoris materia tēperasset, nec nasci quicq;, nec cohærere potuisset, quin statim conflagratione interiret, quicquid esse cœpisset. Vnde & philosophi quidā, & poëtæ, discordi concordia mundum constare dixerunt, sed rationem penitus non uiderunt. Heraclitus ex igne nata esse omnia dixit, Thales Milesius ex aqua. Vterq; uidit aliquid, sed errauit tamen uterque, quod alterutrum si solum fuisset, neq; aqua nasci ex igne potuisset, neq; rursus ignis ex aqua. Sed est uerius, simul ex utroque permixto cuncta generari. Ignis quidem permisceri cum aqua non potest, quia sunt utraque inimica: & si comminus uenerint, alterutrum quod supera uerit, cōficiat alterum necesse est: sed eorum substantiæ permisceri possunt. Substantia ignis calor est, aquæ humor. Recte igitur Ouidius:

Quippe ubi temperiem sumpserunt humorq; calorq;
 Concipiunt, & ab his oriuntur cuncta duobus.
 Quumq; sit ignis aquæ pugna, uapor humidus, omneis
 Res creat, & discors concordia fœtibus apta est.

Alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi fœmininum, alterum actiuum, alterum patibile. Ideoque à ueteribus institutum est, ut sacramento ignis & aquæ nuptiarum fœdera fanciantur: quod fœtus animantiū calore & humore corporentur, atq; animentur ad uitam. Quum enim cōstet omne animal ex anima & corpore, materia corporis in humore est, animæ in calore: quod ex auiū fœtibus datur scire, quos crassi humoris plenos nisi opifex calor fouerit, nec humor potest corporari, nec corpus animari. Exulibus quoq; ignis & aqua interdici solebat: adhuc enim uidebatur nefas, quamuis malos tamen homines supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum, quibus uita cōstat hominū, perinde habebatur, ac si esset, qui eam sententiā exceperat, morte multatus. Ad eō ista duo elementa prima sunt habita, ut nec ortum hominis, nec sine his uitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis commune est cum cæteris animantibus: alterū soli homini datum. Nos enim quoniam cœleste atq; immortale animal sumus, igne utimur, qui nobis in argumentum immortalitatis datus est: quoniam ignis e cœlo est, cuius natura, quia mobilis est, & sursum nititur, uitæ continet rationem. Cætera uero animalia, quoniam tota sunt mortalia, tantummodo aqua utuntur: quod est elementum corporale atque terrenum. Cuius natura, quia mo-

Dies & nox.

Calor & humor.

Exulibus aqua & igni interdici solebat.

billis est, ac deorsum uergens, figuram mortis ostendit. Ideo pecudes neque in cœlum suspiciunt, neque religiones sentiunt: quoniam ab his usus ignis alienus est. Unde autem, uel quomodo deus hæc duo principalia, ignem & aquam uel accenderit, uel eliquauerit, solus scire potest qui fecit.

Quod creato mundo facta animalia propter homines sunt, & tandem homo ipse: Et quid sit, quod poëtae finxerunt Deucalionem homines reparasse: & quod Aristoteles falso putauit mundum esse æternum: & quæ sunt tres Parcæ. Caput XI



Onsummato igitur mūdo, animalia uarij generis, dissimilibus formis, & magna & minora ut fierēt, imperauit. Et facta sunt bina, id est diuersi sexus singula, ex quorum foetibus & aër, & terra, & maria completa sunt: deditque his omnibus generatim deus alimenta de terra, ut usui hominibus esse possent: alia nimirum ad cibos, alia uero ad uestimentū. Quæ autem magnarum sunt uirium, ut in excolenda terra iuuarent, unde dicta sunt iumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum sibi æternum parare constituit, & innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipse sibi simulacrum sensibile atque intelligens, id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius. Hominē figurauit ex limo terræ: unde homo nuncupatus est, quod sit factus ex humo. Denique Plato humanam formam *θεοειδὴν* esse ait. Et Sibylla, quæ dicit:

Iumenta unde.

Homo ab humo nomen sortitus.

Εἰκὼν ἐστὶ ἀνθρώπου ἐμὴ λόγου ὀρθοῦ ἔχουσα.

De hac hominis fictione poëtae quoque, quamuis corrupte, tamen non aliter tradiderunt: namque hominem de luto à Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fecerunt, sed nomen artificis. Nullas enim literas ueritatis attigerat: sed quæ prophetarum uaticinio tradita in sacrario dei continebantur, ea de fabulis & obscura opinione collecta & deprauata, ut ueritas à uulgo solet uarijs sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad id, quod audierant, carminibus suis comprehendunt. Et hoc quidem inepte, quod tam mirabile tamque diuinum opificium hominibus dederunt. Quid enim opus fuit hominem de luto fingi, quum posset eadem ratione generari, qua ipse Prometheus ex Iapeto natus est: qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De dijs autem illum non fuisse, poena eius in Caucaaso monte declarat. Sed neque patrem ipsius Iapetum, patruumque Titana, quibusquam deos nuncupauit, quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuerit: per quam diuinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poëtarum coargui potest. Factum esse diluuium ad perdendam tollendamque ex orbe terræ malitiam, constat inter omnes. Idem enim & philosophi, poëtae, scriptoresque rerum antiquarum loquuntur, in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus à deo ideo factus est, ut malitia quæ per nimiam multitudinem increuerat, perderetur: quomodo fictor hominis Prometheus fuit, cuius filium Deucalionem iidem ipsi ob iustitiam solum esse dicunt seruatum: quomodo unus gradus & una progenies orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere: Sed uidelicet hoc quoque sic corruerunt, ut illud superius, quum ignorarent, in quo tempore cataclysmus sit factus in terra, & quis ob iustitiam meruerit genere humano pereunte saluari, & quomodo, aut cum quibus seruatus sit, quæ omnia propheticae literæ docent. Apparet ergo falsum esse, quod de opificio Promethei narrat. Verum quia poëtas dixeram non omnino mentiri solere, sed figuris inuoluere & obscurare quæ dicant, non dico esse mentitos, sed primum omnium Prometheum simulacrum hominis formasse de pingui & molli luto, ab eoque

Diluuium cur factum.

Promethei opificium.

A eoꝝ natam primo artem, & statuas, & simulacra fingendi: siquidem Iouis temporibus fuit, quibus primum templa constitui, & noui deorum cultus esse cœperunt. Sic ueritas fucata mendacio est, & illud quod à deo factum ferebatur, homini, qui opus diuinū imitatus est, etiā cœpit adscribi. Cæterū fictio ueri ac uiui hominis è limo dei est. Quod Hermes quoque tradit, qui non tantum hominem ad imaginem dei factum esse dixit à deo, sed etiā illud explanare tentauit, quā subtili ratione singula quæq; in corpore hominis membra formauerit, quum eorū nihil sit, quod nō tantum ad usus necessitatem, quantum ad pulchritudinem ualeat. Id uero etiā Stoici, quum de prouidentia disserunt, facere conantur: & secutus eos Cicero pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copiosam & uberem strictum contigit, quam ego nunc idcirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianū auditorem meum scripsi. Illud hoc loco præterire non possum, quod errantes philosophi quidam aiunt, homines cæteraq; animalia sine ullo artifice orta esse de terra: Vnde illud Virgilianum est:

Terrea progenies duris caput extulit aruis.

Et ij maxime fuerūt in ea sententia, qui esse prouidentiam negant. Nam Stoici animantium fabricam diuinæ solertiæ tribuunt. Aristoteles autem labore se ac molestia liberauit, dicens semper mūdum fuisse. Itaq; & humanū genus, & cætera, quæ in eo sunt, initium non habere, sed fuisse semper, ac semper fore. Sed quum uideamus singula quæq; animalia, quæ ante non fuerant, incipere esse, & esse desinere, necesse est totum genus aliquando esse cœpisse, & aliquando desitutum esse, quia cœperit. Omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, præterito, præsentis, futuro. Præteritū est origo, præsentis substantia, futuri dissolutio, Quæ omnia in singulis hominibus apparent: & incipimus enim, quū nascimur: & sumus, quum uiuimus: & desinimus, quum interimus. Vnde etiā tres Parcas esse uoluerunt:

Mundus an sit æternus.

Tres Parcae.

unam, quæ uitam hominibus ordiatur: alterā, quæ contexit: tertiam, quæ rumpat ac finiat. In toto autē genere hominū, quia solum præsens tempus apparet, ex eo tamen & præteritū, id est origo colligitur: & futurū, id est dissolutio. Nam quoniam est, apparet aliquando cœpisse. Esse enim nulla res sine exordio potest, & quia cœpit, apparet quādoq; desitura. Nec enim potest id totum esse immortale, quod ex mortalibus constat. Nam sicut uniuersi per singulos interimus, fieri potest, ut aliquo casu omnes simul uel sterilitate terrarū, quæ accidere uel particulatim solet: uel pestilentia ubique diffusa, quæ singulas urbes atq; regiones plerumq; populatur: uel incendio in orbem misso, quale iam fuisse sub Phaëtone dicitur: uel dilu-

Phaëtonis incendium.

uio aquarū, quale sub Deucalione traditur, quum præter unum hominem, genus omne deletum est. Quod diluuium si casu accidit, profectò potuit accidere, ut & unus ille, qui superfuisset, interiret. Si autē diuinæ prouidentiae nutu, quod negari nō potest, ad reparandos homines reseruatus est, apparet in dei potestate esse uel uitam, uel interitū generis humani. Quod si uult, potest occidere in totū: quia quod per partes occidit, apparet aliquando esse ortum: & ut fragilitas initium, sic declarat & terminum. Quæ si uera sunt, non poterit defendere Aristoteles, quo minus habuerit & mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato & Epicurus extor-

quent: & Platoni & Aristoteli, qui semper fore mundum putauerunt, licet sint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia sequitur, ut habeat & finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus: nunc ad hominis originem recurramus.

C

Quod non de terra, uel sponte nata sunt animalia, sed dispositione diuina: cuius
fecisset deus nos conscios, si scire expediret. Caput XII



lunt certis conuersionibus cœli & astrorū motibus, maturitatem quam extitisse animalium serendorum. Itaq; terram nouam semen genitale retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorū similitudinem protulisse, de quibus Lucretius:

Crescebant uterī terram radicibus apti.

Eosq; quum maturassent, natura cogente ruptos animalia tenera profudisse. Deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse, eoq; alimento animātes esse nutritos. Quomodo autem uim frigoris aut caloris ferre, aut uitare potuerunt, aut omnino nasci, quum Sol exureret, frigus astringeret? Nō erant, inquit, in principio mūdi, hyems & æstas, sed perpetua tēperies, & uer æquabile. Cur ergo nihil horū fieri etiā nunc uidemus? quia semel fieri necessariū fuit, ut animalia nascerentur: postq; uero esse cœperunt, cōcessa his facultate generandi, & terra parere desijt, & temporis conditio mutata est. O quā facile est mendacia redarguere. Primū, quod nihil potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat, ut cœpit. Nec enim Sol & Luna & astra tunc non erant: aut quū essent, meatus non habebant: aut nō diuina moderatio, quæ cursus eorū temperat & gubernat, cum ipsis simul cœperit. Deinde, quod si ita sit ut dicunt, prouidentia esse necesse est: & in id ipsum incidūt, quod maxime fugiunt. Nondū enim natis animalibus, aliquis utiq; prouidit, ut nascerētur, ne orbis terræ desertus atq; incultus horreret. Ut autem de terra sine officio parentum nasci possent, necesse est magna ratione esse prouisum.

Nihil esse, quod nō sic permaneat, ut cœpit.

D
tūiendi

Deinde ut humor ille concretus de terra in uarias imagines corporū fingeretur. Item ut è folliculis quibus tegebant, accepta tūiendi sentientiāq; ratione, tanq; ex aluo matrum profunderent, mira inexplicabilisq; prouisio est. Sed putemus id quoq; casu accidisse: illa certe, quæ sequuntur, fortuita esse non possunt, ut terra cōtinuo lacte manaret, ut aëris tēperies esset æqualis. Quæ si constat idcirco esse facta, ut animalia recenter edita uel haberent alimentum, uel nō haberent periculū: necesse est, ut aliquis diuina, nescio qua ratione prouiderit. Quis autem potest prouidere nisi deus? Videamus tamen an id ipsum quod dicitant, fieri potuerit, ut homines nascerentur è terra. Si cōsideret aliquis, quandiu, & quibus modis educetur infans, intelliget profectō non potuisse terrigenas illos pueros sine ullo educatore nutrirī. Fuit enim necesse quampluribus mensibus iacere proiectos, donec confirmatis neruis mouere se, locumq; mutare possent: quod uix intra unius anni spaciū fieri potest. Iam uide, utrum ne infans eodem modo, & eodem loco, quo est effusus, iacere per multos menses ualuerit: an non humore illo terræ, quod alimenti gratia ministrabat, & sui corporis purgamentis in unum mistis obrutus, corruptusq; moreretur: Itaque nullo modo fieri potest, quin ab aliquo fuerit educatus: nisi forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed excreta: qd ut dicerent, nunquam uenit illis in mentem. Omnis ergo illa ratio impossibilis & uana est: si tamen ratio dici potest, qua id agitur, ut nulla sit ratio. Qui enim dicit omnia sua sponte esse nata, nihilq; diuinæ prouidentia tribuit, hic profectō rationem non asserit, sed euertit. Quod si neque quicquam fieri sine ratione, neque nasci potest, apparet diuinam esse prouidentiam: cuius est propriū, quod dicitur ratio. Deus igitur rerum omnium machinator fecit hominem: quod Cicero, quamuis expers cœlestium literarū, uidit tamen: qui libro de legibus primo, hoc idem tradidit, quod propheta, cuius uerba subiicit: Hoc animal prouidum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenū rationis & consilij, quem uocamus hominem, præclara

Homines è terra sponte nasci non potuisse.

Homo factus à summo deo.

A clara quadam conditione generatum esse à summo deo solum: est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis & cogitationis, quum cætera sint omnia expertia. Vides ne hominem quamuis longè à ueritatis notitia remotum, tamen quoniam imaginem sapientiæ tuebatur, intellexisse non nisi à deo hominem potuisse generari? Sed tamen diuinis opus est testimonijs, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem dei opus esse testatur:

ὁς μόνος ὄντι θεὸς κτίσας ἀκράτητος ἰσχυρῶν,
αὐτὸς δ' ἐσέλεξε τύπον μορφῆς μερόπων τε,
αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων γένεσις βίοντιο.

Eadē tamen sanctæ literæ continent. Deus ergo uerī patris officio functus est. Ipse corpus effinxit: ipse animā qua spiramus, infudit: illius est totum, quicquid sumus. Quomodo id fecerit, si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit cætera, quæ cognitionem nobis & pristini erroris, & uerī luminis attulerunt.

Quare duo sexus mundi minoris, id est hominis: & quid sit mors eius prima, quid secunda: & de primorum parentum culpa, & pœna. Cap. XIII



Quum ergo marem ad similitudinem suam primū finxisset, tum etiam fœminam cōfigurauit ad ipsius hominis effigiem, ut duo inter se permixti sexus, propagare sobolem possent, & omnem terram multitudi-
ne opplere. In ipsius autem hominis fictione, illarum duarum materie-

rum, quas inter se diximus esse cōtrarias, ignis & aqua conclusit, perfecitq; rationem. Fictio enim corpore, spirauit ei animā de uitali fonte spiritus sui, qui est perennis: ut ipsius mundi, ex contrarijs cōstantis elementis, similitudinem gereret. Constat enim ex anima & corpore, id est, quasi è cœlo & terra: quandoquidem anima, qua uiuimus, uelut è cœlo orit à deo: corpus è terra, cuius è limo diximus esse formatum. Empedocles, quē nescias utrum ne inter poëtas an inter philosophos numeres, quod de rerū natura uersibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius & Varro, quatuor elementa constituit, id est ignem, aërem, aquam, & terrā: fortasse Trismegistū secutus, qui nostra corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit à deo. Habere nanque in se aliquid ignis, aliquid aëris, aliquid aquæ, aliquid terræ: & neq; ignem esse, neq; aërem, neq; aquam, neq; terram: quæ quidē falsa nō sunt. Nam terræ ratio in carne est, humoris in sanguine, aëris in spiritu, ignis in calore uitali. Sed neq; sanguis à corpore secerni potest, sicut humor à terra: neque calor uitalis à spiritu, sicut ignis ab aëre. Adeò rerum omnium duo sola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio in nostri corporis fictione cōclusa est. Ex rebus igitur diuersis ac repugnantibus homo factus est, sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, ex uita & morte: quæ duo inter se pugnare in homine præcepit, ut si anima superauerit, quæ ex deo oritur, sit immortalis, & in perpetua luce uersetur: si autē corpus uicerit animā, ditioniq; subiecerit, sit in tenebris sempiternis, & in morte. Cuius non ea uis est, ut iniustas animas extinguat omnino, sed ut puniat in æternum. Eam pœnam, secundā mortem nominamus, quæ est & ipsa perpetua, sicut & immortalitas. Primā sic definimus: Mors est naturæ animantium dissolutio. Vel ita: Mors est corporis animæq; seductio. Secunda uero sic: Mors est æterni doloris perpeffio. Vel ita: Mors est animarum pro meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit, quarum animæ non ex deo constantes, sed ex communi aëre, morte soluuntur. In hac igitur societate cœli atq; terræ, quorū effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea quæ sunt dei, anima scilicet, quæ dominiū corporis habet: inferiorem autem ea, quæ sunt diaboli: corpus utiq; quod quia terrenum est, animæ debet esse subiectū, sicut terra cœlo. Est enim

Corpus humanum ex quatuor elementis constitutum.

Mors quod duplex.

C terra quasi uasculum, quo tanquam domicilio temporali spiritus cœlestis utatur. Vtriusq; officia sunt, ut hoc, quod est ex cœlo & deo, imperet: illud uero, quod ex terra est, diabolo seruiat. Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait: Sed omnis nostra uis in animo & corpore sita est, animi imperio, corporis seruitio magis utimur. Recte, si ita uiuisset, ut locutus est: seruiuit enim fœdissimis uoluptatibus, suamq; ipse sententiã uitæ prauitate dissoluit. Quod si anima ignis est (ut ostendimus) in cœlum debet eniti, sicuti ignis, ne extingatur, hoc est ad immortalitatem, quæ in cœlo est. Et sicut ardere ac uiuere non potest ignis, nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum: sic animæ materia & cibus est sola iustitia, qua tenetur ad uitam. Post hæc deus hominem, qua exposui ratione generatū, posuit in paradiso, id est, in horto fœcundissimo & amœnissimo, quem in partibus orientis, omni genere ligni arborumq; conseruit, ut ex earū uarijs fructibus aleretur, expersq; omnium laborum deo patri summa deuotione seruiret. Tum dedit ei certa mandata: quæ si obseruasset, immortalis maneret: si transcendisset, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ fuit in medio paradisi, nō gustaret, in qua posuerat intelligentiã boni & mali. Tum criminator ille inuidens operibus dei, omnes fallacias & calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut uetitum cibum sumeret, & per eam ipsi quoq; homini persuasit, ut transcenderet dei legem. Percepta igitur scientiã boni & mali, pudere eum nuditatis suæ cœpit, absconditq; se à facie dei, quod antea non solebat. Tum deus eiecit hominem de paradiso, sententiã in peccatores lata, ut uictū sibi labore conquirerent, ipsumq; paradysum igni circūuallauit, ne homo posset accedere, donec summum iudiciū faciat in terra, & iustos uiros cultores suos in eundem locū reuocet, morte sublata, sicut sacre literæ docent, & Sibylla Erythræa, quum dicit:

*Οἱ δὲ θεοὶ ἡμῶντες ἀληθινὸν ἀγίαόν γε
ζῶν κληρονομήσει τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοῖς
οἰκόντες πρὸ ἀδείσοιο ὁμῶς ἐριθυλῆα κήποιο.*

Verum quoniam hæc extrema sunt, tota in extrema operis huius parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima sunt, explicemus. Mors itaq; secuta est hominem secundum dei sententiã, quod etiam Sibylla in carmine suo docet, dicens:

*ἄνθρωποιο πεπλάσθε θεὸ παλάμοιο ἐνὶ αὐταῖο
ὄντε πλάνηοιο ὄφιιο δολίωιο αὐτὸ μοῖραιο ἀνελεῖοιο
τὸ θανάτοιο γινῶοιοιο τε λαβῆοιο ἀγαθῶοιοιο τε κακῶοιοιοιο.*

Hominum uita
longissima.

Sic facta hominis uita est temporalis, sed tamen longa, quæ in mille annos propagaretur. Quod diuinis literis proditū, & per omnem scientiã publicatum, quum Varro non ignoraret, argumentari nixus est, cur putarentur antiqui mille annos uicitasse. Ait enim, apud Aegyptios pro annis menses haberi, ut non Solis per duodecim signa circuitus faciat annū, sed Luna, quæ orbem illum signiferum triginta dierum spacio illustrat: quod argumentū perspicue falsum est. Nemo enim tunc millesimum annum transgressus est. Nunc uero qui ad centesimum perueniunt, quod fit sapissime, mille certe ac ducentis mensibus uiuunt. Et autores idonei tradunt, ad centum uiginti annos perueniri solere. Sed quia ignorabat Varro, cur, aut quando uita hominis esset diminuta, ipse diminuit, quum sciret mille & quadringentis mensibus posse uiuere hominem,

Quod

A Quod non Liber pater fuit inuentor uini, sed Noë post diluuium, & que fuerit origo gentium, & qui primi habuerint scientiam astrorum, & ignorantiam dei. Cap. XIII



Eus autem postea, quum uideret orbem terræ malitia & sceleribus op-

Diluuium.

pletum, statuit humanum genus diluuió perdere: sed tamen ad multi-

tudinē reparandā delegit unum, quod corruptis omnibus singulare iustitiæ supererat exemplū. Hic quum sexcentorū esset annorū fabri-

Noë uini res pector.

cauit arcam, sicut præceperat ei deus, in qua ipse cum coniuge, ac tribus filijs, toti-

Chanaanai unde.

demq; nuribus seruatus est, quum aqua uniuersos montes altissimos operuisset.

Deinde orbe siccato, execratus iniustitiā prioris seculi deus, ne rursus lógitudo uí-

tæ causa esset excogitandorū malorū, paulatim per singulas progenies diminuit

hominis ætatē, atq; in centū & uiginti annis metam collocauit, quā transgredi nō

liceret. Ille uero quū egressus esset ex arca, ut sanctæ literæ docēt, terrā studiose co-

Astrologia mundi primi.

luit, atq; uineam sua manu seuit. Vnde arguūtur, qui autorē uíni Liberū putāt. Ille

enim nō modo Liberū, sed etiam Saturnū atq; Vranū, multis antecessit ætatibus:

qua ex uinea quum primum fructū cepisset, lætus factus bibit usq; ad ebrietatem,

iacuitq; nudus. Quod quum uidisset unus ex filijs, cui nomen fuit Cham, nō texit

patris nuditatem, sed egressus etiam fratribus indicauit. At illi sumpto pallio, intra

uerunt auersis uulibus, patremq; texerūt. Quæ quū facta recognouisset pater, ab

dicauit atq; expulit filium. At ille profugus in eius terræ parte confedit, quæ nunc

Arabia nominat. Ea q; terra de nomine suo Chanaan dicta est, & posterī eius Cha-

naanai. Hæc fuit prima gens, quæ deum ignorauit, quoniā princeps eius & condi-

B tor, cultū dei à patre non accepit, maledictus ab eo. Itaq; ignorantia diuinitatis mi-

noribus suis reliquit. Ab hac gente proximī quicq; populī multitudine increscen-

te fluxerūt. Ipsius autē patris posterī Hebræi dicti, penes quos religio dei resedit:

sed & ab his postea multiplicato in immensum numero, quū eos angustia locorū

suorū capere non possent, tum adolentes uel missi à parentibus, uel sua sponte,

quū rerum penuria cogeret, profugi ad quærendas sibi nouas sedes, huc atq; illuc

dispersi, omnes insulas, & orbem totū replerūt, & à stirpe sanctæ radicis auulsi, no-

uos sibi mores ac instituta pro arbitrio cōdiderunt. Sed omnium primī, qui Aegy-

ptū occupauerūt, cœlestia suspicere atq; adorare cœperūt. Et quia neq; domicilijs

tegebantur, propter aëris qualitatem, (nec enim ullis in ea regione nubibus subtexi-

tur cœlum) cursus syderū, & defectus notauerunt, dum ea sæpe uenerantes curio-

sus atq; liberius intuerent. Postea deinde portentificas animalium figuras quas co-

lerent, cōmentū sunt, quibusdā prodigijs inducti: quorū mox autores aperiemus.

Cæteri autē, qui per terrā dispersi fuerunt, admirantes elementa mūdi, cœlum, so-

lem, terrā, mare, sine ullis imaginibus ac tēplis uenerabant, & his sacrificia in aper-

to celebrabant, donec processu temporū potentissimis regibus templa & simula-

cra fecerūt, ea q; uictimis & odoribus colere instituerūt: sic aberrantes à notitia dei,

gentes esse cœperunt. Errant igitur, qui deorū cultus ab exordio rerū fuisse cōten-

dunt, & priorē esse gentilitatē, q̄ dei religionē, quam putant posterius inuentam,

quia fontem atq; originē ueritatis ignorāt. Nunc ad principiū mūdi reuertamur.

De iniquatione angelorum, & duobus generibus demonum, qui se persuaserunt ut deos coli,
quos etiam familiares philosophi habuerunt, ut Socrates. Cap. XV



Quum ergo numerus hominū cœpisset increfcere, prouidens deus, ne

fraudibus suis diabolus, cui ab initio terræ dederat potestatem, uel cor-

rumperet, uel dispergeret homines, quos in exordio fecerat, misit an-

gelos ad tutelam cultumq; generis humani. Quibus præcepit ante om-

nia, ne terræ cōtagione maculati, substantiæ cœlestis amitterent dignitatē, scilicet

Angeli mulierum congressibus inquinati.

Dæmonū duo genera.

Socratis dæmonium.

Genij qui.

Dæmones à Christianis eijciuntur.

C id eos facere prohibuit, quod sciebat esse facturos, ut ueniam sperare non possent. Itaq; illos cum hominibus commorantes, dominator ille terræ fallacissimus, cōsuetudine ipsa paulatim ad uitia pellexit, & mulierum congressibus inquinauit. Tum eos diabolus ex angelis dei suos fecit satellites ac ministros. Qui autē sunt ex his procreati, quia neq; angeli neq; homines fuerunt, sed mediā quandam naturam gerentes, nō sunt ad inferos recepti, sicut in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta sunt, unum cœleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum quæ geruntur autores, quorum idem diabolus est princeps. Vnde Trismegistus illum *δαίμονάρχη* uocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt, quasi *δαίμονας*, id est peritos, ac rerum scios. Hos autem putant deos esse: sciunt illi quidē futura multa, sed non omnia, quippe quibus penitus cōsiliū dei scire non licet: & ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poëtæ & sciunt esse dæmonas, & loquuntur. Hesiodus ita tradit:

Τοὶ μὲν δαίμονες εἰσὶ διὸς μεγάλου δῖα βουλὰς
ἰδλοὶ ἀρχόνιοι φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

Quod idcirco dictum est, quoniam custodes eos humano generi deus miserat: sed ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se uocari uolunt, ut ipsi colantur, & deus non colatur. Philosophi quoq; de his dixerunt. Nam Plato etiam naturas eorū in Symposio exprimere conatus est. Et Socrates esse circa se assiduū dæmona loquebatur, qui sibi puero adhæsisset, cuius arbitrio & nutu sua uita regeretur. Magorum quoq; ars omnis ac potentia, horum aspirationibus constat, à quibus inuocati, uisus hominum præstigijs obcæcantibus fallunt, ut non uideant ea quæ sunt, & uidere se putent illa, quæ non sunt. Hi, ut dico, spiritus cōtaminati ac perditī, per omnem terram uagantur, & solatiū perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Itaq; omnia insidijs, fraudibus, erroribus complent. Adhærent enim singulis hominibus, & omnes hostiatim domos occupant, ac sibi Geniorū nomen assumunt: sic enim Latino sermone dæmonas interpretantur. Hos in suis penetralibus consecrant. His quotidie merum profundunt, & scientes dæmonas uenerantur, quasi terrestres deos, & quasi depulsores malorum, quæ ipsi faciūt & irrogant. Qui quoniam sunt spiritus tenues, & incōprehensibiles, insinuant se corporibus hominū, & occulte in uisceribus operati, ualitudinem uitiant, morbos citant, somnijs animos terrent, mentes furoribus quatunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

Quod hi prodesse putantur, quum nocere desinunt, nec possunt aliquid in eos, qui in fide solidati sunt, sed sanctis subiecti, eis tanquam serui obediunt. Cap. XVI



Varum omnium fallaciārū ratio, expertibus ueritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, quum nocere desinunt, qui nihil aliud possunt quàm nocere. Dicat fortasse aliquis, colendos esse ergo, ne noceant, si quidem possunt nocere. Nocent illi quidē, sed ijs à quibus timentur, quos manus dei potens & excelsa non protegit, qui profani sunt à sacramento ueritatis. Iustos autem, id est cultores dei, metuunt: cuius nomine adiurati, de corporibus excedunt: quorum uerbis, tanquam flagris uerberati, non modo dæmonas se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt: illa quæ in templis adorantur, & quod plerunq; coram cultoribus suis faciunt, nō utiq; in opprobriū religionis, sed honoris sui, quia nec deo per quem adiurantur, nec iustis, quorum uoce torquentur, mentiri possunt. Itaq; maximis sæpe ululatibus editis, uerberari se, & ardere, & iamiamq; exire proclamant. Tantū habet dei cognitio, ac iustitia potestatis, Cui ergo

A ergo nocere possunt, nisi ijs, quos habent in sua potestate: Denique affirmat eos Hermes, qui cognouerint deum, non tantum ab incur sionibus dæmonum tutos esse, uerumetiam ne fato quidem teneri. *μία, inquit, φυλακή εὐσέβεια: εὐσεβὲς γὰρ αὐθρόπος ὅτε δαίμων κρείσσος, ὅτε εἰμαρμὴν κρατεῖ. θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακῶ. τὸ γὰρ γνῶναι μόνον γνῶναι ἀνθρώποις ὄζειν ἀγαθὸν, εὐσέβεια.* Quid sit autem εὐσέβεια, alio loco his uerbis testat, dicens: *ἢ γὰρ εὐσέβεια, γνῶσις ὄζει θεῶ.* Asclepius auditor eius eandem sententiam latius explicauit in illo sermone perfecto, quem scripsit ad regem. Vterq; uero dæmonas esse affirmat inimicos & uexatores hominū: quos ideo Trismegistus *ἄγγελοι πονηροῦς* appellat: adeo non ignorat ex cœlestibus deprauatos terre nos esse cœpisse.

Pietas quid.

Quod hi astrologiam, aruspicinam, & omnes artes reprobas inuenerunt, & persuaserunt cultum idolorum per miracula, & uarias fallaciarum tendiculas. Cap. XVII



Orum inuenta sunt, astrologia, et aruspicina, & auguratio, & ipsa quæ dicuntur oracula, & necromantia, & ars magica, & quicquid præterea malorū exercent homines, uel palam, uel occulte: quæ omnia per se falsa sunt, ut Sibylla Erythræa testatur:

-επει πλάνη πάντα τὰδ' ὄζει,

ἀπὸρ ἄφρονος ἀνδρῶν ἐρδυνῶσι καθ' ἡμᾶρ.

Sed ipse ipsi autores præsentia sua faciunt, ut uera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita diuinitate deludunt, quod illis uerum aperire non expedit. Hi sunt, qui imagines & simulacra fingere docuerunt: qui, ut & hominum mentes à cultu ueri dei auerterent, & fictos mortuorum regum uultus, & ornatos, exquisita pulchritudine statui consecrariq; fecerunt, & illorū sibi nomina quasi personas aliquas induerunt. Sed eos magi, et ij, quos uere maleficos uulgus appellat, quum artes suas execrabiles exercent, ueris suis nominibus cient illis cœlestibus, quæ in literis sanctis leguntur. Hi porro incesti ac uagi spiritus, ut turbent omnia, & errores humanis pectoribus infundant, serunt ac miscent falsa cum ueris: Ipsi enim cœlestes multos finxerunt esse, & unum regem omniū louem: eo quod multi sunt spiritus angelorum in cœlo, & unus parens ac dominus omniū deus. Sed ueritatē mentitis nominibus inuolutā, ex oculis abstulerunt. Nam deus (ut principio docui) neq; nomine, quum solus sit, eget: neq; angeli, quū sint immortales, dici se deos aut patiuntur, aut uolunt: quorum unum solumq; officium est, seruire nutibus dei, nec omnino quicquam nisi iussu eius facere. Sic enim mundum regi à deo dicimus, ut à rectore prouinciā. Cuius apparitores nemo socios esse in regenda prouincia dixerit, quamuis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid præter iussa rectoris, per ipsius ignorantia, quæ est conditionis humanæ. Ille autem præses mundi, & rector uniuersi, qui scit omnia, cuius diuinis oculis nihil septum est, solus habet rerum omniū cum filio suo potestatem: nec est in angelis quicquā, nisi parendi necessitas. Itaq; nullum sibi honorem tribui uolunt, quorum honor in deo est. Illi autem, qui descuerunt à dei ministerio, quia sunt ueritatis inimici, & præuaricatores, dei nomen sibi, & cultum deorum uendicare conantur: non quod ullum honorem desiderent, (quis enim honor perditis est?) nec ut deo noceant, cui noceri non potest: sed ut hominibus, quos nituntur à cultu & notitia ueræ maiestatis auertere, ne immortalitatem adipisci possint, quam ipsi sua nequitia perdidit. Offundunt itaq; tenebras, et ueritatem caligine obducunt, ne dominū, ne patrem suū norint: & ut illiciant, facile in templis se occultunt, & sacrificijs omnibus præstò adsunt, eduntq; saepe prodigia, quibus obstupescit homines, fidem commodent simulacris diuinitatis, ac numinis. Inde est, quod ab au-

Magorum carmina.

Demonū præstigiis.

C gure lapis nouacula incisus est: & quod Iuno Veiensis migrare se Romam uelle
 respondit: quod Fortuna muliebris periculum denunciauit: quod Claudiae ma-
 num nauis secuta est: quod in sacrilegos & Iuno nudata, & Locrensis Proserpina,
 & Ceres Milefia uindicauit: & Hercules de Appio, et Iupiter de Atinio, & Miner-
 ua de Casare. Hinc, quod serpens urbem Romam pestilentia liberauit Epidauro ac-
 ceritus. Nam illuc *δρακονίσκος* ipse in figura sua sine dissimulatione per ductus
 est: siquidem legati ad eam rem missi, draconem secum mirae magnitudinis attu-
 lerunt. In oraculis autem uel maxime fallunt, quorum praestigias profani a ueri-
 tate intelligere non possunt. Ideoque ab illis attribui putant & imperia, & uictorias,
 & opes, & euentus prosperos rerum. Denique ipsorum nutu saepe rem publicam pe-
 riculis imminetibus liberatam: quae pericula & responsis denunciauerunt, & sa-
 crificijs placati auerterunt. Sed omnia ista fallaciae sunt. Nam quum dispositiones dei
 praesentiant, quippe qui ministri eius fuerunt, interponunt se in his rebus, ut quae-
 cunque a deo uel facta sunt, uel fuerunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse uideantur.
 Et quoties alicui populo uel urbi, secundum dei statutum boni quid impendet, se
 id facturos uel prodigijs, uel somnijs, uel oraculis pollicentur, si sibi templa, si ho-
 nores, si sacrificia tribuantur. Quibus datis, quum illud acciderit quod necesse est,
 summam sibi pariunt uenerationem. Hinc templa deuouentur, et nouae imagines
 consecrantur, & mactantur greges hostiarum. Sed quum haec facta sunt, nihilomi-
 nus tamen & uita & salus eorum qui haec fecerint, immolantur. Quoties autem
 pericula impendent, ob aliquam ineptam & leuem causam se profitentur iratos: sicut
 Iuno Varroni, quod formosum puerum in templo Iouis ad exuias tenendas col-
 locarat: & ob hanc causam Romanum nomen apud Cannas penes deletum est. Quod
 si Iuno alterum Ganymedem uerebatur, cur iuuentus Romana luit poenas? Vel
 si dii tantummodo duces curant, caeteram multitudinem negligunt, cur Varro so-
 lus euasit, qui hoc fecit: & Paulus, qui nihil meruit, occisus est? Videlicet nil tunc
 Romanis accidit fati Iunonis iniquae, quum Annibal duos exercitus populi Ro-
 mani & astu, et uirtute confecit. Nam Iuno audere non poterat, aut Carthaginem
 defendere, ubi arma eius & currus fuit, aut Romanis nocere, quia

Progeniem Troiano a sanguine duci

Audierat, Tyrias olim quae uerteret arces.

Sed illorum sunt isti lusus, qui sub nominibus mortuorum delitescunt, uiuenti-
 bus plagas tendunt. Itaque siue illud periculum, quod imminet, uitari potest, uide-
 ri uolunt id placati auertisse: siue non potest, id agunt, ut propter illorum contem-
 ptum accidisse uideatur. Itaque sibi apud homines, qui eos nesciunt, auctoritatem
 ac timorem pariunt. Hac uersutia & his artibus notitia ueri ac singularis dei apud
 omnes gentes inueterauerunt. Suis enim uitijs perditum sauiunt & grassantur, ut
 perdant. Idcirco etiam humanas hostias excogitauerunt, ipsi hostes humani gene-
 ris, ut quam multas deuorarent animas.

Cur deus humano generi sic patiatur illudi: & quod tribus de causis
 uana est deorum religio. Cap. XVIII



D icet aliquis: Cur ergo deus haec fieri patitur, nec tam malis succurrit
 erroribus: ut mala cum bonis pugnent: ut uitia sint aduersa uirtuti-
 bus: ut habeat alios quos puniat, alios quos honoret. Vltimis enim
 temporibus statuit de uiuis ac mortuis iudicare: de quo iudicio mihi
 erit in ultimo libro disputatio. Differt ergo, donec ueniat temporum finis, quo effun-
 dat iram suam in potestate ac uirtute coelesti, sicut uatum praedicta priorum terribili mo-
 nitu horrificant. Nunc autem patitur homines errare, & aduersum se quoque impios
 esse,

Dei longan-
 mitas.

Vnde Apollonius
 nihil apud Platonem

Oraculorum
 fallaciae.

Vnde sibi dii
 pariant uenera-
 tionem.

A esse, ipse iustus, & mitis, & patiens. Nec enim fieri potest, ut non is, in quo perfecta sit uirtus, sit etiã perfecta patientia. Vnde quidã putant, ne irasci quidem deum omnino, quod affectibus, qui sunt perturbationes animi, subiectus non sit: quia fragile est omne animal quod afficitur & cõmouetur. Quæ persuasio ueritatẽ atq; religionem funditus tollit. Sed seponatur interim locus hic nobis de ira dei differendi, quod & uberior est materia, & opere proprio latius exequenda. Illos ergo nequissimos spiritus quisquis ueneratus fuerit & secutus, nec cœlo nec luce potietur, quæ sunt dei: sed t̄ in illis decidet, quæ in distributione rerum attributa esse ipsi malorum principi disputauimus: in tenebras scilicet, & inferos, & in supplicium sempiternum. Docui religiones deorum triplici ratione uanas esse: Vna, quod simulacra ipsa, quæ coluntur, effigies sint hominum mortuorũ. Est autem peruersum & incõgruens, ut simulacrũ hominis à simulacro dei colatur: colit enim quod est deterius & imbecillius. Tum inexpiabile facinus esse, deserere uiuentẽ, ut defunctorum monumentis seruias, qui nec uitam, nec lucem dare cuiquam possunt, qua ipsi carent. Nec esse alium quenquã deum, præter unum, cuius iudicio ac potestati omnis anima subiecta sit. Altera, quod ipsæ imagines sacræ, quibus uanissimi homines seruiunt, omni sensu carent, quoniam terra sint. Quis autem non intelligat nefas esse, rectũ animal curuari, ut adoret terrã: quæ idcirco pedibus nostris subiecta est, ut calcanda nobis, nõ adoranda sit: qui sumus ideo excitati, & ex eo statum sublimẽ præter cæteras animantes accepimus, ut nõ reuoluamur deorsum, ne hunc cœlestem uultũ projiciamus ad terrã, sed oculos eò dirigamus, quò illos naturæ suæ conditio direxit, nihilq; aliud adoremus, nihil colamus, nisi solum artificis parentisq; nostri unicum numen: qui propterea hominẽ rigidũ figurauit, ut sciamus nos ad superna & cœlestia prouocari. Tertiã, quod spiritus, qui præ sunt ipsis religionibus, cõdemnati & abiecti à deo, per terram uoluentur: qui nõ tantum nihil præstare cultoribus suis possint, quoniã rerum potestas penes unũ est, uerum etiã mortiferis eos illecebris & erroribus perdant: quoniã hoc illis quotidianum est opus, tenebras hominibus obducere, ne quærat ab illis uerus deus. Non igitur colendi sunt, quia sententiæ dei subiacent. Est enim piaculũ maximũ, addicere se potestati eorum, quibus si iustitiã sequare, potentior esse possis, & eos adiuratione diuini nominis expellere ac fugare. Quod si apparet religiones istas tot modis esse uanas, quibus docui, manifestũ est eos, qui uel mortuis supplicat, uel terrã uenerant, uel spiritibus impuris animas suas mancipat, rationẽ hominũ non tenere: eosq; impietatis ac sceleris sui supplicia pensuros, qui rebelles aduersus parentem generis humani deũ, susceptis inexpiabilibus sacris, fas omne uiolarunt.

† in illa

Imagines.

Quod in cultu simulacrorum nulla potest esse religio: nam à simulatione,
id est à fallacia dicta sunt. Cap. XIX



Quicunq; igitur sacramentum hominis tueri, rationemq; naturæ suæ nititur obtinere, ipse se ab humo suscitetur, & erecta mente oculos suos tendat in cœlum: non sub pedibus quærat deum, nec à uestigijs suis eruat, quod adoret: quia quicquid homini subiacet, infra hominem sit necesse est. Sed quærat in sublimi, quærat in summo: quia nihil potest homine maius esse, nisi quod fuerit supra hominem: Deus autem maior est homine: supra ergo, non infra est: nec in ima potius, sed in summa regione quærendus est. Quare non est dubium, quin religio nulla sit, ubicunq; simulacrum est. Nam si religio ex diuinis rebus est, diuini autem nihil est, nisi in cœlestibus rebus, carent ergo religione simulacra: quia nihil potest esse cœleste in ea re, quæ sit ex terra: quod quidẽ de nomine ipso sapienti apparere potest. Quicquid enim simulatur, id falsum sit

C necesse est: nec potest unquam ueri nomen accipere, quod ueritatem fugo & imitatione mentitur. Si autem omnis imitatio non res potissimum seria, sed quasi ludus ac iocus est: non religio in simulacris, sed minus religionis est. Praferendum est igitur uerum omnibus falsis. Calcanda terrena, ut caelestia consequamur. Ita enim res se habet, ut quisque animam suam, cuius origo de caelo est, ad inferna, & ima prostrauerit, eò cadat, quò se ipse deiecerit. Ideoq; oportet rationis ac status sui memorem, non nisi ad superna niti semper, ac tendere. Quod qui fecerit, hic planè sapiens, hic iustus, hic homo, hic caelo deoq; dignus iudicabitur, quem suus parens non humilem, nec ad terram, more quadrupedum abiectum, sed stantem potius, ac rectum sicut fecit, agnouerit.

Breuis epilogus, quo dicit gentibus superatis sibi à philosophis grauius imminere certamen. Cap. XX

Peracta est igitur (ni fallor) magna et difficilis suscepti operis portio: et maiestate caelesti suggerente nobis dicendi facultatē, inueteratos depulimus errores. Nunc uero maior nobis, ac difficilior cum philosophis proposita luctatio est, quorū summa doctrina & eloquentia, quasi moles aliqua mihi opponitur. Nam ut illic multitudine, ac propè cōsensu omnium gentium premebamur, ita hic autoritate praestantium omni genere laudis uirorum. Quis autē nesciat, plus esse momenti in paucioribus doctis, quam in pluribus imperitis? Sed non est desperandū, istos quoq; de sententia, deo ac ueritate ducibus, posse depelli. Nec tam pertinaces fore arbitror, ut clarissimū Solem sanis ac patentibus oculis uidere se negent: modo illud uerū sit, quod ipsi solent profiteri, studio inuestigandae ueritatis se teneri. Efficiam profectō, ut quæsitam ueritatē diu, & aliā quando inuentā esse credant, & humanis ingenijs inueniri nō potuisse fateantur.

LIBRI SECUNDI FINIS.

L. COELII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER TERTIVS, DE ORI-
GINE ERRORIS, AD CONSTAN-
TINVM IMPERATOREM.

Commendatur in primis ueritas, & omnium praefertur eloquentia: & quare eam nō sint affecuti philosophi, aperitur: & quare stylo simplici sacra scribantur eloquia: et quod philosophis tunc maxime credendum est, quum suam ignorantia profuerint. Cap. I



Vellem mihi (quoniā ueritas in obscuro latere adhuc existimatur, uel errore atque imperitia uulgi uarijs & ineptis superstitionibus seruentis, uel philosophis, prauitate ingeniorum turbantibus eam potius quam illustrantibus) etsi nō qualis in M. Tullio fuit, quia praecipua & admirabilis fuit, aliquā tamen proximā eloquentiae contingere facultatem: ut quantum ueritas uī sua propria ualeat, tantum ingenij quoque uiribus nixa, exeret se aliquando: et discussis conuictisq; tam publicis, quam eorum qui sapientes putantur, erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret.

Quod

A Quod quidem duabus ex causis fieri uellem: uel quod magis possent credere homines ornatae ueritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque uerborum: uel certe, ut ipsi philosophi suis armis potissimum, quibus piacere sibi, & confidere solent, opprimerentur à nobis. Sed quoniam deus hanc uoluit rei esse naturam, ut simplex & nuda ueritas esset luculentior, quia satis ornata per se est, ideoque ornamentis extrinsecus additis fucata corrumpitur: mendacium uero specie placet aliena, quia per se corruptum uanescit ac defluit, nisi aliunde ornatum quaesito circumlitum fuerit ac politum: æquo animo fero ingenium mihi mediocre fuisse concessum. Verum ego non eloquentiae, sed ueritatis fiducia suscepi hoc opus, fortasse maius, quam possit meis uiribus sustineri: quod tamen etiam si ego defecerim, deo, cuius est hoc munus, adiuuante, ueritas ipsa complebit. Etenim quum sciam maximos quoque oratores à caudicibus mediocribus saepe uictos, quod tanta est potentia ueritatis, ut seipsam, quamuis in rebus exiguis, sua claritate defendat: cur hanc ego in maxima causa ab ingeniosis quidem illis ac disertis uiris, sed tamen falsa dicentibus, oppressum iri putem: ac non illa, si minus oratione nostra, quae de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen suo clara & illustris appareat? Nec si philosophi doctrina literarum mirabiles extiterint, ego etiam illis scientiam ueri, cognitionemque concesserim, quam nemo cogitando, aut disputando assequi potest. Neque enim nunc reprehendo eorum studium, qui ueritatem scire uoluerunt, quia naturam hominis deus ueri adipiscendi cupientissimam fecit: sed id arguo, id reuincō, quod honestam illorum, & optimam uoluntatem non sit secutus effectus: quia neque quid esset uerum ipsum sciebant, neque quo modo, aut ubi, aut qua mente quaerendum. Ita dum succurrere humanis erroribus cupiunt, ipsi se in plagas & errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus coarguendi philosophiam, susceptae materiae ordo ipse deduxit. Nam quum error omnis aut ex religione falsa oriatur, aut ex sapientia, in eo conuincendo necesse est utrumque subuertere. Quum enim sit nobis diuinis literis traditum, cogitationes omnium philosophorum stultas esse, id ipsum re & argumentis docendum est: ne quis honesto sapientiae nomine inductus, aut inanis eloquentiae splendore deceptus, humanis malit quam diuinis credere, quae quidem tradita sunt breuiter ac nude. Nec enim decebat aliter, ut quum deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret suas uoces, tanquam fides ei non haberetur: sed ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maximus iudex: cuius non est argumentari, sed pronuntiare uerum, ipse ut deus. Nos autem quum ad res singulas testimonia diuinæ uocis habeamus, profecto monstrauimus, quanto certioribus argumentis possint uera defendi: quum etiam falsa sic defendantur, ut uera soleant uideri. Quare non est, quod philosophis tantum honoris habeamus, ut eorum eloquentiam pertimescamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi, uere autem loqui nullo modo: quia ueritatem non didicerant ab eo, qui eius potens esset. Nec sane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantiae redarguemus, quam ipsi sapissime confitentur in eo solo, quoniam non eis creditur, in quo solo credi debuit: conabor ostendere nunquam illos tam ueridicos fuisse, quam quum sententiam de sua ignoratione dixerunt.

Veritas nuda
luculentior.

Quod ipso nomine philosophiae conuincitur, quam inanis fuerit gentiliter
philosophantium occupatio. Cap. II



Vnc quoniam duobus superioribus libris religionum falsitas demonstrata est, necnon origo ipsa totius erroris exposita: huius libri munus est philosophiam quoque ostendere, quam inanis & falsa sit: ut omni errore sublato, ueritas patefacta clarescat. Ordiamur itaque à

Philosophia
definitio.

C communi philosophiæ nomine, ut ipso capite destructo, facilius nobis aditus pateat ad excidendum omne corpus, si tamen potest corpus uocari, cuius partes ac membra discordent, nec ulla compage inter se cohæreant, sed quasi dissecta & dissipata palpitate potius quam uiuere uideantur. Philosophia est (ut nomen indicat, ipsiq; definiunt) studiū sapientiæ. Vnde igitur probem magis, philosophiam non esse sapientiā, quàm ex ipsius nominis significatione? Qui enim sapientiæ studet, utiq; nondum sapit, sed ut sapere possit, studet. In cæteris artibus studiū quid efficiat, & quò tendat, apparet: quas quum discendo aliquis affecutus est, iam non studiosus artificij, sed artifex nominatur. At enim uerecundiæ causa studiosos se sapientiæ, nō sapientes uocauerunt. Imò uero Pythagoras, qui hoc primus nomen inuenit, quum paulò plus saperet quàm illi priores, qui se sapientes putauerūt, intellexit nullo humano studio posse ad sapientiā perueniri: & ideo non oportere incomprehensæ atq; imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaq; quum ab eo quaereret, quemnam se profiteret; respondit, philosophū, id est quaesitorē sapientiæ. Si ergo philosophia sapientiā quaerit, nec ipsa sapientiā est: quia necesse est aliud esse quod quaerit, aliud quod quaerit: nec quaesitio sapientiæ recta est, quia nihil potest inuenire. Ego uero ne studiosos quidē sapientiæ philosophos esse cōcesserim, quia illo studio ad sapientiā non peruenitur: Nam si facultas inueniendæ ueritatis huic studio subiaceret, & si esset id studiū tanquā iter ad sapientiā, aliquando esset inuenta. Quū uero tot temporibus, tot ingenijs in eius inquisitione contritis, non sit cōprehensa, apparet nullam esse ibi sapientiā. Non ergo sapientiæ student, qui philosophant, sed ipsi studere se putant: quia illud quod quaerūt, ubi, aut quale sit, nesciunt. Siue ergo sapientiæ student, siue nō student, sapientes nō sunt: quia nunquam reperiri potest, quod aut non recte quaeritur, aut omnino non quaeritur.

Ex quibus rebus philosophia constat: Et quis fuerit autor Academicæ sectæ, quæ nihil certi definit: solamq; opinionem esse in philosophia gentilium, qui ideo plus audent, quia errores eorum non arguit, nisi deus. Cap. III



Philosophorū
questiones.

Sola opinatio
in philosophia

Ideamus tamen id ipsum, possitne hoc studio reperiri aliquid, an nihil. Duabus rebus uidet philosophia cōstare, scientia, & opinione, nec ulla alia re. Scientia ab ingenio uenire nō potest, nec cogitatione comprehendī: quia in seipso habere propriam scientiam, non hominis, sed dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam, nisi quæ ueniat extrinsecus. Idcirco enim oculos, & aures, & cæteros sensus patefecit in corpore diuina solertia, ut per eos aditus scientia perueniret ad mentem. Nam causas naturalium rerū disquirere aut scire uelle, Sol utrumne tantus, quātus uidetur, an multis partibus maior sit, quàm omnis hæc terra: item luna globosa sit, an concaua: & stellæ utrumne cohæreant cælo, an per aërem libero cursu ferantur: cælum ipsum qua magnitudine, qua materia constet, utrum quietum sit, an incredibile celeritate uoluatur: quanta sit terræ crassitudo, aut quibus fundamentis librata & suspensa sit: Hæc inquam disputando, & coniecturis uelle comprehendere, tale est profectò, quale si differere uelimus, qualem esse arbitramur cuiuspiam remotissimæ gentis urbem, quam nunquam uidimus, cuiusq; nihil aliud quàm nomen audiuius. Si nobis in ea re scientiam uendicemus, quæ non potest sciri, nōne insanire uidemur, qui id affirmare audeamus, in quo reuinci possumus? Quanto magis qui naturalia, quæ sciri ab homine nō possunt, si scire se putant, furiosi dementesq; sunt iudicandi. Recte ergo Socrates, & eum secuti Academici scientiam sustulerunt, quæ non disputantis, sed diuinantis est. Superest ut opinatio in philosophia sola sit: nam unde abest scientia, id totum possedit opinatio: Id enim opinatio

Atur quisque, quod nescit. Illi autem qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse, ut disputant: nesciunt igitur ueritatem: quoniam scientia certi est, opinatio incerti. Redeamus ad illud superius exemplum. Age opinemur de statu & qualitate urbis illius, quæ nobis rebus omnibus præter nomen, ignota est. Verisimile est in plano sitam, lapideis mœnibus, ædificijs sublimibus, uijs pluribus, magnificis ornatisq; delubris. Describamus, si placet, mores habitumq; ciuium. Sed quum hæc dixerimus, alius contraria disputabit: & quum hic quoque perorauerit, surget & tertius, & alij deinceps, & opinabuntur multo disparia, quam nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus certius: fortasse nihil. At omnia sunt dicta, quæ in rerum natura cadunt, ut necesse sit aliquid eorum esse uerum. At nescietur quis uerum dixerit: Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua errauerint, ex parte attigerint ueritatem. Stulti ergo sumus, si hoc disputatione quæramus: potest enim superuenire aliquis, qui opiniones nostras derideat, nosq; pro infanis habeat, qui uelimus id quod nescimus, quale sit opinari. Verum non opus est longe posita conquirere, unde nemo fortasse ueniat, qui nos redarguat. Age opinemur quid nunc in foro geratur, quid in curia: longum est id quoque: dicamus: in terposito uno pariete quid fiat. Nemo potest id scire, nisi qui audierit aut uiderit. Nullus enim audet id dicere: quia statim non uerbis, sed re ipsa præsentis refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philosophi, qui disputant in coelo quid agatur: sed eo id impune facere arbitrantur, quia nullus existit, qui errores eorum coarguat. Quod si existimarent descensurum esse aliquem, qui eos delirare ac mentiri diceret, nunquam quicquam de his rebus, quas scire non possunt, disputarent. Nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia & audacia, quia non redarguuntur: Redarguit enim deus, cui soli ueritas nota est, licet conuiuere uideatur, atq; hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

Quomodo Zeno & Socrates totam philosophiam sustulerunt de medio, quæ suis confecta est armis.

Cap. IIII



Recte igitur Zeno ac Stoici opinionem repudiarunt. Opinari enim te scire, quod nescias, non est sapientis, sed temerarij potius ac stulti. Ergo si nec sciri quicquam potest (ut Socrates docuit) nec opinari oportet (ut Zeno) tota philosophia sublata est. Quid, quod non tantum ab his duobus euerit, qui philosophiæ principes fuerunt, sed ab omnibus: ut iam uideat iam pridem suis armis esse confecta. In multas sectas philosophia diuisa est, & omnes uaria sentiunt. In qua ponimus ueritatem: in omnibus certe non potest: designemus quamlibet: nempe in cæteris omnibus sapientia non erit. Transeamus ad singulas. Eodem modo quicquid uni dabimus, cæteris auferemus. Vnaquæq; enim secta omnes alias euertit, ut se suamq; confirmet. Nec ulla alteri sapere concedit, ne desipere fateatur: sed sicut alias tollit, sic ipsa quoq; ab alijs tollitur omnibus. Nihilominus enim philosophi sunt, qui eam stultitiæ accusant. Quancunq; laudaueris, ueramq; dixeris, à philosophis uituperat ut falsa. Credemus ne igitur uni, se suamq; doctrinam laudati, an multis unius alterius ignorantiam culpantibus: Rectius ergo sit necesse est, quod plurimi sentiunt, quam quod unus. Nemo enim potest de se recte iudicare: quod nobilis poeta testat: Ita enim comparata esse hominum naturam omnium, ut aliena melius uideant & diiudicent, quam sua. Quum igitur omnia incerta sint, aut omnibus credendum sit, aut nemini: si nemini, sapientes ergo non sunt, quia singuli sapientes esse se putant: si omnibus, æque non sunt sapientes, quia singuli ab omnibus esse negantur sapientes. Pereunt igitur uniuersi hoc modo, & tanquam Sparti illi poetarum, sic se inuicem iugulant, ut nemo ex omnibus restet.

Varia philosophorum sectæ.

Spartæ.

C Quod eo fit, quia gladium habent, scutum non habent. Si ergo singulae sectae multarum sectarum iudicio stultitiae conuincuntur, omnes igitur uanae atque inanes reperiuntur. Ita seipsam philosophia consumit & conficit. Quod quum intelligeret Arcefilas Academiae conditor, reprehensiones omnium inter se collegit, confessionemque ignorantiae clarorum philosophorum: armauitque se aduersus omnes: itaque constituit nouam non philosophandi philosophiam. Eo igitur autore duo philosophiae genera esse coeperunt. Vnum illud uetus, quod scientiam sibi uendicat: alterum nouum repugnans, quod eam distrahit. In his duobus generibus uideo dissidium, & quasi ciuile bellum. Sapientiam quae distrahi non potest, in qua parte ponemus: Si natura rerum sciri potest, haec tyronum caterua interibit: si non potest, ueterani conficiuntur. Si pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philosophia, quia distracta est: nihil enim potest sine interitu suo sibi esse contrarium. Si autem (ut docui) nulla potest esse in homine interna & propria scientia, ob fragilitatem conditionis humanae, Arcefilas manus uicit. Sed ne ipsa quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

Duo philosophiae genera.

Contra Academicos, quod multa scire & natura rerum, & uitae necessitas cogit. Cap. V



Vnt enim multa, quae natura ipsa nos scire, & usus frequens, & uitae necessitas cogit. Itaque pereundum est, nisi scias quae ad uitam sunt utilia, ut appetas: quae periculosa, ut fugias et uites. Praeterea multa sunt quae usus inuenit. Nam solis ac lunae uarij cursus, et meatus syderum, & ratio temporum deprehensa est: & natura corporum a medicis, herbarumque uires: & ab agricolis natura terrarum, necnon imbrium futurorum ac tempestatum signa collecta sunt. Nulla denique ars est, quae non scientia constet. Debit ergo Arcefilas, si quid sciret, distinguere, quae sciri possent, quae uel nesciri. Sed si id fecisset, ipse se in populum redeisset. Nam uulgus interdum plus sapit: quia tantum quantum opus est, sapit. A quo si quaeras, utrum sciat aliquid an nihil: dicet se scire, quae sciat: fatebitur se nescire, quae nesciat. Recte ergo aliorum sustulit disciplinas, sed non recte fundauit suam. Ignoratio enim rerum omnium non potest esse sapientia, cuius est scire proprium. Ita quum philosophos expugnauerit, ac docuerit eos nihil scire, ipse quoque nomen philosophi perdidit: quia doctrina eius est nihil scire. Nam qui alios reprehendit, quod nesciant, ipse debet sciens esse. Quum autem nihil sciat, quae peruersitas, quae uel insolentia est, ob id ipsum se philosophum constituere, propter quod caeteros tollat? Possunt enim sic respondere: Si nihil nos scire conuiceris, & ideo non esse sapientes, quia nihil sciamus: ergo ne tu quidem es sapiens, quia te quoque confiteris nihil scire. Quid ergo promouit Arcefilas, nisi quod confectis omnibus philosophis, seipsum quoque eodem mucrone transfixit.

Quomodo sapientia in medio errantium fuerit: Et Academici contra Physicos, & Physici contra Academicos dimicauerint: Et quae sint alystatarum exempla questionum: Et quod rationes caelestium, siue naturalium sciri non possint. Cap. VI



Nisquamne igitur sapientia est? Immo uero inter philosophos fuit, sed nemo uidit. Alij putauerunt sciri posse omnia, hi sapientes utique non fuerunt. Alij nihil, ne hi quidem sapientes fuerunt. Illi, quia plus homini dederunt: hi, quia minus. Vtrisque in utraque partem modus defuit. Vbi ergo sapientia est, ut neque te omnia scire putes, quod dei est: neque omnia nescire, quod pecudis. Est enim aliquid medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignorantia coniuncta & temperata. Scientia in nobis ab anima est, quae oritur a caelo: ignorantia a corpore, quod est a terra: unde nobis & cum uero, & cum animalibus est aliqua communitas.

A cōmunitas. Ita quoniam ex his duobus constamus elementis, quorum alterū luce præditum est, alterum tenebris, pars nobis data est scientiæ, pars ignorantia: per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet: nam sic illi omnes qui in alteram partem inclinauerunt, aut dextro, aut sinistro uersus ceciderunt: utraq; autem pars quomodo errauerit, dicam. Academici contra Physicos ex rebus obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam: & exemplis paucarū rerum incōprehensibilium contenti, amplexi sunt ignorantia, tanquā scientiā totam sustulissent, quia in parte sustulerant. Physici contra, ex ijs quæ aperta sunt, argumentū trahebant, omnia sciri posse: contentiq; perspicuis retinebant scientiam, tanquā totam defendissent, quia ex parte defenderant. Itaq; neq; hi clara, neq; illi obscura uidentur: sed utriq; dum solam scientiam confertis manibus uel retinent, uel eripiunt, non uiderunt in medio cōstitutam fore, quæ illos ad sapientiam transmitteret. Verum Arcefilas ignorantia magister, quum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philosophiam euerteret, autore Socrate, suscepit hanc sententiam, ut affirmaret nihil sciri posse. Itaq; coarguit æstimationem philosophorū, qui putassent ingenijs suis erutam esse, atq; inuentam ueritatem: uidelicet quia mortalis fuerat illa sapientia, paucisq; ante temporibus instituta, ad summū iam incrementum peruenerat, ut iam necessariō consenesceret ac periret, repente extitit Academia tanquam senectus philosophiæ, quæ illam conficeret iam deflorescentem. Recteq; uidit Arcefilas, arrogantes, uel potius stultos esse, qui putent scientiā ueritatis coniectura posse comprehendī. Sed tamen falsa dicentem redarguere non potest, nisi qui scierit antè quid sit uerum. Quod Arcefilas ueritate non cognita facere conatus, introduxit genus philosophiæ ἀσυστόν, quod latine instabile siue incōstans possumus dicere. Ut enim nihil sciendū sit, aliquid sciri necesse est. Nam si omnino nihil scias, id ipsum nihil sciri posse, tolletur. Itaq; qui uelut sententiæ loco pronunciat, nihil sciri, tanquā perceptum profitetur & cognitum, ergo aliquid sciri potest. Huic simile est illud, quod in scholis proponi solet in asystati generis exemplum, somniasse quendā ne somnijs crederet. Si enim crediderit, tum sequitur, ut credendum non sit. Si autem non crediderit, tunc sequitur ut credendū sit. Ita si nihil sciri potest, necesse est id ipsum sciri, quod nihil sciatur. Si autē scitur, posse nihil sciri, falsum est ergo quod dicitur, nihil sciri posse. Sic inducitur dogma sibi ipsi repugnans, seq; dissoluens. Sed homo uersutus cæteris philosophis uoluit scientiā eripere, ut eam domi absconderet. Nam sibi illam profectō nō adimit, qui aliquid affirmat, ut cæteris adimat: sed nihil agit, apparet enim, ac furtum suum prodit. Quanto faceret sapientius ac uerius, si exceptione facta, diceret causas rationesq; duntaxat rerum cœlestium seu naturalium, quia sunt abditæ, nesciri posse, quia nullus doceat: nec quæri oportere, quia inueniri quærendo non possunt. Qua exceptione interposita, & Physicos admonuisset, ne quærent ea, quæ modum excederent cogitationis humanæ: & seipsum calumniæ inuidia liberasset, & nobis certe dedisset aliquid quod sequeremur. Nunc autem quum ab his sequendis nos retraxerit, ne uelimus plus scire, quàm possimus, non minus à se quoque ipso retraxit. Quis enim uelit laborare, ne quicq; sciat: aut eiusmodi suscipere doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? Quæ si doctrina est, scientia constet necesse est. Si non est, quis tam stultus est, ut discendum id putet, in quo aut nihil discitur, aut omnino dediscitur? Quare si neq; omnia sciri possunt, quod Physici putauerunt: neq; nihil, quod Academici: philosophia omnis extincta est.

Arcefilas igno-
ratiæ magister.

C

De morali philosophia, & quare sicut utilior, ita & cæteris philosophiæ partibus
sit facilior: quæ fuerint omnium philosophorum serè sententiæ
de summo bono. Cap. VII



Ransecamus nunc ad alteram philosophiæ partem, quam ipsi moralem uocant, in qua totius philosophiæ ratio continetur. Siquidem in illa physica, sola oblectatio est, in hac etiam utilitas: & quoniã in disponendo uitæ statu, formandisque moribus periculo maiori peccatur, maiorem diligentiam necesse est adhiberi, ut sciamus quomodo nos oporteat uiuere. Illic enim potest uenia cõcedi: quia siue aliquid dicunt, nihil profunt: siue delirant, nihil nocent. Hic uero nullus dissidio, nullus errori est locus. Omnes unum sentire oportet, ipsamque philosophiam uno quasi ore præcipere: quia si quid fuerit erratum, uita omnis euertitur. In illa priori parte, ut periculi minus, ita plus difficultatis est: quod obscura rerum ratio cogit diuersa & uaria sentire: hic ut periculi plus, ita minus difficultatis: quod ipse usus rerum & quotidiana experimenta possunt docere quid sit uerius & melius. Videamus ergo utrum ne consentiant, aut quid nobis afferant, quo rectius in uita degatur. Non necesse est omnia circuire, unum eligamus ac potissimum, quod est summum ac principale, in quo totius sapientiæ cardo uersatur. Epicurus summum bonum in uoluptate animi esse censet, Aristippus in uoluptate corporis. Calliphon & Dinomachus Cyrenaici, honestatẽ cum uoluptate iunxerunt. Diodorus in priuatione doloris summum bonum posuit, Hieronymus in nõ dolendo. Peripatetici autẽ in bonis animi, & corporis, & fortunæ. Herilli summum bonum est scientia. Zenonis, cum natura cõgruenter uiuere, Quorundã Stoicorum, uirtutẽ sequi, Aristoteles in honestate ac uirtute summum bonum collocauit. Hæ sunt ferè omnium sententiæ. In tanta diuersitate, quẽ sequimur: cui credimus: par est omnibus autoritas. Si eligere possumus quod est melius, iam nõ est philosophia nobis necessaria: quia sapietes iam sumus, qui de sapientium sententijs iudicemus. Quum uero discendæ sapientiæ causa ueniamus, qui possumus iudicare, qui nondum sapere cõeperimus: maxime quum prætor adsit Academicus, qui nos pallio retrahat, ac uetet cuiquam credere: nec tamẽ afferat ipse quod sequamur.

De summo bono philosophorum opinionibus

Quod uera sapientia docet, summum bonum hominis non esse animi uel corporis uoluptatem, aut aliquid eorum, quæ à philosophis sunt proposita. Cap. VIII

Litigatoribus



Vid ergo superest, nisi ut omissis litigatoribus furiosis ac pertinacibus, ueniamus ad iudicẽ illum, scilicet datorẽ simplicis & quietæ sapientiæ: qui non tantum formare nos ac inducere in uiam possit, uerum etiam de controuersijs istorum ferre sententiam. Hic nos docet, quid sit hominis uerum ac summum bonum: de quo priusquam dicere incipio, illæ omnes sententiæ sunt refellendæ, ut appareat neminem illorum fuisse sapientem. Quum de officio hominis agatur, oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum cæteris animalibus esse non possit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, uolucris pennæ propria sunt, sic homini aliquid suum debet adscribi, sine quo rationem suæ conditionis amittat. Nam quod uiuendi, aut generandi causa datum est omnibus, est quidẽ bonum naturale: summum tamen non est, nisi quod est unicuique generi proprium. Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit animi uoluptatẽ: quoniã siue illa securitas, siue gaudium est, communis est omnibus. Aristippo ne respondendum quidẽ duco, quem in corporis semper uoluptatẽ inuentẽ, nihilque aliud quam uentri et Veneri seruientẽ, nemini dubium est hominẽ non fuisse. Sic enim uixit, ut nihil inter eum, pecudẽque distaret, nisi unum, quod loquebatur. Quod si asino aut cani, aut sui facultas loquendi tribuatur, quærasque ab his quid sibi

Aristippus.

A. sibi uelint, quā foeminas tam rabide consecant, ut uix diuelli queant, cibos etiam potumque negligant, aut alios mares uiolenter abigant, aut ne uicti quidem abstinent, sed à fortioribus saepe contriti, eo magis insectentur: cur nec imbres, nec frigora pertimescant, laborem suscipiant, periculū non recusent: Quid aliud respondunt, nisi summum bonum esse corporis uoluptatem: eam se appetere, ut afficiantur suauissimis sensibus: eosque esse tanti, ut assequendorū causa, nec laborem sibi ullum, nec uulnera, nec mortem ipsam recusandam putent. Ab his ne igitur praecepta uiuendi petemus, qui hoc idem sentiunt, quod animae rationis expertes? Aiunt Cyrenaici uirtutē ipsam ex eo ipso esse laudandam, quod sit efficiens uoluptatis: uerum ergo inquit obscenus canis, aut sus ille lutulentus. Nam ideo cum aduersario summa uirium contentione depugno, ut uirtus mea pariat mihi uoluptatem: cuius expertus sim necesse est, si uictus abscessero. Ab his ergo sapere discimus, quos à pecudibus ac belluis non sententia, sed lingua discernit: Priuationem doloris summū bonum putare non planē Peripateticorū ac Stoicorū, sed Cynicorum philosophorū est. Quis enim non intelligat ab aegrotis, & in aliquo dolore positus, esse hoc disputatum: Quid tam ridiculum, quā id habere pro summo bono quod medicus possit dare? Dolendum est ergo, ut fruamur bono, & quidem grauius ac saepe, ut sit postea non dolere iucundius. Miserrimus est igitur, qui nunquam doluit, quia bono caret: quem nos felicissimū putabamus, quia malo caruit. Ab hac uanitate non longe absuit, qui omnino nihil dolere, summū bonum dixit. Nam praeter quod omne animal doloris est fugiens, quis potest sibi hoc bonū praestare, quod nobis ut eueniat, nihil aliud possumus quā optare? Summum autē bonum non potest efficere quenquā beatum, nisi semper fuerit in ipsius potestate.

B. Hoc autem non uirtus homini, non doctrina, non labor, sed natura ipsa cunctis animalibus praestat. Qui uoluptatē cum honestate iunxerunt, cōmunionem hanc effugere uoluerunt. Sed effecerunt repugnans bonum: quoniam qui uoluptati deditus est, honestate caret necesse est: qui honestati studet, uoluptate caret. Peripateticorum bonum nimium multiplex, exceptis animi bonis, quae ipsa quae sint, magna contentio est, commune cum belluis potest uideri. Nam corporis bona, id est incolumitas, indolentia, ualetudo, non minus sunt mutis, quā homini necessaria: ac nescio, an etiam magis: quia homo & medelis & ministerijs subleuari potest, muta non possunt. Item, quae appellant fortunae bona: nam sicut homini opibus ad uitam tuendam, ita illis praeda, & pabulis est opus. Ita inducendo bonum, quod non sit in hominis potestate, totum hominē alienae ditioni subiugarunt. Audiamus etiam Zenonem: nam is interdum uirtutem somniat. Summum, inquit, est bonum, cum natura consentaneē uiuere. Belluarum igitur nobis more uiuendum est. Nam quae abesse debent ab homine, in his omnibus deprehenduntur, uoluptates appetunt, metuunt, fallunt, insidiant, occidunt: & quod ad rem maxime attinet, deum nesciunt. Quid ergo me docet, ut uiuam secundū naturam, quia ipsa in deterius prona est, & quibusdā blandimētis lenioribus in uicia praecipitat? Sed si aliam mutorū, aliam hominis dicit esse naturam, quod homo ad uirtutem sit genitus, non nihil dicit: sed tamen non erit definitio summi boni: quia nullū est animal, quod non secundum naturam suam uiuat. Qui scientiā summū bonū fecit, aliquid homini propriū dedit: sed scientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipsam. Quis enim scire cōtentus est, non expetens aliquē fructū scientiae? Artes ideo discuntur, ut exercent: exercent autē uel ad subsidia uitae, uel ad uoluptatem, uel ad gloriā. Non est igitur summū bonum, quod non propter se expetitur. Quid ergo interest, utrū scientiā summū bonū putemus, an illa ipsa, quae scientia ex

Cyrenaicorum
sententia de uir-
tute.

Cynici.

Peripatetic.

Zeno.

multifida

c se parit, id est uictum, gloriam, uoluptatem: quæ non sunt homini propria, & ideo ne summa quidem bona. Nam uoluptatis & uictus appetentia non homini solum, sed etiam mutis inest. Quid cupiditas gloriæ? Nonne in equis deprehendit, quæ uictores exultant, uicti dolent,

Tantus amor laudum, tantæ est uictoria curæ.

Nec immeritò summus poëta experiendum esse ait:

Et quis cuiq; dolor uicto, quæ gloria palmæ.

†disputationis

Quod si ea quæ parit scientia, cõmunia sunt cum alijs animalibus, non est ergo summum bonum scientia. Præterea non mediocriter huius definitionis est uitium, quod scientia nuda ponitur. Incipient enim beatiore uideri, qui artem aliquã scierint, imò uero qui & res malas scierint, ut tam beatus sit, qui uenena didicerit temperare, quam qui mederi. Quæro igitur, ad quam rem scientia referenda sit: si ad causas rerum naturalium, quæ beatitudo erit mihi proposita, si sciero unde Nilus oriatur, uel quicquid de cœlo physici delirant: Quid quod earum rerum non est scientia, sed opinio, quæ pro ingenijs uaria est? Restat ut scientia bonorum ac malorum summum bonum sit. Cur ergo scientiam maluit, quam ipsam sapientiã summum bonum dicere, quum sit utriusq; significatio & uis eadem? Nemo tamen usq; adhuc summum bonum dixit esse sapientiã, quod melius dici potuit. Nam scientia parum est ad bonum suscipiendum, malumq; fugiendum, nisi accedat et uirtus. Multi enim philosophorum, quum de bonis malisque differerent, aliter tamen quam loquebantur, natura cogente uixerunt: quia uirtute caruerunt. Virtus autem cum scientia coniuncta, est sapientiã. Superest ut eos etiam refellamus, qui uirtutem summum bonum putauerunt: in qua opinione etiam M. Tullius fuit: in quo multum inconsiderati fuerunt. Non enim uirtus ipsa est summum bonum, sed effectrix & mater est summi boni: quoniam perueniri ad illud sine uirtute non potest. Vtrunq; intellectu est facile. Quæro enim, utrum ne ad præclarum illud bonum facile perueniri putent, an cum difficultate ac labore: expediant acumen suum, erroremq; defendant. Si facile ad illud, ac sine labore perueniri potest, summum bonum non est.

D
Virtus an summum bonum

Quid enim nos cruciemus: quid cõficiamus enitendo diebus & noctibus: quandoquidem tam in promptu id quod quærimus iacet, ut illud quilibet sine ulla contentione animi deprehendat. Sed si cõmune quoq; ac mediocriter quodlibet bonum non nisi labore assequimur, quoniam bonorum natura in arduo posita est, malorum in præcipiti: summo igitur labore summum bonum assequi necesse est. Quod si uerissimum est, ergo altera uirtute opus est, ut perueniamus ad eam uirtutem, quæ dicitur summum bonum: quod est incongruens et absurdum, ut uirtus per seipsam perueniat ad seipsam. Si non potest ad ullum bonum, nisi per laborem perueniri: apparet uirtutem esse, per quam perueniatur: quoniam in suscipiendis perferendisq; laboribus, uis, officiumq; uirtutis est. Ergo summum bonum non potest esse id, propter quod necesse est ad aliud perueniri. Sed illi, quum ignorarent quid efficeret uirtus, aut quò tenderet, honestius aut nihil reperirent, substituerunt in ipsius uirtutis nomine, quam nullo proposito emolumento, appetendam esse dixerunt: & bonum sibi constituerunt, quod bono indigerent. Aristoteles ab ijs non longe recessit, qui uirtutem cum honestate summum bonum putauit: quasi ulla uirtus possit esse inhonesta, ac non si quid habuerit turpitudinis, uirtus esse desinat: sed uidit fieri posse, ut de uirtute, prauo iudicio sentiant male, & ideo existimationi hominum seruiendum putauit. Quod qui facit, a recto bonoq; discedit: quia non est in nostra potestate, ut uirtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas, nisi honor perpetuus, ad aliquem secundo populorum rumore delatus: Quid ergo fiet si errore

Aristoteles.

A si errore ac prauitate hominum, mala existimatio subsequatur? abijciemus? ne uirtutem, quia flagitiosa & turpis ab insipientibus iudicetur? Quæ quoniam inuidia premi ac uexari potest, ut sit ipsum proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adiumento indigere debet, quin suis per se uiribus nitatur & constet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est, nec ullum malum recusandum. Venio nunc ad ueræ sapientiæ summum bonum, cuius natura hoc modo determinanda est.

Quid sit ueræ sapientiæ summum bonum: Et quàm uitiosa fuerit ratio Anaxagoræ, ad quid natus sit homo. Cap. IX



Rimū, ut solius hominis sit, nec cadat in ullum aliud animal: Deinde, ut solius animi, nec cōmunicari possit cum corpore: Postremo, ut non possit cuiquam sine scientia & uirtute contingere. Quæ circūscriptio illas omnes sententiās excludit ac soluit: eorū enim, quæ dixerūt, nihil tale est. Dicam nunc quid sit, ut doceam (quod institui) philosophos omnes cæcos atq; insipientes fuisse: qui, quod est hominī summū bonum constitutū, nec uidere, nec intelligere, nec suspicari aliquando potuerūt. Anaxagoras quū ab eo quærere tur, cuius rei causa natus esset: respondit, Solis ac cœli uidendi. Hanc uocem admirantur omnes, ac philosopho dignam iudicant. At ego hunc puto non inuenientem quid responderet, effudisse hoc passim, ne taceret. Quod quidem secum si sapiens fuisset, cōmentatum & meditatū habere debuit: quia si quis rationem sui nesciat, nō homo sit quidem. Sed putemus nō ex tempore dictum illud effusum. Videamus in tribus uerbis quot & quanta peccauerit. Primum, quod omne hominis officiū in oculis posuit, nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. **B** si cæcus fuisset, officiū ne hominis amitteret, quod fieri sine occasu animæ nō potest: Quid cæteræ corporis partes, an ne carebunt suis quoq; muneribus? Quid, quod plus est in auribus, quàm in oculis situm? quoniam & doctrina & sapientia percipi auribus solis potest, oculis solis non potest. Cœli ac Solis uidendi causa natus es? Quis te in hoc spectaculum induxit? aut quid cœlo rerumq; naturæ uisio tua confert? Nimirum ut hoc immensum & admirabile opus laudes. Confitere ergo rerum omnium esse constitutorem deum, qui te in hunc mundū, quasi testem laudatoremq; tantī sui operis induxit. Magnum esse credis uidere cœlum ac Solem: cur ergo gratias non agis ei, qui huius beneficii autor est? Cur nō ipsius uirtutem, prouidentiam, potestatem metiris animo, cuius opera miraris? Etenim necesse est, ut multo mirabilior sit, qui mirabilia perfecit. Si te quispiam uocasset ad cœnam, in eaq; optime acceptus esses, nō insanus uiderere, si pluris faceres ipsam uoluptatem, quàm uoluptatis autorem? A deo philosophi ad corpus omnia referunt, nihil prorsus ad mentem, nec uident amplius, quàm quod sub oculis uenit. At qui remotis omnibus officijs corporis, in sola mente ponenda est hominis ratio: non ergo ideo nascimur, ut ea quæ sunt facta uideamus, sed ut ipsum factorem rerum omnium cōtemplemur, id est mente cernamus. Quare si quis hominē qui uere sapit, interroget, cuius rei gratia natus sit: respondebit intrepidus ac paratus, colendi se dei gratia natū, qui nos ideo generauit, ut ei seruiamus. Seruire autem deo, nihil aliud est, quàm bonis operibus tueri & conseruare iustitiam. Sed ille, ut homo diuinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum, duo sola deligens, quæ sibi diceret intuenda. Quod si natū se esse dixisset ut mundū intueretur, quanq; omnia cōprehenderet, ac maiori uteretur sono, tamen nō impleffet hominis officiū: quia quanto pluris est anima quàm corpus, tanto pluris est deus quàm mundus, quia mundum deus fecit & regit. Non ergo mundus oculis, quia

Anaxagoræ
responsum.

Seruire deo
quid.

utrumque est corpus, sed deus anima contemplandus est: quia deus, ut est ipse immortalis, sic animum uoluit esse sempiternum. Dei autem contemplatio est, uenerari & colere communem parentem generis humani. Quod si à philosophis abfuit, proiectiq; in terram fuerit diuina ignorando, existimandus est Anaxagoras ad ea, quæ uidentur natum esse se dixit, nec cœlum uidisse, nec solem. Expedita est igitur hominis ratio, si sapiat, cuius propria est humanitas: nam ipsa humanitas quid est nisi iustitia? Quid est iustitia nisi pietas? Pietas autem nihil aliud est, quam dei parentis agnitio.

Quod ea, quæ uidentur hominis esse propria, cæteris quoq; animantibus communia sunt: hominis uero proprium est, deum noscere & colere. Cap. X



Vnum igitur bonum hominis in sola religione est. Nam cætera etiã, quæ putantur esse homini propria, in cæteris quoque animalibus reperiuntur. Quum enim suas uoces proprijs inter se notis discernunt atq; dignoscunt, colloqui uidentur: ridendiq; ratio apparet in his aliqua, quæ demullis auribus, contractoq; rictu, & oculis in lasciuiam resolutis, aut homini aludunt, aut suis quisq; coniugibus, ac foetibus proprijs. Nonne aliquid amori tuo & indulgentiæ simile impartiunt? Iam illa, quæ sibi prospiciunt in futurum, & cibos reponunt, habent utique prouidentiam. Rationis quoq; signa in multis deprehenduntur. Nam quando utilia sibi appetunt, mala cauent, pericula uitant, latibula sibi parant in plures exitus disparentia, profecto aliquid intelligunt. Potest aliquis negare illis inesse rationem, quum hominem ipsum saepe deludant? Nam quibus generandi mellis officium est, quum assignatas incolunt sedes, castra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt, regi suo seruiunt: nescio an in his perfecta sit prudentia. Incertum est igitur, utrum ne illa, quæ homini tribuuntur, communia sint cum alijs uiuentibus: religionis certe sunt expertia. Equidem sic arbitrator uniuersis animalibus esse datam rationem: sed mutis tantummodo ad uitam tuendam, homini autem ad propagandam. Et quia in homine ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur: quæ in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est homini intelligere diuina. Qua de re Ciceronis uera est sententia: Ex tot, inquit, generibus, nullum est animal præter hominẽ, quod habeat notitiam aliquam dei. Ipsi q; in hominibus nulla gens est neq; tam immansueta, neq; tam fera, quæ non etiã si ignoret qualem deum haberi deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur, ut is agnoscat deum, qui unde ortus sit, quasi recordetur. Qui ergo philosophi uolunt animos omni metu liberare, tollunt etiã religionem, & orbant hominẽ suo proprio ac singulari bono, quod est à recte uiuendo atq; ab omni humanitate difiunctum: quia ut deus cuncta uiuentia subiecit homini, sic ipsum hominem sibi. Nam quid est, cur ijdem ipsi disputent, eò dirigendã esse mentem, quò uultus erectus est? Si enim nobis cœlum spectandum est, ad nihil aliud utique, quam ob religionem: si religio tollitur, nulla nobis ratio cum cœlo est. Itaque aut eò est spectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere nisi uelimus quidem, nõ possumus, quorum status rectus est. In cœlum igitur spectandũ est, quò natura corporis prouocat. Quod si constat esse faciendum, aut ideo est faciendum, ut religioni seruiamus: aut ideo, ut rationem rerum cœlestium cognoscamus. Sed rationem rerum cœlestium cognoscere nullo modo possumus, quia nihil eiusmodi potest cogitãdo inueniri, sicut supra docui. Religionis ergo seruiendũ est: quam qui non suscipit, ipse se prosternit in terram, & uitam pecudum secutus, humanitate se abdicat. Sapientiores ergo imperiti, qui etiã si errant in religione deligenda, tamen naturæ suæ conditionisq; meminerunt.

Natura apum

D

Quod

A Quod deus fecit hominem cupidum religionis & sapientiae, quorum alterum consistare sine altero non potest: Et quod nihil eorum quae mortales appetunt, summum bonum sit. Cap. XI



Onstat igitur totius humani generis consensu, religionem suscipi oportere: sed quomodo in ea erretur, explicandum est. Naturam hominis hanc deus esse uoluit, ut duarum rerum cupidus & appetens esset, religionis & sapientiae. Sed homines ideo falluntur, quod aut religionem suscipiunt omissa sapientia, aut sapientiae soli student omissa religione, quum alterum sine altero esse non possit uerum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quae illos docere poterat, deos multos esse non posse. Aut student sapientiae, sed ideo falsae, quia religionem summi dei omiserunt, qui eos ad ueri scientiam potuit erudire. Sic homines qui alterutrum suscipiunt, uitam deuiam maximisque erroribus plenam sequuntur: quoniam in his duobus inseparabiliter connexis, & officium hominis, & ueritas omnis inclusa est. Miror itaque nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem ac domicilium summi boni reperiret. Potuerunt enim sic quaerere: Quodcunque est summum bonum, necesse est omnibus esse propositum. Voluptas est, quae appetitur a cunctis: sed haec & communis est cum belluis, & honesti uim non habet, & satietatem affert, & nimia nocet, & processu minuitur aetatis, & multis non contingit: nam qui opibus carent, quorum maior est numerus, etiam uoluptate careant necesse est. Non est igitur summum bonum, sed ne bonum quidem uoluptas. Quid diuitiae? Multo magis: nam & paucioribus, & plerumque casu, & inertibus saepe, & nonnumquam scelere contingunt, & optantur ab ijs, qui eas iam tenent. Quid regnum ipsum? ne id quidem. Non enim cuncti homines regnare possunt, & necesse est uniuersos summi boni capaces esse. Quaramus igitur aliquid, quod propositum sit omnibus. Num uirtus? negari non potest, quin & bonum sit, & omnium certe bonum: sed si beata esse non potest, quia uis & natura eius in malorum perferentia posita est, non est profectio summum bonum. Quaramus aliud. At nihil uirtute pulchrius, nihil sapientia dignius inueniri potest. Si enim uitia ob turpitudinem fugienda sunt, uirtus igitur appetenda est ob decorem. Quid ergo? Potest ne fieri, ut quod bonum, quod honestum esse constat, mercede ac praemio careat, sitque tam sterile, ut nihil ex se commodi pariat? Labor ille magnus, & difficultas, & eluctatio aduersus mala, quibus haec uita plena est, aliquid magni boni pariat necesse est. Id uero quid esse dicemus? Num uoluptatem? At nihil turpe ex honesto nasci potest. Num diuitias? Num potestates? At ea quidem fragilia sunt & caduca. Num gloriam? Num honorem? Num memoriam nominis? At haec omnia non sunt in ipsa uirtute, sed in aliorum existimatione atque arbitrio posita. Nam saepe uirtus & inuisa est, & malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex eo nascitur, ita cohaerere, ut diuelli atque distrahi nequeat: nec aliter summum bonum uideri potest, quam si proprium sit uirtutis, & tale, ut neque adijci quicquam, nec detrahi possit. Quid, quod in his omnibus contemnendis uirtutis officia consistunt? Nam uoluptates, opes, potentias, honores, atque omnia quae pro bonis habentur, non concupiscere, non appetere, non amare, quod ceteri faciunt uicti cupiditate, id est profectio uirtutis. Aliud ergo sublimius atque praeclearius efficit, nec frustra his praesentibus bonis reluctatur, nisi quod maiora, & ueriora desiderat. Non desperemus inueniri posse, modo uerset se cogitatio in omnia: neque enim leuia, aut ludicra praemia petuntur.

Refutatio opinionum de summo bono.

C De duplici pugna corporis & animæ, & hostibus utriusq;: Et quod uirtus non propter se appetenda est, sed propter uitam eternam, quæ summum bonum est, & uirtutem necessariò sequitur, & in presenti haberi non potest, Cap. XII



Virtus animæ
& corporis.

Ed quæritur quid sit, propter quod nascimur: quid efficiat uirtus, possumus sic inuestigare. Duo sunt, ex quibus homo cõstat, animus & corpus. Multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique cõmunia, sicut est ipsa uirtus, quæ quoties ad corpus referri, discernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniã igitur utriq; subiacet fortitudo, utriq; proposita dimicatio est, & utriq; ex dimicatione uictoria. Corpus quia solidum est & cõprehensibile, cum solidis & cõprehensibilibus cõfligat necesse est. Animus autem, quia tenuis & inuisibilis est, cum ijs congregitur hostibus, qui uideri tangiq; non possunt. Qui sunt autem hostes animi, nisi cupiditates, uitia, peccata: quæ si uicerit uirtus ac fugauerit, immaculatus erit animus ac purus. Vnde ergo colligi potest quid efficiat animi fortitudo: nimirũ ex coniuncto & pari, hoc est ex corporis fortitudine. Quod quũ in aliquã cõgressionem, certamenq; uenerit, quid aliud ex uictoria q̃ uitam petit? Siue enim cum homine, siue cum bestia dimices, pro salute certatur. Ergo ut corpus uincendo id assequit, ut nõ intereat, sic etiam animus, ut permaneat: & sicut corpus ab hostibus suis uictum morte multatur, ita superatus à uitijs animus moriat necesse est. Quid ergo intererit inter animi corporisq; dimicationẽ, nisi quod corpus temporalem uitam expetit, animus sempiternã? Si ergo uirtus per seipsam beata nõ est, quoniã in perferendis (ut dixi) malis, tota uis eius est: si omnia, quæ pro bonis concupiscunt, negligit: si summus eius gradus ad mortẽ patet, quãdoquidem uitam, quæ optatur à cæteris, saepe respuit: mortemq;, quam cæteri timent, fortiter suscipit: si necesse est, ut aliquid ex se magni boni pariatur, quia sustentati & superati usq; ad mortẽ labores sine præmio esse non possunt: si nullum præmiũ, quod ea dignũ sit, in terra reperiretur, quandoquidem cuncta quæ fragilia sunt & caduca, spernit: quid aliud restat, nisi ut cœleste aliquid efficiat, quia terrena uniuersa cõtemnit? & ad altiora nitatur, quia humilia despicit? Id uerò nihil aliud potest esse, quàm immortalitas. Meritò ergo philosophorũ nõ obscurus Euclides, qui fuit conditor Megaricorũ disciplinæ, dissentiens à cæteris, id esse summũ bonum dixit, quod simile sit, & idem semper. Intellexit profectò quæ sit natura summi boni, licet id non explicauerit quid sit: id est autem immortalitas, nec aliud omnino quicq;: quia sola nec imminui, nec augeri, nec immutari potest. Seneca quoq; imprudens incidit, ut fatere, nullum esse aliud uirtutis præmiũ, q̃ immortalitatẽ. Laudans enim uirtutẽ in eo libro, quẽ de immatura morte conscripsit: Vna, inquit, res est uirtus, quæ nobis immortalitatem donare possit, & pares dijs facere. Sed & Stoici, quos secutus est, negãt sine uirtute effici quenquam beatum posse. Ergo uirtutis præmium beata uita est, si uirtus (ut recte dictum est) beatam uitam facit. Nõ est igitur, ut aiunt, propter seipsam uirtus expetenda, sed propter uitam beatam, quæ uirtutem necessariò sequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod esset summum bonum. Hæc autem uita præsens & corporalis, beata esse non potest, quia malis est subiecta per corpus. Epicurus deum beatum & incorruptum uocat, quia sempiternus est. Beatitudo enim perfecta esse debet, ut nihil sit quod eam uexare, ac imminuere, aut immutare possit. Nec aliter quicq; existimari beatum potest, nisi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil est, nisi quod est immortale. Sola ergo immortalitas beata est, quia corrupti ac dissolui non potest. Quod si cadit in hominẽ uirtus, quod negare nullus potest, cadit & beatitudo. Nõ potest enim fieri, ut sit miser, qui uirtute est præditus. Si cadit beatitudo,

ergo

Beatitudo
perfecta.

Euclides.

A ergo & immortalitas cadit in hominem, quæ beata est. Summū igitur bonum sola immortalitas inuenit: quia nec aliud animal, nec corpus attingit. Nec potest cuiquam sine scientiæ uirtute, id est, sine dei cognitione ac iustitia obuenire. Cuius appetitio quàm uera, quæ recta sit, ipsa uitæ huiusce cupiditas indicat: quæ licet sit tēporalis, & labore plenissima, expetitur tamen ab omnibus, & optat. Hanc enim tam senes quàm pueri, tam reges quàm infimi, tam deniq; sapientes quæ stulti cupiunt. Tanti est (ut Anaxagoræ uisum est) contemplatio cœli ac lucis ipsius, ut quascunque miseras libeat sustinere. Quum igitur laboriosa hæc & breuis uita, non tantū hominum, sed etiam cæterorū animantium consensu, magnum bonum esse ducatur, manifestum est eandem summū ac perfectum fieri bonum, si & sine careat, & omni malo. Deniq; nemo unquam extitisset, qui hanc ipsam breuem cōtemneret, aut subiret mortē, nisi spe uitæ longioris: nam illi, qui propter salutem ciuū uoluntariæ se neci obtulerunt, sicut Thebis Menceceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius, & Mures duo Decij, nunquam mortem uitæ cōmodis prætulissent, nisi se immortalitatem opinione ciuū cōsequi putauissent: qui tamen nescierunt immortalitatis uiam, res tamen eos non fefellit. Si enim uirtus diuitias & opes ideo contemnit, quia fragiles sunt, uoluptates ideo, quia breues: ergo & uitam fragilem breuemque ideo contemnit, ut solidam & perpetuam consequatur. Ipsa ergo cogitatio per ordinem gradiens, & uniuersa considerans, perducit nos ad eximium illud & singulare, cuius causa nascimur, bonum. Quod si fecissent philosophi, si non quod semel apprehenderant, tueri pertinaciter maluissent, profectò peruenissent ad uerum hoc, quod ostendi modo. Quod si non fuit eorum, qui cœlestes animas unā cum corporibus extinguūt: illi tamen qui de immortalitate disputant animi, intelligere debuerunt ideo propositam nobis esse uirtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terrestriū cupiditate superata, puræ ac uictrices animæ ad deum, id est ad originem suam reuertantur. Idcirco enim soli animantium ad aspectum cœli erecti sumus, ut summū bonum nostrum in summo deo esse credamus. Ideo religionem soli capimus, ut ex hoc sciamus, humanū spiritum nō esse mortalem, quod deum, qui est immortalis, & desiderat & agnoscit. Igitur ex omnibus philosophis, qui aut pro summo bono scientiam, aut uirtutē sunt amplexi, tenuerunt quidem uiam ueritatis, sed nō peruenierunt ad summum. Hæc enim duo sunt, quæ simul efficiant illud quod quæritur. Scientia id præstat, ut quo modo, & quō perueniendū sit, nouerimus: uirtus, ut perueniamus. Alterū sine altero nihil ualet: ex scientia enim uirtus, ex uirtute summū bonum nascitur. Beata igitur uita, quam philosophi quæserunt semper & quærūt, siue in cultu deorum, siue in philosophia, nulla est. Et ideo ab his non potuit reperiri, quia summum bonum non in summo quæsierūt, sed in imo. Summū autem quid est, nisi cœlum & deus, unde animus oritur: Imum quid est, nisi terra, unde corpus est? Itaque licet quidam philosophi summum bonum nō corpori, sed animo dederint, tamen quoniam ad illud hanc uitam retulerunt, quæ cum corpore terminat, ad corpus reuoluti sunt: cuius est omne hoc tēpus, quod transigitur in terra. Quare nō immeritò summum bonum non cōprehenderunt, quia quicquid ad corpus spectat, & immortalitatis est expers, uanū sit necesse est. Nō cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philosophi putauerunt: sed ita cadit, nō ut tunc beatus sit, quum uiuit in corpore, quod utique ut dissoluatur necesse est corrūpi, sed tunc, quum anima societate corporis liberata, in solo spiritu uiuit. Hoc uno beati esse in hac uita possumus, si minime beati esse uideamur: si fugientes illecebras uoluptatum, solique uirtuti seruiētes, in omnibus laboribus, miseris que uiuamus, quæ sunt exercitia & corroboramenta uirtutis: si deniq; asperam

*Qui ob salutē
ciuū, se mor
ti obtulerint.*

illam uiam difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta est. Summum igitur bonum, quod beatos facit, non potest esse, nisi in ea religione atque doctrina, cui spes immortalitatis adiuncta est.

Quod anima sit immortalis: & quare diuina traditio Logicam non desiderat, aut philosophiam, sed Ethicam solam, in qua docenda summi philosophi errauerunt: Et quare philosophia non sit dux uite, & uirtutum parens, expultrixque uitiatorum, quod tamen Cicero & alij astruere conati sunt. Caput XIII



Es exigere uidetur hoc loco, ut quoniam docuimus immortalitatem esse summum bonum, immortalem esse animam comprobemus: Qua de re ingens inter philosophos disceptatio est: nec quicquam tamen explicare aut probare potuerunt illi, qui uerum sentiebant de anima, expertes huius diuinæ eruditionis: nec argumenta uera quibus uincerent, attulerunt: nec testimonia quibus probarent: sed opportunius hanc quaestionem tractabimus in ultimo libro, quum de uita beata nobis erit differendum. Superest illa pars tertia philosophiæ, quam uocant Logicam, id est rationalem, in qua tota Dialectica, & omnis loquendi ratio continetur. Hanc diuina eruditio non desiderat, quia non in lingua, sed in corde sapientia est: nec interest quali utatur sermone: res enim, non uerba quaeruntur. Et nos non de Grammatico aut Oratore, quorum scientia est, quo modo loqui deceat: sed de sapiente differimus, cuius doctrina est, quo modo uiuere oporteat. Quod si neque physica illa ratio necessaria est, neque hæc logica, quia beatos facere non possunt: restat ut in sola Ethica totius philosophiæ uis contineatur, ad quam se abiecit omnibus Socrates contulisse dicitur. In qua etiam parte quoniam philosophos errasse docui, qui summum bonum, cuius capiendi gratia generati sunt, non comprehenderunt, apparet falsam & inanem esse philosophiam: quia nec instruit ad iustitiæ munera, nec officium hominis, rationemque confirmat. Sciunt igitur errare se, qui philosophiam putant esse sapientiam: non trahantur autoritate cuiuspiam, sed ueritati potius faueant & accedant. Nullus hic temeritati locus est, in æternum stultitiæ poena subeunda est, si aut persona inanis, aut opinio falsa deceperit. Homo autem, qualiscumque est, si sibi credit, hoc est si homini credit (ut non dicam stultus, qui suum non uideat errorem) certe arrogans est, qui sibi audeat uendicare, quod humana conditio non recipit. Ille ipse Romanæ linguæ summus autor quantum fallatur, licet ex illa sententia peruidere: qui quum in libris Officiorum philosophiam nihil aliud esse dixisset, quam studium sapientiae: ipsam autem sapientiam rerum diuinarum & humanarum scientiam, tum adiecit: Cuius studium qui uituperat, haud sanè intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam siue oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum, quæ conferri cum eorum studiis possunt, qui semper aliquid inquirunt, quod spectet & ualeat ad bene beateque uiuendum: siue ratio constantiae uirtutisque adducitur, aut hæc ars est, aut nulla omnino per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina uirtutis, ubi ea quaeretur, quum ab isto genere discendi discesseris: Equidem tamen operam dederim, ut quantulamcumque dicendi assequerem facultatem propter studium dicendi, tamen eloquens nunquam fui: quippe qui forum ne attigerim quidem, sed necesse est ipsa me faciat causæ bonitas eloquentem: ad quam diserte copioseque defendendam scientia diuinitatis, & ipsa ueritas sufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere, ut uir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceret. Primum quidnam sit, quod laudandum putet, qui uituperat id studium, quod uocat philosophiam. Denique neque illam esse artem, qua uirtus & iustitia

Logica.

Philosophiae
laus ex Cic.

requeritur

A & iustitia discatur, nec aliam ullam, sicut putauit. Postremo, quoniam est uirtus disciplina, ubi quaerenda sit, quum ab illo discendi genere discesseris, quod ille non audiendi discendi gratia quaerebat: a quo enim posset audire, cum sciret id nemo? Sed ut in causis facere solebat, interrogatione uoluit urgere, ad confessionemque deducere, tanquam consideret, responderi prorsus nihil posse, quo minus philosophia esset magistra uirtutis. Quod quidem in Tusculanis disputationibus aperte professus est, ad eam ipsam conuersa oratione, tanquam se declamatorio dicendi genere iactaret. O uita philosophia dux, inquit, o uirtutis indagatrix, expultrixque uitiatorum: quid non modo nos, sed omnino uita hominum sine te esse potuisset? Tu inuentrix legum, tu magistra morum ac disciplinae fuisti. Quasi uero aliquid per se ipsa sentiret, ac non potius ille laudandus esset, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo & potui, quia sine his rebus uita constare non possit, in quibus ut sensus, ita beneficij nihil est. Atqui ut illa corporis alimenta sunt, sic animae sapientia.

Quod Lucretius & alij errauerunt, opinati sapientiam inuentam esse ab homine, & nec datam hominibus a creatore: Et quomodo Cicero suis uerbis conuincitur: & quod philosophia nec uerum docet, nec ad recte uiuendum instruit. Cap. XIII



Etiam itaque Lucretius, quum eum laudat, qui sapientiam primus inuenit: sed hoc inepte, quod ab homine inuentam putauit: Quasi uero illam alibi iacentem, homo ille quem laudabat, inuenit, tanquam tibias ad fontem, ut poetae aiunt, quod sic repertorem sapientiae, ut deum laudauit. Ita enim dicit:

Nemo (ut opinor) erit mortali corpore cretus.

Nam sicut ipsa petit maiestas cognita rerum,

Dicendum est: deus ille fuit, deus inclite Memmi.

B Tamen non erit sic laudandus deus, quod sapientiam inuenit, sed quod hominem fecerit, qui posset capere sapientiam. Minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille ut hominem laudauit, qui tamen ob id ipsum deberet pro deo haberi, quod sapere inuenit. Nam sic ait: Nonne decebit

Hunc hominem diuim numero dignarier esse?

Vnde apparet Pythagoram uoluisse laudare, qui se primus (ut dixi) philosophum nominauit: aut Milesum Thalem, qui de rerum natura primus traditur disputasse. Sed dum hominem querit extollere, rem ipsam depressit: non est enim magna, si ab homine potuit inueniri. Verum potest, ut poetae, dari uenia. At ille idem perfectus orator, summusque philosophus, ne Graecos reprehendam, quorum leuitatem semper accusat, & tamen sequitur ipsam sapientiam, quam aliam donum, aliam inuentum deorum uocat, poeticae figuratam laudat in faciem. Grauius etiam queritur extitisse aliquos, qui eum uituperarent. Quisquam ne, inquit, uituperare uitae parentem, & hoc paricidio se inquinare audeat, & tam impie ingratus esse? Nos ergo M. Tulli, paricidae sumus, & insuendi te iudice in culeum, qui philosophiam negamus parentem esse uitae? An tu, qui aduersus deum tam impie ingratus es (non hunc, cuius effigiem ueneraris in Capitolio sedentem, sed illum, qui mundum fecit, hominemque figurauit, qui sapientiam quoque ipsam inter caetera caelestia sua beneficia largitus est) magistram tu uirtutis, aut parentem uitae uocas: ad quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est, quam prius fuerit: Cuius enim uirtutis? quae ipsa ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. Cuius uitae? quum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti, quam constituerint quomodo uiui deceat. Cuius ueritatis indagatrice profiteri potes? qui saepe testaris, quum tanta multitudo fuerit philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc neminem. Quid ergo te magistra illa uitae docuit? An ut potentissimum consulem maledictis incesseres, eumque hostem pa-

Cicero.

Cicero Antonium in se excitaui.

C triæ uenenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ possunt excusari fortunæ nomine. Studuisti nempe philosophiæ, & quidem sic, ut nullus unquam diligentius, quippe qui omnes cognoueris disciplinas, sicut ipse gloriari soles, eamq; ipsam Latinis literis illustraueris, imitatoremq; te Platonis ostenderis. Cedò igitur quid didiceris, aut in qua secta ueritatē deprehenderis. In Academia scilicet quam secutus es, quam probasti? At hæc nihil docet, nisi ut scias te nihil scire. Tui ergo te libri arguunt, quod nihil à philosophia disci possit ad uitam. Hæc tua uerba sunt: Mihi autem non modo ad sapientiã cæci uidemur, sed ad ea ipsa quæ aliqua ex parte cerni uideantur, hebetes & obtusi. Si ergo philosophiã est magistra uitæ, cur tibi cæcus, & hebes, & obtusus uidebare, quem oportuit illa docentē & sentire, & sapere, & in clarissima luce uersari? At quam confessus fueris philosophiæ ueritatem, docent ad filium cõposita præcepta, quibus mones philosophiæ quidē præcepta noscenda, uiuendum autem esse ciuilitè. Quid tam repugnans dici potest? Si noscenda sunt præcepta philosophiæ, ideo utiq; noscenda sunt, ut recte sapienterq; uiuamus. Vel si ciuilitè uiuendum est, non est igitur philosophiã sapientiã: siquidē melius est ciuilitè quàm philosophicè uiuere. Nam si sapientiã est quæ dicitur philosophiã, stulte profectò uiuit, qui non secundum philosophiam uiuit. Si autem non stulte uiuit qui ciuilitè uiuit, sequit̃ ut stulte uiuat qui philosophicè uiuit. Tuo itaq; iudicio philosophiã stultitiæ inanitatisq; damnata est. Idem in Consolatione, id est in opere nō ioculari, hanc de philosophia sententiã tulisti: Sed nescio quis nos teneat error, aut miserabilis ignoratio ueri. Vbi est ergo philosophiã magisteriũ: aut quid te docuit illa uitæ parens, si uerũ miserabiliter ignoras? Quod si hæc erroris ignorationisq; confessio, penè inuito tibi ab intimo pectore expressa est, cur non tibi aliquando uerum fatebaris, philosophiam, quam tu nihil docentem in cœlum laudibus extulisti, magistrã uitæ esse non posse?

Quod in eodem errore fuit Seneca: & quid philosophia secundum ipsum: & quod sicut deus unus, & ueritas una, ita una est & simplex sapientiã: Et quomodo philosophorum oratio pugnet cum uita. Cap. XV

Philosophiæ
definitio ex
Seneca.



Idem ductus errore Seneca (quis enim uerã uiam teneret errante Cicerone?) Philosophiã, inquit, nihil aliud est, quàm recte uiuendi ratio, uel honeste uiuendi scientiã, uel ars rectæ uitæ agendæ. Nō errabimus, si dixerimus philosophiam esse legem bene honesteq; uiuendi, & qui dixerit illam regulã uitæ, suum illi nomen reddidit. Hic planè non respexit ad commune philosophiæ nomen, quæ quum sit in plureis sectas disciplinasq; diffusa, nihilq; habeat certi, nihil denique de quo uniuersi una mente ac uoce consentiant: quid potest esse tam falsum, quàm regulam uitæ philosophiã uocari, in qua diuersitas præceptorum rectum iter impediãt & turbet? aut legem bene uiuendi, cuius capita longe dissonant? aut scientiam uitæ agendæ, in qua nihil aliud efficitur, contraria sæpe dicendo, quàm ut nemo quicquam sciat? Quæro enim, utrum ne Academicam philosophiam putet esse, an non? Negaturum non arbitror: quod si est, nihil ergo illorum cadit in philosophiam: quæ ut omnia reddat incerta, legem arrogat, artem nullam putat, rationē subuertit, regulam deprauat, scientiã funditus tollit. Falsa igitur illa omnia, quia in rem semper incertam, & adhuc nihil explicantem cadere non possunt. Nulla itaq; ratio, uel scientiã, uel lex bene uiuendi, nisi in hac unica, & uera, & cœlesti sapientiã constituta est, quæ philosophis fuit ignota. Nam illa terrena, quoniam fallax est, uaria, & multiplex, sibi que tota contraria est: & sicut unus est huius mundi constitutor & rector deus, una ueritas, ita unam esse ac simplicem sapientiã necesse est: quia quicquid est uerum ac bonum, id perfectum

ctum

Actum esse nō potest, nisi fuerit singulare. Quod si philosophia uitam posset instrue-
 re, nulli alij nisi philosophi essent boni: & qui eam non didicissent, essent omnes
 semper mali: quum innumerabiles existant, & semper extiterint, qui sint, aut fue-
 rint sine ulla doctrina boni: ex philosophis autem perraro fuerit, qui aliquid in uita
 fecerit laude dignū. Quis est tandem, qui nō uideat eos homines uirtutis, qua ipsi
 egent, nō esse doctores? Nam si quis mores eorū diligenter inquirat, inueniet ira-
 cundos, cupidos, libidinosos, arrogantes, proteruos, & sub obientu sapientiae sua
 uitia celantes, domi facientes ea, quae in scholis arguissent. Fortasse mentior accu-
 sandi gratia, nōne id ipsum Tullius & fatetur & queritur? Quotus, inquit, quisq;
 philosophorū inuenitur, qui sit ita moratus, ita animo & uita cōstitutus, ut ratio po-
 stulat: qui disciplinā ueram, non ostentationē scientiae, sed legē uitae putet: qui ob-
 temperet ipse sibi, & decretis pareat suis? Videre autem licet alios tanta leuitate &
 iactatione, ut his fuerit non didicisse melius: alios pecuniae cupidos, alios gloriae,
 multos libidinū seruos, ut cum eorum uita & uitij mirabiliter pugnet oratio. Ne
 posq; Cornelius ad eūdem Ciceronē ita scribit: Tantum abest, ut ego magistram
 esse putem uitae philosophiā, beatāq; uitae perfectricē, ut nullis magis exultimem
 opus esse magistris uiuendi, q̄ plerisq; qui in ea disputanda uersantur. Video enim
 magnam partem eorū, qui in schola de pudore & cōtinentia praecipiant argutissi-
 me, eosdem in omnium libidinū cupiditatibus uiuere. Item Seneca in exhortatio-
 nibus: Pleriq; inquit, philosophorū tales sunt disertī in cōuiciū suum: quos si au-
 dias in auaritiā, in libidinē, in ambitionem perorantes, iudiciū sui putes profes-
 sos: A deo redundant ad ipsos maledicta, in publicū missa, quos nos nō aliter intue-
 ri decet, q̄ medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides uenena. Quosdā ue-
Bro nec pudor uitiorū tenet, sed patrocinia turpitudini suae fingūt, ut etiam honeste
 peccare uideātur. Faciet sapiens (inquit idem Seneca) etiam quae nō probabit, ut
 etiam ad maiora transitū inueniat: nec relinquet bonos mores, sed tēpori aptabit:
 ut quibus alij utuntur in gloriam aut uoluptatē, utatur agenda rei causa. Deinde
 paulò post: Omnia quae luxuriosi faciunt, quaeq; imperiti, faciet & sapiens: sed nō
 eodem modo, eodemq; proposito. Atqui nihil interest quo animo facias, quod fe-
 cisse uitiosum est, quia facta cernunt, animus nō uidetur. Aristippo Cyrenaicorū
 magistro cum Laide nobili scorto fuit cōsuetudo: quod flagitiū grauis ille philoso-
 phiae doctor sic defendebat, ut diceret, multū inter se, & ceteros Laidis amatores
 interesse: quod ipse haberet Laidem, alij uero à Laide haberentur. O praecleara &
 imitanda bonis sapientia: huic uero liberos in disciplinā dares, ut discerent habere
 meretricem? Aliquid inter se, ac perditos interesse dicebat, scilicet quod illi bona
 sua perderent, ipse gratis luxuriaret. In quo tamen sapientior meretrix fuit, quae
 sic philosophum habuit pro lenone, ut ad se omnis iuuentus doctoris exemplo &
 autoritate cōcurreret corrupta sine ullo pudore. Quid ergo interfuit, quo animo
 philosophus ad meretricē famosissimā cōmearet, quū eum populus & riuales sui
 uiderent omnibus perditis nequiorē? Nec satis fuit ita uiuere, sed docere etiam li-
 bidines cōepit, ac mores suos de lupanari ad scholā transtulit, differens uoluptatē
 corporis esse summū bonum. Quae doctrina execrabilis & pudenda, nō in corde
 philosophi, sed in sinu meretricis est nata. Nam quid ego de Cynicis loquar, qui
 bus in propatulo coire cum coniugibus mos fuit: quid mirū si à canibus, quorum
 uitam imitantur, etiam uocabulum nomenq; traxerunt? Nullum igitur in hac di-
 sciplina magisterium uirtutis est, quum etiam illi, qui honestiora praecipiant, aut
 non faciunt ipsi quae suadent, aut si faciunt (quod raro accidit) non disciplina eos
 ad rectum, sed natura perducatur, quae sapius etiam indoctos impellit ad laudem.

Philosophi à
uirtute alieni

Aristippus Lai-
dem amauit.

Cynicorum
impudentis

- C Quod recte docentes, & male uiuentes (teste Cicerone) nō utilitatē ex philosophia, sed inanem percipiunt delectationem: Et quod sapientia seipsam semper exercet in bonis actibus: Et quare non philosophia, sed sapientia ipsi iugiter insistendū sit. Cap. XVI



Erum enim se perpetuæ desidiæ tradant, nullamq; uirtutē capeffant, & omnem suam uitam nihil aliud quā in eloquentiā peragant, quid aliud quā inertes putari debent: Sapientia autem nisi in aliquo actu fuerit, quo uim suam exercent, inanis & falsa est. Recte q; Tullius ciuiles uiros, qui Rempublicam gubernant: qui urbes aut nouas constituant, aut constitutas æquitate tueantur: qui salutem libertatemq; ciuium uel bonis legibus, uel salubribus cōsilijs, uel iudicijs grauibus cōferuent, philosophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet, potius quā in cluſos in angulis faciendâ præcipere, quæ ne ipsi quidem faciūt, qui loquūtur: & quoniam se à ueris actibus remouerunt, apparet eos exercendæ linguæ causa, uel aduocandi gratiâ, artem ipsam philosophiæ reperisse. Qui autem docent tantū, nec faciunt, ipsi præceptis suis detrahunt pondus. Quis enim obtemperet, quum ipsi præceptores doceant nō obtemperare: Bonū est autem recta & honesta præcipere: sed nisi & facias, mendacium est, & incōgruens atq; ineptum, nō in pectore, sed in labijs habere bonitatem. Nō ergo utilitatem ex philosophiâ, sed oblectationē petunt. Quod quidem Cicero testatus est: Profecto, inquit, omnis istorū disputatio, quanquam uberrimos fontes uirtutis & scientiæ cōtineat, tamen collata cum horum actis, perfectisq; rebus, uereor ne tantum uideatur attulisse negocijs hominū, quantum oblectationem ocij.

Philosophia nō utilitatis, sed oblectationis gratia petitur.

- D Vereri quidem non debuit, quum uerum diceret: sed quasi timeret, ne proditi mysterij reus à philosophis citaretur. Non est ausus confidenter pronuntiare, quod fuit uerum, illos nō ideo disputare, ut doceant quicquā, sed ut se oblectent in ocio: qui quoniam autores sunt rerum gerendarū, nec ipsi quicquā gerunt, pro loquacibus sunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad uitam afferebant, nec ipsi decretis suis obtemperauerūt, nec quisquam per tot secula inuentus est, qui eorum legibus uiueret. Abijcienda est igitur omnis philosophia: quia nō studendū est sapientiæ, quod sine ac modo careat, sed sapiendū est, & quidem mature. Non enim nobis altera uita cōceditur, ut quum quæramus in hac sapientiâ, in illa sapere possimus: in hac utrunque fieri necesse est. Cito inueniri debet, ut cito suscipi possit, ne quid pereat ex uita, cuius finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam differens, circūuenitur arguta cōclusionē: qui quum diceret philosophandum nō esse, nihilominus philosophari uidebat: quoniam philosophi est, quid in uita faciendū, uel nō faciendū sit, disputare. Nos ab hac calumniâ immunes ac liberi sumus, qui philosophiâ tollimus: quia humanæ cogitationis inuētio est. Sophiâ defendimus, quia diuina traditio est, eamq; ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille quū philosophiâ tolleret, nec melius aliquid afferret, sapientiâ tollere putabatur: eoq; facilius de sententia pulsus est, quia cōstat hominē non ad stultitiâ, sed ad sapientiam nasci. Præterea illud quoq; argumentū contra philosophiam ualet plurimum, quo idem est usus Hortensius, ex eo ipso posse intelligi philosophiam nō esse sapientiam, quod principium & origo eius appareat. Quando, inquit, philosophi esse cœperunt? Thales (ut opinor) primus: recens hæc quidem ætas. Vbi ergo apud antiquiores latuit amor iste inuestigandæ ueritatis? Idem Lucretius ait:

Philosophiæ origo.

Deniq; natura hæc rerum ratioq; reperta est
Nuper: & hanc primus cum primis ipse repertus
Nunc ego sum, in patrias qui possum uertere uoces.
Et Seneca: Nondū sunt, inquit, mille anni, ex quo initia sapientiæ nota sunt. Multis ergo

Atis ergo seculis humanum genus sine ratione uixit. Quod irridens Persius, postq̄, inquit, sapere urbi cum pipere & palmis uenit: tanquā sapientia cum saporis meribus fuerit inuecta: quæ si secundum hominis naturam est, cum homine esse coeperit necesse est. Si uero non est, nec capere quidem illam posset humana natura. Sed quia recepit, igitur à principio fuisse necesse est: ergo philosophia, quia non à principio fuit, non est eadem uera sapientia: sed uidelicet Græci, qui sacras ueritatis literas non attigerant, quemadmodū deprauada esset sapientia, nesciuerunt. Et ideo quum uacare sapientia humanam uitam putarent, philosophiā cōmentī sunt, id est, latentem atque ignotam sibi ueritatem disserendo eruere uoluerunt: quod studium per ignorantiam ueri, sapientiam putauerunt.

Quæ fuit ipsa doctrina Epicuri, quæ moribus omnium appositissima loquebatur: Et quomodo Leucippum & Democritum habuerit autores erroris, & fabros atomorum, & assertores uoluptatis. Cap. XVII



Dixi de philosophia ipsa q̄ breuiter potui, nunc ad philosophos ueniamus: non ut cum eisdem certemus, qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atq; deiectos nostro cāpo insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit quā cæterorū: non quia ueri aliquid afferat,

Cur Epicuri secta celebrior cæteris.

B sed quia multos ad populare nomen uoluptatis inuitat. Nemo enim non in uitia pronus est. Præterea ut ad se multitudinē cōtrahat, apposita singulis quibusq; moribus loquitur. Desidiosum uetat literas discere: auarū populari largitione liberat: ignauū prohibet accedere ad Rempublicā: pigrum exercere, timidum militare. Irreligiosus audit deos nihil curare: inhumanus, & suis cōmodis seruiens, iubetur nihil cuiquā tribuere: omnia enim sui causa facere sapientem. Fugienti turbam, solitudo laudatur. Qui nimium parcus est, discit aqua & polenta uitam posse tolerare. Qui odit uxore, huic enumeratur cœlibatus bona: habenti malos liberos, orbitas prædicatur. Aduersus impios parentes nullum esse uinculū naturæ: impatienti ac delicato, dolorem esse omnium malorum maximum dicitur: forti, etiam in tormentis beatum esse sapientē. Qui claritati ac potentiæ studet, huic præcipit reges colere. Qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere. Ita homo astutus ex uarijs diuersisq; moribus circulū colligit: & dum studet placere omnibus, maiore discordia secum ipse pugnauit, quā inter se uniuersi. Vnde autē disciplina eius tota descendat, quam originem habeat, explicandū est. Videbat Epicurus bonis aduersa semper accidere, paupertatem, labores, exilia, charorum amissiones: malos cōtrā, beatos esse, augeri potentia, honoribus affici: uidebat innocentiam minus tutam, scelera impune cōmiti: uidebat sine delectu morum, sine ordine ac discrimine annorum sæuire mortem, sed alios ad senectutem peruenire, alios infantes rapi, alios iam robustos interire, alios in primo adolescentiæ flore immaturis funeribus extinguī: in bellis potius meliores & uinci, & perire. Maxime autē cōmouebat, homines in primis religiosos grauioribus malis affici: his autē, qui aut deos omnino neglexerūt, aut non pie coluerunt, uel minora incōmoda euenire, uel nulla: ipsa etiam templa fulminibus cōflagrare. Quod Lucretius queritur, quū dicit de deo:

Tum fulmina mittat, & ædeis

Sæpe suas disturbet: & in deserta recedens

Sæuiat exercens telum: quod sæpe nocentis

Præterit, exanimatq; indignos, inc̄ merentis.

Quod si uel exiguam ueritatis auram colligere potuisset, nunq̄ diceret ædes illum suas disturbare: quū ideo disturbet, quod nō sunt suæ. Capitolium, quod est Romæ urbis & religionis caput summū, non semel, sed sæpius fulmine ictum conflagrauit.

Capitolium sæpius fulmine ictum.

C grauit, Homines autem ingeniosi quid de hoc existimauerint, ex dicto Ciceronis apparet: qui ait, diuinitus extitisse illam flammam, non quæ terrestre illud domicilium Iouis deleteret, sed quæ sublimius magnificentiusq; deposceret. Qua de re etiã in libris consulatus sui eadem dixit, quæ Lucretius:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,

Ipsæ suas arces, atq; inclyta templa petiuit,

Et Capitulinis iniecit sedibus ignes.

Pertinaci ergo stultitia non modo uim maiestatemq; ueri dei nõ intellexerunt, sed etiam impietatem sui erroris auxerunt: qui templum cœlesti iudicio saepe damnatum restituere contra fas omne contenderint. Quum hæc igitur cogitaret Epicurus, earum rerum uelut iniquitate inductus (sic enim causam rationemq; ignorantem uidebatur) existimauit nullam esse prouidentiam. Quod quum sibi persuasisset, suscepit etiam defendendũ, sic in errores inextricabiles se ipse inclusit. Si enim prouidentia nulla est, quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est? Nulla, inquit, dispositio est: multa enim facta sunt aliter, quàm fieri debuerunt. Et inuenit homo diuinus, quæ reprehēderet. Quæ singula si uacaret refellere, facile ostenderem, nec sapientem hunc fuisse, nec sanum. Item si nulla prouidentia est, quomodo animalium corpora tam prouidenter ordinata sunt, ut singula quæq; membra mi-

Epicuri opinionones.

rabili ratione disposita, sua officia conseruent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus prouidentia ratio molita est: nam neq; oculi facti sunt ad uidendum, neque aures ad audiendũ, neq; lingua ad loquendum, neq; pedes ad ambulandũ: quoniam prius hæc nata sunt, quàm esset loqui, audire, uidere, ambulare. Itaq; nõ hæc ad usum nata sunt, sed usus ex illis natus est. Si nulla prouidentia est, cur imbres cadunt, fruges oriuntur, arbuta frondescunt? Non, inquit, semper animantium causam fiunt: quoniam prouidentia nihil profunt, sed omnia sua sponte fieri necesse est. Vnde ergo nascuntur, aut quomodo fiunt omnia, quæ geruntur? Nõ est, inquit, prouidentia opus: sunt enim semina per inane uolitantia, quibus inter se temere conglobatis, uniuersa gignuntur atq; concresecunt. Cur igitur illa non sentimus, aut nõ cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem, saporis quoq; & humoris expertia sunt, & tam minuta, ut secari ac diuidi nequeant. Sic eum, quia in principio falsum susceperat, consequentium rerum necessitas, ad deliramenta perduxit. Vbi enim sunt, aut unde ista corpuscula? Cur illa nemo præter unum Leucippũ somniauit: à quo Democritus eruditus, hæreditatem stultitiæ reliquit Epicuro. Quæ si sint corpuscula, & quidem solida, ut dicunt, sub oculos certe uenire possunt. Si eadem est natura omnium, quomodo res uarias efficiunt? Vario, inquit, ordine ac positione conueniunt, sicut literæ, quæ quum sint pauca, uarie tamen collocata, innumerabilia uerba cõficiunt. At literæ uarias formas habent. Ita, inquit, & hæc ipsa primordia: nam sunt aspera, sunt hamata, sunt leuia. Secari ergo & diuidi possunt, si aliquid inest illis, quod emineat. Si autem leuia sunt, & humoris indigēt, cohærere nõ possunt. Hamata igitur esse oportet, ut possint inuicem concatenari. Quum uero tam minuta esse dicantur, ut nulla ferri acie disijci ualeant, quomodo hamos, aut angulos habent? Quos, quia extant, necesse est posse diuelli. Deinde quo fœdere inter se, qua mente cõueniunt, ut ex his aliquid constitutatur, si sensu careant, nec coire tam disposite possunt: quia non potest quicquam rationale perficere, nisi ratio. Quàm multis coargui hæc uanitas potest, sed properat oratio. Hic est ille,

Atom.

Qui genus humanum ingenio superauit: & omnes
Restrinxit stellas, exortus uti æthereus sol.

Quos

A Quos equidem uersus nunquam sine risu legere possum. Non enim de Socrate, aut Platone hoc saltem dicebat, qui uelut reges habentur philosophorum, sed de homine, quo sano & uigente nullus æger ineptius delirauit. Itaque poëta inanissimus leonis laudibus murem nõ ornauit, sed obruit & obtruit. At idem nos metu liberat mortis, de qua hæc ipsius uerba sunt expressa: Quando nos sumus, mors nõ est: quando nos nõ sumus, mors est: mors ergo nihil ad nos. Quam argute nos fellit, quasi uero transacta mors timeatur, quia iam sensus ereptus est: ac nõ ipsum mori, quo sensus eripitur. Est igitur tempus aliquod, quo & nos iam nõ sumus, & mors tamen nondũ est. Idq; ipsum uidetur miserũ esse, & quod mors esse incipit, & nos esse desinimus. Nec frustra dictũ est, mors misera nõ est: aditus ad mortem est miser, hoc est morbo tabescere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, arde- re igni, dentibus bestiarũ laniari. Hæc sunt quæ timentur, nõ quia mortẽ afferunt, sed quia dolorem magnũ. Quin potius effice, ne dolor malum sit. Omnium, inquit, malorum maximũ est. Quid ergo non possum nõ timere, si id, quod mortem antecedit aut efficit, malum est? Quid, quod totum illud argumentũ falsum est: quia nõ intereunt animæ. Verẽ, inquit, nam quod cũ corpore nascit, cum corpore intereat necesse est. Iam superius dixi, differre hunc locum melius, & opere ultimo reserua- re, ut hanc Epicuri persuasionẽ, siue illa Democriti, siue Dicaarchi fuit, argumẽtis & diuinis testimonijs redarguam. Verũ ille fortasse impunitatẽ uitij suis spon- dit: Fuit enim turpissimæ uoluptatis assertor, cuius capiendæ causa nasci hominẽ putauit. Quis quũ hoc affirmari audiat, uitij & sceleribus abstineat: Nam si peri- turæ sunt animæ, appetamus diuitias, ut omnes suauitates capere possimus. Quæ si nobis defunt, ab ijs q̄ habent auferamus clam, dolo, ui: eo magis, si humanas res

B nullus deus curat: quandoquẽ spes impunitatis arriserit, rapiamus, necemus. Sa- pientis est enim malefacere, si & utile sit, & tutum: quoniã si quis coelo deus est, nõ irascitur cuiq;. Aequè stulti est & benefacere: quia sicut ira nõ cõmouetur, ita nec gratia tangit. Voluptatibus igitur quoquo modo possumus, seruiamus. Breui enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullũ diem, nullũ deniq; tẽporis punctũ flue- re nobis sine uoluptate patiamur: ne quia ipsi quandoq; perituri sumus, id ipsum quod uiuimus, pereat. Hoc ille tamen non dicit uerbo, re tamen ipsa docet. Nam quũ disputat omnia sapiẽtem sua causa facere, ad utilitatẽ suam refert omnia, quæ agit. Itaq; qui audit hæc flagitia, nec boni quicq; faciendũ putabit, quoniã benefa- cere ad utilitatẽ spectat alienã: nec à scelere abstinentũ, quia maleficio præda con- iuncta est. Archipirata quisq;, uel latronũ ductor, si suos ad grassandũ cohortetur, quo alio sermone uti potest, q̄ ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus: deos nihil cu- rare, nõ ira, non gratia tangi: inferorum pœnas non esse metuendas, quod animæ post mortem occidãt, nec ulli omnino sint inferi: uoluptatẽ esse maximũ bonum: nullam esse humanã societatem: sibi quẽq; cõsulere: neminem esse qui alterum di- ligat, nisi sua causa: mortem non esse metuendam forti uiro, nec ullum dolorem: quin etiam si torqueatur, si uratur, nihil se curare dicat. Est planè cur quisquam pu- tet hanc uocem uiri esse sapientis, quæ potest latronibus aptissime commodari:

Quomodo Pythagorici & Stoici contrario Epicureis errore desipiant: sic animarũ immortalita- tem statuentes, ut eas in uaria corpora transire mentiantur, & uoluntariam mortem persuaferint inaniter philosophantibus. Cap. XVIII



Lij autem cõtraria dixerunt, superesse animas post mortem, & hi sunt maxime Pythagorici ac Stoici: quibus & si ignoscendum est, quia ue- rum sentiunt, non possum tamen non reprehendere eos, qui nõ scien- tia, sed casu inciderunt in ueritatem. Itaq; in eo ipso, quod recte sentie-

h

ebant, aliquid errauerūt. Nam quum timerent argumentū illud, quo colligitur, necesse est ut occidant animæ cum corporibus, quia cū corporibus nascūtur: dixerūt non nasci animas, sed insinuari potius in corpora, & de alijs in alia migrare corpora. Nō putauerūt aliter posse fieri, ut supersint animæ post corpora, nisi uideantur fuisse ante corpora. Par igitur ac propè similis error est partis utriusq̃: Sed hæc in præterito falsa est, illa in futuro. Nemo enim uidit, quod est uerissimū, & nasci animas, & nō occidere: quia cur id fieret, aut quæ ratio esset, homines nescierūt. Multi ergo ex ijs, qui æternas esse animas suspicabant, tanq̃ in cœlū migraturi essent, sibiipsis manus intulerūt, ut Cleanthes & Chrysippus, ut Zeno & Empedocles, qui se in ardentis Aetnæ specum intempesta nocte deiecit, ut quum repente nō apparuisset, abijisse ad deos crederet. Ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua uita Socraticæ uanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit persuasione. Sed tamen

Sponte sua leto caput obuuius obtulit ipse.

Quo nihil sceleratius fieri potest. Nam si homicida nefarius est, qui hominis extinc-tor est, eidem sceleri obstrictus est, qui se necat, quia hominem necat: imò uero maius esse id facinus existimandum est, cuius ultio deo soli subiacet. Nam sicut in hanc uitam nō nostra sponte uenimus, ita rursus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis assignatum est, eiusdem iussu nobis recedendū est: qui nos in hoc corpus induxit tandiu habitaturos, donec iubeat emitti. Et si uis aliqua inferatur, æqua mente patiendum est: quum extincta innocentis anima inulta esse nō possit: habeamusq̃ uindicem magnū, cui soli uindicta integra semper est. Homicidæ igitur illi omnes philosophi, & ipse Romanæ sapiētiae princeps Cato, qui antequam se occideret, perlegisse Platonis librum dicitur, qui est scriptus de æternitate ani-

marum, & ad summum nefas philosophi autoritate cōpulsus est. Et hic tamen ali-quam moriendi causam uidetur habuisse, odium seruitutis. Quid Ambraciotes ille, qui, quum eundē librū perlegisset, præcipitem se dedit: uerisimile nullam aliam ob causam, nisi quod Platoni credidit. Execrabilis prorsus, ac fugienda doctrina, si abigit homines à uita. Quod si scisset Plato atq̃ docuisset, à quo, & quomodo, & quibus, & quæ ob facta, & quo tempore immortalitas tribuatur, nec Cleombrotū impegisset in mortem uoluntariā, nec Catonem, sed eos ad uitam & ad iustitiā potius erudisset. Nam Cato uidetur mihi causam quæsiisse moriendi, non tam ut Cæ-

Cato Vti-censis.

sarem fugeret, quàm ut Stoicorū decretis obtemperaret, quos sectabat, nomenq̃ suum grandī aliquo facinore clarificaret: cui quid mali accidere potuerit, si uiueret, nō inuenio. Caius enim Cæsar, ut clemens erat, nihil aliud efficere uolebat, etiam in ipso belli ciuilibis ardore, q̃ ut bene mereri de Rēpublica uideretur, duobus optimis ciuibus Cicerone & Catone seruatis. Sed redeamus ad eos, qui mortē pro bono laudāt. De uita quereris quasi uiueris, aut unquā tibi ratio cōstiterit, cur omnino sis natus. Nōne igitur tibi uerus ille & cōmunis omnium pater, Terentianum illud iure increpauerit: prius disce quid sit uiuere, si displicebit uita, tum istoc uitor. Indignaris te malis esse subiectū, quasi quicquā merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis, qui quamuis clarissimā lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, & in profundis ignorantiae tenebris iaces. Quæ ignorantia effecit, ut quosdam dicere nō puderet, idcirco nos esse natos, ut scelerū pœnas lueremus: quo quid delirius dici possit, nō inuenio. Vbi enim, uel quæ scelera potuimus admittere, qui omnino nō fuimus? Nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priori uita Euphorbū fuisse mentitus est. Hic, credo, quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus adoptauit. O miram & singularem

Pythagoras

Pythagoræ memoriā, O miseram obliuionē nostrū omnīū, qui nesciamus quid ante

A ante fuerimus, sed fortasse uel errore aliquo, uel gratia sit effectum, ut ille solus Le thaeum gurgitem non attigerit, nec obliuionis aquam gustauerit, uidelicet senex uanus (sicut ociosa aniculae solent) fabulas tanquam infantibus credulis finxit. Quod si bene sensisset de ijs, quibus haec locutus est, si homines eos existimasset, nunquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam uendicasset: sed deridenda hominis leuissimi uanitas. Quid Ciceroni faciemus: qui quum in principio Consolationis suae dixisset, luendorum scelerum causa nasci homines: iterauit id ipsum postea, quasi obiurgans eum, qui uitam non esse malis plenam putet. Recte ergo profatus est, errore ac miserabili ueritatis ignorantia se teneri.

Quod Cicero & alij sapientissimi immortalitatem animarum, sed infideliter docent: Et quod mala uel bona mors sit ponderanda ex antea acta uita, & gratia dei. Cap. XIX



T illi qui de mortis bono disputant, quia nihil ueri sciunt, sic argumentantur. Si nihil est post mortem, non est malum mors, aufert enim sensum mali. Si autem semper sunt animae, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur. Quam sententiam Cicero de legibus sic explicauit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut leuiorem, quam qui est in uita, aut certe non deteriore est allatura statum: nam sine corpore animo uigente diuina est uita, sensu carenti nihil profectum est mali. Argute, ut sibi uideatur, quasi nihil aliud esse possit. Atque utrumque hoc falsum est. Docent enim diuinae litterae, non extinguunt animas, sed aut pro iustitia praemio affici, aut poena pro sceleribus sempiterna. Nec enim fas est, aut eum, qui sceleratus in uita feliciter fuerit, effugere quod meretur: aut eum qui ob iustitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. Quod adeo uerum est, ut idem Tullius in Consolatione, non easdem sedes incolere iustos atque impios praedicauerit: Nec enim omnibus, inquit, iidem illi sapientes arbitrati sunt eundem cursum in caelum patere: nam uitijs & sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in caeno iacere docuerunt: Castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studijs atque artibus expolitos, leui quodam & facili lapsu ad deos, id est ad naturam sui similem peruolare. Quae sententia superiori illi argumento repugnat: Illud enim sic assumptum est, tanquam necesse sit omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit discrimen uirtutis ac sceleris, si nihil interest: utrum ne Aristides sit aliquis, an Phalaris: utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum sententiarumque non cernit, nisi qui tenet ueritatem. Si quis igitur nos roget: utrum ne mors sit bonum, an malum: respondebimus, qualitate eius ex uita ratione pendere. Nam sicut uita ipsa bonum est, si cum uirtute uiuitur, malum, si cum scelere: ita & mors ex praeteritis uita actibus ponderanda est. Ita fit, ut si uita in dei religione transacta sit, mors malum non sit, quia translatio est ad immortalitatem: sin aliter, malum sit necesse est: quoniam, ut dixi, ad aeterna supplicia transmittit. Quid ergo dicemus, nisi errare illos, qui aut mortem appetunt tanquam bonum, aut uitam fugiunt tanquam malum: nisi quod sunt iniquissimi, qui pauciora mala non compensant bonis plurimis. Nam quum omnem uitam per exquisitas & uarias traducant uoluptates, mori cupiunt, si quid forte his amaritudinis superuenerit: & sic habent, tanquam illis nunquam fuerit bene, si aliquando fuerit male. Damnant igitur uitam omnem, bonisque pleni nihil aliud quam male opinantur. Hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem, quam nos uitam putamus: illam uitam, quam nos pro morte timemus: ita primum bonum esse non nasci, secundum citius mori. Quae ut maioris sit autoritatis, Sileno attribuitur. Cicero in Consolatione: Non nasci, inquit, longe optimum, nec in hos scopulos incidere uitae: Proximum autem, si natus sis, quamprimum mori, tanquam ex incendio effugere

Mortis qualitas ex uita ratione diiudicanda.

C uiolentiã fortunæ. Credidisse illi uanissimo dicto exinde apparet, quod adiecit aliquid de suo ut ornaret. Quæro igitur, cui esse optimum putet non nasci, quum sit nullus omnino qui sentiat: Nam ut bonũ sit aliquid aut malum, sensus efficit. Deinde cur omniũ uitam nihil aliud esse quã scopulos & incendiũ putauerit: quasi aut in nostra fuerit potestate, ne nasceremur, aut uitam nobis fortuna tribuat, non deus, aut uiuendi ratio quicquam simile incendio habere uideatur. Non dissimile Platonis illud est, quod aiebat se gratias agere naturæ. Primum, quod homo natus esset potius quã mutum animal: deinde, quod mas potius quã fœmina: quod Græcus quã Barbarus: postremo, quod Atheniensis, non Thebanus: & quod temporibus Socratis. Dicit nō potest, quantam mentibus cecitatem, quantosq; pariat errores ignoratio ueritatis. Ego planē contenderim, nunquam quicquam dictum esse in rebus humanis delirius: quasi uero si aut barbarus, aut mulier, aut athenus deniq; natus esset, idem ipse Plato esset, ac non illud ipsum quod natus fuisset. Sed Pythagoræ uidelicet credidit: qui ut uetaret homines animalibus uesci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeari: quod & uanum & impossibile est. Vanum, quia necesse non fuit ueteres animas in noua corpora inducere, quum idem artifex, qui primas aliquãdo fecerat, potuerit semper nouas facere. Impossibile, quia rectæ rationis anima tam immutare naturam status sui nō potest, quã ignis aut deorsum niti, aut in transuersum, fluminis modo, flammam suam fundere. Existimauit ergo homo sapiens fieri potuisse, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutũ animal includeretur, essetq; humano sensu prædita, ut intelligeret ac doleret incōgruenti se corpore oneratam. Quanto sanius faceret, si gratias se agere diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus esset, quod in his opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus est, quid in eo beneficij fuit: An non plurimi extiterũt in alijs ciuitatibus excellenti ingenio atq; doctrina uiri, qui meliores singuli, quã omnes Athenienses fuerunt: Quanta hominum millia fuisse credamus, qui & Athenis nati, & tēporibus Socratis, indocti tamen ac stulti fuerunt: Nō enim aut parietes, aut locus, in quo quisq; est effusus ex utero, conciliat homini sapientiam. Quid uero attinuit, Socratis se temporibus natum gloriari: Num Socrates ingenia discipulis potuit dare: Non uenit in mentem Platoni, Alcibiadē quoq; & Critiam eiusdē Socratis assiduos auditores fuisse, quorũ alter hostis patriæ acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorũ.

Quod Socrates in eo fuit prudentior cæteris, quia à perscrutatione cœlestium & naturalium causis disputationem suspendit: in quibus temere consumitur ingenium & tempus: & in multis desipuit, quorum subiiciuntur exempla. Cap. XX



Ideamus nunc quid in Socrate ipso tam magnũ fuerit, ut homo sapiens meritò gratias ageret, illis temporibus se esse natum. Nō inficior fuisse illum paulò cordatiorem, quã cæteros, qui naturam rerum putauerunt ingenio posse comprehendere. In quo illos non tantum excordes fuisse arbitror, sed etiam impios: quod in secreta illius cœlestis prouidentia, curiosos oculos uoluerunt immittere. Romæ, & in plerisque urbibus scimus esse quãdam sacra, quæ aspici à uiris nefas habetur. Abstinere igitur aspectu, quibus illa contaminari non licet: & si forte uel errore, uel casu quopiam uir aspexerit, primo poena eius, deinde instauratione sacrificij, scelus expiatur. Quid his facias, qui inconcessa scrutari uolunt: Nimirũ multo sceleratiores, qui arcana mundi, & hoc cœleste templum profanari impijs disputationibus quærunt, quã qui adem Vestæ, aut Bonæ deæ, aut Cereris intrauerunt: quæ penetralia, quamuis adire uiris non liceat, tamen à uiris fabricata sunt. Hic uero non tantũ impietatis crimen effugiunt,

Quibus de re
bus Plato gra
tias egit natus
r.e.

Pythagoræ
metempsy
chosis.

Alcibiades &
Critias.

A giunt, sed quod est multo indignius, eloquentiæ famam, aut ingenij gloriam cōsequuntur. Quid si aliquid inuestigare possent? Sunt enim tam stulti in asseuerādo, quā improbi in quarendo, quum neq; inuenire quicq; possint, nec defendere, etiā si inuenerint. Nam si uerū uel fortuito uiderint, quod sæpius cōtingit, committunt ut ab alijs id pro falso refellatur: non enim descendit aliquis de cœlo, qui sententiā singulorū opinionibus ferat: Quapropter nemo dubitauerit eos, qui ista conquirant, stultos, ineptos, insanos esse. Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani, qui quū intelligeret hæc non posse inueniri, ab eiusmodi quæstionibus se remouit. † Vereorq; in eo solo: multa enim sunt eius nō modò laude indigna, sed etiam reprehensione dignissima, in quibus fuit suorū similimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus sit probatum. Celebre hoc prouerbiū Socrates habuit: Quod supra nos, nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram, & manus nobis ad præclara opera datas, cōuertamus in pedes. Nihil ad nos cœlum, ad cuius contemplationem sumus excitati: nihil deniq; lux ipsa pertineat. Certe uictus nostri causa de cœlo est. Quod si hoc sensit, non esse de rebus cœlestibus disputandū, ne illorū quidem rationem poterat cōprehendere, quæ sub pedibus habebat. Quid ergo? num errauit in uerbis? Verisimile nō est, sed nimirū id sensit, quod locutus est, religioni minime seruendū. Quod si aperte diceret, nemo pateretur. Quis enim non sentiat, hunc mundū tam mirabili ratione perfectū, aliqua prouidentia gubernari? Quandoquidē nihil est, quod possit sine ullo moderatore cōsistere. Sic domus ab habitatore deserta dilabit: Natis sine gubernatore abit pessum: Et corpus relictū ab anima defluit: nedum putemus tantam illam molem aut cōstrui sine artifice, aut stare sine rectore tandiū potuisse. Quod si publicas illas religiones uoluit euertere, nō improbo, quin etiam laudabo, si ipse quidē melius inuenerit. Verum idem per canem & anserem deierabat. O hominem scurrā (ut ait Zeno Epicureus) ineptum, perditū, desperatum, si cauillari uoluit religionē: dementem, si hoc serio fecit, ut animal turpissimū pro deo haberet. Quis iam superstitiones Aegyptiorū audeat reprehēdere, quas Socrates Athenis autoritate cōfirmauit sua? Illud uero nōne summæ uanitatē, quod ante mortē familiares suos rogauit, ut Aesculapio gallum, quem uouerat, pro se sacrarent? Timuit uidelicet, ne apud Rhadamanthū receptorem uoti reus fieret ab Aesculapio. Dementissimū hominem putarem, si morbo affectus perisset. Quū uero hoc sanus fecerit, est ipse insanus, qui eum putet esse sapientem. En cuius temporibus natum esse se homo sapiens gratuletur.

† Verior

Socratis dictum.

Socrates Aesculapio gallū uouit.

Quod Plato didicerit à Socrate ea, quæ si obtineret, humani generis periret societas. Caput XXI



Ideamus tamen quid illum Socrates docuerit, qui quum totam physicam repudiasset, eò se contulit, ut de uirtute atq; officio quæreret. Itaq; non dubito, quin auditores suos iustitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate non fugit Platonem, iustitiæ uim in æquitate consistere: siquidem omnes pari conditione nascuntur. Ergo, inquit, nihil priuati ac proprii habeant: sed ut pares esse possint, quod iustitiæ ratio desiderat, omnia in commune possideant. Fieri hoc potest, quandiū de pecunia dici uideatur. Quod ipsum quā impossibile sit, & quā iniustū, poteram multis rationibus ostendere. Concedamus tamen ut possit fieri. Omnes enim sapientes erunt, & pecuniam contemnent. Quò ergo illum cōmunitas ista perduxit? Matrimonia quoq; inquit, cōmunia esse debebūt: scilicet ut ad eandem mulierē multi uiri, tanquam canes confluant, & is utiq; obtineat, qui uiribus uicerit: aut si sapientes sunt, ut philosophi, expectent, ut uicibus tanquam lupanar habeant. O miram Platonis æquitatē. Vbi

Plato statuit omnia cōmunia.

Platonis dictū. C est igitur uirtus castitatis: ubi fides coniugalitatis: quæ si tollas, omnis iustitia sublata est. At idem dixit, beatas ciuitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarēt, aut reges philosopharent. Huic ergo tam iusto, tam æquo uiro regnū daret, qui alijs sustulisset sua, alijs cōdonasset aliena: prostituisset pudicitiam mulierū: quæ nullus unquam nō modò rex, sed ne tyrānus quidē fecit. Quā uero intulit rationē turpissimi huius cōsiliij, sic inquit: Ciuitas concors erit, & mutui amoris constricta uinculis, si omnes omnium fuerint & mariti, & patres, & uxores, & liberi. Quæ ista cōfusio generis humani est: Quomodo seruari potest charitas, ubi nihil est certū quod ametur: Quis aut uir mulierē, aut mulier uirū diliget, nisi habitauerint semper unā: nisi deuota mens, & seruata inuicē fides indiuiduā fecerit charitatē: quæ uirtus in illa promiscua uoluptate locū nō habet. Item si omnes omnium liberi fuerint, quis amare liberos, tanquā suos potuerit, quum suos esse aut ignoret aut dubitet: quis honorem tanquam patri deferet, quum unde natus sit, nesciat: Ex quo fit, ut nō tantum alienū pro patre habeat, sed etiam patrem pro alieno. Quid, quod uxor potest esse cōmunis, filius uero non potest: quem cōcipi non nisi ex uno necesse est. Perit ergo matrimonij communitas, ipsa reclamante natura. Superest, ut tantūmodo concordia causa uxores uelint esse cōmunes. At nulla uehementior discordiarum est causa, quā unius foeminae à multis maribus appetitio. In quo Plato, si ratione nō poterat, exēplis certe potuit admoneri, & mutorū animalium, quæ ob hoc uel acerrime pugnant: & hominū, qui semper ob eam rem grauissima inter se bella gesserūt.

Quod dogma Platonis non erat nisi criminis fons & fomes, & uirtutum omnium exterminium. Caput XXII

Restat ut cōmunio ista nihil aliud habeat, præter adulteria & libidines: propter quas funditus euertēdas, est uirtus uel maxime necessaria. Ita que nō inuenit concordiam quā quærebat, quia nō uidebat unde oriā. Nam iustitia in extra positis nihil momenti habet, nec in corpore quidē, sed tota in hominis mente uersat. Qui ergo uult homines adæquare, nō matrimonia, nō opes subtrahere debet, sed arrogantiam, superbiam, tumorem, ut illi potentes & elati, pares esse se etiam mendicissimis sciant. Detracta enim diuitibus insolentia & iniquitate, nihil intererit, utrum ne alij diuites, alij pauperes sint, quū animi pares sint: quod efficere nulla alia res præter religionē dei potest. Putauit igitur se inuenisse iustitiā, quū eam prorsus euerteret: quia non rerum fragiliū, sed mentium debet esse cōmunitas. Nam si iustitia uirtutum omnium est mater, quum illæ singulae tolluntur, ipsa subuertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatē, quæ utiq; nulla est, ubi propriū nihil habeatur: Tulit abstinentiam, si quidem nihil fuerit, quo abstineatur, alienum: Tulit temperantiam, tulit castitatem, quæ uirtutes in utroq; sexu maximæ sunt: Tulit uerecundiam, pudorem, & modestiam, si honesta & legitima esse incipiunt, quæ solent flagitiosa & turpia iudicari. Sic uirtutē quum uult omnibus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietates, & uitiorum & uirtutum materiam continet: cōmunitas autem nihil aliud quā uitiorū licentiam. Nam uiri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici possunt, quā luxuriosi ac nepotes: Item mulieres, quæ à multis habentur, non utiq; adulteræ, quia certum matrimonium nullum est, sed prostitutæ ac meretrices sint necesse est. Redegit ergo humanā uitam ad similitudinē non dico mutorū, sed pecudum ac belluarum. Nam uolucres penē omnes faciunt matrimonia, & paria iunguntur, & nidos suos tanquam genitales toros cōcordi mente defendunt, & fœtus suos quia certi sunt, amant: & si alienos obiceris, abigunt. At homo sapiens contra morem hominum contraq; naturam stultiora sibi, quæ sequeretur, elegit. Et quoniam uidebat in cæteris animalibus officia marium

A marium foeminarumque non esse diuisa, existimauit oportere & mulieres militare, & consilijs publicis interesse, magistratus gerere, & imperia suscipere. Itaque his arma & equos assignauit: consequens est, ut lanam & telam uiris, & infantium gestationes. Nec uidit impossibilia esse quae diceret, ex eo quod adhuc in orbe terrae, neque tam stulta, neque tam uana ulla gens extiterit, quae hoc modo uiueret.

De minoribus philosophis, & quatenus in uita ratione ex rerum contemptu proficiant, & erroris assertores sint. Caput XXIII



Quam igitur in tanta uarietate ipsi philosophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus, qui nunquam sibi tam sapientes uideri solent, quam quum pecuniae contemptu gloriantur? Fortis animus. Sed expecto quid faciant, & quod ille contemptus euadat. Tradita sibi à parentibus patrimonia, tanquam malum fugiunt ac deferunt. Et ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillo se ultrò praecipitant: non uirtute, sed peruerso metu fortes: sicut illi, qui, quum timent ne ab hoste iugulentur, ipsi se iugulant, ut mortem morte deuitent. Sic isti unde possent gloriam liberalitatis acquirere, sine honore, sine gratia perdunt. Laudatur Democritus, quod agros suos dereliquit, eosque pascua publica fieri passus sit. Probarè, si donasset. Nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est, ac malum. Sed haec negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimoniū in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito utrum ne sanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum malae cupiditates: ego uos mergam, ne ipse mergar à uobis. Si tantus pecuniae contemptus est, fac illam beneficium, fac humanitatē, largire pauperibus. Potest hoc quod perditurus es, multis succurrere, ne fame, aut siti, aut nuditate moriantur. Imitare insaniam saltem, furoremque Tuditani, sparge populo diripienda. Potes & pecuniam effugere, & tamen bene collocare, quia saluum est quicquid pluribus profuit. Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omitamus id, quod est ab omnibus semper irrisum. Illud satis est ad coercendū furiosi hominis errorem, quia inter uitia & morbos misericordiam posuit. Adimit nobis affectum, quo ratio humanae uitae penè omnis continetur. Quum enim natura hominis imbecillior sit quam caeterorum animalium, quae uel ad perferendam uim temporū, uel ad incursiones à suis corporibus arcendas, naturalibus munimentis prouidentia coelestis armauit: Homini autem, quia nihil istorū datum est, accepit pro istis omnibus miserationis affectum: qui planè uocatur humanitas, qua nosmet inuicē tueremur. Nam si homo ad conspectū alterius hominis efferretur, quod facere uidemus animantes, quarū natura soliuaga est, nulla esset hominū societas, nulla urbium condendarū uel cura, uel ratio. Sic neque uita quidem satis tuta, quum caeteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum, & ipsi inter semetipsos belluarum more sauiarent. Nō minor in alijs dementia. Quid enim dici potest de illo, qui nigram dixit esse niuem? quam consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret. Hic est ille, qui se idcirco natum esse dicebat, ut caelum ac solem uideret, qui in terra nihil uidebat sole lucente. Xenophanes dicentibus Mathematicis, orbem lunae duodeuiginti partibus maiorem esse, quam terram, stultissime credidit. Et quod huic leuitati fuit consentaneū, dixit intra concauum lunae sinum esse aliam terram, & ibi aliud genus hominum simili modo uiuere, quo nos in hac terra uiuimus. Habent igitur illi lunatici homines alterā lunam, quae illis nocturnū lumen exhibeat, sicut haec exhibet nobis. Et fortasse hic noster orbis alterius inferioris terrae luna sit. Fuisse Seneca inter Stoicos ait, qui deliberaret, utrum ne Soli quoque suos populos daret: inepte scilicet qui dubitauerit. Quid enim perderet si dedisset? Sed credo calor deterrebat,

Democritus agros suos publicauit.

Anaxagoras niuem nigram dixit.

ne tantam multitudinem periculo committeret, ne si aestu nimio perissent, ipsius culpa euenisse tanta calamitas diceretur.

De Antipodibus, quos ideo esse finxerunt, quia opinati sunt mundum esse rotundum. Cap. XXIII



Vid illi, qui esse contrarios uestigijs nostris Antipodas putant: Nūquid aliquid loquuntur? aut est quisquam tam ineptus, qui credat esse homines, quorum uestigia sint superiora, quam capita? aut ibi quæ apud nos iacent, uniuersa pendere: fruges & arbores deorsum uersus crescere: pluias, & niues, & grandines sursum uersus cadere in terram? Et miratur aliquis hortos pensiles inter septem mira narrari, quum philosophi & agros, & maria, & urbes, & montes pensiles faciunt? Huius quoque erroris aperienda nobis origo est. Nam semper eodem modo falluntur. Quum enim falsum aliquid in principio sumptum, ueri similitudine inducti, necesse est eos in ea, quæ consequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula: quia necesse est falsa esse, quæ rebus falsis congruunt. Quum autem primis habuerint fidem, qualia sunt ea quæ sequuntur, non circumspicunt, sed defendunt omni modo, quum debeant prima illa utrum ne uera sint, an falsa, ex consequentibus iudicare. Quæ igitur illos ad Antipodas ratio perduxit? Videbant siderum cursus in occasum meantium, solem atque lunam in eandem partem semper occidere, atque oriri semper ab eadem. Quum autem non perspicerent, quæ machinatio cursus eorum temperaret: nec quomodo ab occasu ad orientem remeant: cælum autem ipsum in omnes partes putarent esse deuexum, quod sic uideri propter immensam latitudinem necesse est: existimauerunt rotundum esse mundum, sicut pilam: & ex motu siderum opinati sunt cælum uolui: sic astra solemque quum occiderint, uolubilitate ipsa mundi ad ortum referri. Itaque ætherios orbis fabricati sunt,

quasi ad figuram mundi, eosque celarunt portentosis quibusdam simulacris, quæ astra esse dicerent. Hanc igitur cæli rotunditatem illud sequebatur, ut terra in medio sinu eius esset inclusa. Quod si ita esset, terram ipsam globo similem: neque enim fieri posset, ut non esset rotundum, quod rotundo inclusum teneretur. Si autem rotunda etiam terra esset, necesse est, ut in omnes cæli partes eandem faciem gerat, id est montes erigat, campos tendat, maria cõsternat. Quod si esset, sequebatur illud extremum, ut nulla sit pars terræ, quæ non ab hominibus cæterisque animalibus incolatur. Sic pendulos istos Antipodas cæli rotunditas adinuenit. Quod si quæras ab ijs, qui hæc portenta defendunt, quomodo non cadunt omnia in inferiorem illam cæli partem? hanc respondent rerum esse naturam, ut pondera in medium ferantur, & ad medium conexa sint omnia, sicut radios uidemus in rota. Quæ autem leuia sunt, ut nebula, fumus, ignis, à medio deferantur, ut cælum perant. Quid dicam de ijs nescio, qui, quum semel aberrauerint, cõstanter in stultitia perseverant, & uanis uana defendunt: nisi quod eos interdum puto ioci causa philosophari, aut prudentes & scios mædacia defendenda suscipere, quasi ut ingenia sua in malis rebus exercent uel ostentent. At ego multis argumentis probare possem, nullo modo fieri posse, ut cælum terra sit inferius, nisi & liber iam concludendus esset, & adhuc aliqua restarent, quæ magis sint præsentis operi necessaria: & quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus, satis sit pauca enarrasse, ex quibus possint qualia sint cætera intelligi.

Quot & quanta prædiscenda sunt, & aliis necessaria gentiliter philosophantibus, ut philosophiam nullus assequatur, aut rarus. Cap. XXV



Unc pauca nobis de philosophia in cõmuni dicenda sunt, ut confirmata causa peroremus. Summus ille noster Platonis imitator existimauit philosophiam non esse uulgarẽ, & quod eam non nisi docti homines assequi possent. Est, inquit, philosophia paucis contenta iudicijs, multitudine

Antipodes.

Argumentum.

A tudinem consulto ipsa fugiens. Non est ergo sapientia, si ab hominū cœtu abhorret. Quoniam si sapientia hominī data est, sine ullo discrimine omnibus data est, ut nemo sit prorsus, qui eam capere nō possit. At illi uirtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui uelle uiderentur: tam inuidi, q̄ si uelint deligare oculos, aut effodere cæteris, ne solem uideāt. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam, quàm mentibus eorū, uerum ac diuinū lumen auferre? Quod si natura hominis sapientiæ capax est, oportuit opifices, & rusticos, & mulieres, & omnes deniq; qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant: populumq; ex omni lingua, & cōditiōe, & sexu, & ætate conflare. Maximum itaq; argumentum est, philosophiam neq; ad sapientiam tendere, neq; ipsam esse sapientiam, quod mysterium eius barba tantum celebratur, & pallio. Senserūt hoc adeo Stoici, qui & seruis & mulieribus philosophandū esse dixerunt. Epicurus quoq;, qui rudes omnium literarū ad philosophiā inuitat. Item Plato, qui ciuitatem de sapientibus uoluit componere. Conatī quidem sunt illi facere, quod ueritas exigebat, sed non potuit ultra uerba procedi. Primū, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discendæ literæ istæ communes propter usum legendi, quia in tanta rerum uarietate, nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoq; non parum operæ dandum est, ut rectam loquendi rationem scias: id multos annos auferat necesse est. Nec oratoria quidem ignoranda est, ut ea quæ didiceris, proferre atq; eloqui possis. Geometria quoq; ac musica, & astrologia necessaria est, quod hæ artes cum philosophia habent aliquā societatem: quæ uniuersa perdiscere neq; fœminæ possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt: neq; serui, quibus per eos annos uel maxime seruiendum est, quibus possunt discere: neq; pauperes, aut opifices, aut rustici, quibus in diem uictus labore est quærendus. Ob eam causam Tullius ait, abhorrere à multitudine philosophiam. At enim rudes Epicurus accipiet. Quomodo ergo illa, quæ de principijs rerum dicuntur, intelligent, quæ perplexa & inuoluta uix etiam politi homines assequuntur? In rebus igitur obscuritate implicitis, & ingeniorum uarietate confusis, & eloquentia uirorum exquisito sermone fucatis, quis imperito ac rudi locus est? Deniq; nunquā ullas mulieres philosophari docuerunt, præter unam ex omni memoria Themisten: neque seruos, præter unum Phædonē, quem male seruientē redemisse, ac docuisse Cebetem tradunt. Enumerant etiam Platonem ac Diogenem, qui tamen serui non fuerunt, sed his seruitus euenerat, sunt enim capti. Platonem quidem redemisse Aniceris quidam traditur sestertijs octo. Itaque infectatus est conuicijs redemptorem Seneca, quod Platonē paruo æstimauerit. Furiosus, ut mihi quidē uidetur, qui hominī fuerit iratus, quod nō multū pecuniæ perdidit, scilicet aurum appendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore: aut tantū ingerere nummorū, quantum uenditor nō poposcit? Ex barbaris uero nullum, præter unum Anacharsim Scytham, qui philosophiam ne somniasset quidē, nisi & linguam, & græcas literas ante didicisset.

Quæ discenda philosophis.

Qui ex seruis philosophi.

Quod doctrina cœlestis sapientiam sola largitur, quam natura cōmunis appetit, & querens philosophiā nō inuenit: Et quàm efficax sit lex dei, & ecclesiæ sacramenta. Cap. XXVI



Quod ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt, sed tamen neque ipsi facere potuerunt, neq; à philosophis fieri posse uiderunt, sola hæc efficit doctrina cœlestis, quæ sola sapientia est. Illi scilicet persuade re cuiquā potuerunt, qui nihil persuadent etiam sibi? Aut cuiuscūq; cupiditates oppriment, fram temperabunt, libidinē coërcebūt, quum ipsi & cedant uitijs, & fateantur plus ualere naturam? Dei autem præcepta, quia & simplicia &

C uera sunt, quantum ualeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonstrant. Da mihi uirum, qui sit iracundus, maledicus, effrenatus: paucissimis dei uerbis tam placidum, quam ouem reddam. Da cupidum, auarum, tenacem: iam tibi eum liberalem dabo, & pecuniam suam proprijs manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: iam cruces, & ignes, & pericula, & taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeonem: iam sobrium, castum, continentem uidebis. Da crudelem, & sanguinis appetentem: iam in ueram clementiam furor ille mutabitur. Da iniustum, insipientem, peccatorem: continuo & æquus, & prudens, & innocens erit: Vno enim lauacro malitia omnis abolebitur. Tanta diuinæ sapientiæ uis est, ut in hominis pectus infusa, matrem delictorum stultitiam uno simul impetu expellat. Ad quod efficiendum, non libris, non lucubrationibus opus est. Gratis ista fiunt, facile, cito, modò pateant aures, & pectus sapientiam sitiat. Nemo uereat nos, aquam non uendimus, nec solem mercede præstamus. Dei fons uberrimus ac plenissimus patet cunctis, & hoc cœleste lumen uniuersis oritur, quicumque oculos habent. Num quis hæc philosophorum aut unquam præstitit, aut præstare, si uelit, potest? Qui quum ætates suas in studio philosophiæ coterant, neque alium quenquam, neque seipsos (si natura paululum obstiterit) possunt facere meliores. Itaque sapientia eorum, ut plurimum efficiat, non excindit uitam, sed abscondit. Pauca uero dei præcepta, sic totum hominem immutant, & expolito uetere nouum reddunt, ut non cognoscas eundem esse.

Quod philosophi sepe recte præcipiunt, & interdum uident uerum: & quare non sit eis credendum. Caput XXVII

D Vid ergo? Nihil ne illi uerisimile præcipiunt? Imò permulta, & ad uerum frequenter accedunt: sed nihil ponderis habent illa præcepta, quia sunt humana, & autoritate maiori, id est diuina illa carent. Nemo igitur credit, quia tam se hominem putat esse, qui audit, quam est ille, qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi est, nihil quod à scientia ueniat. Sed quum omnia cōiecturis agantur, multa etiam diuersa & uaria proferantur, stultissimi est hominis præceptis eorum uelle parere: quæ utrum uera sint an falsa, dubitabitur. Et ideo nemo paret, quia nemo uult ad incertum laborare. Virtutem esse Stoici aiunt, quæ sola efficiat uitam beatam. Nihil potest uerius dici. Sed quid si cruciabitur, aut dolore afficietur? poterit ne quisquam inter carnifices beatus esse? Imò uero illatus corpori dolor, materia uirtutis est. Itaque ne in tormentis quidem miser est. Epicurus multo fortius: Sapiens, inquit, semper beatus est, & uel inclusus in Phalaridis tauro hanc uocem emittere: Suaue est, & nihil curo. Quis eum non irriserit? maxime quod homo uoluptarius personam sibi uiri fortis imposuit, & quidem supra modum. Non enim fieri potest, ut quisquam cruciatus corporis pro uoluptatibus ducat, quum satis sit ad officium uirtutis implendum, perferre ac sustinere. Quid dicitis Stoici? Quid tu Epicure? Beatus est sapiens etiam cum torquetur. Si propter gloriam, patientia non fruetur: in tormentis enim fortasse morietur. Si propter memoriam, aut non sentiet, si occidunt animæ: aut si sentiet, nihil ex ea consequetur. Quis ergo alius fructus est in uirtute? Quæ beatitudo uitæ, ut æquo animo moriatur? Bonum mihi assertis unius horæ, aut fortasse momenti, propter quod non expediat in tota uita miseris & laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat, quæ quum uenit, utrum æquo animo, an iniquo eam subieris, iam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex uirtute capretur, nisi gloria. Sed hæc aut superuacua & breuis est, aut prauis hominum iudicijs non sequetur. Nullus igitur ex uirtute fructus est, ubi uirtus mortalis est & caduca. Itaque qui hæc locuti sunt, uiam quam quandam uirtutis uiderunt, ipsam uirtutem non uiderunt. Deflexi enim fuerunt in terram

Sententia Stoicorum de uirtute.

A terram, nec uultus suos in altum erigebāt, ut eam possent intueri, quæ sese cœli regionibus ostendebat. Hæc causa est, cur præceptis eorū nullus obtemperet: quoniam aut ad uitia erudiunt, si uoluptatem defendunt: aut si uirtutem asserunt, neque peccato pœnam minantur, nisi folius turpitudinis: neque uirtuti ullum præmiū pollicentur, nisi folius honestatis & laudis: quum dicant nō propter aliud, sed propter seipsam expetendam esse uirtutē. Beatus est igitur sapiens in tormentis: sed quum torquetur pro fide, pro iustitia, pro deo, illa patientia doloris beatissimū faciet. Est enim deus, qui solus potest honorare uirtutē, cuius merces immortalitas sola est: quam qui nō appetunt, nec religionē tenent, cui æterna subiacet uita: profectō neque uirtutis uim sciunt, cuius præmiū ignorant: neque in cœlū spectant, quod ipsi se facere putant, quum res nō inuestigabiles quærūt: quia ratio in cœlum spectandi nulla alia est, nisi aut religionē suscipere, aut hanc animam suam immortalem esse credere. Quisquis enim aut deum colendū esse intelligit, aut immortalitatis spem sibi propositam habet, mens eius in cœlo est. Et licet id nō aspiciat oculis, animæ tamen lumine aspicit. Qui autem religionē non suscipiunt, terreni sunt, quia religio de cœlo est. Et qui animam putant cum corpore interire, æque in terram spectant: quia ultra corpus, quod est terra, nihil amplius uident quod sit immortale. Nihil igitur prodest hominē esse ita fictum, ut recto corpore spectet in cœlum, nisi erecta mente deum cernat, & cogitatio eius in spe uitæ perpetuæ tota uersetur.

In quo solo nitatur conditio creaturæ: & unde naturæ nomen, aut fortunæ: & quomodo philosophi suis inuicem gladijs percunt. Quod fortuna nihil est, quā philosophi non modo deam, sed deum mentiuntur: Et quomodo hunc errorem demones immiserint eis, qui deum nesciebant, aut contemnebant. Cap. XXVIII

B  Vapropter nihil aliud est in uita, quo ratio, quo cōditio nostra nitatur, nisi dei, qui nos genuit, agnitio, & religiosus ac pius cultus. Vnde quoniam philosophi aberrauerunt, sapientes utique non fuerunt. Quæsierunt illi quidem sapientiam, sed quia nō rite quærebant, prolapsi sunt longius, & in maximos errores inciderunt, ut etiam cōmunem sapientiam non tenerent. Non enim tantum religionem asserere uoluerunt, uerum etiam sustulerūt: dum specie uirtutis falsæ inducti, conātur animos omni metu liberare: quæ religionis euersio naturæ nomen inuenit. Illi enim quum aut ignorarent à quo esset effectus mundus: aut persuadere uellent, nihil esse diuina mente perfectum, naturam esse dixerunt rerum omnium matrem, quasi dicerent omnia sua sponte esse nata: quo uerbo planè imprudentiam suam cōfitentur. Natura enim remota prouidentia & potestate diuina, prorsus nihil est. Quod si deum naturā uocant, quæ peruersitas est, naturam potius quæ deum nominare: Si autem natura ratio est, uel necessitas, uel cōditio nascendi, nō est per seipsam sensibilis, quia necesse est mentem esse diuinam, quæ sua prouidentia nascendi principiū rebus omnibus præbeat. Aut si natura est cœlum atque terra, & omne quod natum est, non est de natura, sed dei opus. Nō dissimili errore credunt esse fortunā, quasi deam quandā, res humanas uarijs casibus illudentē, quia nesciunt, unde sibi bona & mala eueniant. Cum hac se compositos ad præliandum putant, nec ullam tamen rationem reddunt, à quo, & quam ob causam, sed tantū cum fortuna se digladiari munimentis omnibus gloriantur. Iam quicumque alios cōsolati sunt ob interitum, amissionemque charorum, fortunæ nomen acerrimis accusationibus prosciderūt: nec omnino ulla eorū disputatio de uirtute est, in qua non fortuna uexetur. M. Tullius in sua consolatione, pugnalisse se semper contra fortunam loquitur, eamque à se esse superatam, quum fortiter inimicorū impetus retudisset: nec tum quidem se ab ea fractum, quum domo

Natura

Fortuna.

C pulsus patria caruit. Tum autem, quum amiserit charissimā filiam, uictum se à fortuna turpiter cōfiteretur. Cedo, inquit, en manum tollo. Quid hoc homine miserius, qui sic iaceat? insipienter, inquis, sed qui profiteretur se esse sapientē. Quid ergo sibi uult assumptio nominis? Quid est cōtemptus ille rerū, qui magnificis uerbis prætenditur? Quid dispar cæteris habitus? Aut cur omnino præcepta sapientiæ dantur, si nemo qui sapiat, adhuc inuentus est? Et quisquam nobis inuidiam facit, quia philosophos negamus esse sapientes? quum ipsi nec scire quicquam, nec sapere fateantur. Nam si quando ita defecerint, ut ne effingere quidem quicquam possint, quid faciūt in rebus cæteris? Tum uero ignorantia admonentur, & quasi furibundi exiliunt, & exclamāt, se cæcos esse & excordes. Anaxagoras pronūciat circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustas esse sensuum semitas queritur, tanquam illi ad cogitandum rheda & quadrigis opus esset. Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus sit nullus, ueritatem iacere demersam: nimirum stulte, ut cætera. Nō enim tanquam in puteo demersa est ueritas, quō uel descendere, uel etiam cadere illi licebat: sed tanquam in summo montis excelsi uertice, uel potius in cœlo, quod est uerissimū. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quā in summum leuatam? nisi forte mentem quoq; in pedibus, aut in imis calcibus cōstituere malebat potius quā in pectore, aut in capite. Ad eō remotissimi fuerunt ab ea ueritate, ut eos ne status quidem sui corporis admoneret, ueritatem in summo illis esse quærendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est: qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc Academia disciplina manauit, si tamē disciplina dici potest, in qua ignorantia & discitur, & docetur. Sed ne illi quidem, qui scientiā sibi assumpserunt, id ipsum quod se scire putabant, constanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis nō quadrabat, per ignorantiam rerum diuinarum, tam uarij, tam incerti fuerunt, sibiq; sæpe cōtraria differentes, ut quid sentirent, quid uellent, satis statuere ac diiudicare non possis. Quid igitur pugnes aduersus homines eos, qui suo sibi gladio pereunt? Quid labores ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atq; affligit oratio? Aristoteles (inquit Cicero) ueteres philosophos accusauit: eos ait aut gloriosos, aut stultissimos fuisse, qui existimassent philosophiā suis ingenijs esse perfectā: sed se uidere, quod paucis annis magna accessio facta esset, breui tēpore philosophiā planē absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo in ore, quando est, aut à quibus absolutata? Nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingenijs suis perfectam esse sapientiam, uerū est. Sed ne ipse quidē satis prudenter, qui aut à ueteribus ceptam, aut à nouis auctam, aut mox à posterioribus perfectam iri putauit. Nunquā enim potest inuestigari, quod non per uiam suam quæritur.

Repetitio de fortuna, & natura, & definitione eius. Cap. XXIX



Fortuna deus.

Ed repetamus id, quod omisimus. Fortuna ergo per se nihil est, nec sic habendum est, tanquam sit in aliquo sensu. Siquidē fortuna est, accidentiū rerum subitus atq; inopinatus euentus. Verum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta uolunt esse sapientes: qui Fortuna sexum mutant, eamq; non deam sicut uulgus, sed deum esse dicunt. Eundem tamen interdum naturam, interdum fortunam uocant: quod multa (inquit idem Cicero) efficiat inopinata nobis propter obscuritatem ignoracionemq; causarū. Quum igitur causas ignorent, propter quas fiat aliquid, & ipsum qui faciat ignorant, necesse est. Idem in opere ualde serio, in quo præcepta uitæ deprōpta ex philosophiā filio dabit. Magnam, inquit, esse fortunæ uim in utraq; partem, quis ne sciat? Nam & quum prospero flatu eius utimur, ad exitus perueniemus optatos: & quum

Ignorantia philosophorum confisio.

Socratis dictū.

quum uictum se à fortuna turpiter cōfiteretur. Cedo, inquit, en manum tollo. Quid hoc homine miserius, qui sic iaceat? insipienter, inquis, sed qui profiteretur se esse sapientē. Quid ergo sibi uult assumptio nominis? Quid est cōtemptus ille rerū, qui magnificis uerbis prætenditur? Quid dispar cæteris habitus? Aut cur omnino præcepta sapientiæ dantur, si nemo qui sapiat, adhuc inuentus est? Et quisquam nobis inuidiam facit, quia philosophos negamus esse sapientes? quum ipsi nec scire quicquam, nec sapere fateantur. Nam si quando ita defecerint, ut ne effingere quidem quicquam possint, quid faciūt in rebus cæteris? Tum uero ignorantia admonentur, & quasi furibundi exiliunt, & exclamāt, se cæcos esse & excordes. Anaxagoras pronūciat circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustas esse sensuum semitas queritur, tanquam illi ad cogitandum rheda & quadrigis opus esset. Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus sit nullus, ueritatem iacere demersam: nimirum stulte, ut cætera. Nō enim tanquam in puteo demersa est ueritas, quō uel descendere, uel etiam cadere illi licebat: sed tanquam in summo montis excelsi uertice, uel potius in cœlo, quod est uerissimū. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quā in summum leuatam? nisi forte mentem quoq; in pedibus, aut in imis calcibus cōstituere malebat potius quā in pectore, aut in capite. Ad eō remotissimi fuerunt ab ea ueritate, ut eos ne status quidem sui corporis admoneret, ueritatem in summo illis esse quærendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est: qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc Academia disciplina manauit, si tamē disciplina dici potest, in qua ignorantia & discitur, & docetur. Sed ne illi quidem, qui scientiā sibi assumpserunt, id ipsum quod se scire putabant, constanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis nō quadrabat, per ignorantiam rerum diuinarum, tam uarij, tam incerti fuerunt, sibiq; sæpe cōtraria differentes, ut quid sentirent, quid uellent, satis statuere ac diiudicare non possis. Quid igitur pugnes aduersus homines eos, qui suo sibi gladio pereunt? Quid labores ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atq; affligit oratio? Aristoteles (inquit Cicero) ueteres philosophos accusauit: eos ait aut gloriosos, aut stultissimos fuisse, qui existimassent philosophiā suis ingenijs esse perfectā: sed se uidere, quod paucis annis magna accessio facta esset, breui tēpore philosophiā planē absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo in ore, quando est, aut à quibus absolutata? Nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingenijs suis perfectam esse sapientiam, uerū est. Sed ne ipse quidē satis prudenter, qui aut à ueteribus ceptam, aut à nouis auctam, aut mox à posterioribus perfectam iri putauit. Nunquā enim potest inuestigari, quod non per uiam suam quæritur.

A **quum** reflauerit, affligimur. Primum, qui negat sciri posse quicquã, sic hoc dixit, tanquam & ipse, & omnes sciant. Deinde qui etiam quæ clara sunt, dubia conatur efficere, hoc putauit esse clarum, quod illi esse debuit uel maxime dubiũ, nam sapienti omnino falsum est. Quis (inquit) nescit? Ego uero nescio. Doceat me (si potest) quæ sit illa uis, qui flatus iste, & qui reflatus. Turpe igitur est hominem ingeniosum dicere id, quod si neges, probare non possit. Postremo quod is qui dicit, assensus esse retinendos, quod stulti sit hominis rebus incognitis temere assentire: is inquam planè uulgi & imperitorum opinionibus credidit, qui fortunã putat esse, quæ hominibus tribuat bona & mala. Nam simulacrum eius cum copia & gubernaculo fingunt: tanquam hæc opes tribuat, & humanarũ rerum regimen obtineat. Cui opinioni & Vergilius assensit, qui fortunam omnipotentem uocat. Et historicus, qui ait: Sed profectò fortuna in omni re dominatur. Quid ergo cæteris dijs loci superest? Cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest: aut sola colitur, si omnia, uel si tantũ mala immittit? Aliquid causæ proferant, cur si dea sit, hominibus inuideat, eosq; perditos cupiat, quũ ab his religiose colatur? Cur æquior sit malis, iniquior aut bonis? Cur insidietur, affligat, decipiat & exterminet? Quis illam generis hominum uexatricem constituit perpetuam? Cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis quàm ex uero celebret obscuretq;. Hæc inquam philosophos inquirere oportuit potius, quàm temere innocentem accusare fortunã: quæ etiam si sit aliqua, nihil tamen afferri ab his potest, cur hominibus tam inimica sit, quàm putatur. Itaque illæ omnes rationes, quibus iniquitatem fortunæ lacerant, se suasq; uirtutes contra fortunam superbissimè iactant, nihil aliud sunt, quàm deliramenta inconsideratæ leuitatis. Quare non inuideant nobis, quibus aperuit ueritatem deus: qui sicut scimus, nihil esse fortunam, ita scimus esse prauum ac subdolum spiritũ, qui sit inimicus bonis, hostisq; iustitiæ, qui contraria faciat, quàm deus: cuius inuidiæ causam in secundo libro explicauimus. Hic ergo insidiatur uniuersis: sed eos qui nesciunt deum, errore impedit, stultitiã obruit, tenebris circumfundit, ne quis possit ad diuini nominis peruenire notitiã, in quo uno & sapientiã continetur, & uita perpetua. Eos autem qui deum sciunt, dolis & astutiã aggreditur, ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccati blandimentis deprauatos impellat ad mortem: uel si dolo nihil profecerit, & uolentia deicere conatur. Idcirco enim in primordijs transgressionis non statim ad pœnam detrusus à deo est, ut hominem malitiã suã exerceat ad uirtutem: quæ nisi agitetur, ni assidua uexatione roboretur, non potest esse perfecta. Siquidem uirtus est perferendorũ malorum fortis ac inuicta patientiã. Ex quo fit, ut uirtus nulla sit, si aduersarius desit. Huius itaq; peruersæ potestatis quum uim sentirent uirtuti repugnantẽ, nomenq; ignorarent, Fortunæ uocabulum sibi inane finxerũt. Quod quàm longe à sapientiã sit remotum, declarat luuenalis his uersibus:

Nullum numen abest si sit prudentia, sed nos

Te facimus Fortuna deam, cœloq; locamus.

Stultitiã igitur & error, & cæcitas, & (ut Cicero ait) ignoratio rerũ atq; causarũ, naturæ ac Fortunæ nomina induxit. Sed ut aduersariũ suum nesciunt, sic nec uirtutẽ quidem sciunt, cuius scientiã ab aduersarij notione descendit. Quæ si coniuncta est cum sapientiã, uel (ut ipsi aiunt) eadem ipsa sapientiã est, ignorent necesse est, in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest ueris armis instrui, si hostem cõtra quẽ fuerit armandus, ignorat: nec aduersariũ uincere, qui in dimicando non hostem uerum, sed umbram petit. Prosterneatur enim qui aliò intentus, uenientem uitalibus suis ictum nec præuiderit antè, nec cauerit.

Fortunæ simulacrum.

Virtutis definitio.

C Epilogus, quo docet quomodo transcendendum sit à uanitate philosophorum, & ad ueram sapientiam aspirandū, scilicet ad uerbū dei, in quo solo ueritas inuenitur, & uirtus, & beatitudo:
 & ab eis quæ dicta sunt, ad dicenda transitū facit. Cap. XXX



O cui quantum mea mediocritas tulit, longe deuium philosophos iter à ueritate tenuisse. Sentio tamen quàm multa præterierim: quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. Sed huc ne cessariò diuertendum fuit, ut ostenderem tot & tanta ingenia in rebus falsis esse contumpta, ne quis forte à prauis religionibus exclusus, ad eos se cōferre uellet, tanquam certi aliquid reperturus. Vna igitur spes homini, una salus in hac doctrina quam defendimus, posita est. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut deum cognoscat & colat. Hoc nostrum dogma, hæc sententia est. Quanta itaq; uoce possum testificor, proclamo, denuncio. Hoc est illud, quod philosophi omnes in tota sua uita quæsierunt, nec unquam tamen inuestigare, comprehendere tenere ualuerunt: quia aut prauam religionem tenuerunt, aut totam penitus sustulerunt. Facebant igitur illi omnes, qui humanam uitam non instruunt, sed turbant. Quid enim docent? Aut quæ instruunt, qui se ipsos nō instruxerunt? Quem sanare ægroti, quem regere cæci possunt? Huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiæ, cōferamus. An expectabimus donec Socrates aliquid sciat? aut Anaxagoras lumen in tenebris inueniat? aut Democritus ueritatē de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi sui semitas? aut Arcefilas & Carneades uideant, sentiant, percipiant? Ecce uox de cælo ueritatem docens, & nobis sole ipso clarius lumen ostendens. Quid nobis iniqui sumus, & sapientiā suscipere cunctamur? quæ docti homines contritis in quærendo ætatibus suis, nunquam reperire potuerunt.

D Qui uult sapiens ac beatus esse, audiat dei uocem, discat iustitiam, sacramentum natiuitatis suæ norit, humana contemnat, diuina suscipiat, ut summum illud bonum, ad quod natus est, possit adipisci. Dissolutis religionibus uniuersis, & omnibus quacumq; in earum defensionem dici uel solebant, uel poterant, refutatis, deinde conuictis philosophiæ disciplinis, ad ueram religionē nobis, sapientiamq; ueniendum est: quoniam est (ut docebo) utrunq; cōiunctum, ut eam uel argumentis, uel exemplis, uel idoneis testibus asseramus. Et stultitiam quam nobis isti deorum cultores obiectare non desinunt, ut nullā penes nos, sic totam penes ipsos esse doceamus. Et quanquā prioribus libris quū falsas arguerim religiones, & hic quum falsam sapientiam tollerem, ubi ueritas sit ostenderim: planius tamen, quæ religio, & quæ sapientia uera sit, liber proximus indicabit.

LIBRI TERTII FINIS.

L ▶ COELII LACTANTII FIRMIANI
 DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
 GENTEIS, LIBER QVARTVS, IN QVO
 DOCETVR QVAE RELIGIO, ET
 QVAE SAPIENTIA VE-
 RÁ SIT.

*Quomodo unius seculi error in omnem sit transfusus etatem, & orbem occupauerit: & Græcia
 post gloriam septem sapientũ studio perquirenda ueritatis exarscrit, & studiosi eius se
 maluerint philosophos, quàm sapientes appellari. Cap. I*



O GITANTI mihi, & cum animo meo sæpe reputãti, priò
 rem illum generis humani statum: & mirum pariter & indig-
 num uideri solet, quod unius seculi stultitia religiones uarias
 suscipientis, deosq; multos esse credentis, in tantã subitò igno-
 rationem sui uentum est, ut ablata ex oculis ueritate, neque re-
 ligio ueri dei, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus
 non in cælo summũ bonum quærentibus, sed in terra. Quam
 ob causam profecto seculorum ueterum mutata felicitas est. Cœperunt enim reli-
 cto parente & constitutore omnium deo, insensibilia digitorum suorum figmen-
 ta uenerari. Quæ prauitas quid fecerit, quid malorum attulerit, res ipsa declarat:
 Auersa nanque à summo bono, quod ideo beatum et sempiternum est, quia uide-
 ri, tangi, cõprehendi non potest, & à uirtutibus ei bono congruentibus, quæ sunt
 æque immortales, ad hos corruptos & fragiles deos lapsi, & studentes ijs rebus,
 quibus solum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem sibi perpetuam cum dijs
 & cum bonis corporalibus quæsierunt: quia morti corpus omne subiectum est.
 Insecuta est igitur huiusmodi religionis iniustitia & impietas, sicuti fuerat necesse.
 Desierunt enim uultus suos in cœlum tollere: sed deorsum mentes hominum de-
 pressæ, terrenis ut religioibus, sic etiam bonis inhærebant. Secutum est dissidium
 generis humani, & fraus, & nefas omne: quia spretis sempiternis atque incorru-
 ptis bonis, quæ sola debent ab homine concupisci, temporalia & breuia malue-
 runt: maiorq; ad malum hominibus fides fuit, qui prauum recto, quia præsentius
 fuerat, prætulerunt. Sic humanam uitam prioribus seculis in clarissima luce uersã
 tam, caligo & tenebræ comprehenderunt. Et quod huic prauitati cõgruens erat,
 postquam sapientia sublata est, tum demum sibi homines sapientum nomen uen-
 dicare cœperunt. Tum autem nemo sapiens uocabatur, quum omnes erant. Vti-
 namq; nomen illud publicum aliquando, quamuis ad paucos redactum, tum uitam
 suam retineret: possent enim fortasse pauci illi uel ingenio, uel autoritate, uel assi-
 duis hortamentis liberare populũ uitijs & erroribus: sed ad eò in totum sapientia
 ceciderat, ut ex ipsa nominis arrogantia, nullum eorum qui uocarentur, apparue-
 rit fuisse sapientem. Et tamen priusquam hæc philosophia quæ dicitur, esset inuen-
 ta, septem fuisse traduntur primi omnium: qui quia de rebus naturalibus quærere
 ac disputare sunt ausi, sapientes haberi, appellariq; meruerunt. O miserũ calamito-
 sumq; seculum, quo per orbem totum septem soli fuerunt, qui hominum uocabu-
 lo cicerentur. Nemo enim potest iure dici homo, nisi qui sapiens est. Sed si ceteri
 omnes præter ipsos stulti fuerunt, ne illi quidem sapientes: quia nemo sapiens esse
 uerè, iudicio stultorum potest. Adeò ab his abfuit sapientia, ut ne postea quidem
 increcente doctrina, & multis magnisq; ingenijs in id ipsum semper intentis, nõ

c potuerit perspici ueritas, & comprehendi. Nam post illorum septem sapientum gloriam incredibile est, quanto studio inquirendae ueritatis Graecia omnis exarsit. Ac primum nomen ipsum sapientiae arrogans putauerunt: seque non sapientes, sed studiosos sapientiae uocauerunt. Quo facto, & illos qui temere sapientum sibi nomen asciuerant, erroris stultitiaeque damnauerunt, & se quoque ipsos ignorantiae, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicunque rerum natura ingenijs eorum quasi manus opposuerat, ne rationem possent aliquam reddere, testificari solebant nihil se scire, nihil cernere. Vnde multo sapientiores inueniuntur, qui se aliquid ex parte uiderunt, quam illi qui sapere crediderant.

Quod ibi quaerenda est sapientia, ubi gentibus est stultitiae titulus: & quare Pythagoras & Plato literarum perscrutatores, non accesserunt ad Iudaeos. Cap. II



Vare si neque illi fuere sapientes, qui sunt appellati, neque posteriores, qui non dubitauerunt insipientiam confiteri: quid superest, nisi ut alibi sit quaerenda sapientia, quando non est, ubi quaerebatur, inuenta? Quid autem putemus fuisse causae, cur tot ingenijs, totque temporibus summo studio & labore quaesita non reperirentur, nisi quod eam philosophi extra fines suos quaesierunt? Qui quoniam peragratis & exploratis omnibus, nusquam ullam sapientiam comprehenderunt: & alicubi esse illam necesse est: apparet illic potissimum esse quaerendam, ubi stultitiae titulus apparet: cuius uelamento deus, ne arcanum sui diuini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiae & ueritatis abscondit. Vnde equidem solemus mirari, quod quum Pythagoras, & postea Plato, amore indagandae ueritatis accensi, ad Aegyptios, & Magos, & Persas usque penetrassent, ut earum gentium ritus & sacra cognoscerent (suspiciabantur enim sapientiam in religione uersari) & ad Iudaeos tamen non accesserunt, penes quos tunc solos erat, & quod facilius ire potuissent. Sed auersos esse arbitror diuina prouidentia, ne scire possent ueritatem: quia nondum fas erat alienigenis hominibus religionem dei ueri, iustitiamque cognoscere. Statuerat enim deus appropinquante ultimo tempore, ducem magnam coelitus mittere: qui eam perfido ingratoque populo ablatam, exteris gentibus reuelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar disputare, si prius ostendero sapientiam cum religione sic cohaerere, ut diuelli utrumque non possit.

Pythagoras et
Plato in Aegy-
ptum profecti.

D

Quod sapientia & religio inseparabiliter cohaerent: & quod necesse est eosdem non diuersos esse secretarios sapientiae & numinis sacerdotes: Et quare contra naturam sit colere plures deos: Et quomodo necessitate naturae oportet dominum esse unum unicuique, sic & patrem unum. Cap. III



Eorum igitur cultus in priore libro docui non habuisse sapientiam ullo modo: quia diuinum animal hominem terrenis, fragilibusque subternit. Sed quia nihil ibi differitur, quod proficiat ad mores excolendos, uitamque formandam, nec habet inquisitionem aliquam ueritatis, sed tantummodo ritum colendi: qui non officio mentis, sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa uera religio iudicanda: quia nullis iustitiae uirtutisque praeceptis erudit, efficitque meliores. Itaque philosophia, quia in illis religionem, id est summam pietatem non habet, non est uera sapientia. Nam si diuinitas, quae gubernat hunc mundum, incredibili beneficio genus hominum sustentat, & quasi paterna indulgentia fouet, uult profecto gratiam sibi referri, & honorem dari. Nec constare homini ratio pietatis potest, si caelestibus beneficijs extiterit ingratus, quod non est utique sapientis. Quoniam igitur (ut dixi) philosophia & religio deorum disiuncta sunt, & longe discreta: siquidem alij sunt professores sapientiae, per quos utique ad deos non aditur: alij religionis antistites, per quos sapere non discitur: apparet nec illam esse ueram

Philosophia
cum religione
non potest esse
coniuncta.

A ueram sapientiam, nec hanc religionē. Idcirco nec philosophia potuit ueritatem comprehendere, nec religio deorū rationem sui, qua caret, reddere. Vbi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohaeret, utrunq; uerum esse necesse est: quia & in colendo sapere debemus, id est scire quid nobis, & quomodo sit colendum: & in sapiendo colere, id est, re & actu quod scierimus, implere. Vbi ergo sapientia cum religione coniungitur? Ibi scilicet, ubi deus colitur unus, ubi uita, & actus omnis ad unum caput, & ad unam summā refertur. Deniq; ijdem sunt doctores sapientiae, qui & dei sacerdotes. Nec tamen moueat quenquam: quia saepe factum est, & fieri potest, ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium: quod quū sit, non tamen coniungitur philosophia cum religione: sed & philosophia inter sacra cessabit, & religio, quando philosophia tractabit. Illa enim religio muta est, non tantū quia mutorū est, sed quia ritus eius in manu, & in digitis eius est, & nō in corde, aut lingua, sicut nostra quæ uera est. Idcirco & in sapientia religio, & in religione sapientia est. Ergo nō potest segregari: quia sapere nihil aliud est, nisi deum uerū iustis ac pijs cultibus honorare. Multorum autē deorum cultus non esse secundum naturam, etiam hoc argumento colligi potest & cōprehēdi. Omnem deum, qui ab homine colitur, necesse est inter solennes ritus & preces patrem nuncupari, non tantū honoris gratia, sed & rationis: & quod antiquior est homine, & quod uitam, salutē, uictūq; praestat, ut pater. Itaq; & Iupiter a precantibus pater uocatur: & Saturnus, & Ianus, & Liber, & ceteri deinceps: quod Lucilius in deorum concilio irridet:

Ut nemo sit nostrūm, quin aut pater optimus diuūm:

Aut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,

B Ianus, Quirinus pater nomen dicatur ad unum.

Quod si natura nō patitur, ut sint unius hominis plures patres (ex uno enim pro creatur) ergo deos etiā multos colere cōtra naturā est, contraq; pietatē. Vnus ergo colendus est, qui potest uerus pater nominari. Idem etiam dominus sit necesse est: quia sicut potest indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus est, quia nobis multa & magna largitur. Dominus ideo, quia castigandi & puniendi habet maximā potestatem. Dominū uero eundem esse, qui sit pater, etiam iuris ciuilis ratio demōstrat. Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos dominij potestātē? Nec immeritō paterfamiliās dicitur, licet tantū filios habeat: uidelicet nomen patris cōplectitur etiam seruos, quia familiam sequitur: & nomen familiae cōplectitur etiam filios, quia pater antecedit: unde apparet eundem ipsum & patrem seruorū, & dominum filiorū. Deniq; & filius manumittitur tanquā seruus, & seruus liberatus patroni nomen accipit tanquā filius. Quod si propterea paterfamiliās nominatur, ut appareat eum duplici potestate praeditū: quia & indulgere debet, quia pater est: et coercere, quia dominus: ergo idem seruus est, qui & filius, & idem dominus qui & pater. Sicut igitur naturæ necessitate non potest esse nisi unus pater, ita nec dominus nisi unus. Quid enim faciat seruus, si multi domini diuersa imperauerint? Ergo contra rationē, contraq; naturā sunt religiones multorum deorū. Siquidē nec patres multi possunt esse, nec domini: deos autē, & patres & dominos nuncupari necesse est. Teneri ergo ueritas nō potest, ubi homo idem multis patribus dominisq; subiectus est, ubi animus in multa dispersus, huc atq; illuc diuagatur. Nec habere ullam firmitatē religio potest, quando certo & stabili domicilio caret. Cultus ergo deorū ueri esse non possunt. Eodem modo, quo matrimonium dici non potest, ubi mulier uiros multos habet, sed haec aut meretrix, aut adultera nominabitur: a qua enim pudor, castitas, fides abest, uirtute careat

Paterfamiliās.

Ce necesse est. Sic & religio deorum impudica est, & incerta: quia fide caret: quia hominos ille instabilis & incertus, caput atque originem non habet.

Quod sapientia spectat ad filios, religio ad seruos, & utriusque fons deus unus, solus, & uerus, qui ingratum abdicat filium, & fugitiuum punit seruum. Cap. IIII



Vibus rebus apparet quam inter se coniuncta sint sapientia & religio. Sapientia spectat ad filios, quae exigit amorem: Religio ad seruos, quae quidem exigit timorem. Nam sicut illi patrem diligere debent & honorare, sic hi dominum colere & uereri. Deus autem qui unus est, quoniam nam utranque personam sustinet, & patris, & domini: & amare eum debemus, quia filij sumus: & timere, quia serui. Non potest igitur nec religio a sapientia separari, nec sapientia a religione secerni: quia idem deus est, qui & diligi, & intelligi debet, quod est sapientiae: & honorari, quod est religionis. Sed sapientia praecedat, religio sequitur: quia prius est deum scire, consequens colere. Itaque in duobus nominibus una uis est, quamuis diuersa esse uideatur. Alterum enim positum est in sensu, alterum in actu: sed tamen similia sunt duobus riuus uno fonte manantibus. Fons autem sapientiae & religionis deus est: a quo hi duo riuus si aberrauerint, arescant necesse est: quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi. Sic fit, ut philosophi, & qui deos colunt, similes sint aut filijs abdicatis, aut seruis fugitiuis: quia neque illi patrem quaerunt, neque hi dominum: & sicut abdicati haereditatem patris non assequuntur, & fugitiui impunitatem, ita neque philosophi immortalitatem accipiunt, quae est regni caelestis haereditas, id est summum bonum, quod illi maxime quaerunt: neque cultores deorum poenam sempiternae mortis effugient, quae est animaduersio ueri domini aduersus fugitiuos suae maiestatis ac nominis. Deum uero esse patrem, eundemque dominum, utriusque ignorauerunt, tam cultores deorum, quam ipsi professores sapientiae: quia aut nihil colendum omnino putauerunt, aut religiones falsas approbauerunt: aut etiam si uim potestatemque summi dei intellexerunt, ut Plato, qui ait unum esse fabricatorem mundi deum: & M. Tullius, qui fatetur hominem praecleara quadam conditione a summo deo esse generatum: tamen ei debitum cultum tanquam summo patri non reddiderunt, quod erat consequens, ac necessarium. Deos autem neque patres, neque dominos esse posse, non tantum multitudo (ut supra ostendi) sed etiam ratio declarat: qua neque fictum esse ab his hominem tradit, neque deos ipsos antecedere originem hominis inuenitur: siquidem fuisse in terra homines antequam Vulcanus, & Liber, & Apollo, & ipse Iupiter nascerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Caelo patri eius assignari solet. Quod si nullus eorum qui colunt, formasse a principio, atque instituisse hominem tradit, nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest, ita ne deus quidem: ergo fas, non est uenerari eos, a quibus non sit homo generatus: quia neque a multis potest generari. Unus igitur ac solus colendus debet, qui Iouem, qui Saturnum, qui caelum ipsum terraque antecessit. Is enim necesse est hominem figurauerit, qui ante hominem caelum terraque perfecit. Solus pater uocandus est, qui creauit: solus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet uitae ac necis ueram ac perpetuam potestatem: quem qui non adorat, & insipiens seruus est, qui dominum suum aut fugiat, aut nesciat: & impius filius, qui suum uerum patrem uel oderit, uel ignoret.

Quod oracula prophetarum sollicite inspicienda sunt, quos diuinitus esse locutos rerum multo ante praedictarum conuincit euentus: Et quo tempore prophetauerit Moyses: quot annis Iosue rexerit populum: quot annis praesuerint iudices: quandiu regnauerint reges: quo tempore dominatus sit

Cyrus: quod in prophetis est sapientiae fundamentum. Cap. V



Vnc quoniam docui sapientiam, & religionem non posse diduci, superest ut de ipsa religione ac sapientia differamus. Sentio quidem quam sit difficilis de rebus

Dij originem
hominis non
antecefferunt.

A de rebus cœlestibus disputatio: sed tamē audendū est, ut illustrata ueritas pateat, multiq; ab errore atq; interitu liberent: qui eam sub uelamento stultitiæ latentem aspernant ac respuunt. Sed priusquam incipiā de deo, & operibus eius dicere, pauca mihi de prophetis ante dicenda sunt, quorū testimonijs nūc uti necesse est, quod in prioribus libris ne facerē, temperaui. Ante omnia qui ueritatē studet cōprehendere, nō modō intelligendis prophetarū uocibus animū debet intendere: sed etiam tēpora, per quæ quisq; illorū fuerit, diligentissime inquirere, ut sciat & quæ futura prædixerint, & post quot annos prædicta cōpleta sint. Nec difficultas in his colligendis est ulla. Testati enim sunt sub quo quisq; rege diuini spiritus fuerit passus instinctū. Multiq; scriptos libros de tēporibus ediderūt, initiū facientes à propheta Mose, qui Troianū bellū nongentos ferè annos antecessit. Is autē, quū per annos quadraginta populū rexisset, successorē habuit Iosuen, qui septē & uiginti annis tenuit principatū. Exinde sub iudicibus fuerūt per annos trecētos septuaginta. Tum mutato statu reges habere cœperūt, quibus imperiū tenentibus per annos quadringentos LX, usq; ad Sedechiæ regnū, oppugnati à rege Babylo nico, captiq; Iudæi diuturnū seruitium pertulerūt, donec septuagesimo post anno Cyrus maior captiuos Iudæos terris ac sedibus suis redderet: qui per idem tēpus in Persas suscepit imperiū, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare quū omnis temporū series ex Iudaicis, & ex Græcis, Romanisq; historijs colligatur, etiam singulorū prophetarū tempora colligi possunt: quorū sanè ultimus Zacharias fuit, quē cōstat sub Dario rege, secūdo anno regni eius, octauo mense cecinisse. Adeo antiquiores esse græcis scriptoribus propheta reperiunt. Quæ omnia eo profero, ut errorem suum sentiant, qui scripturā sacram coarguere nituntur, tanquā nouam, & recens fictam: ignorātes ex quo fonte sanctæ religionis origo manauerit. Quod si quis collectis perspectisq; temporibus fundamentū doctrinæ salubriter iecerit, & ueritatem penitus cōprehendet, & errorem cognita ueritate deponet.

† septingentos
Status regni
Iudæorū post
Moysem.

Quod deus creator omnium omnipotentem genuit filium, & per eum creauit uniuersa. Testes sunt Sibylla, Trismegistus, & oracula consona prophetis, & sapientissimo Solomoni. Cap. VI



Eus igitur machinator constitutorq; rerum, sicuti in secundo libro diximus, antequam præclarū hoc opus mundi adoriretur, sanctum, & incorruptibilem, & incōprehensibilem spiritum genuit, quem filium nuncuparunt. Et quamuis alios postea innumerabiles per ipsum creauisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitū diuini nominis appellatione dignatus est, patria scilicet uirtute ac maiestate pollentem. Esse autem summi dei filium, qui sit potestate maxima præditus, non tantum congruentes in unum prophetarum uoces, sed etiam Trismegisti prædicatio, & Sibyllarum uaticinia demonstrant. Hermes in eo libro qui ὁ λόγος τέλει inscribitur, his usus est uerbis: ὁ κύριος καὶ τῶ πάντων ποιητής, ὃν θεὸν καλεῖν νομίζομεν, ἐπεὶ τὸν δ' οὐ τὸρον ἐποίησε θεὸν ὄρατον καὶ αἰδιδόν, αἰδιδόν δ' ἐφημι οὐ δῆα τὸ αἰδέσθαι αὐτόν (πῶς γὰρ τοῦτου οὐκ ἐστὶ πτότερον αὐτὸς αἰδοίτο) ἀλλ' ὅτι εἰς αἰδισίμ ὑποπέμπει καὶ εἰς νῶν, ὅτι οὐ τὸν ἐποίησε πρῶτον καὶ μόνον καὶ γῆνα. καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη καὶ πληρέσατο πάντων τῶ ἀγαθῶν. ἡ γίγασέ τε καὶ παύει ἐφίλησεν ὡς ἰδίον τέκνον. Sibylla Erithræa in carminis sui principio, quod à summo deo exorsa est, filium dei ducem & imperatorem omnium his uersibus prædicat:

παντατρόφον κτίσιν ὄσις γλυκὺ πνδύμα ἀπάσι
καὶ τῶν, ἡ γητῆρα θεῶν πάντων ἐποίησε.

Et rursus in fine eiusdem carminis:

C *Αὐτὸν ἔδωκε θεὸς πῶς οἷς ἀδελφοῖσι γεραίρει.*
 Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognosci:

αὐτὸν σὺν γίνωσκε θεὸν θεῶ ἦν ἰόντα.

Videlicet & ipse est dei filius, qui per Solomonem sapientissimum regem diuino spiritu plenu locutus est. Ea subieciimus: Deus condidit me in initio suaru uiarum in opera sua ante secula. Fundauit me in principio antequam terram faceret, ante quam abyssos constitueret, priusquam prodirent fontes aquaru, ante omnes colles genuit me. Dominus fecit regiones & terras inhabitabiles sub celo. Quu pararet coelos, aderam illi, & quu secerneret suam sedem, quu super uentos faceret ualidas nubes, & quu confirmatos poneret montes sub celo, quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum disponens. Ego eram cui adgaudebat: quotidie autem iucundabar ante faciem eius, quu lataretur orbe perfecto. Idcirco autem Trismegistus *διμυργὸν τὸ θεῶ* dixit. Et Sibylla *σύμβολον* appellat, qui tanta sapientia & uirtute sit instructus à deo patre, ut consilio & manibus uteretur in fabricatione mundi.

Quod nomen filij, & angelis & hominibus sit ignotū, licet nomen habeat quod ab utrisq; adoratur: & unde dicatur Iesus, & unde Christus. Cap. VII



Ortasse quæret aliquis hoc loco, quis sit iste tam potens, tam deo charus, & quod nomen habeat, cuius prima natiuitas nō modò antecesserit mundum, uerumetiam prudentia disposuerit, uirtute cōstruxerit. Primum, scire nomen eius non cōuenit hominibus, neq; angelis quidem notum est, qui morantur in celo: sed ipsi soli, ac deo patri. Nec ante id publicabitur, ut est sanctis literis traditum, quàm dispositio dei fuerit impleta. Deinde, nec enunciari posse hominis ore, sicut docet Hermes hæc dicens: *αἰτία δὲ τὸ τοῦ αἰτίου ἢ τῆς θεοῦ ἢ ἀγγέλου ἀγαθὸ βόλησις ἢ θεοῦ προύνευλον, οὗ τὸ ὄνομα ἔδιδυαδ' ἀνθρωπίνῳ σύματι λαληθῆναι.* Et paulò post ad filiū: *ἔσι γὰρ ἡς ὦ τέκνον ἀπόρρητος λόγος σοφίας ὅσιος πῶδε τὸ μόνον κρυπτόν, ὃν εἰπέμ' ὑπερ ἀνθρώπων ἔστι.* Sed quāuis nomen eius, quod ei à principio pater summus imposuit, nullus alius præter ipsum sciat, habet tamen & inter angelos aliud uocabulum, & inter homines aliud. Iesus quippe inter homines nominatur: Nam Christus non proprium nomen est, sed nuncupatio potestatis & regni: sic enim ludæi reges suos appellabant. Sed exponenda huius nominis ratio est propter ignorantium errorem, qui eum immutata litera *χριστὸν* solent dicere. Erat ludæis antè præceptum, ut sacrum conficerent unguentum, quo perungi possent ij, qui uocabantur ad sacerdotium, uel ad regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est regiæ dignitatis assumptæ, sic illis unctio sacri unguenti nomen ac potestati regiæ cōferebat. Verū quoniam Græci ueteres *χριστὸς* dicebant ungi, quod nunc *ἀλείφειν*, sicut indicat Homericus uersus ille:

αὐτὸς δὲ δ'μωαὶ λῆσαν ἡμὶ χρίσασιν ἐλαίῳ.

ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est unctum, qui Hebraice Messias dicitur. Vnde in quibusdam Græcis scripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ sunt, *ἡλειμυλίον*, id est unguendo curatus scriptum inuenitur, *ἅπ' τὸ ἀλείφειν*. Sed tamen utrolibet nomine rex significatur: non quod ille regnū hoc terrenū fuerit adeptus, cuius capiendi nondum tempus aduenit, sed quod coeleste ac sempiternum est: de quo differemus in ultimo libro. Nunc uero de prima eius natiuitate dicamus.

Quod

Christi nomen
unde deductū.

A Quod filius bis natus est, æternaliter de patre, temporaliter de uirgine matre, sed natiuitate inexcogitabil
 & ineffabili: Et quare dicatur uerbum: & in quo ab alijs angelis differat: & quare illi non dicantur
 uerbū dei uel uerba: & quare hominis spiritus dissolubilis: & quid Dauid & Salomon prophe
 tauerint de hoc uerbo: Et quod Salomon præcesserit Troianū bellum, & quid Ioannes
 Euangelista de eodem uerbo. Cap. VIII



IN primis enim testificabimur illum bis esse natum: primū in spiritu, po
 stea in carne. Vnde apud Hieremiā ita dicitur: Priusquā te formarē in
 utero, noui te. Et item apud ipsum: Beatus qui erat antequā nasceret:
 quod nulli alijs contigit præter Christo. Qui quū esset à principio filius
 dei, regeneratus est denuo secundū carnem: quæ duplex natiuitas eius magnū in
 tulit humanis pectoribus errorē, circūfuditq; tenebras etiā ihs, qui ueræ religionis
 sacramenta retinebāt. Sed nos id planē dilucideq; monstrabimus, ut amatores sa
 pientia facilius ac diligentius instituant. Qui audit dei filiū dici, nō debet tantū ne
 fas mente cōcipere, ut existimet ex cōnubio ac permisione foeminae alicuius deū
 procreasse: quod non facit nisi animal corporale mortiq; subiectū. Deus aut quū
 solus adhuc esset, cui permiscere se potuit: aut quū esset tantæ potestatis, ut quic
 quid uellet efficeret, utiq; ad creandū societate alterius nō indigebat: nisi forte exi
 stimabimus deū, sicut Orpheus putauit, & marem esse & foeminā: quod aliter ge
 nerare nequiuert, nisi haberet uim sexus utriusq;, quasi ut ipse secū coiret, aut sine
 coitu non potuerit procreare. Sed Hermes in eadem fuit opinione, quū dicit *αὐτὸν*
πᾶρα ἑαυτοῦ καὶ τῆς γυναικὸς. Quod si ita esset, ut à prophetis pater dicit, sic etiā mater dī
 ceret. Quomodo igitur procreauit: Primū, nec sciri à quoquā possunt, nec narra
 ri opera diuina, sed tamen sanctæ literæ docent: in quibus cautū est, illum dei filiū,

B dei esse sermonē: itemq; cæteros angelos dei spiritus esse. Nam sermo est spiritus
 cum uoce aliquid significāte prolatus. Sed tamē quoniā spiritus & sermo diuersis
 partibus proferunt, siquidem spiritus naribus, ore sermo procedit, magna inter
 hunc dei filiū, cæterosq; angelos differentia est. Illi enim ex deo taciti spiritus exie
 runt, qui non ad doctrinā dei tradendam, sed ad ministeriū dei crebant. Ille uero
 quū sit et ipse spiritus, tamē cum uoce ac sono ex dei ore processit, sicut uerbū: ea
 scilicet ratione, quia uoce eius ad populum fuerat usus: id est quod ille magister
 futurus esset doctrinae dei, & cœlestis arcani ad hominē † proferēdi. Quod ipsum † *perferendū*
 primo locutus est, ut per eum ipse ad nos loqueret: & ille uocem dei ac uoluntatē
 nobis reuelaret. Meritō ergo sermo, & uerbū dei dicit: quia dominus procedentē
 de ore suo uocalem spiritū, quem non utero, sed mente cōceperat, inexcogitabili
 quadā maiestatis suæ uirtute ad effigiem, quæ proprio sensu, ac sapientia uigeat,
 cōprehēdit: & alios item spiritus in angelos figurauit. Nostri spiritus dissolubiles
 sunt: quia mortales sumus: Dei aut spiritus & uiuunt, & manent, & sentiunt: quia
 ipse immortalis est, & sensus & uitæ dator. Nostræ uoces licet auræ misceantur,
 atq; euanescant, tamen plerunq; manent literis cōprehensæ: quāto magis dei uo
 cem credendū est & manere in æternū, & sensu ac uirtute comitari, quam de deo
 patre tanquam riuus de fonte traduxit. Quod si quis miratur ex deo deum prola
 tionē uocis ac spiritus potuisse generari: si sacras uoces prophetarum cognouerit,
 desinet profectō mirari. Solomonē, patrēq; eius Dauid potētissimos reges fuisse,
 & eosdem prophetas, etiā ihs fortasse sit notum, qui diuinas literas nō attigerunt:
 quorum alter qui posterior regnauit, Troianæ urbis excidiū centū & quadragin
 ta annis antecessit. Huius pater diuinorum scriptor hymnorū in psalmo trigésimo
 secundo sic ait: Verbo dei cœli solidati sunt, & spiritu oris eius omnis uirtus eorū.
 Item rursus in psalmo quadregésimo quarto: Eructauit cor meum uerbū bonum,

Christus sermo
 & uerbum dei

Qua ætate Sa
 lomon uixerit.

c dico ego opera mea regi. Contestans uidelicet, nulli alij opera dei esse nota, nisi filio soli, qui est uerbum dei, & quem regnare in perpetuum necesse est. Item Solo mon ipsum uerbum dei esse demonstrat, cuius manibus opera ista mundi fabricata sunt: Ego, inquit, ex ore altissimi prodiui ante omnem creaturam: ego celos feci, ut oriretur lumen indeficiens, & nebula texi omnem terram. Ego in altis habitauit, & thronus meus in columna nubis. Ioannes quoque ita tradidit: In principio erat uerbum, & uerbum erat apud deum: Omnia per ipsum facta sunt, & sine ipso factum est nihil.

Quod melius à Grecis λόγος, quam à Latinis uerbum: & quid de deo senserint gentiles philosophi, Zenon & Trismegistus. Cap. IX



Ed melius Græci λόγος dicunt, quam nos uerbum, siue sermonem: λόγος enim & sermonem significat & rationem: quia ille est uox & sapientia dei. Hunc sermonem diuinum ne philosophi quidem ignorauerunt. Siquidem Zenon rerum naturam disponentem, atque opificem uniuersitatis λόγος prædicat: quem & fatum, & necessitatem rerum, & deum, & animum Iouis nuncupat: ea scilicet consuetudine, qua solent Iouem pro deo accipere. Sed nihil obstant uerba, quum sententia congruat ueritati. Est enim spiritus dei, quem ille animum nominauit: nam Trismegistus, qui ueritatem penè uniuersam nescio quo modo inuestigauit, uirtutem maiestatemque uerbi saepe descripsit: sicut declarat superius illud exemplum, quo fatetur esse ineffabilem quendam sanctumque sermonem, cuius enarratio modum hominis excedat. Dixi de natiuitate prima breuiter, ut potui: Nunc de secunda, quoniam controuersia est in ea maxima, latius differendum est, ut ueritatem scire cupientibus, lumen intelligentiam proferamus.

Trismegisti
laus.

De secunda natiuitate filij, quam prophete multo ante prædixerunt. Et quomodo eductus sit Israël ab Aegypto: & quibus ingratus beneficijs caput bouis in memoriam Apis dei Aegyptiorum figurauerit: Et quis ordo publicarum fuerit potestatum, usque ad dominum passionem. Cap. X.



In primis igitur scire oportet homines sic à principio præcessisse dispositionem summi dei, ut esset necesse appropinquante seculi termino, dei filium descendere in terram, ut constitueret deo templum, doceretque iustitiam: Veruntamen non in uirtute angeli, aut potestate cælesti, sed in figura hominis & conditione mortali: ut quum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum, mortemque susciperet: ut ea quoque per uirtutem domita resurgeret, & homini quem induerat, quem gerebat, & spem uincendæ mortis afferret, & ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositionem ne quis ignoret, docebimus prædicta esse omnia, quæ in Christo uidemus esse completa. Nemo asseuerationi nostræ fidem commodet, nisi ostendero prophetas ante multam temporum seriem prædicasse, fore ut aliquando filius dei nasceretur sicut homo, & mirabilia faceret, & cultum dei per totam terram seminaret: et postremo patibulo figeretur, & tertia die resurgeret. Quæ omnia quum probauero eorum temporum literis, qui deum suum mortali corpore utentem uiolauerunt: quid aliud obstabit, quo minus ueram sapientiam clarum sit in hac sola religione uersari? Nunc à principio totius sacramenti origo narranda est. Maiores nostri, qui erant principes Hebræorum, quum sterilitate atque inopia laborarent, transierunt in Aegyptum rei frumentariæ gratia: ibique diutius commorantes, quum intolerabili seruitutis iugo premerentur, tum misertus eorum deus, eduxit eos, ac liberauit de manu regis Aegyptiorum, post annos trecentos triginta, duce Moyse, per quem postea illis lex à deo data est: in qua educatione ostendit uirtutem suam maiestatis deus. Traiecit enim populum medio mari rubro, præcedente angelo atque scindente aquam, ut populus per siccam gradi posset, quem uerius (ut ait poeta)

Miracula Dei
per Moysen.

Curuata

A Curuata in montis faciem circumstetit unda.

Qua re audita, tyrannus Aegyptiorum cum magna suorum manu insecutus est, & mare adhuc patens temere ingressus, coeuntibus aquis cum exercitu deletus est. Hebraei uero egressi, in solitudine multa mirabilia uiderunt. Nam quum sitim paterentur, ictu uirgæ rupe percussa, prosiliit fons aquæ, populumq; recreauit.

Quo rursus esuriente, coelestis alimentum pluuia descendit: quinetiam coturnices in castra eorum uentus induxit, ut non modo pane coelesti, sed etiam instructioribus epulis saturarentur. Pro his tam diuinis beneficijs honorem deo non reddiderunt: sed depulsa iam seruitute, iam siti fameq; deposita, in luxuriam prolapsi, ad profanos Aegyptiorum ritus, animos transtulerunt. Quum enim Moyse dux eorum ascendisset in montem, atq; ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bouis, quem uocant ipsi Apin, quod eos signo praeceperet, figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus deus, impium & ingratum populum pro merito poenis grauib; affecit: & legi quam per Moysen dederat, subiugauit. Postea uero quum in deserta quadam parte Syriae coesedissent, amiserunt uetus nomen Hebraei. Et quoniam princeps eorum examinis Iudas erat, Iudaei sunt appellati: & terra quam incoluere, Iudaea. Et primo quidem non dominio regum subiecti fuerunt, sed populo ac legi ciuiles iudices praesidebant: non tamen in annum constituti sunt, sicut Romani consules, sed perpetua iurisdictione subnixi. Tum sublato iudicum nomine, potestas regalis inducitur. Verum regimen eorum iudicibus tenentibus, prauas religiones saepe susceperant: atq; offensus ab his deus, toties alienigenis subiugabat, donec rursus poenitentia populi mitigatus, liberaret eos seruitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta uexati, postremo capti, abductiq; Babylonem, poenas impietatis suae graui seruitio pependerunt, donec Cyrus ueniret in regnum, qui statim Iudaeos restituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberij Caesaris: cuius anno quindecimo, id est duobus geminis consulibus, ante diem septimam Calendarum Aprilium Iudaei Christum cruci affixerunt. Hic rerum exitus, hic ordo in arcanis sanctarum litterarum continetur. Sed prius ostendam qua de causa in terram uenerat Christus, ut fundamentum diuinae religionis, & ratio clarescat.

† eorum signa

† decimum
Quo tempore
Christus sit
crucifixus.

Qua fuerit causa incarnationis Christi.

Cap. XI



Vum saepe Iudaei praecipis salutaribus repugnarent, atq; a diuina lege desciscerent, aberrantes ad impios cultus deorum, quum deus iustos & electos sancto spiritu implebat, prophetas in media plebe constituens, per quos peccata ingrati populi uerbis minacibus increparet, & nihilominus ad poenitentiam sceleris agendam hortaretur: quam nisi egissent atq; abiectis uanitatibus ad deum suum redissent, fore ut testamentum suum mutaret: id est, haereditatem uitae immortalis ad exteris conuerteret nationes, aliumq; sibi populum fideliorē ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpati, non modo uerba eorum respuerunt, sed quod sibi peccata exprobarentur, offensi, eos ipsos exquisitis cruciatibus necauerunt: quae omnia diuinae litterae signata conseruant. Dicit enim propheta Hieremias: Misi ad uos seruos meos, prophetas ante lucem mittebam, & non audiebatis me, neq; intendebatis auribus uestris, quum dicerem uobis: Conuertat unusquisq; a uia sua mala, & a nequissimis affectionibus uestris: et habitabit in terra ista, quam dedi uobis & patribus uestris a seculo usq; in seculum. Nolite ambulare post deos alienos, ut seruiatis eis, & ne incitetis me in operibus manuum uestrarum, ad disperdendos uos. Hefdras autem propheta, qui fuit eiusdem Cyri temporibus, a quo Iudaei sunt restituti, sic loquitur: Desciuerunt a te, & abie-

cerunt legem tuam post cor suum, & prophetas tuos interfecerunt, qui obtestabantur eos, ut reuerterent ad te. Item Helias in libro βασιλειῶν tertio: Aemulans æmulatus sum domino deo omnipotenti: quia dereliquerunt te filij Israël, & altaria tua demolierunt, & prophetas tuos interfecerunt gladio, & remansi ego solitarius, & quærunt animam meam auferre à me. Propter has illorum impietates abdicauit eos in perpetuum: itaq; desijt prophetas mittere ad eos. Sed illum filiū suū primogenitum, illum opificem rerum & consiliatorem suum labi iussit è caelo, ut religionē sanctam dei transferret ad gentes, id est ad eos qui deum ignorabant: doceretq; iustitiam, quam perfidus populus abiecerat, quod iam pridem annunciauerat se esse facturū. Sic Malachias indicat, dicens: Non est mihi uoluntas circa uos, dicit dominus, & sacrificium acceptum non habeo ex manibus uestris: quoniam à solis ortu usq; ad occasum clarificabit nomen meum apud gentes. Item Dauid in psalmo XVII, Constitues me in caput gentium: populus quem non cognoui, seruiet mihi. Esaias quoq; sic loquitur: Venio colligere omnes gentes, & linguas: & uenient, & uidebunt claritatem meam, & mittam super eos lignum. Et mittam ex his conseruatos in gentes, quæ longe sunt, quæ nō audierunt gloriam meam, & nunciabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur deus metatorem templi sui mittere in terram, noluit eum in potestate & claritate cœlesti mittere, ut ingratus in deum populus in errorem maximum induceret, ac pœnas pro facinoribus suis lueret: qui dominum ac deum suum non recepisset, quod olim propheta cecinerant sic esse facturum. Esaias enim quem ipsi ludæi serra confectum crudelissimi me necauerūt, ita dicit: Audi cœlum, & percipe auribus terra: quoniam dominus locutus est: filios genui & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me: agnouit bos possessorem suum, & asinus præsepium domini sui: Israël autem me nō cognouit, & populus meus me nō intellexit. Hieremias quoq; similiter ait: Cognouit tempus suū turtur, & hirundo, & ruris passeret custodierunt tempora introitus sui, populus autem meus non cognouit iudicium domini. Quomodo dicitis sapientes sumus, & lex domini nobiscum est: In cassum facta est metatura, falsi scribæ, & cōfusi sunt: sapientes trepidauerunt, & capti sunt: quoniam uerbum domini reprobauerunt. Ergo (ut cœperam dicere) quum statuisset deus doctorem uirtutis mittere ad homines, renasci eum denuo in carne præcepit, & ipsi homini similem fieri: cui dux, & comes, & magister esset futurus. Sed tamen quoniam clemens est & pius erga suos deus, ad eos ipsos eum misit, quos oderat, ne illis in perpetuum salutis uiam clauderet: sed daret his liberam facultatem sequendi deum, ut & præmiū uitæ adipiscerentur, si eum secuti fuissent, quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt: & culpa sua in pœnam mortis incurrerent, si regem suum repudiaissent. Apud illos igitur, & ex eorū semine regenerari eum iussit, ne si fuisset alienigena, iustam posset excusationem de lege prætere, quod eum non suscepissent: simul ut nulla omnino gens esset in terra, cui spes immortalitatis negaretur.

De conceptu & partu uirginis prædicto à prophetis. De passione, resurrectione, & ascensione, & iudicio. Cap. XII



Descendens itaq; de cœlo spiritus ille dei, sanctam uirginem, cuius utero se insinuaret, elegit. At illa diuino spiritu hausto repleta concepit, & sine ullo attacku uiri repente uirginalis uterus intumuit. Quod si animalia quædã uento & aura concipere solere, omnibus notum est, cur quisquã mirum putet, quum spiritu dei, cui est facile quicquid uelit, grauatum esse uirginem dicimus: Quod sanè incredibile posset uideri, nisi hoc futurū multa ante secula propheta cecinissent. Solomon sic ait: Infirmatus est uterus uirginis, &

Esaiæ obitus
salamitofus.

A nis, & accepit foetum, & grauata est, & facta est in multa miseratione mater uirgo. Item propheta Esaias, cuius uerba sunt haec: Propter hoc dabit deus ipse signu: Ecce uirgo concipiet in utero, & pariet filiu, & uocabitur nomen eius Emanuel. Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista ludaei, qui eum negauerunt: si quis nos hac fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potissimum sumat. Satis firmum testimonium est ad probandam ueritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Emanuel nunquam uocatus est, sed Iesus, qui latine dicitur salutaris, siue saluator, quia cunctis gentibus salutifer uenit. Sed propheta declarauit hoc nome: quod deus ad homines in carne uenturus esset. Emanuel autem significat nobiscum deus, scilicet quia illo per uirginem nato, confiteri homines oportebat, deum secum esse, id est in terra & in carne mortali. Vnde Dauid in psalmo octogesimoquarto: Veritas, inquit de terra orta est: quia deus, in quo ueritas est, terrenu corpus accepit, ut terrenis uiam salutis aperiret. Item Esaias ipse: Ipsi autem non crediderunt, & exacerba uerunt spiritum sanctum. Et conuersus est eis ad inimicitiam: Et ipse expugnauit & recordatus est dieru seculi, quia suscitauit de terra pastore ouium. Quis autem futurus esset ille pastor, declarauit alio loco, dicens: Exultent caeli desuper, & nubes induant iustitiam: aperiatu terra, & pullulet saluatorem. Ego enim dominus deus creauit eum. Saluator uero est (ut supra diximus) Iesus. Sed alio loco idem propheta sic praedicauit: Ecce natus est nobis puer, & datus est nobis filius, cuius imperiu super humeros eius: & uocatum est nomen eius magni consilij nuncius. Idcirco missus est a deo patre, ut uniuersis gentibus, quae sub caelo sunt, singularis & ueri dei sanctum mysterium reuelaret ablatum perfido populo, qui aduersus deum saepe deliquit. Daniel quoque similia praelocutus est: Videbam, inquit, in uisu noctis, & ecce in nubibus caeli ut filius hominis ueniens, & usque ad uetustum dieru peruenit. Et qui assistebant obtulerunt eum, & datum est ei regnum, & honor, & imperium: & omnis populus, tribus, linguae seruient ei: & potestas eius aeterna, quae nunquam transibit: & regnum eius, quod non corrumpetur. Quomodo igitur ludaei & confitentur & sperant Christu dei: qui hunc idcirco reprobrauerunt, quia ex homine natus est. Nam quum ita sit a deo constitutum, ut idem Christus bis ueniat in terra: semel, ut unum deum gentibus nunciet: deinde, rursus ut regnet, quomodo in secundum eius aduentum credunt, qui in primum non crediderunt? Atque propheta utrosque aduentus eius paucis uerbis comprehendit. Ecce, inquit, in nubibus caeli ut filius hominis ueniens: Non dixit, ut filius dei, sed filius hominis: ut ostenderet, quod carne indui deberet in terra, ut suscepta hominis figura & conditione mortali, doceret homines iustitiam. Et quum mandatis dei functus, ueritate gentibus reuelasset, multare etiam morte, ut inferos etiam uinceret ac resignaret, atque demum resurgens ad patrem proficisceretur in nube sublatus. Adiecit enim propheta, & ait: usque ad antiquum dierum peruenit, & oblatu est ei. Antiquum dierum appellauit summum deum, cuius aetas & origo non potest comprehendere, quia solus a seculis fuit, & erit semper in secula. Christum autem post passionem & resurrectionem ascensurum esse ad deum patrem, Dauid in psalmo centesimonono contestatus est his uerbis: Dixit dominus domino meo, sede a dextris meis, quoad usque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum. Qui propheta, quum rex esset, quem appellare dominum suum posset, qui sederet ad dextram dei, nisi Christum filium dei, qui est rex regum, & dominus dominorum: Quod Esaias apertius ostendit, dicens: Sic dicit dominus deus Christo domino meo, cuius tenui dextram: obedire ante eum gentes faciam, & fortitudinem regum dirumpam. Aperiam ante illum portas, & ciuitates non cludentur. Ego anteibo, & montes deplanabo,

Testimonia
incarnationis
Christi.

Ascensionis
Christi testi
monia.

C & fores æreas conterā, & seras ferreas cōfringam. Et dabo tibi thesauros abscondi-
tos, inuisibiles: ut scias quia ego sum dominus deus, qui uoco nomen tuum, deus
Israël. Deniq; ob uirtutē & fidem, quam deo exhibuit in terra, datum est ei regnū,
& honor, & imperiū: & omnes populi, tribus, linguæ seruient ei: & potestas eius
æterna, quæ nunquam transibit, & regnum eius nō corrumpetur. Quod quidem
duobus modis intelligitur, quia & nunc habet perpetuā potestatē, quum omnes
gentes, & omnes linguæ nomen eius uenerantur, maiestātē cōfitentur, doctrinam
sequuntur, uirtutem imitantur: habet imperiū, habet honorem, quum omnes tri-
bus terræ præceptis eius obtemperant: & idem postea quum rursus aduenerit in
potestate ac claritate, ut omnem animā iudicet, & iustos ad uitam restituat, tunc ue-
rē totius terræ regimen obtinebit. Tunc sublato de rebus humanis omni malo,
aureum seculum (ut poëtæ uocāt) id est iustum ac pacificum tempus orietur. Sed
hæc uberius in ultimo libro differemus, quū de secūdo aduentu loquemur: nunc
de primo, ut cœpimus, explicemus.

Quod filius à patre est secundum deitatem: & quod geminæ substantiæ esse conuincitur ex operi-
bus proprijs, tum ex oraculis prophetarum, & etiam Apollinis Milesij testimonio: &
quare nec ad Solomonem, nec ad alium quàm ad Christum referri
possunt uaticinia prophetarum. Cap. XIII



Vmmus igitur deus ac parens omniū, quum religionem suam trans-
ferre uoluisset, doctorem iustitiæ misit e cœlo, ut nouis cultoribus no-
uam legem in eo, uel per eum daret. Non sicut antè fecerat, per homi-
nem, sed tamen nasci eum uoluit tanquam hominē, ut per omnia sum-
mo patri similis existeret. Ipse enim deus pater, & origo, & principiū rerum, quo-
niam & parentibus caret, ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ à Trismegisto uerissime nomina-
tur, quod ex nullo sit procreatus. Idcirco etiam filium bis nasci oportuit, ut ipse fie-
ret ἀπάτωρ atq; ἀμήτωρ. In prima enim natiuitate spiritali ἀμήτωρ fuit, quia sine offi-
cio matris à solo deo patre progeneratus est. In secunda uero carnali ἀπάτωρ fuit:
quoniam sine patris officio uirginali utero procreatus est, ut mediā inter deum
& hominem substantiam gerens, nostram hanc fragilem imbecillēmq; naturam,
quasi manu ad immortalitatem posset educere, factus est dei filius per spiritum, &
hominis per carnem, id est & deus & homo. Dei uirtus in eo ex operibus, quæ fe-
cit, apparuit: fragilitas hominis ex passione, quā pertulit: quā cur susceperit, paulò
post docebo. Interim & deū fuisse, & hominē ex utroq; genere permistū prophe-
tis uaticinantibus discimus. Esaias deum fuisse testat̄ his uerbis: Fatigata est Aegy-
ptus, & negociatio Aethiopū & Saba: uiri alti ad te transgredient̄, & tui erunt ser-
ui, & post te ambulabūt, uincti cōpedibus, & adorabunt, & te precabuntur: quo-
niam in te deus est, & non est alius deus præter te. Tu enim deus es, & nescieba-
mus, deus Israël saluator. Cōfundentur & reuerbunt̄ omnes qui aduersant̄ tibi,
& cadent in confusionem. Item propheta Hieremias sic ait: Hic deus noster, & nō
deputabitur alius absq; illo, qui inuenit omnē uiam prudentiæ, & dedit eam Iacob
puero suo, & Israël dilecto sibi. Post hæc in terris uisus est, & cum hominibus uer-
satus est. Item Dauid in psalmo quadagesimoquarto: Thronus tuus deus in secu-
la seculorū, uirga æquitatis, uirga regni tui. Dilexisti iustitiam, & odio habuisti in-
iustitiam: propterea unxit te deus, deus tuus oleo exultationis. Quo uerbo & no-
men ostendit: siquidem (ut suprā docui) ab unctione appellatus est Christus. De-
inde hominem fuisse eundem Hieremias docet, dicēs: Et homo est, & quis cogno-
uit eum? Item Esaias: Et mittet eis deus hominem, & saluabit eos, iudicans sanabit
eos. Sed & Moyses in Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Iacob, & exurget ho-

De Christi hu-
manitate testi-
monia.

A mo ex Israël. Propterea Milesius Apollo consultus, utrum ne deus, an homo fuerit, hoc modo respondit græce:

θνητός ἐν κατὰ σάρκα, σοφὸς τερατῶδεσι ἔργοις.
ἀλλ' ὑπὸ χαλδαίων κριτῶν ὄπλοις συλληφείς,
γόμοις καὶ σκολόπεισι πικρὴν ἀνέτλησε τελευτήν.

Apollinis de
Christo rea
sponsum.

Primo quidem uersu uerum dixit, sed argute consultorem sefellit, sacramentū ueritatis penitus nescientē. Videtur enim negasse illum deum: sed quum fatetur secundum carnem fuisse mortalem, quod nos etiam prædicamus, cōsequens est, ut secundū spiritū deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat necesse carnis facere mentionē, quum satis esset dicere, fuisse mortalem? Sed † ueritatē prorsus negare non potuit, quemadmodum res se haberet, sicut illud, quod ait fuisse sapientem. Quid ad hoc Apollo respondes? Si sapiens est, ergo doctrina eius sapientia est, nec ulla alia: & sapientes qui sequunt, nec ulli alij. Cur igitur uulgò pro stultis, & uanis, & ineptis habemur, qui sectamur magistrū, etiam ipsorum deorū confessione sapientem? Nam quod ait portentifica illum opera fecisse, quo maxime diuinitatis fidem meruit, assentiri nobis iam uidet, quū dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen, & ad dæmoniacas fraudes redit. Quū enim uerum necessitate dixisset, iam deorū ac sui proditor uidebat: nisi quod ab eo ueritas extorserat, mendacio fallente celasset. Ait ergo illum fecisse opera miranda, uerū nō diuina uirtute, sed magica. Quid mirum, si hoc Apollo ueritatē ignorantibus persuasit, quū ludæi quoque cultores (ut uidebant) summi dei idem putauerint: quum ante oculos eorū quotidie fierent illa miracula, nec tamen tantarū uirtutum cōtemplatione impelli potuerūt, ut deum crederent quem uidebant. Propterea Dauid, quem inter ceteros prophetas uel maxime legunt, in psalmo uigesimo sic eos damnat: Redde illis retributionē eorum, quoniam non intellexerūt opera domini. Ex huius ipsius domo Christum generatū iri secundum carnem, & ipse Dauid, & alij prophetæ annunciauerunt. Apud Esaiam ita scriptū est: Et erit in die illa radix Iesse: & qui exurget principari in nationes, in eum gentes sperabūt, & erit requies eius in honore. Et alio loco: Exiet uirga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet, & requiescet super eum spiritus dei, spiritus sapientiæ & intellectus, spiritus consilij & fortitudinis, spiritus pietatis, & implebit illum spiritus timoris dei. Iesse autem fuit pater Dauid, ex cuius radice ascensurū esse florem prælocutus est, eum scilicet, de quo Sibylla dicit:

ἀνθήσει δ' ἀπὸ καθαρῶν

Item in βασιλειῶν libro secundo: Propheta Nathan missus est ad Dauid uolentem deo templum fabricare, & fuit uerbū domini ad Nathan dicens: Vade, & dic seruo meo Dauid, hæc dicit dominus omnipotens: Non tu ædificabis mihi domū ad inhabitandum: sed quum impleti fuerint dies tui, & dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, & parabo semen eius. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo, & erigam thronum eius usque in seculum, & ego ero ei in patrem, & ipse erit mihi in filium, & fidem cōsequetur domus eius, & regnum eius usque in seculū. Sed hæc ut ludæi non intelligerent, illa fuit causa, quod Solomon filius Dauid deo templum ædificauit, & ciuitatē, quam de suo nomine Hierosolyma nuncupauit. Itaque ad ipsum quæ à propheta dicta sunt, retulerunt. Solomon autem ab ipso patre imperij regimē accepit. Prophetæ uero de eo loquebātur, qui tum nasceretur, postquā Dauid cum patribus suis requieuisset. Præterea Solomonis imperium perpetuū non fuit, annis enim quadraginta regnauit. Deinde quod nunquam filius dei dictus sit, sed filius Dauid: & domus, quam ædificauit, nō est fidem cōsecuta, sicut ecclesia, quæ est uerum templum dei: quod nō in parietibus est, sed

† ueritate
pressus

† regnum

C in fide ac corde hominum, qui credunt in eum, ac uocantur fideles. Illud uero Solomonium templum, quia manufactum est, manu cecidit. Denique pater eius in psalmo centesimo uigesimo septimo de operibus filij sui prophetauit hoc modo: Si dominus non edificauerit domum, sine causa laborant qui edificant eam. Si dominus non custodierit ciuitatem, sine causa uigilant qui custodiunt eam.

De aeterno Christi sacerdotio, quod prophetae, sicut et caetera, praedixerunt: sic exprimentes Iesum Christum, ut oracula, nec ad filium Naue, nec ad filium Iosedech ualeant retorqueri: et de uijs quas docuit Christus, qui nunquam suum honorem quae suum, sed patris. Cap. XIII



Quibus ex rebus apparet, prophetas omnes denunciasse de Christo, fore aliquando, ut ex genere Dauid corporaliter natus constitueret aeternum templum deo, quod appellatur ecclesia: et uniuersas gentes ad religionem ueram dei conuocaret. Haec domus fidelis, hoc immortale templum: in quo si quis non sacrificauerit, immortalitatis praemium non habebit. Cuius templi et magni, et aeterni, quonia Christus fabricator fuit, idem necesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum. Nec potest nisi per eum, qui constituit templum, ad aditum templi, et ad conspectum dei perueniri. Dauid in psalmo centesimo nono id ipsum docet, dicens: Ante luciferum genui te. Iurauit dominus, et non poenitebit eum. Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech. Item in βασιλειῶν libro primo: Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quae sunt in corde meo, faciat: et edificabo ei domum fidelem, et transibit in conspectu meo omnibus diebus. Quis autem futurus esset, cui deus aeternum sacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine posito apertissime docuit: sic enim dixit: Et ostendit mihi dominus deus Iesum sacerdotem magnum stantem ante faciem angeli domini: et diabolus stabat ad dextram ipsius, ut aduersaret ei. Et dixit dominus ad diabolum: Imperet tibi dominus uitae, qui elegit Hierusalem: et ecce titio eiectus ab igne, et Iesus erat indutus uestimentis sordidis, et stabat ante faciem angeli, et respondit, et dixit ad circumstantes ante faciem eius: Ferte uestimenta sordida ab eo, et induite eum tunica talari, et ponite cydarim mundam super caput ipsius. Et cooperuerunt eum uestimento, et imposuerunt cydarim mundam super caput ipsius: et angelus domini stabat, et testificabatur ad Iesum, dicens: Haec dicit dominus omnipotens, si in uijs meis ambulaueris, et praeccepta mea seruaueris, tu iudicabis domum meam, et dabo tibi qui conuersentur in medio horum circumstantium. Audi itaque Iesu sacerdos magne. Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Iudaeos arbitretur, qui quum haec legerent et audirent, nefandas manus suas deo suo intulerunt? Atqui ab eo tempore quo Zacharias fuit, usque ad annum quintumdecimum imperij Tiberij Caesaris, quo Christus crucifixus est, anni quingenti numerantur: siquidem Darij et Alexandri adoleuit aetate, qui fuerunt non multo post, quam Tarquinius Superbus exactus est: sed illi rursus eodem modo falsi deceptique sunt, putantes haec de Iesu esse dicta filio Naue, qui successor fuit Moyse: aut de sacerdote Iesu filio Iosedech, in quos nihil congruit eorum, quae propheta narrauit. Non enim sordidati illi unquam fuerunt, quum alter eorum princeps potentissimus fuerit, alter sacerdos: aut perpeffi sunt aliquid aduersi, ut tanquam titio eiectus ex igne putarentur: aut aliquando in conspectu dei et angelorum steterunt: aut propheta de praeteritis loquebatur potius quam de futuris. Locutus est igitur de Iesu filio dei, ut ostenderet eum primo in humanitate et carne esse uenturum: haec enim est uestis sordida: ut pararet templum deo, et sicut titio igni combureretur, id est ab hominibus cruciamenta perferret, et ad ultimum extingueretur. Titionem enim uulgus appellat extractum foco torrem semiustum extinctum. Quomodo autem, et cum quibus mandatis a deo mitteretur in terram, declarauit spiritus

A Spiritus dei per prophetā, docens futurū, ut quum uoluntatem summi patris fideliter & constanter impleſſet, acciperet iudiciū atq; imperiū sempiternū. Si in uis meis, inquit, ambulaueris, & præcepta mea seruaeris, tu iudicabis domū meam. Quæ fuerint uia dei, & quæ præcepta eius, nec ambiguū, nec obscurū est. Deus enim quum uideret malitiā, & falsorū deorū cultus per orbem terræ inualuisse, ut iam nomē eius ex hominū memoria fuisset penē sublatū (siquidē Iudæi quoq; quibus solis arcanū dei creditū fuerat, relicto deo uiuo ad colenda figmenta irretiti dæmonū fraudibus aberrassent, nec increpiti per prophetas reuerti ad deū uellent) filiū suū principē angelorū legauit ad homines, ut eos conuerteret ab impijs & uanis cultibus, ad cognoscēdum & colendū uerum deum: item ut eorū mentes à stultitiā ad sapientiā, ab iniquitate ad iustitiæ opera traduceret. Hæ sunt uia dei, in quibus ambulare eum præcepit: hæc præcepta, quæ seruanda mandauit. Ille uero exhibuit deo fidem: docuit enim quod unus deus sit, eumq; solum coli oportere: nec unq; se deū esse dixit, quia nō seruasset fidem, si missus, ut deos tolleret, & unū assereret, induceret aliū præter unū. Hoc erat non de uno deo facere præconiū, nec eius qui miserat, sed suū propriū negociū gerere, ac se ab eo quem illustratus uenerat, separare. Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus asumpsit, ut mandata mittentis impleret, & sacerdotis perpetui dignitatem, & regis summi honorem, & iudicis potestatem, & dei nomen accepit.

Cum quibus
mandatis Christi
fuerit missus
in terram.

De baptismo Christi, & miraculis, quæ gessit in carne ante passionem: quæ non modò à prophetis prænunciata sunt, sed etiam uaticinio Sibyllarum, sicut Cicero & Varro testantur: sed oracula ante Christi aduentum non potuerunt intelligi. Cap. XV

B  Vonā de secunda natiuitate diximus, qua se hominibus in carne monstrauit: ueniamus ad illa opera mirāda, quæ quum essent uirtutis cœlestis indicia, magum Iudæi putauerūt. Quum primum cœpit adulescere, tinctus est à Ioanne propheta in Iordane flumine: ut lauacro spiritali peccata non sua, quæ utique non habebat, sed carnis quam gerebat, aboleret: ut quemadmodū Iudæos suscepta circūcisione, sic etiā gentes baptismo, id est purificationis perfusione saluaret. Tunc uox de cœlo audita est: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Quæ uox apud Dauid prædicta inuenit: & descendit super eum spiritus dei formatus in specie columbæ cādidæ. Exinde maximas uirtutes cœpit operari, nō præstigijs magicis, quæ nihil ueri ac solidi ostentant: sed uia ac potestate cœlesti, quæ & iam pridem prophetis nūciantibus canebant. Quæ opera tam multa sunt, ut unus liber ad implenda omnia fati nō sit. Enumerabo igitur illa breuiter & generatim, sine ulla personarū ac locorū designatione: ut ad exponendā passionis eius crucisq; rationē possim peruenire, quò iandudū festinat oratio. Virtutes eius fuerunt, quas Apollo portentificas appellauit, quod quācunq; iter faciebat, ægros ac debiles, & omni morborū genere laborātes, uno uerbo, unoq; momento reddebat incolumes: adeò ut mēbris omnibus capti, receptis repente uiribus, roborati ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerāt paulò ante delati. Claudis uero ac pedum uitio afflictis, nō modo gradiendī, sed etiam currendi dabat facultatem: Tunc quorum cæca lumina in altissimis tenebris erant, eorū oculos in pristinum restituebat aspectum: Multorum quoq; linguas in eloquium sermonemq; soluebat: Item surdorum patefactis auribus insinuabat auditum: pollutos ac asperfos maculis repurgabat. Et hæc omnia non manibus aut aliqua medela, sed uerbo ac iussione faciebat, sicut etiam Sibylla prædixerat:

Virtutes
Christi.

Ἐνώτα λόγῳ πράττω, πᾶσέν τε νόσον θεραπεύω.

Nec utiq; mirū, quod uerbo faciebat mirabilia: quum ipse esset dei uerbū, cœlesti

C uirtute ac potestate subnixum. Nec satis fuit quod uires imbecillibus redderet, quod debilibus integritate, quod agris & languentibus sanitatem, nisi etiam mortuos suscitaret, uelut e somno solutos, ad uitamque reuocaret. Quae uidentes tunc Iudaei, daemoniaca potentia fieri arguebant: quum omnia sic futura, ut facta sunt, arcanae illorum literae continerent. Legebant quippe tum aliorum prophetarum, tum Esaiam uerba, dicentis: Cōfortamini manus resolutae, & genua debilia cōsolamini. Qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metuere, dominus noster iudiciū retribuet, ipse ueniet & saluos faciet nos. Tunc aperientur oculi caecorum, & aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut ceruus, & plana erit lingua mutorum, quia rupta est in deserto aqua, & riuus in terra sitienti. Sed & Sibylla eadem cecinit his uersibus:

- νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται,
καὶ χωλῶν δρόμος ἔσ' ὠκύς, καὶ κωφῶς ἀκρόσει,
καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' ἢ λαλίοντες.

Ob has eius uirtutes & opera diuina, cum magna illum multitudo sequeretur, uel debiliū, uel aegrotorum, uel eorum qui curandos suos offerre cupiebant, ascendit in montem quendam desertum, ut ibi adoraret: ubi quum triduo moraretur, ac fame populus laboraret, uocauit discipulos, quaerens quantos secum cibos gestarent. At illi quinque panes & duos pisces in pera se habere dixerunt. Afferi ea iussit, ac multitudinem per quinquagenos distributam discubere. Quod quum discipuli facerent, frangebatur ipse panem minutatim, carnemque piscium comminuebat, & utraque in manibus eius augebantur: Et quum apponi illa populo discipulis imperasset, saturata sunt quinque millia hominum: & insuper duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. Quid aut dici aut fieri potest mirabilius? At id Sibylla futurum cecinerat olim his uerbis:

D Εἰν ἄρτις ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύεσι δοιοῖσιν
ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορῖας,
καὶ τὰ πόδιος δύνοντα λαβῶν μετὰ κλάσματα πάντα
δῶδεκα πληρώσει κορῖνος εἰς ἐλπίδα πολλῶν.

Christus super
aquam gradens

Quaero, quid hic potuerit ars magica moliri, cuius peritia ad nihil aliud, quam ad circūscribendos oculos ualet? Item secessurus orandi gratia, sicut solebat in montem, praecipit discipulis ut nauiculam sumerent, seque praecederent. At illi urgente iam uespere profecti, contrario uento laborare coeperunt. Quumque iam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingressus, consecutus est eos tanquam in solido gradens: non ut poetae Orionem mentiuntur in pelago incedentem, qui demersa corporis parte, humero supereminet undas. Et rursus quum obdormiuisset in nauis, & uentus usque ad extremum periculum sauire coepisset, excitatus e somno silere protinus uentum iussit, & fluctus qui maximi ferebantur, conuiuiscere: statimque sub uerbo eius, tranquillitas insecuta est. Mentuntur fortasse literae sanctae, docentes tantam fuisse in eo potestatem, ut imperio suo cogeret uentos obsequi, maria seruire, morbos cedere, inferos obedire. Quid quod eadem Sibyllae carminibus suis ante docuerunt? quarum una, cuius supra fecimus mentionem, sic ait:

Τὸς ἀνέμους πάύσει τε λόγῳ, σρώσει δὲ θάλασσαν
μαινομένην ποσὶν ἐρήνης πίσει τε πατήσας.

Et rursus alia, quae dicit:

Κύματα περὶ δύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
ζήσει τε θνήσκοντας, ἀπώσεται ἀλγέα πολλοῖς,
ἐκ δὲ μιᾶς πηγῆς ἄρτο κόρη ἔσεται ἀνδρῶν.

His testimonijs quidam reuicti solent eò cōfugere, ut aiant, non illa esse carmina Sibyllina, sed à nostris ficta atque composita. Quod profectò non putabit qui Cicero
nem

A nem Varronemq̄ legerit, aliosq̄ ueteres: qui Erythraā Sibyllam, cæterasq̄ commemorant: ex quarū libris ista exempla proferimus: qui autores obierūt antequā Christus secundum carnem nasceretur. Verū non dubito, quin illa carmina prioribus tēporibus pro deliramento sint habita, quū ea nemo intelligeret. Denunciabant enim monstrosa quædā miracula, quorū nec ratio, nec tempus, nec autor designabatur. Deniq̄ Erythraa fore ait, ut diceretur insana & mendax. Ait enim:

- φήσσι σιβύλλω

μαινομένη, ἡ δὲ Ἰσραὴλ, ἐπὶ αὐτῆς ἔρχεται ἅπαντα,

τὴν ἰκα μὲ μνήμω ποιήσετε, καὶ κέτι μὲ ἴδεις

μαινομένη φήσει με θεῶ μεγάλοι προφῆται.

Latuerunt igitur multis seculis, postea uero animaduersa sunt, quæ Christi natiuitas & passio patefecit arcana: sicut etiam uoces prophetarū, quæ quum per annos mille quingentos, uel eo amplius, lectæ fuissent à populo Iudæorū, nec tamen intellectæ sunt, nisi postquam illas Christus & uerbo & operibus interpretatus est. Illum enim prophetae annunciauerunt, nec ullo modo poterant quæ illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent uniuersa completa.

De passione Christi, quæ Iudæis est scandalo, & stultitiæ gentibus: quomodo summam uirtutem contineat, & ueram, & singularem sapientiam, & ueritatem, sicut prophetae fuerunt prælocuti. Cap. XVI



BEnio nunc ad ipsam passionem, quæ uelut opprobriū nobis obiectari solet: quod & hominem, & ab hominibus insigni supplicio affectū & excruciatū colamus: ut doceam eam ipsam passionē ab eo cum magna & diuina ratione susceptam: & in ea sola & uirtutē, & ueritatem, & sapientiam contineri. Neq̄ enim si beatissimus in terra fuisset, & per omnem uitam in summa felicitate regnasset, quisquam illum sapiens aut deum credidisset, aut honore diuino dignum iudicasset: quod faciunt ueræ religionis expertes, qui caducas opes, & fragilem potentiam, & alieni beneficii bona nō tantum suscipiunt, uerum etiam cōsecrant, & scientes memoriæ mortuorum deseruiunt, fortunam iam extinctam colentes: quam ne uiuam quidē, præsentemq̄ sapientes colendam sibi unquā putauerunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse uenerabile, cœloq̄ dignum: sed sola est uirtus, sola iustitia, quæ potest uerum bonū, & cœleste, & perpetuū iudicari: quia nec datur cuiquam, nec aufertur: qua uirtute ac iustitia quoniam Christus instructus uenit in terram, imò uero quoniam ipse est uirtus & ipse iustitia, descendit ut eam doceret, hominemq̄ formaret. Quo magisterio ac delegatione perfunctus, ob eam ipsam uirtutē, quam simul & docuit & fecit, ab omnibus gentibus & meruit, & potuit deus credi. Ergo quū magnus populus ad eum uel ob iustitiam, quam docebat, uel ob miracula, quæ faciebat, subinde conflueret, & præcepta eius audiret, & à deo missum, deiq̄ filium crederet: tum primores Iudæorum & sacerdotes ira stimulatī, quod ab eo tanquam peccatores increpabantur: & inuidia deprauati, quod cōfluente ad eum multitudine contemni se ac deserui uidebant: & quod caput sceleris illorū fuit stultitia, & errore cæcati, & immemores præceptorum cœlestium ac prophetarum coierunt aduersus eum: impiūq̄ consiliū de eo tollendo, cruciandoq̄ ceperunt: quod prophetae multo antē scripserant. Nam & Dauid in principio psalmorū suorum præuidens in spiritu, quātum facinus admissuri essent, beatum esse ait, qui non abierit in consilio impiorum. Et Solomon in libro Sapientiæ his uerbis usus est: Circūueniamus iustum, quoniam insuauis est nobis, & exprobrat nobis peccata legis: promittit se scientiam dei habere, & filium dei se nominat: factus est nobis in traductionē cogitationū nostra-

*Inuidia tua
deorum.*

Crum: grauis est nobis etiam ad uidentum, quoniam dissimilis est alijs uita illius, & immutatae sunt uiae illius: tanquam nugaces aestimati sumus ab eo: continet se à uijs nostris quasi ab immunditijs, & praefert nouissima iustorū, & gloriatur patrem se habere deū. Videamus ergo si sermones illius ueri sunt, & tentemus quae uētura sunt illi. Cōtumelijs & tormentis interrogemus eum, ut sciamus reuerentiā illius, & probemus patientiā illius, morte turpissima cōdemnemus eum. Hæc cogitauerunt & errauerunt. Excacauit enim illos stultitia ipsorū, & nescierunt sacramenta dei. Nonne ita descripsit nefariū illud consiliū ab impijs inītum contra deum, ut planè interfuisse uideatur? Atqui à Salomone, qui hæc cecinit, usq; ad id tempus, quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos fingimus, nihil addimus. Habebant hæc qui fecerūt: legebant in quos hæc dicta sunt: sed & nunc hæredes nominis & sceleris illorū hæc & habent, & damnationem suorū prophetarū uoce prædictam, quotidianis lectionibus personāt: nec aliquādo in cor suum, quæ pars est & causa dānationis, admittunt. Increpiti ergo sæpe à Christo Iudæi, exprobrante illis peccata & iniustitias, & à populo penè deserti, concitati sunt ad eum necandum, Cuius rei audaciā illis dedit humilitas eius. Nam quum legerent, cum quantā uirtute & claritate filius dei uenturus esset è cœlo: lesum autē cernerent humilem, quietū, sordidū, & informem, non credebant filium dei esse: ignorantibus duos aduētus eius à prophetis esse prædictos: Primū in humanitate carnis obscurū: Secundum in fortitudine maiestatis manifestū. De primo Dauid in psalmo septuagesimo primo sic ait: Descēdet sicut pluuia in uellus, & orietur in diebus eius iustitia & abundantia pacis, donec extollatur luna. Sicut enim pluuia si descendat in uellus, animaduerti nō potest, quia strepitū non facit: ita Christū in terram sine cuiusquam suspitione uenturū esse dixit, ut iustitiam doceret & pacem. Esaias quoq; ita tradidit: Domine quis credidit auditui nostro, & brachiū domini cui reuelatū est? Annūciauimus coram ipso sicut pueri, & sicut radix in terra sitienti: non est figura eius, neq; claritas: & uidimus illum, & nō habuit figurā neq; decorem, sed figura eius sine honore, & deficiens præter cæteros homines: homo in plaga positus est, sciens ferre imbecillitatē: quia auersus est, & non est cōputatus. Hic peccata nostra portat, & pro nobis dolet, & nos putauimus ipsum esse in dolore, & in plaga, & in uexatione. Ipse autem uulneratus est propter facinora nostra, & infirmatus est propter peccata nostra: doctrina pacis nostræ super illum, liuore eius nos sanati sumus. Omnes sicut oues errauimus, & deus tradidit illū pro peccatis nostris. Et Sibylla eodem modo locuta est: *οικτρος, ε̅πιμος, ε̅μορφος, γ̅ι οικτρο̅ς̅ ε̅λ̅πίδια̅ δ̅άσει̅.* Propter hanc humilitatem deum suum non agnoscetes, inierunt consiliū detestandum, ut priuarent eum uita, qui ut eos uiuificaret, aduenerat.

Quod calumniati sunt eum quasi legis destructorem: & quid præfigurauerit circuncisio: & quare in illo iussa sit fieri membro: & quare prohibitum sit carne suilla uesci. Cap. XVII



Ed iræ atq; inuidiæ suæ, quā in cordibus suis gerebant intus inclusam, alias causas præferabant: quod legem dei per Moysen datam solueret, id est quod sabbatis non uacaret, operans in salutem hominū: quod circuncisionem uacuefaceret: quod abstinentiā suillæ carnis auferret. In quibus rebus Iudaicæ religionis sacramēta cōsistunt. Ob hæc itaq; cætera pars populi, quæ nondū à Christo secesserat, à sacerdotibus incitabatur, ut impiū iudicaret eum, quod legē dei solueret: quum hoc ille nō suo iudicio, sed ex dei uoluntate, & secundū prædicta faceret prophetarū. Michæas enim nouā legem daturū denūciauit hoc modo: Lex de Sion proficiet, & sermo domini ex Hierusalē, & iudicabit

inter

Duplex aduentus Christi.

DE 75 B
inter plures populos, &
lex, quæ per Moysen data
Sibylla in libro suo dicit
ad in uita ad terram
se uis ad terram
Sed et illos, per quos
a deo non agnoscit
deus, qui legem, quæ
in scripturis est, dixit
non habere. Sed uerbi
uere quibus nō aude
dico in eum. Denuncia
dolum prædicentem
an solutus, ut deo
in iustitia soluta sit
habet in Hierusalē. Ne
Circuncisioe uoluntate
excaui me in quibus
debet in iustitia domus
Nauis in iustitia domus
acum, sicut & circuncisio
nante dicit, nō carnis, sed
in iustitia, quæ tradidit C
Et in iustitia domus ad me
de Christo, ad quem non o
quæ ipse. Ad terram
n, ut in iustitia delictis
Et in iustitia delictis per no
circuncisio. Moysen in
dicit, non legem, sed
circuncisioe, cum in
quibus in iustitia domus
et in iustitia domus. In
circuncisioe, quæ in
Et in iustitia domus
in iustitia domus
circuncisioe. Hæc est
a circuncisio ad terram
huius in iustitia domus
proprium, in iustitia domus
nam cōsistentem, ut cum
quoniam facimus, sed
in iustitia domus: a
habet, ut in iustitia
in iustitia domus: in iustitia
circuncisioe & prædicant
circuncisioe, ut in iustitia
in iustitia domus

A inter plurimos populos, & reuinciet, & diriget ualidas nationes. Illa enim prior lex, quæ per Moysen data est, nõ in monte Sion, sed in monte Oreb data est, quã Sibylla fore ut à filio dei solueretur, ostendit.

Αλλ' ὅτε ταῦτ' αὐτὰ πάντα τελειωθῆ ἀπὸ τοῦ ἑπὶν,
εἰς αὐτὸν ὡς λύσεται νόμος.

Sed & ipse Moyses, per quẽ datam sibi legẽ dum pertinaciter tuentur, exciderũt à deo, & deum non agnouerũt: prædixerat fore, ut propheta maximus mitteret à deo, qui sit supra legem, qui uoluntatẽ dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita scriptũ reliquit: Et dixit dominus ad me: Prophetã excitabo eis de fratribus eorum sicut te, & dabo uerbũ meum in os eius, & loquetur ad eos ea, quæ præcepero ei: & quisquis nõ audierit ea, quæ loquetur propheta ille in nomine meo, ego uin dicabo in eum. Denunciavit scilicet dominus per ipsum legiferũ, quod filiũ suum, id est uiuam præsentemq; legem missurus esset, & illam ueterem per Moysen datam soluturus, ut denuo per eum qui esset æternus, legẽ sanciret æternã. Item de circũcisione soluenda Esaias ita prophetauit: Hæc dicit dominus uiris Iuda, qui habitant in Hierusalem: Reuocate inter uos nouitatẽ, & ne seminaueritis in spinis. Circumcidite uos domino deo uestro, & circumcidite præputium cordis uestri, ne exeat ira mea sicut ignis, & non sit qui extinguat. Item Moyses ipse: In nouissimis diebus circumcidet dominus cor tuum, ad dominũ deum tuum amandũ. Item Iesus Naue successor eius: Et dixit dominus ad Iesum: Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos, & sede, & circumcide secundo filios Israël. Secundam circũcisionem futuram esse dixit, nõ carnis, sicut fuit prima, qua etiam nunc Iudæi utũtur, sed cordis ac spiritus, quam tradidit Christus, qui fuit uerus Iesus. Nõ enim propheta sic ait,

B Et dixit dominus ad me: sed ad Iesum: ut ostenderet quod nõ de se loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc deus loquebatur. Christi enim figurã gerebat ille Iesus: qui quũ primũ Aufes uocaret, Moyses futura præsentens, iussit eum Iesum uocari, ut dux militiæ delectus esset aduersus Amalech, qui oppugnabat filios Israël: & aduersariũ debellaret per nominis figurã, & populũ in terrã promissionis induceret: Et idcirco Moysi etiam successit, ut ostenderet nouã legẽ per Iesum Christũ datam, ueteri legi successurã, quæ data per Moysen fuit: Nam illa carnis circũcisio caret utiq; ratione: quia si deus id uellet, sic à principio formasset hominẽ, ut præputiũ nõ haberet: sed huius secũdæ circũcisionis figura erat, significans nudandũ esse pectus, id est aperto & simplici corde oportere nos uiuere: quoniam pars illa corporis: quæ circũciditur, habet quandam similitudinem cordis, & est pudenda. Et ob hanc causam deus nudari eam iussit, ut hoc argumento nos admoneret, ne inuolutũ pectus haberemus, id est ne quod pudendũ facinus intra cõscientiæ secreta uelemus. Hæc est cordis circũcisio, de qua propheta loquuntur: quam deus à carne mortali ad animã transtulit, quæ sola mansura est. Volens enim uitæ ac salutis nostræ pro æterna sua pietate cõsulere, poenitentiam nobis in illa circũcisione proposuit, ut si cor nudauerimus, id est si peccata confessi fati deo fecerimus, ueniam cõsequamur: quæ cõtumacibus & admissa sua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem sicut homo, sed intima & arcana pectoris intuetur. Eõdem etiã spectat carnis suillæ interdictio: à qua quum eos abstinere iussit deus, id potissimũ uoluit intelligi, ut se à peccatis atq; immũditijs abstineret. Est enim lutulentũ hoc animal, & immundũ: nec unq; cœlũ aspicit, sed in terra toto corpore proiectũ & ore, uentri semper & pabulo seruit: nec ullum aliũ, dum uiuit, præstare usum potest, sicut ceteræ animãtes: quæ uel sedendi uehiculum præbent, uel in cultibus agrorũ iuuant, uel plaustra collo trahunt, uel onera tergo gestant, uel indumenta exuuijs

De soluenda circũcisione testimonia.

Quò spectat carnis suillæ interdictio.

suis exhibent, uel copia lactis exuberant, uel custodiendis domibus inuigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uescerentur, id est, ne uita porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur: ne uentri ac uoluptatibus seruientes, ad faciendam iustitiam inutiles essent ac morte afficerent. Item ne se foedis libidinibus immergerent sicut sus, quae se caeno ingurgitat: uel ne terrenis seruiant simulacris, ac se luto inquinent: luto enim se oblinunt, qui deos, id est qui lutum terramque uenerantur. Sic uniuersa praecepta Iudaicae legis ad exhibendam iustitiam spectant: quoniam per ambages data sunt, ut per carnalium figuram spiritualia noscerentur.

Quae causa, et quis fuerit ordo dominicae passionis: et quibus sit
praeuunciata oraculis. Cap. XVIII



Quum igitur ea, quae deus uoluit fieri, quaeque per prophetas suos multis seculis ante praedixit, Christus impletet: ob ea incitati, & diuinas litteras nescientes, coierunt ut deum suum condemnarent. Quod quum sciret futurum, ac subinde diceret, oportere se pati ac interfici pro salute multorum, secessit tamen cum discipulis suis: non ut uitaret quod necesse erat perpeti ac sustinere, sed ut ostenderet, quod ita fieri oporteret in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse uideatur: ac denunciauit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Iudas praemio illectus, tradidit filium dei Iudaeis. At illi comprehensum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi postulauerunt: obijcientes ei nihil aliud, nisi quod diceret se filium dei esse, & regem Iudaeorum. Item quod dixerat: Si solueritis hoc templum, quod aedificatum est annis quadraginta sex, ego illud sine manibus in triduo resuscitabo: significans breui futuram passionem suam, & se a Iudaeis interfectum, tertio die resurrecturum. Ipse enim erat uerum dei templum. Has uoces eius tanquam infaustas & impias insectabantur. Quae quum Pilatus audisset, & ille in defensionem sui nihil diceret, pronunciauit nihil in eo damnatione dignum uideri. At iniustissimi accusatores cum populo quem incitauerant, succlamare coeperunt, & crucem eius uiolentis uocibus flagitare. Tum Pontius & illorum clamoribus, & Herodis Tetrarchae instigatione, metuentis ne regno pelleretur, uictus est. Nec tamen ipse sententiam protulit, sed tradidit eum Iudaeis, ut ipsi de illo secundum legem suam iudicarent. Duxerunt ergo eum flagellis uerberatum: & prius quam cruci affigerent, illuserunt: indutum enim coloris puniceae ueste, ac spinis coronatum, quasi regem salutauerunt, & dederunt ei cibum fellis, & miscuerunt ei acetum in potione: Post haec conspuerunt in faciem eius, & palmis ceciderunt: Quumque ipsi carnifices de uestimentis eius contenderent, sortiti sunt inter se de tunica & pallio. Et quum haec omnia fierent, nullam uocem ex ore suo, tanquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucisque affixerunt. Quid hic ergo in tanto facinore deplorem? Aut quibus uerbis tantum nefas conquerar? Non enim Gauianam crucem describimus, quam M. Tullius uniuersae eloquentiae suae uerbis ac uiribus, uelut effusis totius ingenij fontibus profecutus est: facinus indignum esse proclamans, ciuem Romanum contra omnes leges in cruce esse sublatum. Qui quamuis innocens fuerit, & illo supplicio indignus: mortalis tamen, & ab homine scelesto, qui iustitiam ignoraret, affectus est. Quid de huius crucis indignitate dicemus, in qua deus a cultoribus dei suspensus atque suffixus est? Quis tam facundus, & tanta rerum uerborumque copia instructus existet? quae oratio tantae affluentiae ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipse, & tota elementa luxerunt? Haec autem sic futura fuisset, & prophetarum uocibus, & Sibyllinis carminibus denunciatum est. Apud Esaiam ita scriptum inuenitur: Non sum contumax, neque contradico; dorsum meum pos-

De Christi passione testimonium.

lui

A sui ad flagella, & maxillas meas ad palmas: faciem autē meam nō auerti à fœditate sputorū. Similiter Dauid in psalmo trigesimoquarto: Cōgregata sunt super me flagella, & ignorauerunt: dissoluti sunt, nec cōpuncti sunt: tentarūt me, & deriserunt derisu, & striderūt dentibus suis super me. Sibylla quoq; eadē futura monstrauit:

*Εἰς ἀόμωγ χεῖρας καὶ ἀπίσω ὕσερον ἦξει,
δῶσσι δὲ θεῶ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
καὶ σύμασι μικροῖσι πῦσματα φαρμακόγνητα,
δῶσει δὲ εἰς μάστιγας ἀπλῶς ἀγνὸν τότε νότον.*

Item de silentio eius, quod usque ad mortem pertinaciter tenuit, Esaias sic locutus est: Sicut ouis ad immolandum ductus est, & sicut agnus coram tondentibus sine uoce, sic non aperuit os suum. Et Sibylla supradicta:

*Καὶ κολαψίζομεν σιγήσει, μήτις ἐπιγνώ
τὶς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν, ἵνα φθιμένοισι λαλήσῃ,
καὶ εἶφανον φορέσει τὸν ἀκαύθινον.*

De cibo uero & potu, quem antequam eum figerent, illi obtulerūt, Dauid in psalmo sexagesimo octauo sic ait: Et dederunt in escam meam fel, & in siti mea potauerunt me aceto. Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata est:

*Εἰς δὲ τὸ βρώμα χολῶν, καὶ εἰς δὲ ψαμ θῆξος ἐδωκαν,
τῆς ἀφλοξήνης πάντῳ δέξισι τράπεζαν.*

Et alia Sibylla Iudæam terram his uerbis increpat:

*Αὐτὴ γὰρ σὺ ἀφρω τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
παίζοντ' ἐν θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλὰ γ' ἀκαύθαις
ἐσεύας εἰφανώ, φοβερύντε χολῶν ἐκίρασας.*

B Fore autem ut Iudæi manus inferrent deo suo, eumq; interficerēt: testimonia prophetarum hæc antecesserūt. Apud Hefdras ita scriptū est: Et dixit Hefdras ad populum: Hoc pascha saluator noster est, & refugium nostrum: cogitate, & ascendat in cor uestrū, quoniam habemus humiliare eum in ligno: & post hæc sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in aternū tempus, dicit dominus deus uirtutum. Si nō credideritis in eum, neq; exaudieritis annunciationē eius, eritis derisio in gentibus. Vnde apparet Iudæos nullā aliam spem habere, nisi se abluerint à sanguine, ac sperauerint in eum ipsum, quem negauerūt. Esaias, quū facinus eorū designat, dicit: In humilitate eius iudiciū sublatum est. Natiuitatē eius quis enarrabit: quoniam aufertur à terra uita eius: à facinoribus populi mei abductus est ad mortē: & dabo malos pro sepultura eius, & diuites pro morte eius, quia facinus nō fecit, neque inuentus est dolus in ore eius. Propterea ipse hæreditabit multos, & fortium diuidet spolia: propterea quod traditus est ad mortem, & inter facinorosos deputatus est: & ipse peccatum multorū pertulit, & propter facinora illorum traditus est. Dauid quoq; in psalmo nonagesimotertio: Captabunt in animam iusti, & sanguinem innocentem cōdemnabunt, & factus est mihi dominus in refugiu. Et Hieremias: Domine significa mihi, & cognoscam, tunc uidi meditationes eorum: ego sicut agnus sine macula perductus sum ad uictimā: in me cogitauerūt cogitationē, dicentes: Venite mittamus lignū in panē eius, & eradamus e terra uitā eius: & nomen eius nō erit in memoria amplius. Lignū autē crucem significat, & panem corpus eius: quia ipse est cibus & uita hominū, qui credūt in carnem quā portauit, & in crucem in qua pependit. De qua tamen apertius ipse Moses in Deuteronomio ita prædicauit: Et erit pendens uita tua ante oculos tuos, & timebis die ac nocte, & non credes uitæ tuæ. Idem rursus in Numeris: Non quasi homo dominus suspenditur, neq; quasi filius hominis minas patitur, Zacharias etiam sic tradidit: Et intue

c buntur in me, quem transfixerunt. Item Dauid in psalmo uigesimo primo: Effoderunt manus meas & pedes meos, dinumerauerunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt & uiderunt me: diuiserunt sibi uestimenta mea, & super uestem meam miserunt sortem. Quæ utique propheta nõ de se locutus est: fuit enim rex, & nunquã illa perpeffus est: Spiritus dei per illum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille & quinquaginta. Tot enim colliguntur anni à regno Dauid usq; ad crucem Christi. Sed & Solomon filius eius, qui Hierosolymam condidit, eam ipsam periturã esse in ultionem sanctæ crucis prophetauit: Quod si uertimini à me, dicit dominus, & non custodieritis ueritatẽ meam, reijciam Israhel à terra, quam dedi illis, & domũ hanc, quam ædificauit illis in nomine meo, projiciam illam omnibus, & erit Israhel in perditionem, & in opprobrium populo, & domus hæc erit deserta: & omnis qui transibit per illam, admirabit, & dicet: Propter quã rem fecit dominus terræ huic, & domui huic hæc mala: Et dicent: Quia reliquerunt dominũ deum suum, & persecuti sunt regem suum dilectissimũ deum, & cruciauerunt illum in humilitate magna, propter hoc importauit deus illis mala hæc.

De miraculis, quæ in passione domini contigerunt: de sepultura & resurrectione, & à quibus testimonijs prophetarum, fides roboretur istorum. Cap. XIX



Vid amplius de facinoribus Iudæorum dici potest, quæ excæcatos tum fuisse, atq; insanabili furore correptos, qui hæc quotidie legentes, nec intellexerunt, neq; quin facerent, cauere uoluerunt: Suspensus igitur atq; affixus, exclamauit ad dominũ uoce magna, & ultrò spiritum posuit. Eadem hora terramotus factus est: & uelum templi, quod separabat duobus tabernacula, scissum est in duas partes: & sol repente subductus est, & ab hora sexta usq; ad nonam tenebræ factæ sunt. Qua de re Amos propheta testat: Et erit in die illo, dicit dominus, occidet sol meridie, & tenebrabit dies lucis: & conuertam dies festos uestros in luctum, & cantica uestra in lamentationem. Item Hieremias: Exterrita est quæ parit, & tæduit animam, & occidit sol ei, quum adhuc medius dies esset, confusa est & maledicta: reliquos eorum in gladium dabo in conspectu inimicorum eorum. Et Sibylla ait:

Ναὶ δὲ χιθῆσαι πέτασμα, καὶ ἡμάλι μέσσω
νύξ ἔσαι σκοτώσα πελώριον ἢ τρισὶν ὥραις.

Quum hæc facta essent, ne prodigijs quidẽ cœlestibus facinus suũ intelligere quis uerunt. Sed quoniã prædixerat se tertio die ab inferis resurrecturũ, metuentes ne à discipulis surrepto & amoto corpore, uniuersi resurrexisse eum crederent, & fieret multo maior in plebe confusio, detraxerunt eum cruci, & conclusum in monumento firmiter militari custodia circũdederunt. Verũ tertio die ante lucem terræ motu facto, repente patefactũ est sepulchrũ, & custodibus, quos attonitos obstupescerat pavor, nihil uidentibus, integer è sepulchro, ac uiuus egressus, in Galilæam profectus est, ut discipulos suos quæreret: in sepulchro uero nihil repertum est, nisi exuuiæ, quibus inuolutũ corpus incluserat. Illum autẽ apud inferos non remansurũ, sed die tertio resurrecturũ propheta cecinerat. Dauid in psalmo quadragesimo: Non derelinques animã meã apud inferos, nec dabis sanctum tuũ uideri interitũ. Item in tertio: Ego dormiui, & somnũ cepi, & resurrexi: quoniã dominus auxiliatus est mihi. Osee quoq; primus duodecim prophetarum, de resurrectione eius testificatus est: Hic filius meus sapiens, propter quod nunc nõ resistet in tribulatione filiorũ suorũ, & de manu inferorũ eruam eum. Vbi est iudiciũ tuum mors, aut ubi est aculeus tuus? Idem alio loco: Uiuificabit nos post biduũ die tertio. Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post triduanum somnum.

Testimonia
propheta-
rum de res-
urrectione

A Καὶ θανάτου μοῖραν τελήσει τρίτην ἡμέραν ὑπνώσας,
καὶ τότε ἀπὸ φθιδιμῶν ἀνακύνεται εἰς φάος ἡξει
πρῶτος ἀναστάσεως καὶ τοῖς ἀρχαῖς ὑποδείξας.

Nulla igitur spes alia consequendæ immortalitatis homini datur, nisi crediderit in eum, & illam crucem portandam, patiendamq; susceperit.

Quod profectus in Galilæam dominus, post resurrectionem discipulis scripturarum reseruit ar-
cana: Et quare lex uetus dicatur testamentum, nec potuerit intelligi ante mortem do-
mini: Et quod nouum testamentum ueteris adimpletio est, & quibus hoc
antè prædictum sit testimonijs. Cap. XX



Rofectus ergo in Galilæam (noluit enim se ludæis ostendere, ne addu-
ceret eos in pœnitentiam, atq; impios seruaret) discipulis iterum cõgre-
gatis, scripturæ sanctæ literas, id est prophetarū arcana patefecit: quæ
antequam pateretur, perspicere nullo modo poterant: quia ipsum passio-
nemq; eius annuntiabant. Idcirco Moyses, & iidem ipsi prophetæ legem, quæ lu-
dæis data erat, testamentum uocant: quia nisi testator mortuus fuerit, nec cõfirma-
ri testamentū potest, nec sciri quid in eo scriptum sit, quia clausum & obsignatum
est. Itaq; nisi Christus mortem suscepisset, aperiri testamentū, id est reuelari & in-
telligi mysterium dei non potuisset. Verum scriptura omnis in duo testamenta di-
uisa est. Illud quod aduentum domini passionemq; antecessit, id est, lex & prophe-
tæ, uetus dicitur. Ea uero, quæ post resurrectionem eius supra scripta sunt, nouum
testamentū nominatur. Ludæi ueteri utuntur, nos nouo: sed tamen diuisa nō sunt,
quia nouum ueteris adimpletio est, & in utroq; idem testator est Christus, qui pro
nobis mortē suscepit, nos hæredes æterni regni fecit, abdicato & exhæredato po-
pulo ludæorum, sicut Hieremias propheta testatur, quum loquitur talia: Ecce dies
ueniēt, dicit dominus, & cõsummabo domui Israël & domui Iuda testamentū no-
uum: non secundum testamentum quod disposui patribus eorum in die qua ap-
prehendi manum eorum, ut illos educerem e terra Aegypti: quia ipsi non perseue-
rauerunt in testamento meo, & ego neglexi eos, dicit dominus. Item alio loco simi-
liter ait: Dereliqui domum meam, dimisi hæreditatem meam in manu inimicorum
eius. Facta est mihi hæreditas mea, sicut leo in sylua, dedit super me uocem suam:
ideo odi eam. Quum sit hæreditas eius cœleste regnum, non utiq; ipsam hæredita-
tatem se odisse dicit, sed hæredes, qui aduersus eum ingrati & impij extiterunt. Fa-
cta est, inquit, hæreditas mea mihi, sicut leo: id est, præda & deuoratio factus sum
hæredibus meis, qui me immolauerunt sicut pecus: dedit super me uocem suam,
id est, sententiã aduersus me mortis crucisq; dixerūt. Nam quod superius ait, con-
summaturum se domui Iuda testamentum nouum, ostendit uetus illud testamen-
tum, quod per Moysen est datum, non fuisse perfectū: id quod per Christum dari
haberet, cõsummaturum fore. Domus autem Iuda & Israël, non utiq; ludæos signifi-
cat, quos abdicauit: sed nos, qui ab eo cõuocati ex gentibus, in illorū locū adoptio-
nemq; successimus: & appellamur filij ludæorū, quod declarat Sibylla quū dicit:

Ἰσραὴλ ἡ μακάρων θεῖον γένος οὐρανίωνων.

Quod autem futurum esset id genus Esaias docet, apud quem pater summus ad fi-
lium loquitur, dicens: Ego dominus deus uocaui te ad iustitiã, & tenebo manum
tuam, & cõfirmabo te, & dedi te in testamentum generis mei in lucem gentiū, ape-
rire oculos cæcorum, producere ex uinculis alligatos, & de domo carceris seden-
tes in tenebris. Quum igitur nos antea tanquam cæci, & tanquã carcere stultitiæ
inclusi sederemus in tenebris, ignorantes deum & ueritatem, illuminati ab eo su-
mus, qui nos testamento suo adoptauit, & liberatos uinculis malis, atq; in lucem

Scriptura om-
nis in duo te-
stamenta diuisa

C sapientiae productos, in hereditatem regni caelestis asciiuit.

De ascensione domini, diuisione discipulorum ad nascentis ecclesiae fundamentum iaciendum & roborandum, & miraculis eorum: & quomodo Petrus & Paulus Romam uenientes prophetauerunt, regem in breui uenturum, qui Hierosolymam destrueret, & Iudaeos deleret, eodem modo, quo postea contigit. Cap. XXI



Rdinato uero discipulis suis euangelio, ac nominis sui praedicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in caelum sustulit quadragesimo post passionem die, sicut Daniel fore ostenderat, dicens: Et ecce in nubibus caeli filius hominis ueniens usque ad uetustum dierum peruenit.

Petrus & Paulus Romae praedicauerunt.

Discipuli uero per prouincias dispersi, fundamenta ecclesiae ubique posuerunt, facientes & ipsi in nomine magistri dei magna, & penes incredibilia miracula: quia descendens instruxerat eos uirtute ac potestate, qua posset nouae annunciationis ratio fundari & confirmari: sed & futura aperuit illis omnia, quae Petrus & Paulus Romae praedicauerunt: & ea praedictio in memoria scripta permansit: in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum esse dixerunt, ut post breue tempus immitteret deus regem, qui expugnaret Iudaeos, & ciuitates eorum solo adaequaret: Ipsos autem fama, sitique confectos obsideret: tum fore, ut corporibus suorum uescerentur, & consumerent se inuicem: Postremo, ut capti uenirent in manus hostium: & in conspectu suo acerbissime coniuges suas uexari cernerent, uiolari ac prostitui uirgines, diripi pueros, allidi paruulos, omnia denique igni ferroque uastari: captiuos in perpetuum terris suis exterminari: eo quod exultauerunt super amantissimum & probatissimum dei filium. Itaque post illorum obitum, quum eos Nero interemisset, Iudaeorum gentem & nomen Vespasianus extinxit, fecitque omnia, quae illi futura praedixerat.

D Quod argumentis reuincendi sunt, qui diuinis detrahunt sacramentis: & quibus argumentis utantur infideles, ut dominicae incarnationis fidem euacuent. Cap. XXII



Onfirmata sunt (ut opinor) quae falsa & incredibilia putantur ab iis, quos uera caelestium literarum doctrina non imbuunt: sed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non sine malo suo sapiunt, rebusque diuinis fidem detrahunt, argumentis illorum coarguamus errorem: ut tandem aliquando uideant ita fieri oportuisse, sicut nos ostendimus factum. Et quamquam apud bonos iudices satis habeant firmitatis, uel testimonia sine argumentis, uel argumenta sine testimonijs: nos tamen non contenti alterutro sumus, quum supeditet nobis utrumque: ne cui per uerse ingenioso aut non intelligendi, aut contra differendi locum relinquamus. Negant fieri potuisse, ut naturae immortalis quicumque decederet. Negant denique deo dignum, ut homo fieri uellet, seque infirmitate carnis oneraret, ut passionibus, ut dolori, ut morti se ipse subiceret: quasi non facile illi esset, ut citra corporis imbecillitatem se hominibus ostenderet, eosque iustitiam doceret: siquidem id ualebat maiore autoritate, ut aiunt, professi dei. Tunc enim cunctos fuisse praecipitis caelestibus parituros, si ad ea uirtus ac potestas dei praecipientis accederet. Cur igitur, aiunt, ad docendos homines, non ut deus uenit? Cur se tam humilem imbecillumque constituit, ut ab hominibus & contemni & poena affici posset? cur uim ab imbecillibus & mortalibus passus est? cur non manus hominum aut uirtute repulit, aut diuinitate uitauit? cur non maiestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit? sed ut inualidus in iudicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalitatis occisus. Refutabo haec diligenter, nec quenquam patiar errare. Illa enim magna & mirabili ratione sunt facta: quae quicumque perceperit, non tantum mirari desinet, deum ab hominibus esse cruciatum, uerum etiam facile peruidebit, ne deum quidem potuisse credi, si ea ipsa quae arguit, facta non essent.

uolebat

Quod

A Quod præceptoris morum uacillat autoritas, si non facit ipse quod docet: sicut in philo-
sophis patet, qui contra sua præcepta uiuebant: sed Christus pri-
mo fecit, postea docuit. Cap. XXIII



Vicunq; præcepta dat hominibus ad uitã, moresq; fingit aliorũ, quã-
ro debeat ne ipse facere quæ præcipit, an nõ? Si nõ fecerit, soluta præ-
cepta sunt: Si enim bona sunt, quæ præcipiuntur, si uitam hominum in
optimo statu collocãt, nõ se debet ipse præceptor à numero cœtuq; ho-
minum segregare, inter quos habitat ipse: & ipsi eodem modo uiuendum est, quo
docet esse uiuendum: ne si aliter uixerit, ipse præceptis suis fidem detrahat, leuio-
remq; doctrinã suam faciat, si re ipsa resoluat, quod uerbis nitatur astruere. Vnus-
quisq; enim, quum audit præcipientem, non uult sibi imponi necessitatem paren-
di, tanquam sibi ius libertatis adimatur: itaq; respondebit doctõri hoc modo, Non
possum facere quæ iubes, quoniã sunt impossibilia: Vetas me irasci, uetas cupere,
uetas libidine commoueri, uetas dolorem, aut mortem timere: sed hoc ad eò con-
tra naturã est, ut his affectibus animalia uniuersa subiecta sint: uel si adeò putas re-
pugnari posse naturæ, & tu ipse quæ præcipis, fac, ut sciam fieri posse. Quũ autem
ipse non facias, quæ insolentia est, ut homini libero imponere uelis leges, quibus
ipse non pareas: Prius discere, qui doces: & antequam mores aliorum corrigas, tuos
corrige. Quis neget iustam esse hanc responsionem: quinetiam in contemptũ ue-
niet huiusmodi doctõr, & eludetur uicissim: quia uidebitur & ipse deludere. Quid
ergo faciet & ille præceptor, si hæc ei fuerint opposita? quomodo adimet excusa-
tionem contumacibus, nisi ut præsentibus factis, doceat possibilia se docere? Un-
de euenit, ut philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim ma-
lunt exempla quã uerba: quia loqui facile est, præstare difficile. Utinam quidem
tam multi bene facerent, quã multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec fa-
ciunt, abest ab eis fides. Et si homines fuerint, cõtemnuntur ut leues: si deus, oppo-
netur ei fragilitatis humanæ excusatio. Superest ut factis uerba firmetur, quod &
philosophi facere nequeunt. Itaque quum ipsi præceptores uincantur affectibus,
quos uinci prædicant oportere, neminem possunt ad uirtutem, quam falso prædi-
cant, erudire: ob eamq; causam putant neminem adhuc perfectũ esse sapientem:
id est, in quo summæ doctrinæ ac scientiæ summa uirtus, & perfecta iustitia cõsen-
serit: quod quidem uerum fuit: Nemo enim post mundum conditum talis exitit,
nisi Christus: qui & uerbo sapientiã tradidit, & doctrinã præsentis uirtute firmauit.

Exempla effi-
caciõra sunt, q̃
uerba.

Quod cœlestem doctõrem perfectum esse oporteat, & quare perfectus esse non
possit sine corporis assumptione mortalis. Cap. XXIIII



Ge nunc consideremus, an doctõr è cœlo missus possit non esse perfe-
ctus. Nondum de hoc loquor, quem uenisse à deo negant. Fingamus
è cœlo aliquem esse mittendum, qui uitam hominum rudimentis uirtu-
tis instituat, & ad iustitiam formet. Nemini dubium potest esse, quin is
doctõr qui cœlitus mittitur, tam scientia sit rerum omniũ, quã uirtute perfectus:
ne nihil inter cœlestẽ terrenumq; differat. Nam in homine interna & propria do-
ctrina esse nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis uisceribus inclusa, & tabe
corporis impedita, aut cõprehendere per se potest, aut capere ueritatẽ, nisi aliun-
de doceatur: Et si maxime possit, summã tamen uirtutem capere nequeat, & omni-
bus uitijs resistere, quorum materia in uisceribus continetur. Eo fit, ut terrenus do-
ctõr perfectus esse non possit. At uero cœlestis, cui scientiam diuinitas, uirtutẽ im-
mortalitas tribuit, in docendo quoq; sicut in cæteris, perfectus & cõsummatus sit,
necesse est. At id omnino fieri non potest, nisi mortale corpus assumat: cur autem

C fieri nō possit, ratio clara est. Nam si ad homines ueniat ut deus, ut omittam, quod
Cur deus hu- mortales oculi claritatem maiestatis eius conspiceret ac sustinere non possent, ipse
manitatem as- certe deus uirtutem docere non poterit: quia expers corporis non faciet, quæ do-
sumpsit. cebit: ac per hoc doctrina eius perfecta non erit. Alioqui si uirtus summa est, do-
 lorem patienter pro iustitia officioq; perferre: si uirtus est, mortem ipsam & inten-
 tatam non metuere, & illatam fortiter sustinere: debet ergo doctor ille perfectus,
 & docere ista præcipiendo, & confirmare faciendo: quia qui dat præcepta uiuen-
 di, amputare debet omnium excusationū uias, ut imponat hominibus parendi ne-
 cessitatem: non aliqua ui, sed pudore: & tamen libertatem relinquat, ut & præmiū
 sit constitutum parentibus: quia poterant non parere, si uellent. Quomodo ergo
 poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet, faciat quæ docet, & sit quasi præuius,
 & manum porrigat secuturo: Quemadmodū potest facere quæ docet, si non sit ei
 similis quem docet? Nam si nulli subiectus sit passioni, potest ei docenti homo sic
 respondere: Volo equidem non peccare, sed uincor: indutus sum enim carne fra-
 gili & imbecilla: hæc est quæ irascitur, quæ concupiscit, quæ dolet, quæ mori ti-
 met. Itaque ducor inuitus, & pecco nō quia uolo, sed quia cogor. Sentio me etiam
 ipse peccare, sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non possum. Quid
 ad hæc respōdebit præceptor ille iustitiæ: quomodo refutabit ac redarguet homi-
 nem, qui delictis suis excusationem carnis ostendet, nisi & ipse carne fuerit indu-
 tus, ut ostendat etiam carnem posse capere uirtutem? Cōtumacia enim redargui
 non potest, nisi exemplo. Nam habere non possunt, quæ doceas, firmitatem, nisi
 ea prior feceris: quia natura hominū procliuus in uitia, uideri uult non modò cum
 uenia, sed etiam cum ratione peccare. Oportet & magistrum doctoremq; uirtu-
D tis, homini similitimum fieri: ut uincendo peccatum doceat hominem, uinci ab eo
 posse peccatum. Si uero sit immortalis, exemplum proponere homini nullo mo-
 do potest. Existet enim constans aliquis, ac dicet: Tu quidem non peccas, quia li-
 ber es ab hoc corpore: non concupiscis, quia immortalis nihil est necessarium. Mi-
 hi uero multis rebus opus est, ut tuear hanc uitam. Mortem non times, quia in te
 ualere non potest. Dolorem contemnīs, quia nullam uim pati potes. At ego mor-
 talis utruq; timeo, quia cruciatus mihi grauissimos inferunt, quos tolerare infir-
 mitas carnis nō potest. Doctor itaq; uirtutis etiam hanc excusationē debuit homi-
 nibus auferre: ne quis quod peccat, necessitati potius ascribat, quam culpæ suæ.
 Ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet opponi ab eo qui docendus est: ut si for-
 te dixerit, impossibilia præcipis: respōdeat, ecce ipse facio: ego carne indutus sum,
 cuius est peccare proprium: at ego eandem carnem gero, & tamen peccatū in me
 non dominatur. Mihi opes contemnere difficile est, quia uiui aliter non potest in
 hoc corpore. Ecce mihi corpus est, & tamen pugno contra omnem uoluptatem.
 Non possum pro iustitia, nec dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis sum. Ecce
 & in me dolor ac mors habet potestatem: & ea ipsa, quæ times, uinco, ut uictorem
 te faciam doloris ac mortis. Prior uado per ea, quæ sustineri non posse prætendis:
 si præcipientē sequi nō potes, sequere antecedentē. Sublata est hoc modo omnis
 excusatio: & fateri hominem necesse est, sua culpa iniustum esse, qui doctorem uir-
 tutis, & eundem ducem nō sequat. Vides ergo quanto perfectior sit mortalis do-
 ctor, qui dux esse mortali potest, quàm immortalis: quia patientiam docere nō po-
 test, qui subiectus passionibus non est. Nec hoc tamen eò pertinet, ut hominē deo
 præferam: sed ut ostendam, neq; hominē perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem
 deus, ut autoritate cœlesti necessitatem parendi hominibus imponat: neq; deum,
 nisi mortali corpore induatur, ut præcepta sua factis adimplendo, cæteros parendi
 necessitate

A necessitate cōstringat. Liquidò ergo apparet, eum qui uitaē dux, & iustitiā sit magister, corporalem esse oportere: nec aliter fieri posse, ut sit illius plena & perfecta doctrina, nisi habeat radicem & fundamentū, stabilisq; apud homines ac fixa permaneat. Ipsum autem subire carnis ac corporis imbecillitatem, uirtutemq; in se recipere doctoris, ut eam simul & uerbis doceat & factis. Item subiectū esse morti & passionibus cunctis: quoniam & in passione toleranda, & in morte subeunda, uirtutis officia uersantur: quæ omnia, ut dixi, consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse perferri.

Quod Christus licet mortalitatem nostram sumpsit, non tamen natus est ut alij homines, sed ex carne uirginis: & quare, quum immunis esset à culpa, sponte subiecit poenam. Cap. XXV



Iscaunt igitur homines & intelligant, quare deus summus, quum legatum ac nunciū suum mitteret, ad erudiendam præceptis iustitiæ suæ immortalitatē, mortali uoluerit eum carne indui, & cruci affigi, & morte multari. Nam quum iustitiā nulla esset in terra, doctorem misit, quasi uiuam legem, ut nomen ac templum nouum conderet, ut uerū ac pium cultum per omnem terram uerbis & exemplo seminaret. Sed tamen ut certum esset à deo missum, non ita illum nasci oportuit, sicut homo nascitur ex mortali utroq; concretus: sed ut appareret illum etiam in homine esse cœlestē, creatus est sine opera genitoris. Habebat enim spiritalem patrem deum, & sicut pater spiritus eius deus sine matre, ita mater corporis eius uirgo sine patre. Fuit igitur deus & homo, inter deum atq; hominem medius cōstitutus: unde illum Græci *μειστω* uocant, ut hominem perducere ad deum posset, id est ad immortalitatē: quia si deus tantū fuisset (ut superius dictum est) exempla uirtutis homini præbere non posset: si homo tantum, nō posset homines ad iustitiam cogere, nisi autoritas ac uirtus homine maior accederet. Etenim quum cōstet homo ex carne & spiritu, & oporteat spiritum iustitiæ operibus emereri ut fiat æternus: caro quia terrena est, ideoq; mortalis, conpulatum sibi spiritum trahit secum, & ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus carnis expers, dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat: quoniam caro impedit spiritum, quo minus deum sequatur. Est enim fragilis & subiecta peccato. Peccatū autem pabulum mortis est. Itaq; idcirco mediator aduenit, id est deus in carne, ut caro eum sequi posset, & eriperet morti hominē, cuius est [†] dominatio in carnem. Ideo carne se induit, ut desiderijs carnis edomitis, doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi ac uoluntatis. Vna enim nobis & magna & præcipua cum carne luctatio est: cuius infinitæ cupiditates premunt animam, nec deum retinere patiunt: sed eam uoluptatibus & illecebris suauius mancipatam, morte afficiūt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus, deus nobis uiam superandæ carnis & aperuit & ostēdit. Quæ uirtus perfecta & omnibus numeris absoluta, coronā uincens, & mercedē expetendæ nobis immortalitatis impartit.

Homo ex carne & spiritu.

† dominatio

De mysterio dominicæ crucis, & uirtute, & significatione eorū quæ Christus gessit, aut pertulit:

Et quomodo præfiguratus sit in immolatione agni legalis. Cap. XXVI



Dixi de humanitate, & fragilitate, & passione, cur hæc deus subire maluerit: nunc ipsius crucis ratio reddenda est, & uis enarranda: quid summus pater à principio disposuerit, & quemadmodum cuncta quæ gesta sunt ordinauerit, nō tantum diuinatio prophetarum, quæ in Christum uera præcessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. Quæcūq; enim passus est, nō fuerunt inanità, sed habuerunt figuram & significationem magnam: sicut etiam diuina illa opera, quæ fecit, quorū uis & potestas ualebat quidē in præsens, sed de-

*Significatio mi-
raculorū Chri-
sti.*

Clarabat aliud in futurum. Aperuit cæcorum oculos uirtus cœlestis, & lucem non uidentibus reddidit. Et hoc factio significauit fore, ut cōuersus ad gentes, quæ deū nesciebant, insipientium pectora illuminaret luce sapientiæ, & ad ueritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci sunt, qui cœlestia non uidentes, & tenebris ignorantia circūfusi, terrena & fragilia uenerantur. Patefecit aures surdorum. Non utiq; hætenus uis illa cœlestis operata est: sed declarabat breui fore, ut qui erant ueritatis expertes, & audirent & intelligerent diuinas dei uoces. Vere enim surdos dixeris, qui cœlestia, & uera, & facienda nō audiūt. Mutorum linguas in eloquium soluit: admirabilis etiam quum fieret potentia: sed inerat huic uirtuti alia significatio, quæ ostenderet mox futurum, ut rerū cœlestiū nuper ignari, percepta sapientiæ disciplina de deo & ueritate differerent. Nam qui rationem diuinitatis ignorat, is uere elinguis & mutus est, licet sit omnīū disertissimus: Lingua enim quum uerum loqui cœperit, id est uirtutem maiestatemq; dei singularis interpretari, tum demum officio naturæ suæ fungitur: quandiu autem falsa loquitur, in suo usu non est: & ideo infans sit necesse est, qui diuina proloqui nō potest. Pedes quoque claudorum ad officiū gradiendi reformauit. Laudabilis diuini operis fortitudo: sed figura id cōtinebat, quod cohibitis erroribus uitæ secularis ac deuiæ, iter ueritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad dei gratiam consequendam. Is enim uere claudus existimandus est, qui caligine ac tenebris insipientiæ implicatus, & quō tendat ignarus, offensibilibus & caducis gressibus per uiam mortis incedit. Item labes & maculas inquinorum corporum repurgauit. Non exigua immortalis potentia opera: uerum id portendebat hæc uis, quod peccatorum labibus ac uitiorū maculis inquinatos, doctrina eius purificatura esset eruditione iustitiæ. Leprosi enim atque elephantici debent haberi, quos uel infinitæ cupiditates ad scelera, uel insatiabiles uoluptates ad flagitia compellunt: & dedecorum maculis inustos labe afficiunt sempiterna. Iacencia mortuorū corpora erexit, eosq; nominibus proprijs inclamatos, à morte reuocauit. Quid congruentius deo? Quid miraculo dignius omnium seculorum, quàm decursam uitam resignasse, completisq; hominū temporibus tempora adieciisse perpetua, arcana mortis reuelasse? Sed hæc inenarrabilis potestas imago uirtutis maioris fuit: quæ demonstrabat, tantam uim habituram esse doctrinam suam, ut gentes in orbe toto, quæ alienæ à deo, subiectæ morti fuerunt, cognitione ueri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia peruenirēt. Eos enim recte mortuos existimaueris, qui datorem uitæ deū nescientes, atq; animas suas à cœlo in terram deprimētes, in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præsens, imagines erant futurorum: quæ illæsis affectisq; corporibus adhibebat, ea spiritalium figuram gerebant: ut in præsentis uirtutis nobis terrenæ opera monstraret, & in futurum potestatem suæ cœlestis maiestatis ostenderet. Ergo sicut opera eius significantiam quoq; maioris potestatis habuerunt, ita etiam passio nō simplex, nec superuacua, nec fortuita præcessit. Sed ut illa quæ fecit, magnā uirtutē ac potestatem doctrinæ eius significabant, sic ea quæ passus est, odio futurā esse sapientiā nunciabāt: aceti enim potus ac fellis cibus, acerbitates & amaritudines in hac uita sectatoribus ueritatis pollicebatur. Et quanquā ipsa per se acerba & amara, specimen nobis futurorum tormentorum dabat, quæ morantibus nobis in hoc seculo uirtus ipsa proponit: tamen illiusmodi cibus & potus in os doctoris nostri ueniens, præsuræ nobis laborum ac miseriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerari ac perpeti necesse est eos, qui ueritatem sequuntur: quoniā ueritas est acerba & inuisa omnibus, qui ueritatis expertes, uitam suam mortiferis uoluptatibus dederūt. Nam co-

*Passionis Chri-
sti significatio.*

rona

A rona spinea capiti eius imposita, id declarabat fore, ut diuinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur circūstans in orbe populus. Nos autē qui ante cognitionē dei fuimus spinæ, id est iniusti, mali & nocentes eramus, ignorantēs quid esset bonum, & à iustitiæ notione atque operibus alieni, omnia scelere ac libidine polluebamur: plecti uero ex dumis ac sentibus, sanctū dei caput cingimus: quia cōuocati ab ipso, & circūfusi undiq; ad eum, magistro & doctori deo assistimus, regemq; illum mūdi, & omnīū uiuentium dominū coronamus. Quod uero ad crucem spectat, magna in ea uis ac ratio est, quam nunc conabor ostendere. Deus nanque (sicut superius exposui) quum statuisset hominem liberare, magistrum uirtutis legauit in terram: qui & præceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam, & operibus factisq; præsentibus iustitiæ uiam panderet: qua gradiens homo, & doctorem suum sequens, ad uitam æternā perueniret. Is igitur corporatus est, & ueste carnis indutus, ut homini, ad quem docendum uenerat, uirtutis & exempla & incitamenta præberet. Sed quum in omnibus uitæ officijs iustitiæ specimen præbuisset, ut doloris quoq; patientiam mortisq; cōtemptum, quibus perfecta & consummata fit uirtus, traderet homini, uenit in manus impiæ nationis: quū & uitare potuisset, scientia futuri quam gerebat, & repellere eadem uirtute qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus ac uerbera & spinas: postremo etiam mortem suscipere non recusauit, ut homo illo duce subactam & catenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem summus pater id potissimum genus mortis elegerit, quo affici eum sineret, hæc ratio est. Dicat enim forsasse aliquis, cur si deus fuit, & mori uoluit, non saltem aliquo honesto mortis genere affectus est? Cur potissimum cruce? Cur infami genere supplicij? quod etiam

B homini libero, quamuis nocenti, uideatur indignū. Primum, quod is qui humilis aduenerat, ut humilibus & infirmis opem ferret, & in omnibus spem salutis ostenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles & infirmi solent, ne quis esset omnino qui eum nō posset imitari. Deinde, ut integrū corpus eius seruaret, quē die tertio resurgere ab inferis oportebat. Nec hoc cuiq; ignorandū est, quod ipse antē de sua passione prædicans, etiam id notū fecerit, habere se potestatem, quū uellet, deponendi spiritū, & resumendi. Suffixus itaq; quū spiritū sponte deposuisset, necessarium carnifices non putauerunt ossa eius suffringere, sicut mos eorū ferebat, sed tantūmodo latus eius perforauerunt. Sic integrum corpus patibulo detractū est, & sepulchro diligenter inclusum. Quæ omnia idcirco facta sunt, ne læsum atq; diminutū corpus ad resurgendū inhabile redderetur. Illa quoq; præcipua fuit causa, cur deus crucē maluerit, quod illa exaltari eum fuit necesse, & omnibus gentibus passionē dei notescere. Nam quoniam is qui patibulo suspendit, & cōspicitur est omnibus, & cæteris altior, crux potius electa est, quæ significaret illum tam cōspicuum, tamq; sublimem futurū, ut ad eum cognoscendū pariter & colendū, cūctæ nationes ex omni orbe cōcurrerēt. Deniq; nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio eius, aut sublimitas maiestatis ignota sit. Extendit ergo in passione manus suas orbemq; dimensus est, ut iam tunc ostēderet ab ortu solis usq; ad occasum magnū populū ex omnibus linguis & tribubus cōgregatum sub alas suas esse uenturū, & signū illud maximū atq; sublime, frontibus suis susceptrū. Cuius rei figurā Iudæi etiam nunc exhibent, quū limina sua de cruore agni notent. Deus enim percussurus Aegyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos, præceperat his, ut agnū candidū sine macula immolarēt, ac signū liminibus suis de sanguine eius imponderēt. Itaq; cū Aegyptiorū primogenita una nocte interissent, Hebræi soli signo sanguinis tuti fuerūt, nō quia cruor pecudis tantā in se

*Qua de causa
Christus affi-
xus cruci.*

A dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. Quæ igitur deorū uis est, si subiectos sibi dæmones nō habent? At uero ijdem dæmones adiurati per nomē ueri dei, protinus fugiunt. Quæ ratio est, ut Christū timeāt, Iouem autē nō timeant: nisi quod ijdem sunt dæmones, quos uulgus deos esse opinat? Deniq; si cōstituatur in medio & is, quem constat incursum dæmonis perpeti, & Delphici Apollinis uates, eodē modo dei nomen horrebunt: & tam ce-
 leriter excedet de suo uate Apollo, quàm ex homine spiritus ille dæmoniæcus: & adiurato fugatoq; deo suo, uates in perpetuum cōticescet. Ergo ijdem sunt dæmones, quos fatentur execrandos esse: ijdem dij quibus supplicat. Si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summū illum Iouem dæmonibus aggregauit: sed & alijs poëtis ac philosophis, qui eosdē modò dæmonas, modò deos nuncupant: quorum alterum uerum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus ubi adiurantur, ibi se dæmonas confitentur: ubi coluntur, ibi se deos mentiuntur: ut errores hominibus immittant, & auocent à ueri dei notione, per quam solum potest mors æterna uitari. Iidem sunt qui dei sciendi hominis causa, uarios sibi cultus peruersa religione condiderunt, mentitis tantū, assumptisq; nominibus, ut fallerent. Nam quia diuinitatem per seipos affectare nō poterant, ascuerunt sibi nomina potentium regum, sub quorum titulis honores sibi deorū uendicarent. Qui error discuti potest, & in lucē ueritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere, congreget eos, quibus peritā est ciere ab inferis animas. Euocent Iouem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremq; omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes, & interrogati loquentur, & de se & de deo fatebuntur. Post hæc euocent Christum: non aderit, non apparebit, quia nō amplius
 B quàm biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego uero nō dubito quin ad ueritatē Trismegistus hanc aliqua ratione peruenerit, qui de deo patre omnia & de filio locutus est multa, quæ diuinis cōtinentur arcanis.

Apollo Delphicus.

De uera & singulari religione, & unde dicatur religio, uel secundum

Ciceronem, uel alios. Cap. XXVIII



Væ quā ita se habeant, ut ostendimus, apparet nullam aliam spem uitæ hominī esse propositam, nisi ut abiectis uanitatibus, & errore miserabili, deum cognoscat, & deo seruiat: nisi huic tēporali renūciet uitæ, ac se rudimētis iustitiæ ad cultū ueræ religionis instituat. Hac enim cōditione gignimur, ut generati nos deo iusta & debita obsequia præbeamus, hunc solū nouerimus, hunc sequamur. Hoc uinculo pietatis obstricti deo, & religati sumus. Vnde ipsa religio nomen accepit, nō ut Cicero interpretatus est, à relegēdo, qui in libro de natura deorum secūdo dicit ita: Nō enim philosophi solum, uerum etiā maiores nostri superstitionē à religione separauerūt. Nam qui totos dies precabantur & immolabāt, ut sui sibi filij superstites essent, superstitionis sunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum deorū pertinerent, retractarent, & tanq; relegerent, ij dicti sunt religiosi ex relegendo: tanq; ex eligendo eligentes, & ex deligendo deligentes, & ex intelligendo intelligentes. His enim omnibus inest uis legendi eadem, quæ in religioso: ita factū est in superstioso ac religioso, alterū uitij nomen, alterū laudis. Hac interpretatio quàm inepta sit, ex re ipsa licet cognoscere. Nam si in ijsdem dijs colendis & religio & superstitio uersatur, exigua, uel potius nulla distantia est. Quid enim mihi affert causæ, cur precari pro salute filiorū semel religiosi, & idem decies facere, superstitionis esse hominis arbitretur? Si enim semel facere optimum est, quanto magis sæpius? Si hora prima, ergo & tota die. Si una hostia placabilis, placabiliores utique hostiæ plurimæ: quia multiplicata obsequia

Inter religionē & superstitio-nem differentiā.

C merentur potius quam offendunt. Non enim nobis odiosi uidentur ij famuli, qui assidui ac frequentes ad obsequium fuerint, sed magis chari. Cur igitur sit in culpa & nomen reprehensibile accipiat, qui aut filios suos magis diligit, aut deos satis honorat: laudetur autem qui minus. Quod argumentum etiam e contrario ualeat. Si enim totos dies precari & immolare criminis est, ergo & semel. Si superstites filios subinde optare uitiosum est, superstitiosus est igitur ille, qui raro id optauerit. Aut cur uitij nomen sit ex eo tractum, quo nihil honestius, nihil iustius optari potest: Nam quod ait religiosos a religendo appellatos, qui ea retractent diligenter, quae ad cultum deorum pertineant: cur illi, qui hoc saepe in die faciunt, religiosorum nomen amittant: quum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa religant ea, quibus dii coluntur. Quid ergo est: Nimirum religio ueri cultus, superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid preceris: sed quia religiosos deorum cultores se putant, quum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere, nec significantiam nominum exprimere. Diximus nomen religionis a uinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi deus religarit, & pietate constrinxerit: quia nos seruire ei ut domino, & obsequi ut patri necessesse est. Eo melius ergo id nomen Lucretius interpretatus est: qui ait, religionum se nodos exoluere. Superstitiosi autem uocantur, non qui filios suos superstites optant, omnes enim optamus: sed aut ij, qui superstitem memoriam defunctorum colunt: aut qui parentibus suis superstites colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos sibi ritus assumebant, ut in deorum uicem mortuos honorarent, quos ex hominibus in caelum receptos putabant, hos superstitiosos uocabant. Eos uero, qui publicos & antiquos deos colerent, religiosos nominabant. Vnde de Virgiliis: Vana superstitio, ueterumque ignara deorum. Sed quum ueteres quoque deos inueniamus eodem modo consecratos esse post obitum, superstitiosi ergo qui multos ac falsos deos colunt: Nos autem religiosi, qui uni & uero deo supplicamus.

Superstitiosi
qui dicantur.

De unitate patris & filij, ut liqueat quomodo unius dei possunt esse cultores, qui duos colunt, alterum patrem, alterum filium: patrem immortalem, filium mortalem, de quo superius dictum est. Cap. XXIX



Ortasse quærat aliquis, quomodo, quum deum unum nos colere dicamus, duos tamen asseueremus, deum patrem, & deum filium: quæ asseueratio plerisque in maximum impegit errorem. Quibus quum probabilia uideantur esse, quæ dicimus, in hoc uno labare nos arbitrantur, quod & alterum, & mortalem deum fateamur. De mortalitate iam diximus, nunc de unitate doceamus. Quum dicimus deum patrem, & deum filium, non diuersum dicimus, nec utrumque secernimus: quia nec pater sine filio esse potest, nec filius a patre secerni: siquidem nec pater sine filio nuncupari, nec filius potest sine patre generari. Quum igitur & pater filium faciat, & filius patrem, una utriusque mens, unus spiritus, una substantia est: sed ille quasi exuberans fons est, hic tanquam defluens ex eo riuus: ille tanquam sol, hic tanquam radius ex sole porrectus: qui quoniam summo patri & fidelis & charus est, non separatur, sicut nec riuus a fonte, nec radius a sole: quia & aqua fontis in riuo est, & solis lumen in radio æque. Neque uox ab ore seiungi, nec uirtus, aut manus a corpore diuelli potest. Quum igitur a prophetis idem manus dei, & uirtus, & sermo dicatur, utique nulla discretio est: quia & lingua sermonis ministra est, & manus, in qua est uirtus, indiuiduae sunt corporis portiones. Propiore exemplo uti liber: Quum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen sit in domo, & manu patris, licet ei nomen domini, potestatemque concedat, ciuili tamen iure & domus una, & unus

A & unus dominus nominatur. Sic hic mundus una dei domus: & filius & pater, qui unanimes incolunt mūdum, deus unus: quia & unus est tanquam duo, & duo tanquam unus. Neq; id mirum, quum & filius sit in patre, quia pater diligit filiū, & pater in filio: quia uoluntati patris fideliter paret, nec unquā faciat aut fecerit, nisi quod pater aut uoluit aut iussit. Denique unum deum esse tam patrē quā filium, Esaias in illo exemplo, quod superius posuimus, ostendit, quū diceret: Adorabūt te, & in te precabuntur, quoniam in te deus est, & nō est alius deus præter te. Sed & alio loco similiter ait: Sic dicit dominus deus rex Israël, & qui eruit eum deus æternus: ego primus, & ego nouissimus, & præter me nemo est deus. Quū duas personas proposuisset, dei regis, id est Christi, & dei patris, qui eum post passionē ab inferis excitauit. Sic ostendisse diximus Oseam prophetam, qui ait: Et de manu inferiorū eruam eum. Tamen ad utranq; personam referens intulit: Et præter me non est deus: quum posset dicere, præter nos: sed fas non erat plurali numero separationē tantæ necessitudinis fieri. Vnus est enim solus, liber deus, summus, carens origine: quia ipse est origo rerum, & in eo simul & filius & omnia continentur. Quapropter quum mens & uoluntas alterius in altero sit, uel potius in utroq; unā, meritō unus deus uterq; appellat: quia quicquid est in patre, ad filium transit: & quicquid in filio, à patre descendit. Non potest igitur ille summus ac singularis deus, nisi per filium colit: qui solum patrem se colere putat, sicut filium non colit, ita nec patrem quidē colit: qui autem filium suscipit, & nomen eius gerit, is uerē cum filio simul & patrē colit: quoniā legatus, & nuncius, & sacerdos summī patris est filius. Hic tēpli maximi ianua est, hic lucis uia, hic dux salutis, hic ostiū uitæ.

De hæresibus, quas non modò propheta, sed etiam Christus & apostoli prædixerunt emersuras

B esse, & uitandas: Et quod illa sola ecclesia catholica est & uera, in qua est confessio, & medicina peccatorū per poenitentia, & fidei sacramenta. Cap. XXX



Ed quoniam multæ hæreses extiterunt, & instinctibus dæmonum populus dei scissus est, determinanda est nobis breuiter ueritas, ac in suo proprio domicilio collocanda: ut si quis aquam uitæ cupit haurire, non ad detritos lacus deferať, qui non habent uenam: sed uberrimū dei fontem nouerit, quo irrigatus perenni luce potiať. Ante omnia scire nos conuenit, & ipsum, & legatos eius prædixisse, quod plurimæ sectæ & hæreses haberent existere, quæ concordia sancti corporis rumperet: ac monuisse ut summa prudentia caueremus, ne quando in laqueos & fraudes illius aduersarij nostri, cum quo luctari deus nos uoluit, incideremus. Tum dedisse certa mandata, quæ in perpetuū custodire deberemus. Quorū pleriq; immemores, deserto itinere cœlesti, uias sibi de uias per anfractus & præcipitia cōdiderunt: per quā partē plebem incautā & simplicem ad tenebras mortemq; deduceret: Quod quatenus acciderit, exponā. Fuerunt quidā nostrorū, uel minus stabilita fide, uel minus docti, uel minus cauti, qui dissidiū faceret unitatis, & ecclesiā dissiparent. Sed ij, quorū fides lubrica fuit, quū deū nosse se, & colere simularent, augēdis opibus & honori studentes, affectabāt maximum sacerdotium: & à potioribus uicū secedere se cum suffragatoribus suis maluerunt, quā eos facere præpositos, quibus concupierant ipsi antè præponi. Quidam uero non satis cœlestibus literis eruditi, quum ueritatis accusatoribus respondere non possent, obijcientibus uel impossibile, uel incōgruens esse, ut deus in uterū se mulieris includeret, nec cœlestē illam maiestatem ad tantam infirmitatem potuisse deduci, ut hominibus contemptui, derisui, contumeliæ, & ludibrio esset: postremo etiā cruciamēta perferret, atq; execrabili patibulo figeret: quæ omnia quum neq; ingenio, nec doctrina defendere ac refutare possent (nec enim uim ra

Hæresion origo.

tionemq̄ penitus peruidebant) deprauati sunt ab itinere recto, & cœlestes literas corruperunt, ut nouam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarū uaticinio illecti, de quibus & ueri propheta, & ipse prædixerat, exciderunt à doctrina dei, & traditionem ueram reliquerūt. Sed illi omnes dæmoniâ fraudibus irretiti, quas prospicere & cauere debuerāt, diuinum nomen & cultum per imprudentiâ perdiderunt. Quum enim Phryges, aut Nouatiani, aut Valētiniani, aut Marcionitæ, aut Anihropiani, aut Arriani, seu quilibet alij nominantur, Christiani esse desierūt, ij, qui Christi nomine amisso, humana & externa uocabula induerūt. Sola igitur catholica ecclesia est, quæ uerum cultum retinet. Hic est fons ueritatis, hoc est domicilium fidei, hoc templum dei: quò si quis nō intrauerit, uel à quo si quis exiuerit, à spe uitæ ac salutis æternæ alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri: agitur enim de uita & salute: cui nisi caute & diligenter consulatur, amissa & extincta erit. Sed tamen quia singuli quicq̄ cœtus hæreticorum se potissimū Christianos, & suam esse catholicam ecclesiam putant, sciendum est illam esse ueram, in qua est religio, confessio, & pœnitentia: quæ peccata & uulnera, quibus est subiecta imbecillitas carnis, salubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorē fugere cupiens, maiori implicetur errore, dum penetrale ueritatis ignorat. Postea plenius & uerius contra omnes mendaciorū sectas proprio separatoq̄ opere pugnabimus. Sequitur ut quoniam satis de religione uera, & sapientia locuti sumus, in proximo libro de iustitia differamus.

Hæreticorum
sectæ.

LIBRI QVARTI FINIS.

D

L. COELII LACTANTII FIRMIANI
DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER QVINTVS DE IV-
STITIA, AD CONSTANTINVM
IMPERATOREM.

Quod iniquum & impiū est antè damnare uel personam uel causam, quàm de merito eius cognoscere: Et quare sapientia iungenda sit religioni: Et quare sapientia huius mundi literas sacras contempserit: Et quod eloquentia seruit seculo: & plerunq; ut amplius elucescat, ex industria impugnat ueritatem, quæ serè semper idoneis assertoribus indiget. Cap. I



NON est apud me dubiū, Constantine Imperator maxime, quin hoc opus nostrum, quo singularis ille rerum cōditor, & huius immensi operis rector asseritur, si quis attigerit ex istis inepte religiosi (ut sunt nimia superstitione impatientes) infectetur etiam maledictis: ut uix lecto fortasse principio, affligat, proijciat, excretur, seq̄ in expiabili scelere contaminari atq; astringi putet, si hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen si fieri potest, humanitatis iure postulamus, ut non prius damnet, quàm uniuersa cognouerit. Nam si sacrilegis, & proditoribus, & ueneficis potestas defendēdi sui datur, nec prædamnari quenquam incognita causa licet, nō iniuste petere uidemur, ut si quis erit ille, qui inciderit in hæc, si leget, perlegat: si audiet, sententiam differat in extremum. Sed noui hominū pertinaciam, nunquam impetrabimus. Timent enim

enim

A enim ne à nobis reuicti, manus dare aliquando clamante ipsa ueritate cogantur. Obstreperunt igitur, & intercedunt, ne audiant: & oculos suos opprimunt, ne lumen uideant, quod offerimus. Quo planè ipsi diffidentiam suæ perditæ rationis ostendunt, quò neq; cognoscere, neq; congregi audent: quia sciunt se facile superari. Et idcirco disceptatione sublata,

Pellitur è medio sapientia, uì geritur res.

Vt ait Ennius. Et quia studet damnare tanquam nocentes, quos utiq; sciunt innocentes, constare de ipsa innocentia nolunt: quasi uero maior iniquitas sit, probatam innocentiam damnasse, quam inauditam. Sed (ut dixi) uerentur, ne si audierint, damnare non possint: Et ideo cultores dei summi, hoc est iustos homines torquent, interficiunt, exterminant: nec causas odiorum ipsi reddere possunt, qui tam uehementer oderunt: quia ipsi errant, irascuntur ijs, qui uiam ueram sequuntur: & cum corrigere se possint, errores suos insuper crudelibus factis coaceruant, innocentium cruore maculantur, & dicatas deo mentes euisceratis corporibus detorquent. Cum talibus nunc congregi & disputare contendimus. Hos ad ueritatem ab inepta persuasionem traducere, qui sanguinem facilius hauserint, quam uerba iustorum. Quid igitur? Operam ne perdemus? Minime. Nam si lucrari hos à morte, ad quam concitatissime tendunt, non potuerimus, si ab illo itinere de morte ad uitam lucemq; reuocare, quoniam ipsi saluti suæ repugnant: nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis, ac solidis radicibus fundata & fixa sententia. Nutant enim plurimi, & maxime qui literarum aliquid attigerunt. Nam & in hoc philosophi, & oratores, & poetæ perniciosi sunt, quod incautos animos facile irretire possunt suauitate sermonis, & carminum dulci modulatione currentium. Ob eamq; causam uolui sapientiam cum religione coniungere, ne quid studiosis illa inanis doctrina possit officere: ut iam scientia literarum non modò nihil noceat religioni atq; iustitiæ, sed etiam profit quamplurimum: si is, qui eas didicerit, sit uirtutibus instructior, & ueritate sapientior. Præterea etiã nulli aliq, nobis certe proderit, delectabit se conscientia, gaudebitq; mens se in ueritatis luce uersari, quod est animæ pabulum incredibile quadam iucunditate perfusum. Verum non est desperandum, fortasse non canimus surdis. Nec enim tam in malo statu res est, ut desint sanæ mentes, quibus & ueritas placeat, & monstratum sibi rectum iter & uideant, & sequantur. Circumliniatur modò poculum cœlestis sapientiæ melle, ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari, dum illiciens prima dulcedo, acerbiter saporis asperi sub prætextu suauitatis occultat. Nam hæc in primis causa est, cur apud sapientes, & doctores, & principes huius seculi scriptura sancta fide careat: quod propheta communi ac simplici sermone, ut ad populum, sunt locuti. Contemnuntur itaq; ab ijs qui nihil audire, uel legere nisi expolitum ac disertum uolunt: nec quicquam inhærere animis eorum potest, nisi quod aures blandiori sono permulcet. Illa uero, quæ sordida uidentur, anilia, inepta, uulgaria existimantur. Ideo nihil uerum putant, nisi quod auditu suaue est: nihil credibile, nisi quod potest incutere uoluptatem. Nemo rem ueritate ponderat, sed ornatu. Non ergo credunt diuinis, quia fuco carent: sed ne illis quidē, qui eas interpretant: quia sunt & ipsi aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plene sint eloquentes, perraro contingit: cuius rei causa in aperto est. Eloquentia enim seculo seruit, populo se iactare, & in rebus malis placere gestit. Siquidem ueritatem sapius expugnare conatur, ut uim suam monstret: opes expetit, honores concupiscit, summum deniq; gradum dignitatis exposcit. Ergo hæc quasi humilia despicit, arcana tanquam contraria sibi fugit: quippe quæ publico gaudeat, & multitudinem celebritatemq; desideret. Eo

*Cur scriptura
sacra apud
quosdam fide
caruerit.*

A opus illud elaborasset, effusus est in principum laudes: quorum pietas & prouidentia (ut quidem ipse dicebat) tum in cæteris rebus humanis, tum præcipue in defendendis deorum religionibus claruisset: consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia & anili superstitione, uniuersi homines legitimis sacris uacarent, ac propitios sibi deos experirentur. Vbi autem religionis eius, contra quam perorabat, infirmare uoluit rationem, ineptus, uanus, ridiculus apparuit, quia grauis ille consultor utilitatis alienæ, non modò quid oppugnaret, sed etiam quid loqueretur nesciebat. Nam si qui nostrorum affuerunt, quamuis temporis gratia conticescerent, animo tamen derisere: utpote quum uiderent hominem profitemem, se illuminaturum alios, quum ipse cæcus esset: reducturum alios ab errore, quum ipse ignoraret, ubi pedes suos poneret: eruditurum alios ad ueritatem, cuius ille ne scintillam quidem unam uidisset aliquando: quippe quum sapientiæ professor profligare sapientiã niteretur. Omnes tamen id arguebant, quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus, quo furebat odiosa crudelitas. O philosophum adulatorem ac temporis seruientem. Verum hic pro sua inanitate contemptus est, qui & gratiam, quam sperauit, non est adeptus: & gloria, quam captauit, in culpam reprehensionemque conuersa est. Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tunc e numero iudicum, & qui autor in primis faciendæ persecutionis fuit: quo scelere non contentus, etiam scriptis eos quos affixerat, insecutus est. Composuit enim libellos duos non contra Christianos, ne inimice insectari uideretur: sed ad Christianos, ut humane & benigne consulere putaretur: in quibus ita fallitatem scripturæ sacræ arguere conatus est, tanquam sibi esset tota cõtraria: nam quædam capita, quæ repugnare sibi uidebantur, exposuit, adeò multa, adeò intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse uideant. Quod si fuit, quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere: qui religionis, cui fuerat assensus: & fidei, cuius nomen induerat: & sacramenti, quod acceperat, proditor factus est: nisi forte casu in manus eius diuinæ literæ inciderunt. Quæ igitur temeritas erit id audere dissoluere, quod illi nemo interpretatus est bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit: Tantum enim abest à diuinis literis repugnantia, quantum ille abfuit à ueritate & fide. Præcipue tamen Paulum Petrumque lacerauit, cæterosque discipulos, tanquam fallaciæ seminatores: quos eosdem tum rudes, & indoctos fuisse testatus est: nam quosdam eorum piscatorio officio questum fecisse: quasi ægre ferret, quod illam rem non Aristophanes aliquis, aut Aristarchus commentatus sit.

Quod discipulis Christi uoluntas mentiendi abfuit, qui uitam exercebant contrariam uitis: Et quod respondendum fuit blasphemiarum eorum, qui Christum magum fuisse mentiti sunt, & sibiipsis contraria docuerunt. Cap. III



Bfuit ergo ab his fingendi uoluntas & astutia: quoniam rudes fuerunt. Aut quis posset indoctus, apta inter se & cohærentia fingere, quum philosophorum doctissimi Plato, & Aristoteles, & Epicurus, & Zenon, ipsi sibi repugnantia & contraria dixerint: Hæc est enim mendaciorum natura, ut cohærere non possint. Illorum autem traditio, quia uera est, quadrat ubique, ac tota sibi consentit, & ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est. Non igitur quæstus & commodi gratia religionem istam commenti sunt: quippe qui & præceptis, & ipsa re eam uitam secuti sunt, quæ & uoluptatibus caret, & omnia quæ habentur in bonis, spernit: & qui non tantum mortem pro fide subierint, sed etiam morituros esse se & scierint, & prædixerint: & postea uniuersos, qui eorum disciplinam secuti essent, acerba & nefanda passuros. Ipsum

Apollonius
magus.

C autem Christum affirmavit à ludæis fugatum, collecta noningentorū hominum manu, latrocinia fecisse. Quis tantæ autoritati audeat repugnare? Credamus hoc planè: nam fortasse illi hoc in somnis Apollo aliquis nunciauit. Tot semper latrones perierunt, & quotidie pereunt, utiq; multos & ipse damnasti: quis eorū post crucem suam, non dicam deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti: quia uos homicidā Martem consecrasti, ut deum: quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitæ in crucē sustulissent. Item quū facta eius mirabilia destrueret, nec tamē negaret, uoluit ostendere Apollonium, uel paria, uel etiā maiora fecisse. Mirū quod Apuleium prætermisit, cuius solent & multa, & mira memorari. Cur igitur ô delirum caput, nemo Apollonium pro deo colit, nisi forte tu solus, illo scilicet deo dignus, cum quo te in sempiternū uerus deus punit? Si magnus Christus, quia mirabilia fecit: peritior utiq; Apollonius, qui (ut describis) quū Domitianus eum punire uellet, repente in iudicio non comparuit, quā ille qui comprehensus est, & cruci affixus. At enim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi uoluit arguere, quod deum se cōstituerit, ut ille uerecundior fuisse uideat, qui quū maiora faceret, ut hic putat, tamen id sibi nō arrogauerit. Omitto nūc ipsa opera cōparare: quia in secūdo, & superiori libro de fraude ac præstigijs artis magicæ dixi. Nego esse quenquam, qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod etiam reges maximi concupiscunt. Cur enim homines sibi sepulchra magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur aliquibus factis præclaris, aut etiā morte pro ciuibus suscepta, student opiniones hominū promereri? Cur deniq; ipse ingenij tui monumentū hoc detestabili stultitia, tanquā cœno ædificatum, constituere uoluisti, nisi quod immortalitatē de memoria nominis speras? Stultū est igitur, id putare Apollonium noluisse, quod optaret utiq; si posset: quia nemo est, qui immortalitatē recuset, & maxime quū eum dicas & adoratum esse à quibusdā, sicut deū, & simulacrū eius sub Herculis Alexicaci nomine constitutū, ab Ephesijs etiā nunc honorari. Non potuit ergo post mortem deus credi, quia & hominē, & magū fuisse cōstabat: & ideo alieni nominis titulo affectauit diuinitatē, quia suo nec poterat, nec audebat. Noster uero & poterat deus credi, quia magus non fuit: & creditus est, quia uerus fuit. Non (inquit) hoc dico, idcirco Apolloniū nō haberi deū, quia noluerit: sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem diuinitatis adiunximus, quā uos, qui ob exigua portenta deum credidistis. Non est mirum si tu, qui à dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum, quæ legisti: quū ludæi, qui à principio prophetas lectitauerant, quibusq; sacramentū dei fuerat obsignatum, tamen quid legerent, ignorauerūt. Disce igitur, si quid tibi cordis est, non idcirco à nobis deū creditum Christum, quia mirabilia fecit: sed quia uidimus in eo facta esse omnia, quæ nobis annunciata sunt uaticinio prophetarum. Fecit mirabilia: magum putassemus, ut & uos nuncupatis, & ludæi tunc putauerunt, si non illa facturū Christum propheta omnes uno spiritu prædixissent. Itaq; deum credimus, non magis ex factis operibusq; mirandis, quā ex illa ipsa cruce, quam uos, sicut canes lambitis: quoniam simul & illa prædicta est. Non igitur suo testimonio (cui enim de se dicenti credi potest?) sed prophetarum testimonio, qui omnia quæ fecit ac passus est, multo ante cecinerunt, fidem diuinitatis accepit: quod neque Apollonio, neq; Apuleio, neq; cuiquam magorum potuit, aut potest aliquando contingere. Quū igitur talia ignorantia suæ deliramenta fudisset, quū ueritatem penitus excidere connixus esset, ausus est libros suos nefarios ac dei hostes *φιλανθεις*, id est ueritatis amatores annotare. O cæcum pectus, ô mentem cimmerijs (ut aiunt) tenebris

A nebris atriozem. Discipulus hic fortasse Anaxagoræ fuit, cui niues atramentum fuerunt; atq; eadem cæcitas est, & uero falsitatis, & mendacio ueritatis nomen imponere. Videlicet homo subdoluus uoluit lupum sub ouis pelle celare, ut fallaci titulo posset irretire lectorem. Verum esto inscitia hoc, nō malitia feceris. Quam tandem nobis attulisti ueritatem, nisi quod assertor deorū, eos ipsos ad ultimum prodidisti: Prosecutus enim summi dei laudes, quem regem, quē maximū, quem opificem rerum, quem fontem honorū, quem parentem omniū, quem factorem autoremq; uiuentium confessus es, ademisti loui tuo regnum, eumq; summa potestate depulsum, in ministrorum numerum redegisti. Epilogus itaque te tuus arguit stultitiæ, uanitatīs, erroris. Affirmas enim deos esse, & illos tamen subijcis, & mancipas ei deo, cuius religionem conaris euertere.

Quare hoc opus inceptum sit, & contra quos, & ad quid proficit.

Cap. IIII



I ergo, de quibus dixi, quum præsentem me ac dolentem, sacrilegas suas literas explicassent: & illorū superba impietate stimulatus, & ueritatis ipsius cōscientia, & (ut arbitror) deo, suscepti hoc munus, ut omnibus ingenij mei uiribus accusatores iustitiæ refutarem: nō ut contra eos scriberem, qui paucis uerbis obteri poterāt, sed ut omnes, qui ubiq; idem operis efficiunt, aut effecerūt, uno simul impetu profligarem. Non dubito enim quā & alij plurimi, & multis in locis, & non modō græcis, sed etiam latinis literis, monumentum iniustitiæ suæ struxerunt: quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putauī, ut etiam priores cum omnibus suis scriptis peruerterem, & futuris omnem facultatem scribendi aut respondendi amputarem: præbeant modō aures. Efficiam profectō, ut quicumq; ista cognouerit, aut suscipiat quod ante damnauit: aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quanquam Tertullianus eandem causam planē perorauerit in eo libro, cui Apologetico nomen est: tamen quoniam aliud est accusantibus respondere, quod in defensione, aut negatione sola positum est: aliud instituire, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinæ totius substantiam contineri: non defugihunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus est in ea oratione, qua Demetrianū (sicut ipse ait) oblatrantē atq; obstrepentem ueritati redarguere conatur, qua materia non est usus, ut debuit. Non enim scripturæ testimonijs, quam ille utiq; uanam, fictam, cōmentitiā putabat, sed argumentis & ratione fuerat refellendus. Nam quū ageret contra hominem ueritatis ignarū, dilatis paulisper diuinis lectionibus, formare hunc à principio tanquā rudem debuit, eiq; paulatim lucis principia monstrare, ne toto lumine obiecto caligaret. Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere uim non potest, ob stomachi teneritudinem, sed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec firmatis uiribus uesci fortioribus possit: ita & huic oportebat, quia nondum poterat capere diuina, prius humana testimonia offerri, id est philosophorum, & historicorum, ut suis potissimū refutaretur autoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione diuinarum literarum, ut ijs solis contentus esset, quibus fides constat: accessi deo inspirante, ut ego facerem, & simul ut uiam cæteris ad imitandum parem. At si hortatu nostro docti homines ac disertī huc se conferre cœperint, & ingenia sua uimq; dicendi hoc ueritatis campo iactare maluerint, euanturas breui religiones falsas, & occasurā esse omnem philosophiā, nemo dubitauerit: si fuerit omnibus persuasum, tum hanc solam religionē, tum etiam & solam & ueram esse sapiētiā. Sed euagatus sum longius, quā uolebam.

- C De iustitia, quam non modo philosophi, sed etiam poëtae, qui eos præcesserunt, totis quæsierunt uiribus: Et quomodo pro uero haberi debeat, non figmento poëtico, quod iustitia terras incolebat regnante Saturno, & aurea fuisse secula, sed Ioue regnante iustitiam esse fugatam. Cap. V



Vnc reddenda est de iustitia proposita disputatio: quæ aut ipsa summa est uirtus, aut fons est ipsa uirtutis: quam non modo philosophi quæsierunt, sed poëtae quoque, qui priores multo fuerunt, & ante natum philosophiæ nomen pro sapientibus habebantur. Hi planè intellexerunt abesse hanc à rebus humanis: eamque finxerunt offensam uitæ hominum cessisse è terra, in cælumque migrasse: atque ut docerent quid sit iuste uiuere (solent enim præcepta per ambages dare) à Saturni temporibus, quæ illi uocant aurea, repetunt exempla iustitiæ: narrantque in quo statu fuerit uita humana, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poëtica fictione, sed pro uero habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad diuinitatis opinionem consecrata, deus utique colebatur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque inimicitia, neque bella:

Iustitia sub Saturno in terris uersata.

Nondum uesanos rabies nudauerat enses:

Vt Germanicus Cæsar in Arato loquitur carmine:

Nec consanguineis fuerat discordia nata.

Immo nec alienigenis quidem, neque ulli omnino gladij, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præsentem ac uigentem iustitiam, aut de tutela sui, quum nemo insidiaretur, aut de perniciæ alterius cogitaret, quum nemo quicquam concupisceret?

Malebant tenui contenti uiuere cultu,

- D Vt Cic. in suo ait Arato, quod est proprium nostræ religionis.

Ne signare quidem, aut partiri limite campum

Fas erat, in mediū quærebāt. Quippe quum deus cōmunem omnibus terram dedisset, ut cōmunem degerent uitam: non ut rabida & furens auaritia sibi omnia uendicaret, nec ulli deesset, quod omnibus nasceretur. Quod poëta dictum sic accipi oportet, non ut existimemus nihil omnino tunc fuisse priuati, sed more poëtico figuratum, ut intelligamus tam liberales fuisse homines, ut natas sibi fruges non includerent: nec soli absconditis incubarent, sed pauperes ad communio- nem proprij laborismitterent.

f. foli

Flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant.

Nec mirum, quum promptuaría iustorum benigne paterent omnibus: nec auaritia intercipientes beneficia diuina, famem suamque uulgo faceret, sed omnes æqualiter abundarent: quum habentes non habentibus large copioseque donarent. Sed postquam Saturnus à filio pulsus, in Latiumque delatus est,

Arma Iouis fugiens, & regnis exul adeptus:

Quum iam populus uel noui regis metu, uel quia sponte deprauatus deum colere desisset, regemque pro deo habere cœpisset, quum ipse propemodum paricida exemplo cæteris esset ad uiolendam pietatem,

Deseruit prope terras iustissima uirgo.

Sed non, ut ait Cicero,

Et Iouis in regno, cœlique in parte refedit.

Quomodo enim poterat in eius regno residere aut cōmorari, qui patrem regno expulit, bello persecutus est, exulem toto orbe iactauit?

Ille malum uirus serpentibus addidit atris,

Prædareque lupos iussit. id est odiū, & inuidiā, & dolum hominibus iniecit, ut essent

esse in tempore
faciatis, quibus
coeris exaspera
dam colobus uita
Tumidus & ar
Nepentes: iusticia
dem: idonibus ir
tutem. Tum inter
obstant sanguine
Quæstus: in mal
o pennis: in loue
o ruidus: in p

Vorum
pauera
n. quibus
lucum
Maboban: o puer
inguen: puer
ter comitatus, ut be
quæstus in puer
ent. Leges etiam libe
runt, quibus rapinas
a tum quæ auaritia
Et quomodo nullum
apud: miser cordis
cumbantibus: iusticia
honestis: & pauperes
re: iniquitate domi
dicitur: in uita
vegant: in impu
diuinitas: in uita
hoc: in puer
officiis: in puer
hinc: in puer
nuptiarum: in puer
hinc: in puer
mirum: in puer
car: in puer
a uita: in puer
reprobare: in puer
dum: in puer
Nec: in puer
hinc: in puer
remouere: in puer
regnum: in puer
in: in puer
uita: in puer

A essent tanquam serpentes uenenati, tam rapaces quam lupi. Quod quidem uere faciunt hi, qui iustos ac fideles deo persequuntur, dantque iudicibus lauiendi aduersus innoxios potestatem. Fortasse aliquid eiusmodi Iupiter fecerit ad expugnamdam tollendamque iustitiam, & ideo efferasse serpentes, ac lupos acuisse traditur.

Tum belli rabies, & amor successit habendi.

Nec immerito: sublata enim dei religione, boni quoque ac mali scientiam perderunt: sic hominibus intercidit communitas uitae, & direptum est foedus societatis humanae. Tum inter se manus inferere coeperunt, & insidiari, & gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

Quod cupiditas fons malorum omnium expulsa iustitia, suas, id est iniquissimas promulgauit leges:

Et quomodo sub Ioue naturae consortes seruituti subiecerit auidiam, auarum, ambitiosam, superbam,

Et crudelis impietas hominum, et aureum expulit seculum, quod sola facit puritas

uerae religionis.

Cap. VI



Vorum omnium malorum fons cupiditas erat: quae scilicet ex contemptu uerae maiestatis erupit: non tantum enim non participabant alijs, quibus aliquid affluebat, sed aliena quoque rapiabant, in priuatum lucrum trahentes omnia: & quae antea in usus hominum etiam singuli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim ceteros seruitio subiugarent, in primis necessaria uitae subducere & colligere coeperunt, eaque firmiter conclusa seruare, ut beneficia caelestia facerent sua: non propter humanitatem, quae nulla in ipsis erat, sed ut omnia cupiditatis & auaritia instrumenta contraherent. Leges etiam sibi iustitiae nomine munitas iniquissimas iniustissimasque sanxerunt, quibus rapinas & auaritiam suam contra uim multitudinis tuerentur. Tantum igitur autoritate, quantum uiribus, aut opibus, aut auaritia praeualebant. Et quoniam nullum in his iustitiae uestigium fuit, cuius officia sunt humanitas, aequitas, misericordia, iam superba & tumida inaequalitate gaudebant, altioresque ceteris hominibus satellitum comitatu, & ferro & insigni ueste fulgebant. Hinc honores sibi, & purpuras, & fasces inuenerunt: ut securium gladiatorumque terrore subnixi, quasi iure dominorum percussis ac pauentibus imperarent. In hac conditione humanam uitam rex ille constituit, qui debellato ac fugato parente, non regnum, sed impiam tyrannidem uis, & hominibus armatis occupauit, & aureum illud iustumque seculum sustulit, coegitque homines malos & impios fieri: uel ex hoc ipso, quod ipsos auertit a deo ad se adorandum: quod error insolentissimae potestatis expresserat. Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri & gladiatorum fulgor insuetus circumdabat: aut qui parceret alieno, qui ne patri suo quidem pepercerat: quem uero metueret, qui Titanam robustam excellentemque uiribus gentem bello uicerat, occisione deleuerat: Quid mirum, si omnis multitudo insolito metu pressa, in unius adulationem concesserat: hunc uerebantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores ac uitia regis imitari genus obsequij iudicabatur, abiecerunt omnes pietatem, ne exprobrare regi scelus uiderentur, si pie uiuerent. Sic assidua imitatione corrupti, diuinum fas reliquerunt, & paulatim male uiuendi consuetudo mos factus est. Nec iam quicquam ex antecedentis seculi pio atque optimo statu mansit: sed explosa iustitia, & ueritate secum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, caecitatem. Imprudentes igitur poetae, qui eam ad caelum confugisse cecinerunt, id est ad Iouis regnum. Si enim seculo, quod uocant aureum, iustitia in terra fuit, a Ioue utique pulsa est, qui aureum seculum commutauit. Seculi autem commutatio, & expulsio iustitiae, nihil aliud, ut dixi, quam desertio diuinae religionis putanda est: quae sola efficit, ut homo hominem

Iouis regnum.

C harum habeat, eumq; sibi fraternitatis uinculo sciat esse constrictum: siquidem pater idem & deus est omnibus, ut dei patris communis beneficia cum ijs, qui nō habent, partiatur: nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hospiti, non aurem precanti, sed sit largus, beneficus, liberalis, quas regias esse laudes Tullius existimauit. Hæc est profectō iustitia, & hoc aureum seculū, quod loue regnante primum corruptum, mox & ipso & omni eius progenie consecrata, deorumq; multorum cultu suscepto, fuerat omne sublatum.

*De aduentu Christi aureum seculum restituentis in electis, id est ueram reformantis religionem:
Et quod uirtus innotescat, & probetur exercitio uitiorum, ut liquidum sit, quare deus
mala esse permiserit. Cap. VII*



Ed deus, ut parens indulgentissimus, appropinquante ultimo tempore nuncium misit, qui uetus illud seculum, fugatamq; iustitiam reduceret, ne humanum genus maximis & perpetuis agitaretur erroribus.

Redijt ergo species illius aurei temporis, & reddita quidem terræ, sed assignata paucis iustitia est: quæ nihil aliud est, quam dei unici pia & religiosa cultura. Sed moueat fortasse aliquem, cur si hæc sit iustitia, non omni humano generi sit data, nec in ea multitudo uniuersa cōsenserit. Magnæ hoc disputationis est, cur à deo, quū iustitiam terræ daret, sit retenta diuersitas: quod & alio loco declarauit, & ubicunq; opportune inciderit, explicabitur. Nunc designare id breuissime satis est, ut tatem aut cerni non posse, nisi habeat uitia contraria: aut non esse perfectam, nisi exerceatur aduersis. Hanc enim deus bonorum & malorū uoluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono: nec alterius ratio intelligi sublato altero potest. Deus ergo non exclusit malum, ut ratio uirtutis cōstare posset. Quomodo enim patientiā uim suam, nomenq; retineret, si nihil esset, quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereretur deuota deo suo fides, nisi esset aliquis, qui à deo uellet auertere? Nam & ideo potentiores esse iniustos permisit, ut cogere ad malum possent: ideo plures, ut uirtus esset preciosa, quod rara est. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie ac breuiter ostendit in capite obuoluto. Nam quæ, inquit, uirtus esset innocentia, nisi laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic comparatum est, ut odium, cupiditas, ira, in id quod incubuerint agant cæcos, supra hominem uidetur culpa uacare. Alioqui si natura pares omnibus affectus dedisset, pietas nihil erat. Hoc quam uerum sit, doceat necessitas ipsa rationis. Si enim uirtus est, malis ac uitijs fortiter repugnare, apparet sine malo ac uitio nullam esse uirtutē: quam deus ut absolutam perfectamq; redderet, retinuit illud, quod erat ei contrarium, cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus, stabilitatē capit, & quanto frequentius impellitur, tanto firmius roboratur. Hæc nimirum causa effecit, ut quamuis sit hominibus missa iustitia, tamen aureum seculum non esse dicatur, quia malum non sustulit, ut retineret diuersitatem, quæ sacramentum diuinæ religionis continet sola.

Quare iustitia, quæ in propatulo est, non uideatur ab hominibus: & quod homo dei templum est, non aurū, nec lapides: Et quod deus uirtutibus colendus est, non corruptibilibus donis: Et quod omnia mala ex eo proueniunt, quod plures dii coluntur: quia si unus solus uere coleretur, omnes iura fraternitatis agnoscerent, & exercerent. Cap. VIII



Vi ergo putant iustum esse neminem, ante oculos habent iustitiam, sed eam nolunt cernere. Quid est enim cur illam uel in carminibus, uel in omni sermone describant, cōquerentes eius absentiam, quū sit facilimū bonos esse, si uelint? Quid uobis inanē iustitiā depingitis, & optaus

*Virtus in aduersis perficitur.
Bonum ex malo intelligitur.*

D

A optatis cadere de cœlo tanquam in aliquo simulacro figuratam: Ecce in conspectu uestro est: suscipite, si potestis, eamq̄ in domicilio uestri pectoris constituite. Nec difficile, nec alienum à temporibus existimetis. Estote aequi ac boni, & sequetur uos sua sponte iustitia, quam quæritis. Deponite omnē malam cogitationem de cordibus uestris, & statim uobis illud tempus aureum reuertetur: quod aliter consequi non potestis, quàm si uerum deum colere cœperitis. Vos autem manente cultu deorū, iustitiam desideratis in terra, quod fieri nullo pacto potest: sed ne tum quidem potuit, quū putatis: quia nondum natis dijs istis, quos impie colitis, necesse est unius dei cultum fuisse per terrā, eius scilicet qui execratur malitiam, exigitq̄ bonitatem: cuius templum est, non lapides, aut lutum, sed homo ipse, qui figuram dei gestat. Quod templum non auro, & gemmarum donis corruptibilibus, sed æternis uirtutum muneribus ornatur. Discite igitur (si quid uobis reliquæ mentis est) homines ideo malos & iniustos esse, quia dii coluntur: & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingrauescere, quia deus huius mundi effector & gubernator derelictus est: quia susceptæ sunt cōtra quā fas est impiæ religiones. Postremo, quia ne colī quidem uel à paucis deum sinitis. Quod si solus deus coleretur, non essent dissensiones & bella, quum scirent homines se unius dei filios esse, ideoq̄ diuinæ necessitudinis sacro, & inuiolabili uinculo copulatos. Nullæ fierent insidiæ, quū scirent cuiusmodi pœnas deus animarum interfectoriis præparet, qui clandestina scelera, & ipsas etiā cogitationes præuidet. Non essent fraudes neq̄ rapinæ, si deo præcipiente didicissent, & suo & paruo esse contenti: ut fragilibus & caducis, solida & æterna præferrent. Non essent adulteria, & mulierū prostitutiones, & stupra, si esset notum omnibus damnari à deo, quicquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec fœminā necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut uictum sibi obscœnissimum quærat, quū & mares libidinem contemnerent, & habentium pia & religiosa collatio non habentibus subueniret. Non essent igitur (ut dixi) hæc omnia in terris mala, si ab hominibus in legem dei coniuraretur: si ab uniuersis fierent, quæ unus noster populus operatur: quā beatus esset, quāq̄ aureus humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, & pietas, & pax, & innocentia, & æquitas, & tēperantia, & fides moraretur. Deniq̄ ad regendos homines non opus esset tam multis, & tam uarijs legibus, quū ad perfectā innocentiam dei lex una sufficeret: neq̄ carceribus, neq̄ gladijs præsidū, neq̄ terrore pœnarū, quū præceptorū cœlestiū salubritas humanis pectoribus infusa, ultro ad iustitiæ opera homines erudiret. Nunc autē mali homines sunt ignorantia recti ac boni: quod quidē Cicero uidit. Disputans enim de legibus: Sicut una, inquit, eademq̄ natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohæret ac nititur: sic omnes homines inter se natura confusi, prauitate dissentiunt: nec se intelligunt esse consanguineos, & subiectos omnes sub unam eandemq̄ tutelam: quod si teneretur, deorum profectō uita homines uiuerent. Vniuersa igitur mala, quibus humanū genus seipsum inuicē conficit, iniustus atq̄ impius deorū cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem deum, tanquā prodigi ac rebelles liberi abnegassent.

Deorum cultus mala rebus humanis inuexit.

C Quod iniqui iustitiam, quam sibi abesse sentiunt, omnibus abesse putant, & in eos qui iustiores & innocentiissimi sunt, atrocius sæuiunt, id est in seruos Christi, mensuram patrum implentes, qui caput omnium iustorum Christum occiderunt, eo quod dissimilitudo uitæ criminose sitiat sanguinem innocentium. Cap. IX



Onnunq̄; tamen sentiunt se malos esse, & ueterū seculorū statum laudant, & de moribus suis meritisq̄; coniectant abesse iustitiam, quam obuersantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt, uerumetiam uiolenter oderunt, & persequuntur, & exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non esse iustitiam, quam nos sequimur, quomodo, si illa uenerit, quam ueram putant, eam recipient: qui laniant & occidunt eos, quos & ipsi fatentur imitatores esse iustorū, quia bona operantur & iusta: quum si tantummodo malos occiderent, digni essent, ad quos iustitia nō ueniret, cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quàm humani cruoris effusio. Quanto magis, quum pios interficiant, & ipsos iustitiæ sectatores pro hostibus ducant: imò uero plus quàm pro hostibus, quibus utiq̄; quā animas eorum, & opes, & liberos ferro & igni appetant, tamen parcitur uictis, & est locus inter arma clementiæ. Aut si adeo sauire placuit, nihil plus in eos fit, quàm ut occidantur, uel in seruitutē adducantur. Hoc uero inenarrabile est, quod fit aduersus eos, qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habent, quàm qui sunt ex omnibus innocentes. Audent igitur homines improbissimi iustitiæ facere mentionē, qui feras immanitate uincunt: qui placidissimū dei gregē uastant, ceu lupi rapaces atra in nebula, quos improba uentris Exegit cæcos rabies. Verum hos non uentris, sed cordis rabies efferauit: nec atra nebula, sed aperta prædatione grassantur: nec eos unquā conscientia scelerū reuocat, ne sanctum ac pium nomen iustitiæ ore illo uiolent, quod cruore innocentium, tanquā rictus bestiarum madent. Huius tanti & tam pertinacis odij quam potissimum causam esse dicamus: Vtrum ne ueritas odium pariat, ut ait poëta, quasi diuino spiritu instructus: an erubescūt corā iustis & bonis esse nequā, an potius utrunq̄;? Nam & ueritas ideo semper inuisa est, quod is qui peccat, uult habere liberū peccandi locū: nec aliter se putat malefactorū uoluptate securius perfrui posse, quàm si nemo sit, cui delicta nō placeant. Ergo tanquā scelerum & malitiæ suæ testes extirpare funditus nituntur & tollere: grauesq̄; sibi putant, tanquam uita eorū coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestiue boni, qui corruptis moribus publicis, conuiciū bene uiuendo faciunt: Cur non omnes sint æque mali, rapaces, impudici, adulteri, periuri, cupidi, fraudulentī: quin potius auferantur, quos coram male uiuere pudet, qui peccantium fontem, & si non uerbis, quia tacent, tamen ipso genere uitæ dissimili feriunt & uerberant: Castigare enim uidetur quicūq̄; dissentit. Nec est magnopere mirandū, si aduersus homines ista fiunt, quū aduersus ipsum deum propter eandē causam insurrexerit etiā populus in spe cōstitutus, nec dei nescius: sequiturq̄; iustos eadē necessitas, quæ ipsum iustitiæ uiolauit autorē. Vexāt ergo, & exquisitis pœnarū generibus excruciant: parumq̄; habent interficere quos oderūt, nisi etiā crudelitas corporibus illudat. Si qui autē doloris, uel mortis metus, uel suapte perfidia cœlestis sacramentū deseruerint, & ad funesta sacrificia consenserint, eos laudant, & honoribus maciant, ut eorum exemplo cæteros illiciant. Qui autem magni existimauerint fidem, cultoresq̄; se dei non abnegauerint, in eos uero totis carnificinæ suæ uiribus, ueluti sanguinem sitiant, incumbunt, & desperatos uocant: quia corpori suo minime parcūt, quasi quicquam desperatius esse possit, quàm torquere ac dilaniare eum, quem scias innocentem. Adeo uero nec pudor ullus apud eos superest, à quibus abest

A abest omnis humanitas, & detorquent in homines iustos cōiūcia sibi congruentia. Impios enim uocant ipsi scilicet pij, & ab humano sanguine abhorrentes: quū si & actus suos considerent, & illorum quos tanquam impios damnant, iam intelligant quā mendaces sint, & ijs omnibus, quæ aduersus bonos aut dicunt aut faciunt, digniores. Non enim de nostro, sed de illorum numero semper existunt, qui uias obsideant armati, maria prædentur: uel si palam grassari non licuit, uenena clam temperent: qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur: aut maritos, ut adulteris nubant: qui natos ex se pueros aut strangulēt, aut si nimium pij fuerint, exponant: qui libidines incestas nec à filia, nec à sorore, nec à matre, nec à sacerdote contineant: qui aduersus ciues suos patriamq; coniurent: qui neq; eucleum timeant: qui deniq; sacrilegia cōmittant, & deorū, quos colunt, templa dispolient: & ut quæ leuia sunt atq; usitata dicamus, qui hæreditates captent, testaments supponant, iustos hæredes uel auferant, uel excludant: qui corpora sua libidinibus prostituāt: qui deniq; immemores quod nati sunt, cum foeminis patientia certent: qui sanctissimā quoq; corporis sui partē contra fas omne polluant, & profanent: qui uirilīa sua ferro metant: & quod est sceleratius, ut sint religionis antistites, qui nec uitæ quidem suæ parcant, sed extinguendas publice animas uendant: qui si iudices sedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant: qui cœlū quoq; ipsum ueneficijs appetant, tanq; eorum malitiā terra non capiat. Hæc in quā, & his plura scelera utiq; ab ijs fiunt, qui deos colunt. Quis inter hæc tot & tanta iustitiæ locus est? Et ego de multis pauca collegi: non ut arguerē, sed ut ostenderē. Qui uolēt scire omnia, Senecæ libros in manus sumāt, qui morū uitiorumq; publicorū & descriptor uerissimus, & accusator acerrimus fuit.

Nefaria gentium flagicia.

B Sed et Lucillius tenebrosam istā uitā circūscripter beuiterq; depinxit his uersibus:

Nunc uero à mane ad noctem, festo atq; profesto,
Totus item pariterq; dies, populusq; patresq;
lactare, inde foro omnes, & decedere nusquam.
Vni se, atq; eidem studio omnes dedere, & arti.
Verba dare, ut caute possint pugnare, dolose
Blanditia certare, bonum simulare uirum se,
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes,

Nostro autem populo quid horū potest obijci, cuius omnis religio est sine scelere, ac sine macula uiuere? Quū igitur uideant se ac suos, ea quæ diximus gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi æquum & bonum, poterant (si quid saperent) ex hoc intelligere & illos, qui bonum faciunt, pios esse, & se impios, qui nefanda cōmittunt. Neq; enim fieri potest, ut qui in omnibus uitæ suæ actibus nō errant, in ipsa summa errent, hoc est in religione, quæ rerū omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo quod est summum, per cætera uniuersa frequentat: eoq; fieri nō potest, ut ipsi qui errant in omni uita, nō etiam in religione fallantur: quoniam pietas in summo regulam tenens, tenorē suum seruat & in cæteris. Ita fit in utraq; parte, de conditione rerum, quæ geruntur, qualis sit summa ipsa noscatur.

De impia iniquorum, qui deum nesciunt, pietate: Et quid, & ubi sit uera pietas, quam deorum cultores assequi nequeunt propter subiectas causas. Cap. X



Per æprecium est cognoscere illorum pietatem, ut ex ijs, quæ clementer ac pie faciunt, possint intelligi qualia sint, quæ ab his contra iura pietatis geruntur. At ne quem uidear inclementer incesse, aliquam mihi personā poëticam sumā, quæ sit uel maximū pietatis exemplum,

c Apud Maronem rex ille, Quo iustior alter
 Nec pietate fuit, nec bello maior & armis:
 Quæ nobis documenta iustitiæ protulit?
 Vinxerat & post terga manus, quos mitteret umbris,
 Inferias caelo sparsuros sanguine flammæ.
 Quid potest esse hac pietate dementius, quàm mortuis humanas uictimas immo-
 lare: & ignem cruore hominũ tanquam oleo pascere? Sed fortasse hoc non ipsius
 uitium fuerit, sed poëtæ, qui insignem pietate uirum, insigni scelere foedauit. Vbi
 est ergo, poëta, illa pietas, quam sapissime laudas?
 Ecce pius Aeneas, Sulmone creatos
 Quatuor hic iuuenes, totidem quos educat V fens,
 Viuentes rapit inferias, quos immolet umbris,
 Captiuoq; rogi perfundat sanguine flammæ.

D Cur ergo dicebat eodem ipso tempore, quo uinctos ipsos homines ad immola-
 tionem mittebat, Equidem & uiuis concedere uellem: quũ quos uiuos habebat
 in potestate, uice pecudum iuberet occidi? Sed hæc (ut dixi) culpa non illius fuit,
 qui literas fortasse non didicerat, sed tua: qui quũ esses eruditus, ignorasti tamen
 quid esset pietas: & illud ipsum, quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis
 esse officium credisti: uidelicet ob hoc unum pius uocatur, quia patrem dilexit.
 Quid quod bonus Aeneas haud aspernanda precãtes trucidauit: adiuratus enim
 per eundem patrem, & spem surgentis Iulii, nequaquam perpercit furijs accen-
 sus & ira. Quisquam ne igitur putet hunc aliquid in se uirtutis habuisse, qui & fu-
 rore tanquam stipula exarserit: & manium patris, per quem rogabatur, oblitus,
 iram frenare non quierit? Nullo igitur modo pius, qui non tantum non repu-
 gnantes, sed etiam precantes interemit. Dicit hic aliquis: Quæ igitur, aut ubi, aut
 qualis est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt, qui concordiam cum om-
 ni ui seruant, qui amici sunt etiam inimicis, qui omnes homines pro fratribus di-
 ligunt, qui cohibere iram sciunt, omnemq; animi furorem tranquilla moderatio-
 ne lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarũ & errorũ nubes hominum pe-
 ctora obduxit: qui quũ se maxime pios putant, tum maxime fiunt impij. Quanto
 enim religiosius terrenis istis simulacris seruiunt, tanto magis scelerati aduersum
 nomen diuinitatis ueræ existunt. Itaq; pro merito impietatis suæ grauioribus ma-
 lis sæpe uexantur: quorũ causam quia nesciunt, Fortunæ culpa omnis ascribitur:
 & locum inuenit Epicuri philosophia, nihil ad deos pertinere censentis: nec gra-
 tia eos tangi, nec ira moueri: quia & contemptores eorum sæpe uideant beatos,
 & cultores sæpe miseros. Quod eo fit, quia quũ religiosi uideantur, & natura bo-
 ni, nihil tale creduntur mereri, quale sæpe patiuntur. Consolantur se tamen accu-
 satione fortunæ: nec sentiunt, quod si esset ulla, cultoribus suis nunquam noceret.
 Merito igitur huiusmodi pietatem poena consequitur: & offensa diuinitas scelere
 hominum prauè religiosorum, graui eos infortunio mactat: qui licet sanctis mori-
 bus uiuant summa fide atque innocentia, tamen quia deos colunt, quorum ritus
 impios ac profanos deus uerus odio habet, à iustitia, & à nomine ueræ pietatis a-
 lienii sunt. Nec est difficile docere, cur deorum cultores boni & iusti esse nõ pos-
 sint. Quomodo enim sanguine abstinebunt, qui colunt cruentos deos, Martem,
 atq; Bellonam: Quomodo autem parentibus parcent, qui expulso rem patris sui
 Iouem: aut natis ex se infantibus, qui colunt Saturnũ: Quomodo pudicitiam tue-
 buntur, qui colunt deam nudam & adulteram, & quasi apud deos prostitutam:
 Quomodo se à rapinis & fraudibus abstinebunt, qui Mercurij furta nouerunt,
 docentis

Apud quos sit
 pietas uera.

A docentis non fraudis esse decipere, sed astutiæ: Quomodo libidines coërcebunt, qui Iouem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæterosq; uenerantur, quorū adulteria & supra in mares & fœminas non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris atq; cantantur, ut sint omnibus notiora: Possunt ne inter hæc iusti esse homines, qui etiam si natura sint boni, ab ipsis tamen dijs erudiantur ad iniustitiam: Ad placandū enim deum, quem colas, ijs rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit, ut uitam colentiū deus pro qualitate numinis sui formet: quoniam religiosissimum est cultus imitari.

Quod persecutores Christianorum non modo bestiae fuerint, sed ipsis bestijs brutiores & truciores. Quibus, & quare tormentis martyres afficiant. Cap. XI



Is igitur hominibus, qui deorum suorum moribus congruunt, quia grauis est & acerba iustitia, eandem impietatem suam, qua in cæteris rebus utuntur, aduersus iustos uolenter exercent. Nec immerito à prophetis bestiae nominantur. Præclare itaq; M. Tullius: Etenim si nemo est, inquit, qui mori malit, quam cōuertī in aliquam figuram bestiae, quamuis mentem hominis habiturus: quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato: mihi quidē tanto uidetur, quanto est præstabilior animus corpore. Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæuiores: sibiq; adeo placent, quod homines sint nati, quorum nihil nisi lineamenta & summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias bestias unq; aluit: Quoniam ferarum omnium rabies usq; ad uentris satietatem furit, fameq; sedata protinus cōquiescit. Illa est uera bestia, cuius una iussione funditur ater ubiq; cruor, crudelis ubiq; luctus, ubique pauor, & plurima mortis imago. Nemo huius tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans tamen per totū orbem dentibus ferreis sæuit, & non tantū artus hominum dissipat, sed & ossa ipsa cōminuit & in cineres fundit, ne quis extet sepulturæ locus: quasi uero id affecient, qui deum cōsitentur, ut ad eorum sepulchra ueniatur, ac nō ut ipsi ad eum perueniant. Quænam illa feritas, quæ rabies, quæ insania est, lucē uiuis, terrā mortuis denegasse: Dico igitur nihil esse miserius ijs hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ iussione necessitas aut inuenit aut fecit: Nō enim honor ille aut prouectio dignitatis fuit, sed hominis dānatio ad carnificinā, dei uero ad pœnam sempiternā. Quæ autem per totū orbem singuli gesserint, enarrare impossibile est. Quis enim uolum: nū numerus capiet tam infinita, tam uaria genera crudelitatis: Accepta enim potestate, pro suis moribus quisq; sæuit: alij præ nimia tumiditate plus ausi sunt, q̄ iubebant: alij suo proprio aduersum iustos odio, quidam naturali mentis feritate, nōnulli ut placerent, & hoc officio uiam sibi ad altiora munirent: alij ad occidendū præcipientes extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui uniuersum populum cum ipso pariter conuenticulo concremauit. Sed hic quanto sæuior, tanto clementior inuenitur. Illud uero pessimum genus est, cui clementiæ species falsa blanditur: ille sæuior, ille grauior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Itaq; dici non potest, huiusmodi iudices quanta & quàm graua tormentorum genera excogitauerint, ut ad effectū propositi sui peruenirent. Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari possint, nullum se innocentū peremisse (nam & ipse audiui aliquos gloriātes, quia administratio sua in hac parte fuerit incruenta) sed inuidiæ causa, ne aut ipsi uincantur, aut illi uirtutis suæ gloriam consequantur. Itaq; in excogitandis pœnarum generibus nihil aliud quam uictoriam cogitant. Sciunt enim certamen illud esse & pugnam. Vidi ego in Bithynia præsidem gaudio mirabiliter elatum, tanquam Barbarorum gentem aliquā subegisset, quod

Sæuitia tormentorum in Christianos.

C unus qui per biennium magna uirtute resisterat, postremo cedere uisus est. Con- tendunt igitur ut uincant, & exquisitos dolores corporibus immittunt: & nihil aliud euitant, quam ut ne torti moriantur: quasi uero mors tantum nos beatos faciat, ac etiam non tormenta quanto fuerint grauiora, tanto maiorem uirtutis gloriam pa- riant. Illi autem pertinaci stultitia iubent curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renouentur, & reparetur nouus sanguis ad poenam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri potest: non curassent tam solcite quos ama- rent. Haec est deorum disciplina: ad haec opera cultores suos erudiunt, haec sacra desi- derant. Quinetiam sceleratissimi homicidae contra pios impia iura condiderunt: nam & constitutiones sacrilegae, & disputationes iurisperitorum leguntur iniustae. Domi- tius de officio proconsulis libro septimo, rescripta principum nefaria collegit, ut do- ceret quibus poenis affici oporteret eos, qui se cultores dei confiterentur.

Quomodo ipsi carnificibus grati facti sunt, qui diligunt inimicos: Et quod expetibilius est esse bo- num, & malum putari, quam malum esse & uideri bonum. Cap. XII



Videte facias, qui ius uocant carnificinas ueterum tyrannorum aduer- sus innocentes rabide saeuientium: Et quum sint iniustitiae crudelita- tisque doctores, iustos esse se tamen ac prudentes uideri uolunt, caeci, & hebetes, ac rerum & ueritatis ignari. Adeone uobis o perditae mentes in- uisa iustitia est, ut eam summis sceleribus adaequetis: Adeone apud uos perit inno- centia, ut ne morte quidem simplici dignam iudicetis: Sed supra omnia facinora ha- beatur, nullum facinus admittere, peccatumque purum ab omni sceleris contagione praes- tare. Et quoniam communiter cum deorum cultoribus loquimur, liceat per uos benefacere nobiscum. Haec est enim lex nostra, hoc opus, haec religio. Si uobis sa- pientes uidemur, imitamini: si stulti, contemnite, aut etiam ridete, si libet: nobis enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? non inuidemus sapientiae uestrae. Hanc stultitiam malumus, hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedi- re, ut uos diligamus: & in uos ipsos, qui odistis, omnia conferamus. Est apud Cicero- nem non abhorrens a uero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iu- stitiam: Quaero, inquit, si duo sint, quorum alter optimus uir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide: alter insigni scelere & audacia: & si in eo sit errore ciuitas, ut bonum illum uirum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet: contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide: proque hac opinione omnium ciuium bonus ille uir uexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, uinciatur, uratur, exterminetur, egeat: postremo iure etiam opti- mo omnibus miserimus esse uideatur: Contra autem ille improbus laudet, colat- tur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiae conferantur, uir denique optimus omnium aestimatione, & di- gnissimus omni fortuna iudicetur. Quis tandem erit tam demens, qui dubitet utrum se esse malit? Profecto quasi diuinaret, quae nobis mala, & quomodo euentura es- sent propter iustitiam, hoc posuit exemplum. Haec enim populus noster patitur omnia, errantium prauitate. Ecce in eo est errore ciuitas, uel potius orbis ipse totus, ut bonos & iustos uiros tanquam malos & impios persequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait neminem esse tam demetem, qui dubitet utrum se esse ma- lit: Ille quidem, ut is qui contra iustitiam diserebat, hoc sensit: malo sapientem malum esse cum bona aestimatione, quam bonum cum mala. A nobis autem absit haec amen- tia, ut falsum uero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi potius pende- bit erroribus, quam ex conscientia nostra, & iudicio dei? Aut aliqua nos felicitas illiciet unquam, ut non potius ueram bonitatem, cum omni malo, quam falsum, cum omni

A omni prosperitate malimus: Sua sibi habeant regna reges, suas diuitias diuites (ut loquitur Plautus) suam uero prudentiam prudentes: relinquunt nobis stultitiam nostram, quam uel ex hoc apparet esse sapientiã, quod eam nobis inuident. Quis enim stulto inuideat, nisi qui ipse sit stultissimus? Illi autem non adeo sunt stulti, ut stultis inuideant: sed ex eo quod accurate, quod solícite persequuntur, stultos non esse concedunt: cur enim tam crudeliter sæuiunt, nisi quia metuunt, ne indies inualefcente inſtitia, cum dijs suis (quos Narinosos appellant, quod odoribus thuris colantur) † Narinosis relinquuntur: Si ergo cultores deorũ sapientes sunt, nos ^{† uaricosis} stulti, quid metuunt ne sapientes illiciantur à stultis?

Quod ex eo patet iustitia Christiane religionis, & ueritas fidei, quod de cultoribus deorũ crescit ecclesia: sed de ecclesia nec minis, nec tormentis compelli possint ad cultum deorũ: licet quidam sacrificia casse ex infirmitate legantur inuiti, qui tamen postea per pœnitentiam, in quo Nouatiani consulantur, surrexerunt fortiores: Et quod patientia martyrum solidissimum est Christiane religionis fundamentũ. Cap. XIII



Quam autem noster numerus semper de deorũ cultoribus augeat, nunquam uero, ne in ipsa quidem persecutione minuatur: quoniã peccare homines, & inquinari sacrificio possunt, auerti autem à deo non possunt (ualet enim ueritas) quis est tam excors, tamq̃ cæcus, qui non uideat, quæ in utraq̃ sit parte sapientiã? Sed illi malitia & furore cæcantur, ne uideant: stultosq̃ arbitrantur esse, qui quum habeant in sua potestate supplicia uitare, cruciari tamen & mori malunt: quũ possint ex corpore prouidere nõ esse stultitiam, in quam tanta hominum millia per orbem totum una & pari mente consentiunt. Si enim fœminæ sexus infirmitate labuntur (nam interdum isti muliebrem & anilem superstitionẽ uocant) uiri certe sapiunt. Si pueri, si adolescentes improuidi sunt per ætatem, maturi certe ac senes habent stabile iudiciũ. Si una ciuitas desipit, cætera utique innumerabiles stultæ esse non possunt. Si una prouincia, una natio prouidentia caret, cæteras omnes habere intelligentiã recti necesse est. Quũ uero ab ortu solis usq̃ ad occasum lex diuina suscepta sit: & omnis sexus, omnis ætas, & gens, & regio unis ac paribus animis deo seruiant, eadem sit ubiq̃ patientia, idem cõtemptus mortis, intelligere debuerãt, aliquid in ea re esse rationis, quod nõ sine causa usq̃ ad mortẽ defendatur: aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam religionem non tantũ iniurijs ac uexatione nõ soluat, sed augeat semper & faciat firmiterem. Nam & in hoc quoq̃ illorum malitia cõuincitur, qui euertisse se funditus religionem dei opinantur, si homines inquinauerint, quum & deo satisfacere liceat, & nullus sit tam malus dei cultor, quin data facultate, ad placandũ deum reuertatur, & quidem deuotione maiori. Peccati enim conscientia, & metus pœnæ religiosior facit: & semper multo firmiter fides, quam reponit pœnitentia. Si ergo ipsi, quũ deos arbitrãtur sibi iratos, tamen donis & sacrificijs & odoribus placare eos credunt: quid est tandem quod deum nostrũ tam immitem, tam implacabilem putent, ut uideatur is iam Christianus esse nõ posse, qui dijs eorũ coactus inuitusq̃ libauerit? nisi forte cõtaminatos semel putant animos translaturus, ut sua sponte facere incipiant, quod per tormenta fecerũt. Quis id officiũ libens subeat, quod ab iniuria cœpit? Quis quum uideat laterũ suorum cicatrices, nõ magis oderit deos, propter quos aeterna pœnarũ insignia, & impressas uisceribus suis notas gestet? Ita fit, ut data diuinitus pace, & qui fuerũt uniuersi redeãt: & alijs propter miraculum uirtutis nouus populus accedat. Nam quũ uideat uulgus dilacerari homines uarijs tormentorũ generibus, & inter fatigatos carnifices inuictam tenere patientiam, existimant, id quod res est, nec cõsensum tam multorũ, nec perseuerantiam

Fides ex pœnitentia firmiter.

C morientium uanam esse, nec ipsam patientiam sine deo cruciatus tantos posse superare. Latrones & robusti corporis uiri eiusmodi lacerationes perferre nequeunt, exclamant, & gemitus edunt: uincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem, ut de uiris taceam, pueri & mulierculæ tortores suos tacite uincunt, & exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, & Mutio gloriantur, & Regulo: quorum alter necandum se hostibus tradidit, quod captiuum puduit uiuere: alter ab hostibus deprehensus, quum uideret se mortem uitare non posse, manum foco iniicit, ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem uoluit occidere: eaque poena ueniam, quam non meruerat, accepit. Ecce sexus foemineus & fragilis aetas dilacerari se toto corpore, uirique perpetitur: non necessitate, quia licet uitare, si uellent: sed uoluntate, quia confidunt in deo.

De uera uirtute Christianorum, qui in culmine patientiæ constituti, philosophos laudatores patientiæ antecedunt uirtute patiendi: Et quod uanum & stultum est imaginatam terram, ut deum colere. Cap. XIII



Ed hæc est uera uirtus, quam philosophi quoque gloriabundi non re, sed uerbis inanibus iactant: differentes nihil esse tam congruens uiri sapientis grauitati atque constantiæ, quam nullis terroribus de sententia & proposito posse depelli: sed tantum esse cruciari & mori, ne fidem prodat, ne ab officio discedat, ne metu mortis, aut dolore acerbo subactus, aliquid faciat iniustum: nisi forte delirare illi uideatur Flaccus in Lyricis, quum dicit:

Iustum & tenacem propositi uirum,
Non ciuium ardor praua iubentium,
Non uultus instantis tyranni

D *Mente quatit solida.*

Quo nihil uerius dici potest, si hoc ad eos referat, qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant, ne a fide iustitiæque declinent: qui non tyrannicas iussiones, non praesidium gladios tremunt, quo minus ueram & solidam libertatem constanti mente defendant, quæ in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me uetet oculos in cælum tollere? Quis imponat mihi necessitatem uel colendi quod nolim, uel quod uelim non colendi? Quid nobis iam ulterius relinquatur, si etiam hoc quod uoluntate fieri oportet, libido extorqueat aliena? Nemo istud efficiet, si quid nobis ad contemnendam mortem doloremque uirtutis est. Quam constantiam si tenemus, cur stulti iudicamur, facientes ea quæ philosophi laudant? Recte igitur Seneca incongruentiam hominibus obiectans ait: Summa uirtus illis uidetur magnus animus. Et idem: Eum, qui contemnit mortem, pro furioso habent: quod est utique summæ puerilitatis. Sed isti uanarum religionum cultores eadem stultitia id obijciunt: quia uerum deum non intelligunt, quos Sibylla Erythræa κωφῶς ἢ ἀνοήτως uocat, surdos scilicet & excordes: qui nec audiant diuina, nec sentiant, sed terram digitis suis imaginatam metuunt & adorent.

Quare sapientes habentur pro stultis: & quomodo in duabus precipue uirtutibus, pietate scilicet & æquitate, iustitia constet: & quid pietas secundum Trismegistum, & quid æquitas secundum Cicronem: quarum neutram assequi potuerunt Romani, uel Græci, nec aliqui, nisi Christiani. Cap. XV



Væ uero causa sit, ut eos, qui sapientes sunt, stultos putent, magna ratio est: nec enim frustra falluntur: quæ nobis diligenter est explicanda, ut errores suos tandem (si fieri potest) agnoscant. Iustitia suapte natura speciem quædam stultitiæ habet: quod ego & diuinis & humanis testimonijs confirmare possum, Sed nihil fortasse apud istos agemus, nisi eos de suis doceamus

A ceamus autoribus, non posse iustū quēquē esse, quod est coniunctū cum uera religione aut sapientia, nisi stultus esse uideat. Carneades Academicæ sectæ philosophus, cuius in differēdo quæ uis fuerit, quæ eloquētia, quod acumen, qui nescit, is ex prædicatione Ciceronis intelliget, aut Lucillij: apud quem differens Neptunus de re difficilima, ostēdit nō posse id explicari, nec si Carneadē ipsum Orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romā missus esset, disputauit de iustitia copiose, audiente Galba, & Catone censoribus, maximis tunc oratoribus. Sed disputationem suam postridie cōtraria disputatione subuertit, & iustitiam, quam pridie laudauerat, sustulit: nō quidem philosophi grauitate, cuius firma & stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitij genere in utranq; partē differēdi. Quod ille facere solebat, ut alios quodlibet asserentes posset refutare. Eam disputationē, qua iustitia subuertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur. Credo quoniā de Rep. differebat, ut defensionē laudationemq; eius induceret, sine qua putabat regi nō posse Remp. Carneades autem, ut Aristotelē refelleret ac Platonē, iustitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro iustitia dicebātur, ut posset illa, sicut fecit, euertere. Erat enim facilimū iustitiam radices non habentem labefactari, ut diceret inaniter laborari: quia tum nulla in terra fuit, ut quid esset, aut qualis, à philosophis incerneret: Atq; utinā tot ac tales uiri quantū eloquentiæ, quantum animi, tantū etiā scientiæ ad implendam defensionem summæ uirtutis habuissent: cuius origo in religionē, ratio in æquitate est. Sed ij, qui primam illam partem nescierūt, ne secundā quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumscripse ac breuiter quid sit ostendere, ut intelligat philosophos ignorasse iustitiā: nec id, quod minime nouerant, potuisse defendere. Iustitia quamuis omnes simul

B uirtutes amplectatur, tamen duæ sunt omniū principales, quæ ab illa diuelli separariq; nō possunt, pietas, & æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, & ceteræ huiusmodi, uel natura uel institutis parentum possunt inesse iisdem hominibus, qui iustitiā nesciūt, sicuti semper fuerunt. Nam Romani ueteres, qui iustitia gloriari solebant, ijs utiq; uirtutibus gloriabant, quæ (ut dixi) proficisci à iustitia possunt, & ab ipso fonte secerni. Pietas uero & æquitas quasi uenæ sunt eius: his enim duobus fontibus cōstat tota iustitia. Sed caput eius & origo in illo primo est: in secūdo uis omnis ac ratio. Pietas autē nihil aliud est quàm dei notio, sicut Trismegistus uerissime definiuit, ut alio loco diximus. Si ergo pietas est cognoscere deum, cuius cognitionis summa est, ut eum colas: ignorat utiq; iustitiam, qui religionē dei non tenet. Quomodo enim potest eam ipsam nosse, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno deo locutus est, à quo ait constitutum esse mundū: sed nihil de religione: somniauerat enim deum, non cognouerat: quod si iustitiæ defensionem uel ipse, uel quilibet alius implere uoluisset, in primis deorū religiones euertere debuit: quia cōtrariæ sunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentauit, in carcerem cōiectus est: ut iam tunc appareret, quid esset futurū ijs hominibus, qui iustitiam ueram defendere, deoq; singulari seruire cœpissent. Altera igitur iustitiæ pars est æquitas: æquitatē nō dico utiq; bene iudicādi, quod & ipsum laudabile est in homine iusto: sed se cū ceteris coæquādi, quā Cicerō æqualitatē uocat. Deus enim, qui homines generat, & inspirat, omnes æquos, id est pares esse uoluit. Eandē conditionē uiuendi omnibus posuit, omnes ad sapientiā genuit, omnibus immortalitatē spondit. Nemo enim à beneficijs eius celestibus segregat. Nam sicut omnibus unicū suum lumen æqualiter diuidit, emittit omnibus fontes, uictum subministrat, quietem somni dulcissimam tribuit, sic omnibus æquitatē uirtutemq; largitur. Nemo apud eum seruus est,

Carneadis philosophi eloquentia.

dicetur

Iustitiæ partes.

Pietas.

Æquitas.

c nus. Si enim cūctis idem pater est, æquo iure omnes liberi sumus. Nemo deo pau-
per est, nisi qui iustitiā indiget: nemo diues, nisi qui uirtutibus plenus est: nemo
deniq; egregius, nisi qui bonus & innocēs fuerit: nemo clarissimus, nisi qui opera
misericordiæ largiter fecerit: nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus uirtutis
impleuerit. Quare neq; Romani, neq; Græci iustitiā tenere potuerūt: quia dispa-
res multis gradibus homines habuerūt, à pauperibus ad diuites, ab humilibus ad
potentes, à priuatis deniq; usq; ad regum sublimissimas potestates. Vbi enim non
sunt uniuersi pares, æquitas nō est, & excludit inæqualitas ipsa iustitiā, cuius uis
omnis in eo est, ut pares faciat eos, qui ad huius uitæ cōditionē pari sorte uenerūt.

De æquitate Christianorū, quā philosophi nō habentes nec inuenire, nec defendere potuerūt. Cap. XVII

D Vobis igitur illis iustitiæ fontibus immutatis, omnis uirtus, & omnis
ueritas tollitur, & ipsa iustitiā remigrat in cœlum. Ideo nō est uerum il-
lud bonum à philosophis repertū: quia ignorabāt, uel unde oriretur,
uel quid efficeret: quod nullis alijs, præterquam nostro populo reuela-
tum est. Dicit aliquis: Nōne sunt apud uos alij pauperes, alij diuites, alij serui, alij
domini, nōne aliquid inter singulos interest? Nihil: nec alia causa est, cur nobis
inuiçem fratrū nomē impertiamur, nisi quia pares esse nos credimus: nam quum
omnia humana nō corpore, sed spiritu metiamur, tamen si corporū sit diuersa cōdi-
tio, nobis tamen serui non sunt, sed eos & habemus, & dicimus spiritu fratres, reli-
gione cōseruos. Diuitiæ quoq; non faciūt insignes, nisi quos possunt bonis operi-
bus facere clariore. Diuites sunt enim, nō qui diuitias habēt, sed qui utunt̄ illis ad
opera iustitiæ. Et qui pauperes uident̄, eo tamen diuites sunt, quia & egent, & con-
cupiscunt nihil. Quū igitur & liberi seruis, & diuites pauperibus, humilitate animi
pares simus, apud deum tamen uirtute discernimur. Tanto quisque sublimior est,
quanto iustior. Si enim iustitiā est, quasi parem se etiam minoribus facere, quanq;
hoc ipso præcellat, quod se inferioribus cœquauit: tamen si nō tantū quasi parem,
sed etiam quasi mino rē se gesserit, utiq; multo altio rem dignitatis gradū deo iudi-
ce consequetur. Nam profectō in hac seculari uita, quoniam breuiā & caduca sunt
omnia, & præferunt se alteris homines, & de dignitate contendunt: quo nihil for-
dius, nihil arrogātius, & nihil à sapientis ratione semotius: rebus enim cœlestibus
contraria sunt ista uniuersa terrena. Sicut enim sapientia hominum summa stulti-
tia est apud deū, stultitia autē (ut docui) summa sapientia est: sic deo humilis & abie-
ctus est, qui fuerit cōspiciuus & sublimis in terra. Nam ut taceam, quod hæc præ-
sentia terræ bona, quibus magnus honor tribuitur, uirtuti contraria sunt, & uigo-
rem mentis eneruāt: quæ tandē potest firma esse nobilitas, quæ opes, quæ potētia,
quū possit deus reges quoq; ipsos inferiores infimis facere? Et ideo consulens no-
bis deus, inter diuina præcepta illud præcipue posuit: Qui se extollit, humiliabit̄:
& qui se humiliat, exaltabitur. Cuius præcepti salubritas docet, quod qui se apud
homines planum fecerit, humilem q; præbuerit, hic apud deum præcellens & in-
signis habeat̄. Nec enim falsa est illa sentētia, quæ apud Euripidem fertur in hunc
modum: Quæ hic mala putantur, hæc sunt in cœlo bona.

*Quomodo Carneades, & iura pro utilitate sancita, & ueram in hominibus iustitiā, nisi forte stultis
collegerit, inueniri nō posse: Et quod ciuilis iustitiā sapientiā quidem habeat, sed iniustā: naturalis
autem iusta sit utiq; sed sapientiam omnino non habeat. Cap. XVII*



IXposui causam, cur philosophi nec inuenire iustitiā, nec defendere
potuerunt. Nunc redeo ad illud, quod intenderam. Carneades ergo,
quoniā erant infirma quæ à philosophis asserēbant, sumpsit audaciam
refellendi, quia refelli posse intellexit. Eius disputationis summa hæc
fuit

A fuit iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet uaria pro moribus, & apud eosdem pro temporibus saepe mutata: ius autem naturale esse nullum. Omnes & homines, & animantes alias ad utilitates suas natura ducente ferri: proinde aut nullam esse iustitiam, aut si sit aliqua, summam esse stultitiam: quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens. Et inferebat haec argumenta: Omnibus populis, qui florerent imperio, & Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur dominio, si iusti uelint esse, hoc est si aliena restituant, ad casus esse redeundum, & in necessitate ac miseris iacendum. Tum omittis communibus ad propria ueniebat: Bonus uir, inquit, si habeat seruum fugitiuum, uel domum insalubrem ac pestilentem, quae uicia solus sciat, & ideo proscribat, ut uendat: utrum ne profitebitur fugitiuum seruum, ac pestilentem domum se uendere, an celabit emptorem? Si profitebitur emptori fugitiuum esse, bonus quidem, quia non fallat: sed tamen stultus iudicabitur, quia uel paruo uendet, uel omnino non uendet. Si celauerit, erit quidem sapiens, quia rei consulit: sed idem malus, quia fallat. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet uendere, quum sit illud aurum: aut plumbum, quum sit argentum: tacebit ne, ut id paruo emat, an id indicabit, ut magno? Stultum plane uidetur emere malle magno. Unde intelligi uolebat, & eum qui sit iustus ac bonus, stultum esse: & eum qui sapiens, malum. Et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti. Transibat ergo ad maiora, in quibus nemo potest sine periculo uitae iustus esse. Dicebat enim: Nempe iustitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, & aliquis imbecillior uiribus tabulam ceperit, nonne illum a tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nix euadat? Quum maxime sit nullus medio mari testis: si sapiens est, faciet: Ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, iam uero iustus est, sed stultus: qui uitae suae non parcat, dum parcat alienae. Item si acie suorum fusa, hostes insequi coeperint, & iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eum parcat, ut ipse occidatur, an deiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit, sapiens, sed idem malus: Si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est. Ita ergo iustitiam quum in duas partes diuisisset, alteram ciuilem esse dicens, alteram naturalem, utranque subuertit: quod illa ciuilis, sapientia sit quidem, sed iustitia non sit. Naturalis autem, iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane & uenenata sunt, & quae M. Tullius non potuerit refellere. Nam quum facit Laelium Furio respondentem, proque iustitia dicentem, irrefutata haec tanquam foueam praetergressus est: ut uideatur idem Laelius non naturalem, quae in stultitiae crimen uenerat, sed illam ciuilem defendisse iustitiam: quam Furio sapientiam quidem esse concesserat, sed iniustam.

Contra Carneadem, quod nec stultus potest esse iustus, nec sapiens iniustus: & quod innocetibus & iustis deus semper optime consulit, & necessaria prouidet: quae patent ex definitione stultitiae, & sapientiae: & quae sit cognatio hominis & dei. Cap. XVIII



Quod ad praesentem disputationem pertinebat, ostendi, quomodo iustitia similitudinem stultitiae gerat, ut appareat non sine causa decipi eos, qui putant nostrae religionis homines stultos esse: qui talia uideantur facere, qualia ille proposuit. Nunc maius a me exigere sentio, ut ostendam, quare iustitiam deus stultitiae specie conuolutam ex oculis hominum uoluerit auferre, si prius Furio respondero: quia parum plene respondit Laelius, qui profecto licet sapiens fuerit (ut uocabatur) patrocinari tamen uerae iustitiae nullo modo poterat: quia caput ipsum fontemque iustitiae non tenebat. Nobis autem facilior est ipsa defensio, quibus caelesti beneficio familiaris est, ac penitus nota iustitia, quicquid illa non

Carneadis de iustitia argumenta.

C nomine, sed re nouimus. Nam Plato & Aristoteles honesta quidem uoluntate iustitiam defendere cupierunt: effecissentque aliquid, si conatus eorum bonus, si eloquentiam, si uirtutem ingenij, diuinarum quoque rerum doctrina inuisset. Itaque opus illorum inane atque inutile iacuit, nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum prescriptio uiueret: quia fundamentum à caelo disciplina illa non habuit. Nostrum opus certius sit necesse est, quod deus docuit. Illi enim depingebant uerbis, & imaginabantur iustitiam, quae in conspectu non erat: nec praesentibus exemplis confirmare poterant, quae asserbant. Responderi enim posset ab audientibus, non posse ita uiui, sicut illi sua disputatione praescripserunt, adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus uitae sequerentur. Nos autem non uerbis modo, sed etiam exemplis ex uero petitis, uera esse, quae à nobis dicuntur, ostendamus. Sensit igitur Carneades quae sit natura iustitiae, nisi quod parum alte prospexit, stultitiam non esse: quancumque intelligere mihi uidear, qua mente id fecerit. Non enim uere existimauit eum stultum esse, quia iustus est: sed quum sciret non esse, & rationem tamen, cur ita uideretur, non comprehenderet, uoluit ostendere latere in abdito ueritatem, ut decretum disciplinae suae tueretur: cuius summa sententia est, nihil percipi posse. Videamus ergo utrum ne iustitia foedus aliquod habere cum stultitia possit. Iustus, inquit, si aut equum saucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipse animam suam liberet, stultus est. Primum omnium nego ullo modo fieri posse, ut homini, qui quidem uere iustus sit, eiusmodi casus eueniat: quia iustus neque cuiquam irato inimicus, nec quicquam omnino appetit alienum. Cur enim nauiget, aut quid petat ex aliena terra, cui sufficit sua? Cur autem belligeret, aut se alienis furoribus misceat, in cuius animo pax cum hominibus perpetua uersetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano sanguine delectabitur, qui neque lucrum sciat appetere, cui sufficit uictus, & non modo ipse eadem facere, sed interesse facientibus, ac spectare ducat nefas? Sed omitto ista, quoniam fieri potest, ut uel inuitus ad haec subeunda cogatur. Adeone ergo iustitia o Furi, uel potius o Carneade, cuius est illa omnis ratio, tam inanem, tam superuacuum, tamque contemptam deo putas, ut nihil possit, nihilque habeat in sese, quod ad custodiam sui ualeat? Sed uidelicet, qui sacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc uitam temporalem referunt omnia, quanta sit uis iustitiae scire non possunt. Nam & quum de uirtute disputant, quamuis intelligant aerumnis ac miserijs esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua causa: eius enim praemia, quae sunt aeterna & immortalia, nullo modo uident. Sic rebus omnibus ad hanc praesentem uitam relatis, uirtutem plane ad stultitiam redigunt. Siquidem tantos huius uitae labores frustra & inaniter suscipit. Sed haec alio loco plenius. Interim de iustitia (ut coepimus) cuius tanta uis est, ut quum oculos in caelum sustulerit, à deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam esse dixit innocentiae uim, ut ad tutelam sui non egeat nec armis, nec uiribus, quacumque iter fecerit:

Integer uitae, scelerisque purus
 Non eget Mauri iaculis, nec arcu,
 Nec uenenatis grauida sagittis,
 Fulce, pharetra.
 Siue per Syrteis iter aestuosas,
 Siue facturus per inhospitalem
 Caucasum, uel quae loca fabulosus
 Lambit Hydaspes.

Non potest ergo fieri, quin hominem iustum inter discrimina tempestatum atque bellorum, caelestis tutela custodiat, ac non etiam, si cum paricidis & nocentibus nauiget,

Iustitia nihil
 habet cum stul-
 titia commu-
 ne.

A uiget, aut malis quoque parcat, ut una iusta & innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus ceteris, sola seruetur. Sed concedamus posse fieri, quod proponit philosophus: quid ergo iustus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium, aut in tabula naufragum? non inuitus confiteor, morietur potius quam occidet: nec ideo tamen iustitia, quod est singulare hominis bonum, stultitiae nomen accipiet. Quid enim melius, quid charius homini esset debet, quam innocentia? quae utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam produxeris ad extremum, morique malueris, ne quid de innocentiae ratione minuatur. Stultitia est, inquit, alienae animae parcere cum pernicie sua. Num etiam pro amicitia perire, stultum iudicabitur? Quid ergo familiares illi Pythagorae laudantur a uobis, quorum alter se tyranno uadem mortis pro altero dedit, alter ad praestitutum tempus, quum iam sponsor eius duceretur, praesentiam sui fecit, eumque interuentu suo liberauit: quorum uirtus in tanta gloria non haberetur, quum alter pro amico, alter etiam pro fide mori uoluit, si stulti putarentur. Denique ob hanc ipsam uirtutem tyrannus his gratiam retulit, utrunque seruando, & hominis crudelissimi natura mutata est. Quinetiam deprecatus esse dicitur, ut se tertium in amicitiam reciperent, non utique tanquam stultos, sed tanquam bonos, & sapientes uiros. Itaque non uideo, quare quum pro amicitia & fide mori summa gloria computetur, non etiam pro innocentia perire sit homini gloriosum. Ergo stultissimi sunt, qui nobis crimini dant, mori uelle pro deo: quum ipsi eum, qui pro homine uoluit mori, in caelum summis laudibus tollant. Denique ut concludam disputationem, non posse eundem stultum esse, ac iustum, & eundem sapientem, & iniustum docet ipsa ratio. Qui enim stultus est, quid sit bonum ac iustum nescit, & ideo semper peccat: ducit enim quasi captiuus a uitijs, nec resistere ullo modo potest: quia caret uirtute, quam nescit. Iustus autem ab omni peccato se abstinet: quod aliter facere non potest, quam si habeat recti prauisque notitiam. Rectum autem discernere a prauo quis potest nisi sapiens? Ita fit, ut nunquam possit iustus esse, qui stultus est: neque sapiens, qui fuerit iniustus. Quod si est uerissimum, manifestum est eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum saucio non ademerit, stultum non esse: quia hoc facere peccatum est, a quo se sapiens abstinet. Videri tamen & ipse profiteor, per hominum errorem ignorantium cuiusque rei proprietatem. Itaque omnis haec quaestio non tam argumentis, quam definitione dissoluitur. Stultitia igitur est, in factis dictisque per ignorantiam recti ac boni erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcat, dummodo alteri non noceat, quod est malum. Quod quidem nobis & ratio & ueritas ipsa praescribit. In omnibus enim uidemus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur alijs, ut sibi prosint: nesciunt enim, quia malum est nocere. Homo uero, qui scientiam boni ac mali habet, abstinet se a nocendo, etiam cum incommodo suo: quod animal irrationale facere non potest. Et ideo inter summas hominum uirtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet sapientissimum esse, qui maluit perire, ne noceat, ut id officium, quo a mutis discernitur, seruet. Nam qui uendentis errorem non redarguit, ut aurum paruo emat: aut qui non profitetur seruum fugitiuum, uel pestilentem se domum uendere, lucro & commodo suo consulens, non est ille sapiens, ut Carneades uideri uolebat, sed callidus & astutus. Calliditas & astutia in mutis quoque animalibus sunt: uel quum insidiantur alijs, & dolo capiunt, ut deuorent: uel quum insidias aliorum uario genere deludunt. Sapientia uero in hominem solum cadit. Sapientia enim est intelligentia, uel ad bonum rectumque faciendum, uel abstinentia dictorum, factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet, quia bona haec terrena continent: nec quenquam falli patitur, quia boni uiri officium est, errores hominum corrigere,

Pythias & Damon Pythagorici.

Animal

C eosq̄ in uiam reducere. Siquidem socialis hominis est ac benefica natura, qua sola cognationem cum deo habet.

Quod ignorantio immortalitatis & dei ueri, predictorū errorum causa est, & mortem meretur eterna: Et quod homo non sit hominis genitor, sed minister generationis: Et quare deus ueram sapientiam uoluit sub specie stultitiæ occultari. Cap. XIX



Ed nimirū hęc causa efficit, ut stultus esse uideatur, qui egere aut mori malit, q̄ noceat, uel eripiat aliquid alteri: quod hominē morte deleri putant: ex eaq̄ persuasione omnes tum uulgi, tum etiam philosophorum nascūtur errores. Si enim post mortem nihil sumus, profectō stultissimi est hominis, non huic uitæ cōsulere, ut sit quamdiutina, & cōmodis omnibus plena: quod qui faciet, à iustitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini uita melior & longior: quod & philosophorū magnorū argumentis, & uatum responsis & prophetarū diuinis uocibus discimus, hanc præsentem cum suis bonis cōtemnere sapientis est, cuius omnis iactura immortalitate pensatur. Apud Ciceronem idem ipse iustitiæ defensor Lælius: Vult, inquit, planē uirtus honorē, nec est uirtutis ulla alia merces. Est planē & quidem uirtute dignissima, quam tu Læli nequaquā poteras suspicari: nihil enim diuinarū noueras literarū: Quā tamen illa, inquit, accipit, facile exigit, non acerbe. Erras uehementer, si putas ab homine præmium solui posse uirtuti: quum ipse alio loco uerissime differas, Huic uero quas diuitias obijcies: quæ imperia: quæ regna: qui ista putat humana, sua bona diuina iudicat. Quis ergo te sapientem Læli putet, quum ipse tibi loquere contraria: & paulò post adimīs uirtuti, quæ dedisti. Sed uidelicet ignorantia ueri facit incertam labantemq̄ sententiā. Deinde quod adiungis: Sed si aut ingrati uniuersi, aut inuidi multi, aut inimici potentes, suis uirtutē præmijs spoliāt. O quàm fragilem, quàm inanem uirtutē induxisti, si spoliari potest suo præmio. Quæ si bona sua diuina iudicas, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam inuidi, tam potentes, qui uirtutem spoliare ualeant ijs bonis, quæ fuerint in eam collata diuinitus: Nec illa se, inquit, multis solatijs oblectat, maximeq̄ suo decore seipsam sustentat. Quibus solatijs, quo decore, quū in crimen saepe ueniat, & in pœnam decor ille uertatur: Quid enim si (ut Furius dicebat) rapiatur, uexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur ei oculi, damnetur, uinciatur, uratur, miseris etiam modis necetur, perdet ne suum præmiū uirtus: An potius peribit ipsa: Minime: sed & mercedē suā deo iudice accipiet, & uiuet, & semper uigebit. Quæ si tollas, nihil potest in uita hominū tam inutile, tam stultū uideri esse, quàm uirtus, cuius naturalis bonitas & honestas docere nos potest, animā non esse mortalem, diuinumq̄ illi à deo præmium constitutū. Sed idcirco uirtutem ipsam deus sub persona stultitiæ uoluit esse celatam, ut mysterium ueritatis ac religionis suæ esset arcanū: ut has religiones sapientiamq̄ terrenam extollentem se altius, sibiq̄ multum placentem, uanitatis errorisq̄ damnaret: ut proposita deniq̄ difficultate per angustissimos tramites ad immortalitatis præmium sublime perduceret. Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur: Nam cruciari atque interfici malle, quàm thura tribus digitis comprehensa in focum iactare, tam ineptū uideretur, quàm in periculo uitæ, alterius animā magis curare quàm suam. Nesciunt enim quantū sit nefas adorare alium præterquam deum, qui cōdidit cœlum ac terram, qui humanum genus finxit, inspirauit, luce donauit. Quod si seruatorum nequissimus habetur, qui dominū suum fuga deserit, isq̄ uerberibus, uinculis, ergastulo, & cruce, & omni malo dignissimus iudicatur: & si filius eodē modo perditus atq̄ impius existimat, qui patrē suum dereliquerit, ne illi obsequatur: ob eamq̄

Cur deus uirtutem sub persona stultitiæ occultauerit.

A ob eamque causam dignus putatur, quod sit exhaeres, & cuius nomen de familia in perpetuum deleatur: quanto magis qui deum deserit, in quem duo uocabula, domini & patris æque ueneranda conueniunt. Nam ille qui seruum precio comparat, quid in eum beneficij confert, præterquam alimenta, quæ illi utilitatis suæ gratia subministrat. Et qui filium generat, non habet potestatem ut concipiatur, ut nascatur & uiuat. Vnde apparet non esse illum patrem, sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo supplicij dignus est desertor eius, qui dominus uerus & pater est, nisi quæ deus ipse constituit: qui spiritibus iniustis æternum parauit ignem, quod ipse per uates suos impijs ac rebellibus comminatur.

De insania eorum, qui deos colunt, & non audent ratione contendere cum fidelibus: & quare sacramentorum suorum silentium indicant: Et quod religio per patientiam defendenda est, & ratione potius quam seuitia, ferro, uel igne: Et quantum, & in quibus differunt religionis ueræ cultus & falsæ. Cap. XX

Discant igitur & suarum & alienarum interfectores animarum, quam inexpressibile facinus admittant. Primum, quod seipsos iugulant perditissimis demonibus seruiendo, quos deus in æterna supplicia damnauit. Deinde, quod nec ab alijs deum coli patiuntur, sed auertere homines ad mortifera sacra contendunt: nitunturque summa diligentia, ne qua sit anima incolumis in terra, quæ saluo statu suo spectet in cælum. Quid aliud dicam quam miseros, qui prædonum suorum instigationibus parent, quos deos esse opinantur, quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem sciunt. Sed inhærentes persuasioni uulgari libenter errant, & stultitiæ suæ fauent. A quibus si persuasionis eius rationem requiras, nullam possunt reddere: sed ad maiorum iudicia confugiunt, quod **B** illi sapientes fuerint, illi probauerint, illi sciuerint quid esset optimum: seque ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum ignorantia, nec se, nec deos suos norunt. Atque utinam soli errare, soli desipere uellent. Alios etiam in confortium mali sui rapiunt, quasi habituri solatium de perditione multorum. Sed hæc ipsa ignorantia efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint. Fingunt se illis consulere, illos ad bonam mentem uelle reuocare. Num igitur hoc sermone, aut aliqua ratione reddita facere nituntur. Minime: sed utique tormentis. O mira & cæca dementia. In istis putatur mala mens esse, qui fidem seruare conantur, in carnificibus autem bona. In istis ne mala mens est, qui contra ius humanitatis, contra fas omne lacerantur. An potius in istis, qui ea faciunt in corporibus innocentium, quæ nec saeuissimi latrones, nec iratissimi hostes, nec immanissimi barbari aliquando fecerunt. Ad eone etiam sibi mentiuntur, ut uicissim boni ac mali nomina transferant & immutent. Quid ergo non diem noctem uocant, solem tenebras. Alioquin eadem imprudentia est, bonis malorum nomen imponere, sapientibus stultorum, iustis impiorum: quinimmo, si qua illis fiducia est uel in philosophia, uel in eloquentia, arment se ac refellant hæc nostra, si possunt: congregiantur cominus, & singula quæque discutiant. Decet eos suscipere defensionem deorum suorum, ne si nostra inualuerint (ut quotidie inualescunt) cum delubris suis ac ludibrijs deserantur. Et quoniam uel nihil possunt (augetur enim religio dei quanto magis premitur) ratione magis & hortamentis agant. Procedant in medium pontifices, seu minores, seu maximi flamines, augures, item reges, sacrificuli, quique sunt sacerdotes & antistites religionum. Conuocent nos ad concionem, cohortentur nos ad suscipiendos cultus deorum: persuadeant multos esse, quorum numine ac prouidentia regantur omnia: ostendant origines & initia sacrorum ac deorum, quomodo sint mortalibus tradita: qui fons, quæ ratio sit, explicent: proferant

C quæ merces in cultu, quæ pœna in cōtemptu maneat: quare ab hominibus se colī uelint: quid illis si beati sunt, humana pietas cōferat. Quæ omnia non asseueratione propria (nec enim ualet quicquā mortalis hominis autoritas) sed diuinis aliquibus testimonijs confirmet, sicuti nos facimus. Nō est opus ui & iniuria: quia religio cogi non potest. Verbis potius quā uerberibus res agenda est, ut sit uoluntas: distringant aciem ingeniorum suorum: si ratio eorum uera est, afferatur: parati sumus audire, si doceāt: tacentibus certe nihil credimus, sicut ne sc̄uientibus quidem cedimus. Imitentur nos, aut rationem totius rei exponāt. Nos enim non illicimus (ut ipsi obiectant) sed docemus, probamus, ostendimus. Itaq; nemo à nobis retinetur inuitus: inutilis est enim deo qui fide ac deuotione caret. Et tamen nemo discedit, ipsa ueritate retinente. Doceant isti hoc modo: si qua illis fiducia ueritatis est, loquantur, discant: audeant inquam disputare nobiscū aliquid eiusmodi iam profectō ab aniculis, quas contemnunt, & à pueris nostratibus error illorum ac stultitia ridebitur. Quum enim sint peritissimi, deorumq; progeniem, & res gestas, & imperia, & interitus, & sepulchra de libris nouerint, ipsosq; ritus quibus sunt initiati, uel ex rebus gestis hominū, uel ex casibus, uel etiā ex moribus natos sciant: incredibilis dementia est deos putare, quos fuisse mortales negare non audeant: uel si tam impudentes fuerint, ut negent, suæ illos ac illorū literæ coarguēt: ipsa deniq; illos sacrorum initia conuincet. Sciunt igitur ex hoc ipso quātum interfit inter uerum & falsum, quando ipsi qui sunt eloquentes, persuadere nō possunt: imperiti ac rudes possunt, quia res ipsa & ueritas loquit. Quid ergo sc̄uunt, ut stultitiā suam dum minuire uolunt, augeant: longe diuersa sunt carnificina & pietas: nec potest aut ueritas cum ui, aut iustitia cum crudelitate cōiungi. Sed merito nō audent de rebus quicquā docere diuinis, ne à nostris derideantur, & à suis deserantur. Nam forte uulgus, cui simplex incorruptumq; iudicium est, si mysteria illa cognoscat in memoria mortuorū cōstituta, damnabit: aliudq; uerius quod colat, quæret. Hinc fida silētia sacris instituta sunt ab hominibus callidis, ut nesciat populus quid colat. Quū autem nos in eorū doctrinis uerseremur, cur nobis aut nostris nō credunt, qui utrunq; nouimus: aut inuidet, quia falsis uera pratulimus: Sed defendenda sunt, inquit, publice suscepta sacra. O quā inhonesta uoluntate miseri errant. Sentiūt enim nihil esse in rebus humanis religione præstantius, eamq; summa ui oportere defendi: sed ut in ipsa religione, sic in defensionis genere falluntur. Defendenda enim religio est, nō occidendo, sed † moriendo: nō sc̄uitia, sed patientia: nō scelere, sed fide. Illa enim malorum sunt, hæc bonorum. Et necesse quidem est bonum in religione uersari, non malum. Nam si sanguine, si tormentis, si malo religionem defendere uelis, iam non defendetur illa, sed polluetur & uiolabitur. Nihil est enim tam uoluntarium, quā religio: in qua si animus sacrificantis auersus est, iam sublata, iam nulla est. Recta igitur ratio est, ut religionē patientia uel morte defendas: in qua fides cōsecrata, & ipsi deo grata est, & religioni addit autoritatē. Nam si is qui in hac terrestri militia regi suo fidē seruat in aliquo egregio facinore, si postea uixerit, acceptior fit & charior: si perierit, summam consequitur gloriam, quod pro duce suo mortem occubuerit: quāto magis imperatori omnium deo fides seruanda est, qui nō tantum uiuentibus, sed & mortuis præmium potest uirtutis exoluere: Igitur dei cultus, quoniam militiae cœlestis est, deuotionem maximā fidemq; desiderat. Quomodo enim deus aut amabit colentē, si ipse nō ametur ab eo: aut præstabit precanti quicquid orauerit, quum ad precandum neq; ex animo neq; obseruanter accedat: Isti autem quum ad sacrificandum ueniunt, nihil intimum, nihil propriū dijs suis offerunt, non integritatem mentis,

† moriendo
Religio quomodo
defendenda.

non

A non reuerentiam, non timorē. Peractis itaq; sacrificijs inanibus, omnem religionē in templo, & cum templo, sicut inuenerāt, relinquunt: nihilq; secum ex ea neque afferunt, neq; referunt. Inde est, quod eiusmodi religiones nec bonos facere possunt, neq; firmæ ac immutabiles esse. Traducuntur itaq; ab his homines facile: quia nihil ibi ad uitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quæ est enim superstitio illorū deorum? quæ uis? quæ disciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ substantia? quò tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter seruari, fortiterq; defendi? In qua nihil aliud uideo, quàm ritum ad solos digitos pertinentē. Nostra uero religio eo firma est, & solida & immutabilis, quia iustitiam docet, quia nobiscū semper est, quia tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, q̄ sanguis pecudum, & funus, & inepta libatio: Hic bona mens, hic purū pectus, innocens uita. Illuc ueniūt sine delectu adulteræ, impudicæ lenæ, procaces & obscenæ meretrices: ueniunt gladiatores, latrones, fures, uenefici: & precatur nihil aliud, quàm ut scelera impune cōmittant. Quid enim latro sacrificās, aut gladiator roget, nisi ut occidat: Quid uenenarius, nisi ut fallat? Quid meretrix, nisi ut plurimū peccet? Quid adultera, nisi ut mortem uiri optet, aut ut sua impudicitia celetur? Quid lena, nisi ut multos bonis exuat? Quid fur, nisi ut plura cōpilet? Hic uero etiam leui cōmuniq; peccato locus nullus est. Et si quis ad sacrificiū non integra cōscientia uenerit, audit quæ illi deus cōminetur, ille qui latebras cordis uidet, qui peccatis semper infestus est, & exigit iustitiā, qui fidem poscit. Quis hic malæ menti, aut malæ preci locus est? At illi infelices, nec ex sceleribus suis intelligunt, q̄ malum sit quod colunt: quandoquidem flagitijs omnibus inquinati ueniunt ad precandum: & se pie sacrificare opinantur, si cutem lauerint: tanq; libidinem intra pectus inclusam ulli amnes abluant, aut ulla maria purificēt. Quanto satius est mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur, & uno uirtutis ac fidei lauacro uniuersa uitia depellere. Quod qui fecerit, quamlibet inquinatū ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

†foenerarius

Quod hostes suos adorant stulta gentilitas, quorum cultus non modo Christiani, sed & philosophi, & domestici cultores deorum destruunt. Cap. XXI



LSti autem, quia nesciunt quid, uel quo modo sit colendum, cæci & imprudentes in cōtrarium cadunt. Adorant itaq; hostes suos, latrones & interfectores suos uictimis placant, & animas suas cum thure ipso cremandas aris detestabilibus imponūt. Irascuntur etiam miseri, quod non similes alij pereant incredibili mentiū cæcitate. Quid enim uideant, qui solem non uident? quasi uero si dij essent, indigerent hominū auxiliō aduersus cōtemptores suos. Quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt, nisi quod ipsi deos suos destruūt, de quorū potestate diffidūt: magis irreligiosi, q̄ qui omnino nō colunt. Cicerō in suis legibus, quū caste ad sacrificia præciperet accedere: Pietatem, inquit, adhibeto, opes amoueto: qui secus faxit, deus ipse uindex erit. Recte hoc quidē: neq; enim fas est desperare de deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo uindicare colentis iniuriā potest, qui suā non potest? Libet igitur ex his quærere, cui potissimum præstare se putent, cogendo inuitos ad sacrificiū. Iis ne quos cogunt? at non est beneficiū, quod ingeritur recusanti. Sed cōsulendum est etiam nolentibus, quando quod bonum sit, nesciunt. Cur ergo tam crudeliter uexant, debilitāt, cruciant, si saluos esse uolunt? Aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis aut perdant, aut inutiles faciant, quibus uelint esse consultū? An uero dijs præstant? at nō est sacrificiū, quod exprimitur ab inuito: nisi enim sponte atq; ex animo fiat, execratio est: quū homines prosc̄ptione, iniurijs, carcere, tormen-

Ctis adacti faciunt. Si dii sunt isti, qui sic coluntur: uel propter hoc solum colendi non sunt, quod sic coluntur: digni scilicet detestatione hominum, quibus cum lachrymis, cum gemitu, cum sanguine de membris omnibus fluente libatur. At nos contra, non expetimus ut deum nostrum, qui est omnium creator, uelit nolit colat aliquis inuitus: nec si non coluerit, irascimur: confidimus enim maiestati eius, qui tam contemptum sui possit ulcisci, quam seruatorum suorum labores & iniurias. Et ideo quum tam nefanda perpetimur, ne uerbo quidem reluctamur: sed deo remittimus ultionem: non ut hi faciunt, qui defensores se esse deorum suorum uideri uolunt, & sauiunt efferate aduersus non colentes. Ex quo intelligi datur, quod non sit bonum deos colere: quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo. Sed quia illud malum est, etiam officium eius bono caret. At enim puniendi sunt, qui destruant religiones. Num peius nos destruimus, quam natio Aegyptiorum, qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras colunt: quaedam etiam pudenda dictu tanquam deos adorant? Num peius quam iidem ipsi, qui, quum deos se colere dicant, tamen eos publice turpiterque derident: de quibus etiam per mimos agi, cum risu & uoluptate patiuntur? Qualis haec religio, aut quanta maiestas putanda est, quae adoratur in templis, illudatur in theatris: & qui haec fecerint, non poenas uiolati numinis pendunt, sed honorati etiam laudatique discedunt. Num peius nos destruimus, quam quidam philosophi, qui omnino nullos deos esse aiunt, sed omnia sua sponte esse nata, omnia fortuito fieri, quae geruntur? Num peius quam Epicurei, qui esse quidem deos, sed curare quicquam negant, neque irasci eos, neque gratia commoueri? Quibus dictis utique persuadent, colendos omnino non esse: si quidem nec colentes respiciunt, neque non colentibus irascuntur. Praeterea quum contra metus differunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo deos timeat. Et haec tamen ab hominibus & audiuntur libenter, & differuntur impune.

Quare maligni spiritus instigent cultores suos in persecutionem fidelium: & quare uera religio uideatur inanis. Cap. XXII



Non ergo ideo aduersus nos insanunt, quia dii non coluntur a nobis (a multis enim non coluntur) sed quia ueritas penes nos est, quae (ut est uerissime dictum) odium parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos, qui patiuntur? Pergitur enim caeco & irrationabili furore, quem nos uidemus, illi nesciunt: non enim ipsi homines persequuntur, qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus contaminati ac perditii, quibus ueritas & nota est & inuisa, insinuant se mentibus eorum, & instigant nescios in furorē. Hi enim quandiu pax est in populo dei, iustos fugitant & pauent. Et quum corpora hominum occupant, animasque diu uexant, adiurantur ab his, & nomine ueri dei fugantur. Quo audito & tremunt, & exclamant, & uri uerberarique se testantur: & interrogati qui sint, quando uenerint, quomodo in hominem irreperint, confitentur. Sic extorti & excruciatii uirtute diuini nominis, exulant: propter haec uerba & minas, sanctos & iustos uiros semper oderunt. Et quia per se nocere his nihil possunt, publicis eos odijs persequuntur, quos sibi graues sentiunt: exercentque sauitiam quam uiolentissime possunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem: aut si id efficere non quiuerint, auferant omnino de terra: ne sint, qui possint eorum nequitiam coercere. Non me fugit quid responderi e contrario possit. Cur ergo deus ille singularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, haec fieri patitur, nec cultores suos aut uindicat, aut tuetur? Cur denique qui eum non colunt, opulenti, & potentes, & beati sunt, & honoribus regnoque potiuntur, eosque ipsos ditioni suae ac potestati subiectos habent? Reddenda & huius ratio est rei, ne quid remaneat erroris. Nam in primis haec causa est, cur existimeat religio dei uiui

*Aegyptiorum
superstitio.*

*Demonum in
Christianos
odium.*

A uiui uim nō habere, quod inducant homines spe terrenorū ac præsentiū honorū, quæ ad curā mentis nullo modo pertinet: quibus quia carere iustos uidet, & affluere iniustos, & dei cultū inanem arbitrant, in quo inesse illa nō cernunt, & deorū ritus existimant ueros, quoniā cultores eorū & diuitijs, & honoribus, & regnis fruantur. Verū ij qui sunt in hac existimatione, nō perspiciūt altius uim rationēq; hominis, quæ tota nō in corpore, sed in mente est. Nihil enim uident amplius, quàm corpus scilicet: quod quia uidetur oculis, manūq; tractabile est, imbecillū, fragile, mortale est: cuius sunt illa omnia bona, quæ cupiditati ac miraculo sunt, opes, honores, imperia, quoniam corpori afferunt uoluptates: & ideo tam caduca sunt, q̄ corpus ipsum. Animus uero, in quo solo est homo, quoniam subiectus oculis nō est, nec bona eius inspicere possunt, quæ in sola uirtute sunt posita: & ideo tam stabilis, & constans, & perpetuus sit necesse est, sicut ipsa uirtus, in qua est animi bonū.

Quare deus electos suos tradita impijs potestate uexari patiatur. Cap. XXIII



Longum est uniuersas uirtutū species promere, ut de singulis doceam quàm necesse sit, sapientē ac iustum uirum longe ab illis bonis abhorere, quibus quia fruuntur iniusti, deorum cultus ueri & efficaces esse creduntur. Quod ad præsentem pertinet quæstionē, satis est, si ex una uirtute id probemus, quod intendimus. Nempe magna & præcipua uirtus est patientia: quā pariter & uulgi publicæ uoces, & philosophi, & oratores summis laudibus celebrant. Quod si negari nō potest, quin summa sit uirtus, necesse est iustū & sapientem uirum in potestate esse hominis iniusti, ut capiat patientiā. Patientia est enim malorū, quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo iustus ac sapiens, quia uirtutē capit, habet in se patientiā: qua carebit omnino, si nihil patietur aduersi. Contrā, qui in rebus prosperis agit, impatiens est, & uirtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiā quoq; seruare non potest, quæ & ipsa iusto & sapienti uiro propria est uirtus: sed & nocet saepe, & concupiscit aliena, & rapit quæ cupierit per iniuriā: quia uirtutis expers, uitio peccatoq; subiectus est, & fragilitatis oblitus, animo insolenter elato tumet. Inde iniusti ac deum nesciētes, & diuitijs, & potentia, & honoribus florent. Hæc enim cuncta iniustitiæ præmia sunt: quia & perpetua esse non possunt, & per cupiditatem uiolentiāq; quærunt. Iustus uero ac sapiens, quia illa omnia humana sunt (ut est à Lælio dictum) sua bona diuina iudicat: nec alienum quicq; concupiscit, ne quem contra ius humanitatis lædat omnino: nec ullam potentiam honorem uel desiderat, ne cui faciat iniuriā: Scit enim cunctos ab eodem deo, & eadem conditione generatos, iure fraternitatis esse coniunctos: Sed & suo contentus, & paruo: quia fragilitatis suæ memor, non amplius quærīt, quàm unde uitam sustentet: & ex eo ipso quod habuerit, impartitur etiam nō habenti, quia pius est. Pietas etiam summa uirtus est, & accidit ex eo quod uoluptates caducas uitiofasq; contemnit, quarum causa opes appetuntur: quoniam continens est ac libidinū uictor, & nihil tumoris ac insolentiæ gerens, non extollit se altius, nec erigit superbū caput: sed placidus, & concors, & planus, & comis est, quia conditionem suam nouit. Quum ergo iniuriā nulli faciat, nec aliena cupiat, nec sua quoque, si uī auferantur, defendat, quum sciat etiam illatam iniuriā moderate ferre, quia uirtute præditus est: necesse est iustum hominem subiectum esse iniusto, & contumelijs ab insipiente affici sapientem: ut & ille peccet, quia iniustus est, & hic in † seruitutem abeat, quia iustus est. Si quis autem uolet scire plenius, cur malos & iniustos deus potentes, beatos, & diuites fieri sinat: pios contrā humiles, miseros, inopes esse patiat: sumat eum Senecæ librum, cui titulus est, Quare bonis uiris multa mala accidant, quum

Patientia.

Pietas.

† se uirtutem habeat.

Cur boni à deo
castigentur.

C sit prouidentia: in quo ille multa nō planè imperitia sæculari, sed sapienter ac penè diuinitus elocutus est: Deus, inquit, homines pro liberis habet: sed corruptos & uitiosos luxuriose ac delicate patit̃ uiuere: quia nō putat emēdatione sua dignos: Bonos autem, quos diligit, castigat sæpius: & assiduis laboribus ad usum uirtutis exercet: nec eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi ac deprauari sinit. Vnde nemini debet mirū uideri, si pro nostris sæpe delictis castigamur à deo. Imò uero, quum uexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgētissimo patri: quod corruptelam nostrā nō patitur longius procedere, sed plagis ac uerberibus emendat. Ex quo intelligimus, nos esse deo curæ: quoniam quum peccamus, irascitur. Nam quū posset populo suo & opes, & regna largiri, sicut dederat ante Iudais, quorum nos successores ac posterī sumus, idcirco tamen uoluit sub aliena ditione atq; imperio degere, ne rerum prosperarū felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac dei præcepta contemneret: sicut illi maiores nostri, qui sæpe terrenis ac fragilibus ijs bonis eneruati, aberrauerunt à disciplina legis, uinculaq; ruperūt. Prouidit ergo quatenus cultoribus suis præstaret quietem, si mandata seruassent: & tamen eos emendaret, si præceptis nō obtemperassent. Itaq; ne tam corrumperentur otio, quàm patres eorum licentiā, premi eos ab ijs uoluit, in quorum manibus collocauit, ut & labantes confirmet, & corruptos ad fortitudinem reparet, & fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim potest imperator militū suorum probare uirtutem, nisi habuerit hostem? Et illi tamen aduersarius exurgit inuito: quia mortalis est, & uinci potest. Deo autē quia repugnari non potest, ipse aduersario nomini suo excitat: non qui contra ipsum deum pugnent, sed contra milites eius, ut deuotionem ac fidem suorū uel probet, uel corroboret, donec pressuræ uerberibus defluentem corrigat disciplinam. Est & alia causa, cur aduersus nos persecutiones fieri sinat, ut dei populus augeat̃. Nec est difficile monstrare, cur, aut quomodo illud fiat. Primū fugatur à deorū cultoribus plurimi, odio crudelitatis. Qui enim talia sacrificia non horreant? Deinde placet quibusdam uirtus ac fides ipsarum: Nonnulli suspicantur deorū cultum non sine causa malum putari à tam multis hominibus, ut emori malint, quàm id facere, quod alij faciunt, ut uiuant. Aliqui cupiunt scire, quidnam sit illud bonū, quod ad mortē usq; defendit: quod omnibus, quæ in hac uita iucūda & chara sunt, præfertur: à quo nec bonorū, nec lucis amissio, nec dolor corporis, nec uiscerum cruciamēta deterrent. Valent hæc plurimū: sed illæ maximæ causæ nostrorū numerum semper auxerūt. Audit circūstans populus inter ipsa tormenta dicentes, nolle se sacrificare lapidibus humana manu factis, sed deo uiuo, qui sit in cælo. Multi hoc uerū esse intelligunt, & in pectus admittunt. Deinde, ut fieri solet in rebus incertis, dum inter se inuicem quærūt, quæ sit huius perseuerantiæ causa, multa quæ ad religionē pertinent, diuulgata ac per rumorem uicissim aucupata discuntur: quæ quia bona sunt, placeant necesse est. Præterea ultio secuta, sicut semper accidit, ad credendum uehementer impellit. Ne hæc quidem leuis causa est, quod immundi dæmonum spiritus accepta licentia multorum se corporibus immergūt: quibus postea reiectis, omnes qui resanati fuerint, adhæreant religioni, cuius potentiam senserunt. Hæc tot causæ in unum collatæ, magnam deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

Quod bonorū tortores torquebūtur: & malas bestias de terra auferet deus. Cap. XXIII



Quicquid ergo aduersum nos mali principes moliantur, fieri ipse permittit. Et tamen iniustissimi persecutores, quibus dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos: quia indignationis aduersus nos eius quasi ministri fuerunt. Punientur enim iudicio dei, qui

A qui accepta potestate supra humanū modum fuerint abusi, & insultauerint etiam deo superbius, eiusq; nomen æternū uestigijs suis subiecerint impie nefarieq; calcandum. Propterea uindicturū se in eos celeriter pollicetur, & exterminaturum bestias malas de terra. Sed idem quamuis populi sui uexationes, & hic in præsentī soleat uindicare, tamen iubet nos expectare patiēter illum cœlestis iudicij diem, quo ipse pro suis quocq; meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter nō sperent sacrilegæ animæ, contemptos & inultos fore, quos sic obterūt. Veniet rabiosis & uoracibus lupis merces sua, qui iustas & simplices animas nullis facinoribus admissis excruciauerunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, nisi sola iustitia puniat. Demus operam totis uiribus, ut mereamur à deo simul & ultionem passionis, & præmium.

LIBRI QVINTI FINIS.

L COELII LACTANTII FIRMIANI
DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER SEXTVS DE VERO
CVLTV, AD CONSTANTINVM
IMPERATOREM.

Quod innocentia uerissimus dei cultus est, quam rem homo corpori deditus nescit. Cap. I



B VODERAT officiū suscepti muneris, diuino spiritu instruente, ac suffragante ipsa ueritate, compleuimus: cuius asserēdæ atq; illustrādæ causā, mihi & scientiam & fidem ipse dominus noster imposuit, sine quo nec sciri quicquam potest, nec explicari. Venio nunc ad id, quod est summū operis huius & maximum: ut doceam quo ritu, quōue sacrificio deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoq; solo summa rerum, & omnis beatæ uitæ ratio consistit: quandoquidem propterea facti & inspirati ab eo sumus: non ut cœlum uideremus, & solem, quod Anaxagoras putauit: sed ut artificem solis & cœli deum, pura & integra mente coleremus. Quamuis autem præcedentibus libris pro ingenij mediocritate defenderim ueritatem, tamen ex ritu quoq; ipso elucere uel maxime potest. Nihil enim sancta & singularis illa maiestas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam: quā si quis obtulerit deo, fati pie religioseq; litauit. Homines autem neglecta iustitia, quū sint omnibus flagitijs ac sceleribus inquinati, religiosos se putant, si templa ac aras hostiarum sanguine cruentauerint: si focos adoleuerint, ac ueteris uini perfusione madefecerint. Quinetiam sacras dapes apparant, & exquisitas epulas, quasi aliquid inde libaturū offerunt. Quicquid aspectu rarum, quicquid opere aut odore preciosum est, hæc grata esse dijs suis, non ex aliqua diuinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cupiditatibus iudicant: nec intelligunt terrenis operibus deum non indigere. Nihil enim sapiūt nisi terram: bonaq; & mala solius corporis sensu & uoluptate perpendunt. Huius arbitrio ut religionem ponderant, sic totius uitæ suæ acta disponunt. Et quoniā se semel à cœli contemplatione auertunt, sensumq; illum cœlestem corpori mancipauerunt, libidinibus frena permittunt, tanquam secum ablaturū uoluptatem, quam momentis omnibus capere festinant: quum animus ministerio corporis, non corpus ministerio animi uti debeat. lidem maximum bonum iudicant

Sacrificiorū ueterum ritus.

opes: quas si bonis artibus assequi non possunt, malis assequuntur: fraudant, rapiunt, spoliunt, insidiantur, abiurāt: nihil deniq; moderati aut pensi habent, dummodo auro coruscēt, argento, gemmis, uestibus fulgeant, audivissimo uentri opes ingerant, lupati familiarium gregibus per domitum populum semper incedant. Sic addicti & seruiētes uoluptatibus, uim uigoremq; mentis extinguunt: & quū uiuere se maxime putant, ad mortem concitatissime properāt. Nam sicut in secundo libro docuimus, coeli ratio in animo, terrae autē in corpore est: qui bona negligunt animi & corporis appetūt, in tenebris ac morte uersantur, quæ sunt terræ atque corporis: quia uita & lumen de caelo est: cuius quoniam expertes sunt corpori seruiendo, longe absunt ab intellectu rerum diuinarū. Eadem miser os ubiq; cæcitas premit: sicut enim qui sit uerus deus, ita qui sit uerus cultus ignorant.

Quod deus nec esurit, nec sitit, nec in tenebris est, ut ei oporteat hostias immolari, aut uina offerri, uel lumina: Et quare hæc offerantur dijs gentiū, quæ fidem rectam, & ueram innocentiam offerre nesciunt, in quibus consistit dei cultus: Et quod inter omnia quæ ad cultū dei pertinent, præstantissimum est, homines ad ueritatem & iustitiam erudire: Et quare nolit ab elementis incipere. Cap. II

Mactant igitur opimas & pingues hostias deo, quasi esurienti: profundunt uina tanquam sitienti: accendunt lumina uelut in tenebris agenti. Quod si suspicari aut percipere animo possent, quæ sint bona illa cœlestia, quorū magnitudinē terreno adhuc corpore obuoluti, sensu capere nō possumus, iam se cum his officijs inanibus stultissimos esse cognoscāt. Vel si cœleste lumen, quod dicimus solem, cōtemplari uelint, iam sentiant, quod nō indigeat lucernis eorū deus, qui in usum hominis tam candidā lucem dedit: & tamen quū in tam paruo circulo, qui propter longinquitatem non amplius q̄ humani capitis uideēt habere mensuram, tantū sit fulgoris, ut eum mortaliū luminum acies nō queat contueri: & si paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac tenebræ cōsequantur: quid tandem luminis, quid claritatis apud deū, penes quē nulla nox est, esse arbitremur? qui hanc ipsam lucē sic moderatus est, ut neq; nimio fulgore, neq; calore uehementi noceret animātib;: tantumq; istarū rerum dedit ei, quantū aut mortalia corpora pati possunt, aut frugum maturitas postularēt. Num igitur mentis suæ compos putandus est, qui auctori & datori luminis, candelarū ac cerarum lumen offert pro munere? Aliud uero ille à nobis exigit lumen, & quidem non fumidū, sed (ut ait poëta) liquidū atq; clarū, mentis scilicet: propter quod à poëtis φῶς nuncupatur: quod exhibere nō potest, nisi qui deum agnouerit. Illorum autem dij, quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint: quorum cultores, quia cœleste nihil sapiunt, etiam religiones, quibus deseruiunt, ad terram reuocant. In ea enim lumine opus est: quia ratio eius, & natura tenebrosa est. Itaque dijs non cœlestem sensum, sed humanum potius attribuunt. Ideoq; illis necessaria & grata credunt esse, quæ nobis, quibus aut esurientibus opus est cibo, aut sitientibus potu, aut ueste algentibus, aut quum sol decesserit, lumine, ut uidere possimus. Nullis igitur ex rebus tam probari & intelligi potest, deos ipsos, quum aliquando uixerint, mortuos esse, quā ex ipso ritu, qui est totus ē terra. Quid enim cœlestis in se boni potest habere pecudū sanguis effusus, quo aras inquinant: nisi forte deos existimant eo uesci, quod homines aspernantur attingere. Et quisquis hanc faginā præstiterit, quamuis ille grassator, adulter, ueneficus, paricida sit, beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur, huic omnia quæ optauerit, præstāt. Meritò ergo Persius huiuscemodi superstitiones suo more deridet:

Qua tu, inquit, mercede deorum

Emeris

A Emeris atriculas: pulmone & lactibus unctis?

Sentiebat uidelicet non carne opus esse ad placandā cœlestē maiestatem, sed mente sancta, & iusto animo, & pectore (ut ipse ait) quod naturali sit honestate generosum. Hæc est religio cœlestis, non quæ cōstat ex rebus corruptis, sed quæ uirtutibus animi, qui orit̄ e cœlo. Hic uerus cultus est, in quo mens colentis seipsam deo immaculatam uictimam sistit. Id autem ipsum quomodo consequendū, quomodo præstandum sit, docebit huius libri disputatio. Nihil enim tam præclarū, hominib; cōueniens potest esse, quàm erudire homines ad iustitiam. Apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiā rebus omnibus præferēs, malle se dicit uel unum paruum de officio libellum, quàm longam orationem pro seditioso homine Cornelio. Quæ sententia non utiq; Catuli, qui fortasse illud nō dixit, sed Ciceronis est putanda, qui scripsit. Credo ut libellos, quos de officijs erat scripturus, commendaret: in quibus ipsis nihil esse testat̄ in omni philosophiā melius, & fructuosius, quàm præcepta uitæ dare. Quod si hoc illi faciunt, quibus non est ueritas cognita, quanto magis nos facere debemus, qui à deo eruditi & illuminati, possumus uera præcipere: Nec tamen sic docebimus, ut quasi prima uirtutis elementa tradamus, quod est infinitum: sed tanquam docendū suscepimus eum, qui apud illos iam perfectus esse uideatur. Manentibus enim præceptis eorum, quæ solent ad probitatem recte dari, ignota illis superstruemus ad perficiendam cōsummandamq; iustitiam, quā nō tenent. Ea uero, quæ possunt cum illis esse cōmunia, prætermittā: ne quid ab ijs uidear mutuari, quorū errores coarguere atq; aperire decreuerim.

Verareligio
ex quibus cō
sist.

Nota: ~

De duabus uijs, quarum altera uirtutum, altera uitiorum est, quæ in litera Pythagorica figurantur: & fidelius tractantur à Christianis, quàm à philosophis: & de duobus ducibus uiarum. Cap. III

B



Væ sunt uix per quas humanā uitā progredi necesse est: scilicet unā, quæ in cœlum ferat: altera quæ ad inferos deprimat, quas & poëtæ in carminibus, & philosophi in disputationibus suis induxerunt. Et quidam philosophi alteram uirtutū esse uoluerunt: alteram uitiorū: eamq; quæ sit assignata uirtutibus, primo aditu esse arduam & cōfragosam: in qua si quis difficultate superata in summum eius euaserit, habere eum de cætero planum iter, lucidum amœnumq; campum, & omnes laborum suorum capere fructus uberes atq; iucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit, eos in eam uitiorū uiam labi atque defletere, quæ primo ingressu sit quasi amœna, multoq; tritior. Deinde quū in eam paulō ulterius processerint, amœnitatis eius speciem repente subducit: exoriri autē uiam præcipitem, nunc saxis asperā, nunc obductā sentibus, nunc gurgitibus intercisam, uel torrentibus rapidā, ut laborare, hæere, labi, cadere sit necesse. Quæ omnia eo proferuntur, ut appareat in uirtutibus capiendis labores esse maximos: in perceptis autē maximos fructus & solidas atq; incorruptas uoluptates. Vitiā uero quibusdam delinimentis naturalibus illicere animas hominū, & inanum iucunditatū specie captos, ad acerbis amaritudines miseriasq; perducere. Sapiens prorsus disputatio, si uirtutū ipsarū formas atq; terminos scirent. Nō enim didicerāt, uel quæ sint, uel quid eas mercedis à deo maneat: qd nos his duobus libris docebimus. Hi uero, quia ignorabāt, aut dubitabāt, animas hominū im mortales esse, & uirtutes & uitia terrenis honoribus aut pœnis æstimarūt. Omnis ergo hæc de duabus uijs disputatio ad frugalitatē ac luxuriā spectat. Dicunt enim humanæ uitæ cursum y literæ esse similem: quod unusquisq; hominū quum primū adolescentiæ limen attigerit, & in eum locū uenerit, ubi se uia findit in ambas, hæreat nutabundus, ac nesciat in quam se partem potius inclinet. Si ducem

Virtutis iter
arduum.

Humane uitæ
cursus y literæ
re similis.

c nactus fuerit, qui dirigat ad meliora titubantem: hoc est, si aut philosophiam didi-
 cerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestæ artis, quo euadat ad bonam frugem,
 quod fieri sine labore maximo non potest, honestam ac copiosam uitam disputant
 peracturū. Si uero doctorē frugalitatis non inuenerit, ad sinistram uiam, quæ me-
 lioris speciem mentiatur incedere, id est desidiæ, luxuriæ, inertia; se tradere: quæ
 suauia quidem uidentur ad tempus uera bona ignorantibus: post autem amissa omni
 dignitate ac re familiari, in omnibus miserijs ignominia; uicturū. Ad corpus er-
 go, & ad hanc uitam, quam in terra ducimus, fines earum uiarum retulerunt poë-
 tæ: fortasse melius, qui biuium hoc apud inferos esse uoluerunt. Sed in eo fallun-
 tur, quod eas uias mortuis proposuerunt. Vtrique ergo uere, sed tamen utrique non
 recte: quia oportuit uias ipsas ad uitam, fines earum ad mortem referri. Nos igitur
 melius & uerius, qui duas istas uias cœli & inferorum esse dicimus: quia iustis im-
 mortalitas, iniustis pœna æterna proposita est. Quomodo autē uia; istæ, uel in cœ-
 lum tollant, uel ad inferna præcipitēt, explicabo: & aperiā, quæ sint uirtutes, quas
 philosophi nescierunt: tum etiā quæ sint præmia earum, simul etiā quæ sint ui-
 tia, quæ ue eorum supplicia, monstrabo. Nam fortasse aliquis expectet, ut separa-
 tim de uitijs ac uirtutibus dicam: quū de bono ac malo differentibus nobis, etiā
 quod est contrariū possit intelligi. Siue enim uirtutes inferas, uitia sua sponte de-
 cedent: siue uitia eximas, uirtutes ultrò subibunt: sic bonorum ac malorum consti-
 tuta natura est, ut se inuicem semper oppugnent, semper expellant. Ita fit, ut neq;
 uitia retrahi sine uirtutibus possint, nec uirtutes inferri sine detractiōe uitiorum.
 Has igitur uias longe aliter inducimus, quā à philosophis induci solent. Primū,
 D quod utrique propositum esse dicimus ducem utrumque immortalem. Sed alterum
 honoratum, qui uirtutibus ac bonis præsit: alterum damnatū, qui uitijs ac malis.
 Illi autem in dexteriore tantum uia ducem ponunt, neq; unum, neq; perpetuum.
 Siquidem quemlibet doctorem bonæ artis inducunt, qui à desidia reuocet homi-
 nes, & frugē esse doceat. Sed neq; ingredi faciunt in eam uiam, nisi pueros & ado-
 lescentes: uidelicet quod artes discantur in his ætatibus. Nos autem omnis sexus,
 & generis, & ætatis in hoc cœleste iter inducimus: quia deus qui eius uia; dux est,
 immortalitatem nulli hominī nato negat. Forma quoque uiarum ipsarum non ita
 est, ut illi putauerunt. Quid enim opus est *v* in rebus contrarijs atq; diuersis: Sed
 altera illa melior conuersa est ad solis ortum, altera illa deterior ad occasum: quo-
 niam qui ueritatem ac iustitiam sequitur, is accepto immortalitatis præmio, peren-
 ni luce potiet: qui autē ab illo malo duce illectus, prætulit uitia uirtutibus, men-
 daciū ueritati, necesse est ad occasum & tenebras deferatur. Describā igitur utran-
 que, & earum proprietates, habitusq; monstrabo.

*De uia uirtutis, quæ in Elysios campos deducere dicitur: & uitiorum, quæ ad
 impia tartara ducit: & ducibus utriusq;. Cap. IIII*



Na est igitur uirtutis ac bonorum uia, quæ fert non in Elysios campos
 (ut poëtæ loquuntur) sed ad ipsam mundi arcem:

At leua malorum

Exercet pœnas, & ad impia tartara mittit.

Est enim criminatoris illius, qui prauis religionibus institutis, auertit homines ab
 itinere cœlesti, & in uiam pditionis inducit. Cuius uia; species & figura sic est com-
 posita in aspectu, ut plana & patens omni genere florum atq; fructuū delectabilis
 esse uideatur. In ea enim posuit deus omnia, quæ pro bonis habentur in terra: opu-
 lentiam dico, honorem, quietem, uoluptatem, illecebras omnes: sed cum his pari-
 ter iniustitiam, crudelitatem, superbiam, perfidiam, libidinem, cupiditatem, discor-
 diam,

A diam, ignorantiam, mendacium, stultitiam, cæteraq; uitia. Exitus autem huius uitæ talis est: Quum uentum fuerit ad extremū, unde iam regredi non licet, cum omni sua pulchritudine tam subito præciditur, ut nō ante quis fraudem prospicere possit, quā præcipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis enim præsentium bonorum specie captus, & in his consequendis ac fruendis occupatus, non præuiderit ea, quæ post mortē secutura sunt, seq; à deo auerterit, is ad inferos deiectus, in æternam damnabitur pœnam. Via ergo illa cœlestis difficilis & cliuosa proposita est, uel spinis horrentibus aspera, uel saxis extantibus impedita, ut cum summo labore ac pedum tritu, cumq; magna cadendi sollicitudine sit cuiq; gradiendum. In hac posuit iustitiam, temperantiam, patientiam, fidem, castitatem, abstinentiā, concordiam, scientiam, ueritatem, sapientiā, cæterasq; uirtutes: sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quisquis enim spem suam porrexerit longius, & meliora maluerit, carebit his terræ bonis, ut expeditus ac leuis difficultatem uitæ superet. Nec enim potest, qui se apparatus regio circumdederit, aut diuitijs onerauerit, angustias illas uel ingredi, uel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis & iniustis facilius prouenire, quæ cupiant: quia prona & decliuus est eorū uia. Bonis autem quæ optent, difficile procedere: quia difficili & arduo itinere gradiuntur. Iustus ergo, quoniam durum asperumq; iter ingressus est, contemptui, derisui, odio sit necesse est. Omnes enim quos cupiditas, aut uoluptas præcipientes trahit, inuidet ei, qui uirtutem capere potuit: & inique ferunt id habere aliquem, quod ipsi non habent. Erit itaque pauper, humilis, ignobilis, subiectus iniuriæ, & tandem omnia quæ amara sunt, perferens. Et si patientiam iugem ad summum illum gradum, finemq; perduxerit, dabitur ei corona uirtutis, & à deo pro laboribus, quos in uita propter iustitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hæc sunt uitæ, quas deus humanæ uitæ assignauit, in quibus singulis & bona ostendit & mala, sed ordine præpostero atque conuerso. In una enim monstrauit temporalia prius mala, cum æternis bonis, qui est ordo melior: in altera temporalia prius bona, cum æternis malis, qui est ordo deterior: ut quicumq; præsentia mala cum iustitia delegerit, maiora & certiora bona consequatur, quam fuerunt illa, quæ spreuit. Quisquis autē præsentia bona præposuerit iustitiæ, in maiora & longiora incidet mala, quā fuerunt illa, quæ fugit. Hæc enim uita temporalis, quia breuis est, idcirco & bona eius & mala breuia sint necesse est. Illa uero spiritalis, quæ huic terrenæ contraria est, quia sempiterna est, idcirco & bona eius & mala sempiterna sunt. Ita fit, ut & bonis breuibus mala æterna, & malis breuibus bona æterna succedant. Itaque quum simul proposita sint homini bona & mala, considerare unumquench; secum decet, quanto satius sit pro perpetuis bonis mala breuia pensare, q̄ pro breuibus & caducis bonis mala perpetua sustinere. Nam sicut in hoc seculo, quum est propositum cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio: esuriendum, sitiendum, æstus, frigora perferenda, humi quiescendum, uigilandum, periclitandum est, ut saluis pignoribus, & domo, & re familiarī, & omnibus pacis ac uictoriæ bonis perfrui possis: Sin autem præsens otium malueris, quā laborem, malum tibi maximum facias necesse est: præoccupabit enim aduersarius nō resistentem: uastabuntur agri, diripietur domus, in prædam uxor ac liberi ueniēt, & tu ipse interficere ac capere: Quæ omnia ne accidāt, præsens commodum differendum est, ut maius longiusq; pariat: Sic in omni hac uita, quia nobis aduersariū deus reseruauit, ut possemus capere uirtutē, omittenda est præsens uoluptas, ne hostis opprimat: uigilandū, stationes agēdæ, militares expeditiones obeūdæ, fundendus ad ultimū cruor: omnia deniq; amara & grauiā

*Via cœlestis
difficilis.*

Quibus arti-
bus homines
captentur.

C patienter ferenda: eo quidē promptius, quo nobis imperator noster deus prēmia pro laboribus aeterna cōstituit. Et quum in hac terrena militiā tantum homines laboris exhauriāt, ut ea sibi pariāt, quæ possunt eodem modo perire, quo parata sunt: certe nobis nullus labor est recusandus, quo id acquiratur, quod nullo modo possit amitti. Voluit enim deus, qui homines ad hanc militiā genuit, expeditos in acie stare, & intentis acriter animis ad inuisibilis hostis insidias, uel apertos impetus uigilare: qui nos, sicut periti & exercitati duces solent, uarijs artibus captat, pro cuiusq; natura & moribus fauiens. Alijs enim cupiditatem insatiabilem immittit, ut opibus suis tanquam compedibus illigatos à uia ueritatis excutiat: Alios inflammat iræ stimulis, ut ad nocendū potius intentos, à dei cōtemplatione detorqueat: Alios immoderatis libidinibus immergit, ut uoluptati & corpori seruiētes, ad uirtutem respicere non possint: Alijs uero inspirat inuidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil aliud cogitent, nisi eorum quos oderint, felicitatem: Alios inflammat ambitionibus: ij sunt, qui ad gerendos magistratus omnem uitæ suæ operam curamq; cōuertunt, ut fastos signent, & annis nomen imponant. Quorundā cupiditas tendit altius: non ut prouincias temporali gladio regant, sed ut infinita & perpetua potestate dominos se dici uelint uniuersi generis humani. Quos autē pios uiderit, inanibus implicat religionibus, ut impios faciat: Iis uero qui sapientiā quærunt, philosophiam in oculos impingit, ut specie lucis excæcet, ne quis comprehendat, aut teneat ueritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, & obsepsit omnes uias publicis latas erroribus: quos ut discutere possemus, ipsumq; autorem malorum uincere, illuminauit nos deus, & armauit uera cœlestiq; uirtute, de qua non nihil nunc differendum est.

D

De falsa definitione uirtutis, quam autore Lucillio posuerunt philosophi:
& uera differentia scientiæ & uirtutis. Cap. V



Ed prius quàm singulas uirtutes exponere incipiam, determināda est ipsa uirtus: quā philosophi nō recte definierūt quid esset, aut in quibus rebus, quid operis, quid habeat officij. Nomen itaq; solum retinuerūt, uim uero & effectū & rationē perdiderūt. Quæcunq; autem in definitione uirtutis solent dicere, paucis uersibus colligit & enarrat Lucillius: quos malo equidem ponere, ne dum multorū sententias refello, sum longior, q̄ necesse est:

Virtutis des-
criptio.

Virtus Albine est, precium persoluere uerum,
Queis inuersamur, queis uiuimus rebus adesse.
Virtus est homini scire id, quod quæq; habeat res.
Virtus scire homini rectum, utile, quid sit honestum:
Quæ bona, quæ mala item quid inutile, turpe, inhonestum.
Virtus quærendæ rei finem scire, modumq;.
Virtus diuitijs precium persoluere posse.
Virtus id dare, quod re ipsa debetur honori.
Hostem esse atq; inimicum hominum, morumq; malorum,
Contrà defensorem hominum, morumq; bonorum.
Magnificare hos, his bene uelle, his uiuere amicū.
Commoda præterea patriæ sibi prima putare,
Deinde parentum, tertia iam postremaq; nostra.

Ab ijs definitionibus, quas poëta breuiter comprehēdit, M. Tullius traxit officia uiuendi, Panætium Stoicū secutus, eaq; tribus uoluminibus inclusit. Hæc autem quàm falsa sint, mox uidebimus: ut appareat quantum in nos dignatio diuina contulerit, quæ nobis aperuit ueritatem. Virtutē esse dixit, scire quid sit bonū & malū,
quid

A quid turpe, quid honestū, quid utile. Quid minus breuiusq; facere potuit, si tantū bonum ac malum diceret: quia nihil potest esse utile uel honestū, quod non idem bonū sit: Nihil inutile ac turpe, quod nō idem malum sit. Quod & philosophis uideatur, & idem Cicero in tertio supradicti operis libro ostendit. Verū scientia non potest esse uirtus: quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus uenit. Quod autē transire ab altero ad alterū potest, uirtus nō est: quia uirtus sua cuiq; est. Scientia igitur alieni beneficij est, quia posita est in audiēdo. Virtus tota nostra est, quia posita est in uoluntate faciendi bona. Sicut ergo in itinere celerando nihil prodest uiam nosse, nisi conatus ac uires suppetant ambulandi: ita uero scientia nihil prodest, si uirtus propria deficiat. Nam ferē etiā ij, qui peccant, etsi non perfecte, tamen quid sit bonum & malum sentiunt: & quoties aliquid improbe faciūt, peccare se sciunt, & ideo celare nituntur. Sed quum eos boni & mali natura non fallat, cupiditate mala uincunt, ut peccent: quia deest illis uirtus, id est cupiditas recta & honesta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiā boni maliq;, aliud uirtutem: quia potest esse scientiā sine uirtute, sicut in plurimis philosophorū fuit. In quo quoniam ad culpam pertinet, non fecisse quæ scieris recte, uoluntas praua & uitiōsus animus, quē excusare ignoratio non potest, punietur. Ergo sicut uirtus non est, bonum ac malum scire, ita uirtus est bonū facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum uirtute coniuncta est, ut scientia præcedat uirtutē, uirtus sequatur scientiā: quia nihil prodest cognitio, nisi & actio subsequat. Horatius ergo paulō melius definiuit:

Virtus est uitium fugere, & sapientia prima.

sed inepte, quia eam contrariō terminauit: ut si diceret, Bonum est, quod malum non est. Quum enim quid sit uirtus nescio, ne uitium quidē quid sit scio. Vtrunq;

B igitur indiget definitione: quia natura rei talis est, ut utrunque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse. Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est iram cohibere, cupiditatem cōpescere, libidinem refrenare: id est enim uitium fugere. Nam ferē omnia, quæ fiunt iniuste atq; improbe, ab his oriūtur affectibus. Si enim commotionis huius, quæ ira dicitur, impetus retundatur, omnes hominum cōtentiones malæ sopientur, nemo insidiabitur, nemo prosiliet ad nocendū. Item si cupiditas temperetur, nemo terra mariq; grassabitur, nemo exercitū ducet, ut rapiat & uastet aliena. Item si ardor libidinum comprimatur, omnis ætas & sexus retinebit suam sanctitatem: nemo quicquam pudendū aut patietur aut faciet. Ergo uniuersa scelera & flagitia, his cōmotionibus uirtute sedatis, ex hominū uita moribusq; tollentur. Quæ sedatio cōmotionum & affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. Omne igitur uirtutis officium est, nō peccare: quo profectō fungi non potest, qui deum nescit: quoniam ignoratio eius, à quo bona oriuntur, imprudentem impingat in uitia necesse est. Itaque ut breuius & significantius utriusque rei summa officia determinemus, scientia est deum nosse, uirtus colere. In illo sapientia, in hoc iustitia continetur.

Affectuum sedatio quid homini prestet.

Quod philosophi nesciuerunt quid esset bonum aut malum, quia fontem boni lucidum nesciebant:

nec intellexerunt quis debeat rerum & operum finis esse: & quomodo constet

Lucilium falso definiuisse uirtutis officia. Cap. VI

Dixi quod erat primum, scientiam boni non esse uirtutē: deinde quid sit uirtus, & in quo sit: sequitur ut id quoq; ipsum, quid sit bonum & malum nescisse philosophos, breuiter ostendam: quod penē declaratū est libro tertio, quum de summo bono disputarem. Qui autem, quid esset summum bonum nesciuerunt, & in cæteris bonis malis ue, quæ summa nō sunt, errauerint necesse est: quod nō potest uero iudicio examinare, qui fontē ipsum nō



C tenet, unde illa descendūt. Fons autem bonorum deus est, malorū uero ille scilicet diuini nominis semper inimicus, de quo saepe diximus. Ab his duobus principijs bona malaq; oriuntur. Quæ ueniunt à deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent, quod est summum bonū. Quæ autem ab illo altero, id habent officium, ut à cœlestibus auocatū, terrenisq; demersum, ad pœnam interficiant sempiternā, quod est summum malum. Non igitur dubium est, quin omnes illi, quid esset bonum & malum ignorauerint, qui nec deum, nec aduersarium eius scierint. Itaq; finem bonorum ad corpus, & ad hanc breuem uitam retulerunt, quam solui & occidere necesse est. Nō sunt progressi longius, sed omnia eorū præcepta, & omnia quæ inducūt bona, terræ inhaerent, & humi iacent: quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur. Pertinent enim non ad uitam homini cōparandam, sed ad quærendas uel augendas opes, honores, gloriam, potentiā, quæ sunt uniuersa mortalia: tam scilicet quàm ille, qui, ut ea sibi cōtingerent, laborauit. Hinc est illud:

Virtus quærendæ rei finem scire, modumq;.

Præcipiunt enim quibus modis, & quibus artibus res familiaris quærenda sit: quia uident male quæri solere. Sed huiusmodi uirtus nō est proposita sapiēti: nec enim est uirtus opes quærere, quarum neq; inuentio, neq; possessio in nostra potestate est. Itaq; & quæstu & obtentu faciliores sunt malis, quàm bonis. Non potest ergo uirtus esse in his rebus quærendis, in quarū contemptu uis ac ratio uirtutis apparet: nec ad ea ipsa trās fugiet, quæ magno ac excelso animo calcare ac proterere gestit: neq; fas est animam cœlestibus intentam bonis, ut hæc fragilia sibi cōparet, ab immortalibus suis operibus auocari. Sed potissimū in ijs rebus comparandis uirtutis ratio cōsistit, quas nobis nec homo ullus, nec mors ipsa possit auferre. Quum

D hæc ita se habeant, illud quod sequitur uerum est:

Virtus diuitijs precium persoluere posse.

Qui uersus idem ferè significat, quod primi duo: sed neq; ipse, neq; quisquam philosophorum scire potuit precium ipsum, uel quale, uel quod sit. Idem enim poëta, & illi omnes quos secutus est, putauerunt, recte opibus uti, hoc est frugis esse, non instruere cōuiuia sumptuose, nec largire temere, nō effundere in res superuacuas aut turpes rem familiarem. Dicit aliquis fortasse: Quid tu & negas ne hanc esse uirtutem? non equidem nego: contraria enim uidear probare, si negem: sed ueram nego, quia nō sit illa cœlestis, sed tota terrena: quandoquidē nihil efficit, nisi quod remaneat in terra. Quid sit recte opibus uti, & quis sit ex diuitijs fructus pendendus, declarabo apertius, quū de pietatis officio loqui cœpero. Iam cætera quæ sequuntur, nullo modo uera sunt. Nam improbis inimicitias indicere, aut bonorum defensionem suscipere, potest cum malis esse cōmune. Quidam enim probitate ficta, uiam sibi ad potentiā muniunt, faciuntq; multa, quæ boni solent: eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciūt. Utinamq; tam facile esset præstare, q̄ facile est simulare bonitatē. Sed ij, quum esse cœperint propositi ac uoti sui compotes, & summum potentiæ gradum ceperint, tum uero simulatione deposita, mores suos detegunt, rapiūt omnia & uexant: eosq; ipsos bonos, quorū causam susceperant, insequuntur: & gradus per quos ascenderunt, amputant, ne quis illos cōtra ipsos possit imitari. Veruntamen putemus hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. At id suscipere facile est, implere difficile: quia quum te certaminis congressioniq; commiseris, in arbitrio dei, non tuo, uictoria posita est: & plerunq; improbi & numero & conspiratione sunt potentiores, quàm boni, ut ad eos superados, nō tam uirtus, quàm felicitas necessaria sit. An aliquis ignorat, quoties melior iustiorq; pars uicta sit? Hinc semper dominationes acerbæ in ciues extiterūt.

Plena

A Plena est exemplis omnis historia, sed nos contenti erimus uno. Cn. enim Pompeius honorum uoluit esse defensor: siquidem pro republica, pro senatu, pro libertate arma suscepit. Is tamen uictus cum ipsa libertate occidit, et a spadonibus Aegyptijs detruncatus, insepultus abiectus est. Non est igitur uirtus, aut hostem malorum, aut defensorem honorum esse: quia uirtus incertis casibus non potest esse subiecta.

Commoda praeterea patriae sibi prima putare.

Sublata hominum concordia, uirtus nulla est omnino. Quae sunt enim patriae commoda, nisi alterius ciuitatis aut gentis incommoda? Id est fines propagare alijs uolenter ereptos, augere imperium, uectigalia facere meliora. Quae omnia non utique uirtutes, sed uirtutum sunt euerisiones. In primis enim tollitur humanae societatis coniunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinentia, tollitur denique ipsa iustitia, quae dissidium generis humani ferre non potest: & ubicunque arma fulserint, hinc eam fugari & exterminari necesse est. Verum est Ciceronis illud: Qui autem ciuium rationem dicunt habendam, externorum negant: dirimunt hi communem generis humani societatem, qua sublata, beneficentia, liberalitas, iustitia funditus tollitur. Nam quomodo potest iustus esse qui nocet, qui odit, qui spoliat, qui occidit? Quae omnia faciunt, qui patriae prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest: quod solum teneri non potest, quia eripi potest. Haec itaque (ut ipsi appellant) bona, quisquis patriae acquisierit, hoc est qui eueris ciuitatibus, gentibusque deletis, aerarium pecunia referferit, agros coeperit, ciues suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa & perfecta esse uirtus. Qui error non modo populi & imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecipua quoque dant ad iniustitiam, ne stultitiae ac militiae disciplina & autoritas desit. Itaque quum de officijs ad rem militarem pertinentibus disputent, neque ad iustitiam, neque ad ueram uirtutem commodatur illa omnis ratio, sed ad hanc uitam, moremque ciuilem, quem non esse iustitiam & res indicat, & ipse Cicero testatus est. Sed nos, inquit, ueri iuris, germanaque iustitiae solidam & expressam effigiem nullam tenemus: Umbra & imaginibus utimur, easque ipsas utinam sequeremur. Feruntur enim ab optimis naturae, ac ueritatis exemplis. Umbra est igitur, & imago iustitiae, quam illi iustitiam putauerunt. Quid sapientiam? nonne idem confitetur in philosophis esse nullam? At quum Fabritius, inquit, fortis, aut Aristides iustus nominantur, aut ab illo fortitudinis, aut ab hoc iustitiae petitur, tanquam a sapiente, exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem uolumus intelligi. Nec isti qui sapientes habiti & nominati, M. Cato, & C. Laelius, sapientes fuerunt. Nec illi quidem septem, sed ex mediocriorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant, speciemque sapientiae. Si ergo & philosophis, ipsorum confessione, adempta sapientia est, & istis qui iusti habiti sunt, adempta iustitia est: omnes igitur illae uirtutis descriptiones falsae sint necesse est: quia quae sit uera uirtus scire non potest, nisi iustus ac sapiens. Iustus autem ac sapiens nemo est, nisi quem deus praecipuis caelestibus erudiuit.

Quod in uia erroris est species sapientiae, & uirtutis: Et quod uia ueritatis & sapientiae est simplex, & angusta, & ardua, & deum habet ducem. Cap. VII



Am illi omnes qui per aliorum confessionem stultitiam sapientes existimantur, specie uirtutis inducti, umbras & imagines apprehendunt, nihil uerum. Quod ea fit ratione, quoniam uia illa mendax, quae fert ad occasum, multos tramites habet, propter studiorum & disciplinarum uarietates, quae sunt in uita hominum dissimiles atque diuersae. Nam sicut illa uia sapientiae, habet aliquid simile stultitiae, quod libro praecedente monstrauius: ita

P

Externorum non minus habenda ratio quam ciuium.

toratio

Chæc, quæ sit tota stultitiæ, habet aliquid simile sapientiæ, quod arripiunt ijs, qui stultitiæ publicam intelligunt. Et ut habet uitia manifesta, sic habet aliquid, quod simile esse uideatur uirtuti: ut habet apertū scelus, sic imaginē quandam speciemq; iustitiæ. Quomodo enim præcursor eius uia, cuius uis & potestas omnis in fallendo est, uniuersos in fraudem posset inducere, nisi uerisimilia hominibus ostentaret: Deus enim ut immortale illud arcanū eius in aperto esset, posuit in uia sua quæ homines pro malis & turpibus aspernarentur: ut auersi à sapientiæ & ueritate, quam sine duce ullo requirebant, in idipsum inciderent, quod uitare ac fugere cupiebant. Itaq; illam perditiōis ac mortis uiam multiplicem ostendit: uel quod multa sunt genera uitæ, uel quod dii multi qui coluntur. Huius dux præuaricator ac subdolos, ut uideat esse discrimen aliquod falsi et ueri, mali ac boni, alia ducit luxuriosos, alia eos, qui frugi appellant, alia imperitos, alia doctos, alia inertes, alia firenuos, alia stultos, alia philosophos. Et eos quidem non uno tramite. Illos enim qui aut uoluptates, aut diuitias non refugiunt, ab hac publica & celebri uia modice segregat. Eos autem, qui aut uirtutem sequi uolunt, aut contemptum rerum profitentur, per confragosa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ speciem honorum ostentant, non sunt alia uia: sed diuerticula & semita, quæ uidentur quidem ab illa cōmuni dextrouersum separari, ad eandem tamen, & ad unum omnes exitum sub ipso fine referuntur. Ibi enim dux ille coniungit omnes, ubi opus fuerat bonos à malis, fortes ab inertibus, sapientes à stultis separari: in deorum scilicet cultu, in quo ille uniuersos (quia sine ullo discrimine stulti fuerunt) uno mucrone iugulat, & præcipitat in mortem. Hæc aut uia, quæ est ueritatis, & sapientiæ, & uirtutis, & iustitiæ, quorum omnium fons unus est, una uis, una sedes, & simplex est, quod paribus animis summaq; concordia unum sequamur, & colamus deum: & angusta, quoniam paucioribus uirtus data est: et ardua, quoniam ad bonum, quod summum ac sublime est, nisi cum summa difficultate & labore non potest perueniri.

*Via perditio-
nis multiplex.*

*Via iustitiæ
simplex.*

Quare à philosophis ueritas inueniri non poterat, nec ab ijs, qui terrenis dediti sunt, sed ab electis inuenitur per legem dei: cui potest Ciceronis definitio adaptari. Cap. VIII



Mæc est uia, quam philosophi quærunt: sed ideo non inuenierunt, quia in terra potius, ubi apparere non potest, quærunt. Errant ergo uelut in mari magno, nec quò ferantur intelligunt, quia nec uiam cernunt, nec ducem sequunt ullum. Eadem nãq; ratione hanc uitæ uiam quærri oportet, qua in alto iter nauibus quæritur. Quæ nisi aliquod cœli lumen obseruent, incertis cursibus uagantur. Quisquis autem rectum iter uitæ tenere nititur, non terram debet aspiceret, sed cœlum: & (ut apertius loquar) non hominem sequi debet, sed deum: non his terrestribus simulacris, sed deo seruire cœlesti: non ad corpus referre omnia, sed ad mentem: non huic uitæ dare operam, sed æternæ. Itaq; si oculos in cœlū semper intendas, & solem, quâ oritur obserues, eumq; habeas uitæ quasi nauigij ducem, sua sponte in uiam pedes dirigentur: & illud cœleste lumen, quod sanis mentibus multo clarius sole est, quàm hic quem in carne mortali uidemus, sic reget, sic gubernabit, ut ad summū sapientiæ uirtutisq; portum sine ullo errore perducatur. Suscipienda igitur dei lex est, quæ nos ad hoc iter dirigat: illa sancta, illa cœlestis, quam Marcus Tullius in libro de Rep. tertio penè diuina uoce depinxit. Cuius ego, ne plura dicerem, uerba subieci: Est quidem uera lex, recta ratio naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quæ uocet ad officium iubendo, uetando, à fraude deterreat: quæ tamen neq; probos frustra iubet, aut uetat, nec improbos iubendo, aut uetando mouet. Huic legi nec propa

Lex naturæ.

A propagari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest. Nec uero aut per Senatū, aut per populum solui hac lege possumus. Neque est quaerendus explanator, aut interpret eius alius. Nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac: sed & omnes gentes, & omni tempore una lex, & sempiterna, & immutabilis continebit: Vnusque erit communis quasi magister & imperator omnium deus: ille legis huius inuentor, disceptator, lator: cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernabitur: hoc ipso luet maximas poenas, etiam si caetera supplicia, quae putantur, effugerit. Quis sacramentum dei sciens, tam significanter enarrare legem dei posset, quam illam homo longe a ueritatis notitia remotus expressit? Ego uero eos, qui uera imprudentes loquuntur, sic habendos puto, tanquam diuino spiritu aliquo instructos. Quod si ut legis sanctae uim, rationemque peruidit, ita illud quoque scisset, aut explicasset, in quibus praecipis lex ipsa consisteret, non philosophi functus esset officio, sed prophetae. Quod quia facere ille non poterat, nobis faciendum est: quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro, & imperatore omnium deo.

Quod caput religionis, & uia ueritatis est deum fideliter noscere, & fideliter colere: Et quare diuersae leges sint à gentibus institutae: Et quis sensuum integritate uigeat, quam gratia largitur potius, quam natura.

Cap. IX

Vius legis caput est primū, ipsum deū nosse, soli obtemperare, solum colere. Non potest enim rationē hominis obtinere, qui parentem animae suae deum nescit, quod est summū nefas. Quae ignoratio facit, ut dijs alienis seruiat, quo nihil sceleratius committi potest. Hinc iam procliuius est ad malitiā gradus per ignorantiam ueri ac singularis boni: quia deus, quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si iustitiā sequi uolet dei, diuini tamen iuris ignarus, gentis suae leges tanquam uerum ius amplectitur: quas non utique iustitia, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diuersa & uaria iura sunt condita, nisi quod unaquaeque gens id sibi sanxit, quod putauit rebus suis utile? Quantum autem à iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet: qui per foeciales bella indicendo, & legitime iniurias inferendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionē sibi totius orbis comparauit. Verū hi se iustos putant, si contra leges suas nihil faciant: quod etiā timori ascribi potest, si praesentium poenarum metu sceleribus abstineant. Sed concedamus sanē ut id natura, uel (ut ait philosophus) sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur: Num idcirco iusti erunt, qui parent institutis hominum, qui & ipsi aut errare aut iniusti esse potuerunt? Sicut illi duodecim tabularum conditores, qui publicae utilitati pro conditione temporum seruiuerunt. Aliud est igitur ciuile ius, quod pro moribus ubique uariatur. Aliud est uera iustitia, quam uniformē ac simplicem proposuit omnibus deus: quem qui ignorat, & ipsam iustitiam ignoret necesse est. Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali & ingenito bono ueras uirtutes capiat: qualem fuisse Cimonem Athenis accepimus, qui & egenis stipem dedit, & pauperes inuitauit, & nudos induit. Tamen quū illud unum, quod est maximū, deest, agnitio dei, iam illa bona omnia superuacua sunt & inania, ut frustra in his assequendis laborauerit. Omnis enim iustitia eius similis est humano corpori caput non habenti: in quo tamen membra omnia, & locis suis contentent, & figura, & habitudine, tamen quoniam deest id quod est omnium principale, et uita & omni sensu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, usum non habent: tam scilicet, quam caput sine corpore cui similis est, qui quū deum non ignoret, uiuit iniuste. Id enim solum habet, quod est summum, sed frustra: quoniam uirtutibus tanquam membris caret. Itaque ut sit uiuum ac sensibile corpus, & agnitio dei necessaria

Iura ex utilitate nata.

Cimon Atheniensis.

ria est quasi caput, & omnes uirtutes quasi corpus. Ita fiet homo perfectus ac uirtuosus, sed tamē summa omnis in capite est, quod quāuis cōstare nō possit sine omnibus, sine quibusdā tamen potest. Et erit quidem animal uitiosum ac debile, sed tamen uiuet: sicut & is qui deum nouit, & in aliqua re peccat. Dat enim ueniam peccatis deus. Itaq; sine mēbris aliquibus uiuī potest, sine capite nullo modo. Hæc res efficit, ut philosophi, etiā si natura boni sunt, tamen nihil sciunt, nihil sapiant. Omnis doctrīna & uirtus eorū sine capite est: quia deū nesciunt, qui est uirtutis ac doctrīnæ caput: quē qui nō agnoscit, licet uideat, cæcus est: licet audiat, surdus: licet loquat, elinguis est. Quū uero conditorē rerū parentēq; cognouerit, tunc & uidebit, & audiet, & loquet: Habere enim caput cœpit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi, aures, & lingua. Nam profectō is uidet qui ueritatem, in qua deus est, uel deū, in quo ueritas est, oculis cordis aspexerit: is audit, qui diuinas uoces, ac præcepta uitalia pectori suo affigit: is loquit, qui cœlestia differēs, uirtutem ac maiestātē dei singularis enarrat. Quare nō est dubiū, quin impius sit, quisquis deū non agnouerit: omnesq; uirtutes eius, quas habere, aut tenere se putat, in illa mortifera uia reperiunt, quæ est tota tenebrarū. Quapropter nihil est, quod aliquis sibi gratulet, si has inanes uirtutes adeptus est: quia nō tantū miser, qui bonis præsentibus careat, sed etiā stultus sit necesse est, qui labores in uita sua maximos suscipiat incassum. Nam adēpta spe immortalitatis, quā deus pollicet in sua religione uersantibus, cuius assequēdæ gratia uirtus appetenda est, & quicquid malorū acciderit, perferendū est: maxima erit profectō uanitas obsequi uelle uirtutibus, quæ frustra homini calamitates afferūt, & labores. Nam si uirtus est, egestatē, exilium, dolorē, mortemq; quæ timent à cæteris, pati fortiter ac subire: quid tandem boni in se habet, cur eam philosophi propter seipsam dicant expetendā? Nimirū superuacuis, & inanibus pœnis delectant quibus licet agere tranquille. Si enim mortales sunt animæ, si uirtus dissoluto corpore nihil futura est: quid fugimus attributa nobis bona, quasi aut ingrati, aut indigni, qui diuinis muneribus perfruamur? Quæ bona ut habeamus, scelerate impieq; uiuendū est: quia uirtutem, id est iustitiā, paupertas sequit. Sanus igitur nō est, qui nulla spe maiori proposita, ijs bonis quibus cæteri utunt in uita, labores, & cruciatus, & miserias anteponat. Si aut uirtus (ut ab his rectissime dicitur) capessenda est, quia cōstet ad eam nasci hominē, subesse debet spes aliqua maior: quæ malorū & laborū, quos perferre uirtutis est, magnū afferat præclarūq; solatiū. Nec aliter uirtus, quū per se dura sit, haberi pro bono potest, q̄ si acerbitatē suam maximo bono penset. Aequē nō aliter his bonis præsentibus abstinendū est, q̄ si sint aliqua maiora, propter quæ tanti sit & uoluptates omittē, & mala omnia sustinere. Ea uero nulla sunt bona alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ uitæ. Hanc aut præstare quis potest, nisi deus, qui uirtutē ipsam proposuit: Ergo in dei agnitione & cultu, rerū summa uersat: in hoc est spes omnis, & salus hominis: hic est sapientiæ gradus primus, ut sciamus quis sit nobis uerus pater, eūq; solū pietate debita prosequamur, huic pareamus, huic deuotissime seruiamus: in eo promerēdo actus omnis, & cura, & opera collocet.

Quod religio deo, misericordia homini debetur: Et quas causas edificandi ciuitates, & cōueniendi socialiter, & inuentionis uerborum falso commenti sunt. Cap. X

Ixi quid debeatur deo, dicam nunc quid homini tribuendum sit: quam idipsum, quod homini tribueris, deo tribuitur: quia homo dei simulacrum est. Sed tamen primum officium iustitiæ est cōiungi cum deo: secundum cum homine. Sed illud primum religio dicitur, hoc secundū misericordia, uel humanitas nominatur. Quæ uirtus propria est iustorum,

Virtus an propter se expetenda.

da.

D

A rum, & cultorum dei: quod ea sola uitæ communis in se continet rationem. Deus enim, qui cæteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incurfu & periculo tutiora generauit. Homine uero quia nudum fragilemque formauit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum, ut homo hominem tueatur, diligat, foueat, contraque omnia pericula & accipiat, & præstet auxilium. Summum igitur inter se hominum uinculum est humanitas: quod qui diruperit, nefarius & paricida existimandus est. Nam si ab uno homine, quem deus finxit, omnes orimur, certe consanguinei sumus: & ideo maximum scelus putandum est odisse hominē, uel nocentem. Propterea deus præcepit, inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas; scilicet ut eos qui sint nobis inimici, necessitudinis admonitos, mitigemus. Item si ab uno deo inspirati sumus omnes & animati, quid aliud, quam fratres sumus: & quidē coniunctiores, qui animis, quam qui corporibus. Itaque non errat Lucretius, quū dicit:

Denique cœlesti sumus omnes semine oriundi:

Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro belluis immanibus sunt habendi, qui hominibus nocent, qui contra ius humanitatis, & fas omne spoliant, cruciant, occidunt, exterminant. Ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos deus, mala nunquam facere, bonum autem semper. Id autem ipsum benefacere quid sit, idem ipse præscribit: Præstare auxiliū depressis & laborantibus, impertiri uictū non habentibus. Deus enim, quoniam pius est, animal nos uoluit esse sociale. Itaque in alijs hominibus nos ipsos cogitare debemus: non meremur in periculo liberari, si non succurrimus: nō meremur auxilium, si negamus. Ad hanc partem philosophorū nulla præcepta sunt: quippe **B** qui falsæ uirtutis specie capti, misericordiā de homine sustulerunt: & dum uolunt sanare uitia, auxerūt. Et quū iisdem plerumque fateantur, societatis humanæ cōmunionem esse retinendam, ab ea planē se ipsos inhumanæ uirtutis suæ rigore dissociant. Conuincendus ergo etiā hic error illorū est, qui nihil cuiquam impertient dum putant. Urbis cōdendæ originem atque causam nō unam intulerunt: sed alij eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per syluas & cāpos erraticam degerent uitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris uinculo cohererent, sed frondes & herbam pro cubilibus, speluncas & antra pro domibus haberent, bestijs & fortioribus animalibus prædæ fuisse commemorant: Tum eos, qui aut lanati effugerant, aut lanari proximos uiderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse, præsidium implorasse, & primo nutibus uoluntatē suam significasse, deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paulatim loquendi perfecisse rationem: Quū autē nec multitudinē ipsam uiderent contra bestias esse tutā, oppida etiā coepisse munire, uel ut quietem noctis tutam sibi facerent, uel ut incurfiones atque impetus bestiarū non pugnando, sed obiectis aggeribus arcerent. O ingenia hominibus indigna, quæ has ineptias protulerūt: miseros atque miserabiles, qui stultitiā suam literis memoriæque mandauerunt. Qui quū uiderent mutis quoque animalibus ingenitā esse rationem uel conueniendi, uel inuicem appetendi, uel periculi fugiendi, uel mali cauendi, uel cubacula sibi & latibula parandi: homines autē ipsos existimauerint non nisi exemplis admoneri ac discere potuisse, quid metuere sibi, quid cauere, quid facere deberēt: aut nunquam cōuenturos inter se fuisse, nec loquendi rationē reperturos, nisi eos bestia comedissent. Hæc alijs delira uisa sunt (ut fuerunt) dixeruntque, non ferarū lanatus causam fuisse cōeūdi, sed ipsam potius humanitatē: Itaque inter se cōgregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, communionis ac societatis appetens esset.

Urbium cōdendarum origo secundum philosophos.

C Nō magna inter eos disceptatio est. Siquidē causā dispares sunt, res eadē est. Pō-
tuit utrunq; igitur, quia non repugnat: sed tamen utrunq; nullo modo uerum est:
quia non per omnē terram nati sunt homines ē terra, tanquā ex draconis alicuius
dentibus seminati (ut poētæ ferunt) sed unus homo à deo factus est, ab eoq; uno
omnis terra humano genere cōpleta est, eadem scilicet ratione, qua rursus post di-
luuium: quod certe negare nō possunt. Nulla igitur in principio facta est eiusmodi
cōgregatio, nec unq; fuisse homines in terra, qui propter infantia nō loqueren-
tur, intelligit cui ratio nō deest. Fingamus tamē illa uera esse, quæ ociosi & inepti
fenes fabulant, ut eos potissimū sensibus, & suis rationibus refellamus. Si hac de
causa sunt homines cōgregati, ut mutuis auxilijs imbecillitatē suam tuerent, suc-
currendū est igitur homini, qui egeat auxilio. Quū enim præsidij causa homines
societatē cum hominibus inierint & sanxerint, foedus illud à principio sus ortus
inter homines inritū aut uiolare, aut nō cōseruare summū nefas putandū est. Nam
qui se à præstando auxilio remouet, etiam ab accipiēdo se remoueat necesse est:
quia nullius ope indigere se putat, qui alteri suā denegat. Huic uero qui se ipse dis-
sociat ac fecernit à corpore, non ritu hominis, sed ferarū more uiuendū est. Quod
si fieri nō potest, retinendū est igitur omnino uinculū societatis humanæ: quia ho-
mo sine homine nullo modo potest uiuere. Retētio autē societatis est cōmunitas,
id est auxiliū præstare, ut possimus accipere. Sin uero (ut illi alij disputāt) humani-
tatis ipsius causa facta est hominū cōgregatio, homo certe hominē debet agnosce-
re. Quod si fecerūt illi rudes, & adhuc feri homines, & fecerūt nondū cōstituta lo-
quēdi ratione, quid putemus hominib. expolitīs, et sermone rerūq; omniū cōmer-
cio inter se copulatis esse faciendū, q̄ assueti hominib. solitudinē ferre nō possunt?

D In quos præcipue sit humanitas exercenda: & in quibus liberalitatibus imaginarijs pereant
opera & impensa præstantis. Cap. XI



Onseruanda est igitur humanitas, si homines recte dici uelimus. Id autē
ipsum cōseruare humanitatē, quid aliud est, quam diligere hominem
quia homo sit, & idem quod nos sumus? Discordia igitur atq; dissensio,
non est secundū hominis rationem. Verumq; est illud Ciceronis,
quod ait, hominem naturæ obedientem, homini nocere non posse. Ergo si nocere
homini contra naturam est, prodesse igitur homini secundum naturam sit ne-
cesse est. Quod qui non facit, hominis se appellatione dispoliat: quia humanitatis
officiū est, necessitati hominis ac periculo subuenire. Quæro igitur ab ijs, qui fle-
cti ac misereri nō putāt esse sapiētis, si homo ab aliqua bestia cōprehensus, auxiliū
sibi armati hominis impleret, utrū ne succurrendū putent, an minime? Non sunt
tam imprudētes, ut negent fieri oportere, qd flagitat, quod exposcit humanitas.
Item si aliquis circumueniat igni, ruina opprimat, mergat mari, flumine rapiatur,
num putent hominis esse, non auxiliari? Non sunt ipsi homines, si putent: nemo
enim potest eiusmodi periculis nō esse subiectus: immo uero & hominis, & fortis
uiri esse dicent, seruare periturū. Si ergo in eiusmodi casibus, qui periculū uitæ ho-
mini afferūt, succurrere humanitatis esse cōcedūt, quid causæ est, si homo esuriat,
sitiat, algeat, cur succurrendū esse non putēt? Quæ quū sint paria natura cum illis
casibus fortuitis, & unā eandemq; humanitatē desiderent, tamen illa discernunt,
quia nō re ipsa uera, sed utilitate præsentī omnia metiunt: Illos em̄, quos periculo
surripiūt, sperāt sibi gratiā relatuos: Egentes autē, quia nō sperāt, perire arbitrant
quicquid eiusmodi hominibus impertiant. Hinc est illa Plauti detestāda sentētia:

Male meretur, qui mendico dat, quod edat:
Nam & illud quod dat, perit:

Et illa

Humanitatis
officia.

A Et illi producit uitam ad miseriam.

At enim poëta fortasse pro persona locutus est. Quid Marcus Tullius in suis officialibus libris, nonne hoc idem suadet, non esse omnino largiendum? Sic enim dixit: Largitio quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit, ita benignitas benignitate tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. Et idem paulò post: Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare ut id diutius facere non possis? Videlicet professor sapientiæ refrenat homines ab humanitate, monetq; ut rem familiarem diligenter custodiant, malintq; arcam, quam iustitiam conseruare. Quod cum intelligeret inhumanum esse ac nefarium, mox alio capite, quasi actus pœnitentiæ, sic ait: Nonnunquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum, & sæpe idoneis hominibus egentibus de re familiari impertiendum. Quid est idoneis; nempe ijs, qui restituere, ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero uiueret, exclamarem profecto: Hic hic M. Tulli aberrasti à uera iustitia, eamq; uno uerbo sustulisti, quæ pietatis & humanitatis officia, utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendū est, sed quantū potest nō idoneis: Id enim iuste, id pie, id humane fit, qd sine spe recipiendi feceris. Hæc est uera illa & genuina iustitia, cuius solidā & expressam effigiē nullā tenere uos dicitis. Ipse pluribus locis clamas, mercenariā nō esse uirtutē: faterisq; in libris legū tuarū liberalitē gratuitā esse, his uerbis: Nec est dubiū, quin is, qui liberalis benignusq; dicit, officiū, nō fructū sequat. Cur ergo idoneis potius largiris, nisi ut postea mercedē recipias? Te ergo autore, ac præceptore iustitiæ, quisquis idoneus nō erit, nuditate, siti, fameq; conficiet: nec homines copiosi, & usq; ad delitias abūdantes, subuenient ultimæ necessitati. Si uirtus

B mercedē non exigit, si propter se (ut dicitis) expetēda est: ergo iustitiā principem matremq; uirtutū suo precio, nō tuo cōmodo æstima: eiq; potissimū tribue, à quo nihil speres. Quid personas eligis? quid mēbra inspicias? Pro homine tibi habendus est quisquis precatur, ideo quia te hominē putet. Abijce umbras illas imaginēsq; iustitiæ, atq; ipsam uerā & expressam tene: largire cæcis, debilibus, claudis, destitutis, quibus nisi largi, moriendum est: inutiles sunt hominibus, sed utiles deo, qui eos retinet in uita, q̄ spiritu donat, qui luce dignat: fove quantū in te est, & animas hominū, ne extinguant, humanitate sustenta. Qui succurrere perituro potest, si non succurrerit, occidit. Verum isti, quia neq; naturā retinent, neq; præmium in eo qd sit, sciunt, dum perdere timent, perdunt: & in id, quod maxime cauent, incidunt: ut quicquid largiunt, aut pereat omnino, aut ad tempus breuissimū proficit: nam qui exiguā stipem miseris negant, qui conseruare humanitatē sine damno suo nolūt, patrimonia sua effundūt, ut aut peritura & fragilia sibi cōparent, aut certe suis maximis damnis nihil cōsequant. Quid enim dicendū est de ijs, qui populari leuitate ducti, uel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendūt: nisi eos dementes atq; furiosos, qui præstent id populo, qd & ipsi perdant, & nemo eorū, quibus præstat, accipiat. Itaq; ut est omnis uoluptas caduca & breuis, oculorū maxime, & aurium, aut obliuiscuntur homines, & alterius damna pro ingratis habent: aut etiam offenduntur, si non est libidini uulgi satisfactum: ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparauerint: aut si adeo placuerint, nihil amplius quam inanem fauorem, paucorumq; dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie leuissimorum hominum patrimonia in res superuacuas prodiguntur. Num ergo illi sapientius, qui utiliora & diuturniora ciuibus suis exhibent munera: si scilicet, qui publicis operibus extractis, memoriā nomini suo quarunt. Ne isti quidem recte bona sua in terram sepeliunt: quia

† germana

Egentibus sine respectu largiendum.

C nec memoria quicquid mortuis confert, nec opera eorum sempiterna sunt: siquidem aut uno tremore terræ dissipantur & corruunt, aut fortuito consumuntur incendio, aut hostili aliquo impetu diruuntur, aut certe uetustate ipsa dissoluta labuntur. Nihil est enim (ut ait orator) opere & manu factum, quod non conficiat & consumat uetustas. Ad hæc iustitia & lenitas florescit quotidie magis. Illi ergo melius, qui tribulibus suis, aut clientibus largiuntur: aliquid enim præstant hominibus & profunt: sed non est illa uera & iusta largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicumque necessitas non est. Perit ergo quicquid gratiæ causa tribuitur non indigentibus: aut cum fœnore redit, & beneficentia non erit. Quod etsi gratum est ijs, quibus datur, iustum tamen non est: quia si non fiat, nihil mali sequitur. Vnum igitur certum & uerum liberalitatis officium est, egentes atque inutiles alere.

A quo sit speranda & expetenda, & quæ, & quanta sit uera liberalitatis merces: & quàm inanis & nulla falsæ: & qui sunt gradus humanitatis. Cap. XII



Mæc est illa perfecta iustitia, quæ custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic diuitiarum maximus & uerillimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius uoluptatem, sed ad multorum salutem: non ad præsentem suum fructum, sed ad iustitiam, quæ sola non interit. Tenendum est igitur omnino, ut ab officio misericordiæ spes recipiendi absit omnino. Huius enim operis & officij merces à deo expetenda est solo: nam si ab homine expetes, iam non humanitas erit illa, sed beneficij fœneratio: nec potest uideri bene meruisse, qui quod fecit, non alteri, sed sibi præstat: & tamẽ eò redit, ut quod alteri quisque præstiterit, nihil ab eo commodi speras, uere sibi præstet: quia mercedem capiet à deo. Item deus præcepit, ut siquãdo cenam parauerimus, eos in conuictum adhibeamus, qui reuocare non possunt, & uicẽ reddere, ut omnis actus uitæ nostræ non careat misericordiæ munere. Nec tamẽ quisquã interdictã sibi putet aut cõmunionẽ cum amicis, aut charitatẽ cum proximis: sed notũ nobis deus fecit, quod sit uerũ & iustum opus, ita nos oportere cum proximis uiuere, dummodo sciamus, illud ad hominẽ, hoc ad deũ pertinere. Præcipua igitur uirtus est hospitalitas, quod philosophi quoque aiunt: sed eam detorquent à uera iustitia, & ad cõmodum rapiunt. Recte, inquit Cicero, à Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi quidẽ uideat) ualde decorũ, patere domos hominũ illustriũ hospitibus illustribus. Eodẽ modo rursus errauit, quum quum idoneis esse diceret largiendum: Non enim iusti & sapientis uiri domus illustribus debet patere, sed humilibus & abiectis: nam illustres illi ac potentes nulla re possunt indigere, quos opulentia sua & munit & honorat. Nihil autẽ à uiro iusto faciendũ est, nisi quod sit beneficiũ. Beneficiũ autẽ si referat, interit atque finit: nec enim possumus id habere integrũ, cuius precium nobis per solutũ est. In his itaque beneficijs iustitiæ ratio uersat, quæ salua & incorrupta permanserint. Permanet autẽ non aliter, quã si præstentur ijs hominibus, qui prodesse nullo modo possunt. At ille in recipiendis illustribus, nihil spectauit aliud, nisi utilitatẽ: nec dissimulauit homo ingeniosus, quid ex eo commodi speraret. Ait enim, quid faciat potentẽ apud externos futurũ per gratiã principũ, quos sibi hospitij & amicitia iure cõstrinxerit. O quàm multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agerẽ, redargui posset: nec tam nostris, quàm suis uerbis refellere. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suũ cõmodũ referat quæcumque agit, ita minime esse uirũ bonũ. Idem etiã negat simplicis & aperti hominis esse, ambire, simulare aliquid & prætere: aliud agere uideri, quum aliud agat: præstare se alteri fingere, quod sibi præstet: sed malitiosi potius, & astuti, et fallacis, & subdoli. Quomodo ergo defenderet, quo minus ambiciosa illa hospitalitas malitia esset? Tum mihi

Præcipua uirtus hospitalitas

per

A per omnes portas circuncurses, ut aduenientes populorū atq; urbium principes domum tuam inuites, ut per eos apud ciues eorū potentiam consequare, uelisq; te iustum & humanū, & hospitem uideri, quū studeas utilitati tuæ. Verum hoc ille non potius incaute. Quid enim minus in Ciceronem conuenit? Sed ignorantia ueri iuris prudens ac sciens in hos se laqueos induxit. Quod ut ei possit ignosci, testificatus est, non ad ueram iustitiam, quam nō teneat, præcepta se dare, sed ad umbram imaginemq; iustitiæ. Ignoscendū est igitur umbratico & imaginario præceptorū: nec ab eo ueritas exigenda est, qui se nescire fateatur. Captiuorū redemptio magnum atq; præclarū iustitiæ munus est: quod idem ipse Tullius approbavit. Atq; hæc benignitas (inquit) etiam reipublicæ est utilis, redimi à seruitute captos, locupletari tenuiores. Hanc ego consuetudinē benignitatis largitioni munerū longe antepono. Hæc est grauius hominū atq; magnorū. Proprium igitur iustorū opus est, alere pauperes, ac redimere captiuos: quū apud iniustos si qui hæc faciāt, graues, & magni appellenī. Iis enim maxime laudis est benefacere, quos nemo sperauit esse facturos. Nam qui bonum facit uel consanguineo, uel proximo, uel amico, aut nullam, uel certe nō magnā laudem meretur, quia facere debet: sitq; impius ac detestabilis, nisi fecerit id, quod ab eo & natura ipsa, & necessitudo exigat: & si facit, non tam gloriæ assequenda, q̄ reprehensionis uitanda causa facit. Qui autē facit alieno & ignoto, is uere dignus est laude: quoniā ut faceret sola ductus est humanitate. Ibi ergo iustitia est, ubi ad bene faciendū necessitatis uinculū nullū est. Hoc igitur benignitatis officium nō antepone quidem largitioni munerū debuit, quod est cōparantis, & è duobus bonis id, quod sit melius, eligentis. Illa uero largitio hominū patrimonia sua in mare abijcientiū, inanis & leuis, & ab omni iustitia remotissima est. Itaq; ne dici quidē munera oportet, in quibus nemo accipit, nisi qui accipere nō mereat. Nō minus magnū iustitiæ opus est, pupillos & uiduas destitutos, & auxiliō indigentes tueri atq; defendere, quod adeo uniuersis diuina illa lex præscribit: quando quidē boni quicq; iudices ad officium suū iudicāt pertinere, ut eos humanitate naturali foueant, ac iisdem professe nitantur. Verū hæc opera propria nostra sunt, qui legē, qui uerba ipsius dei præcipientis accepimus. Nam illi quidē sentiunt natura esse iustū, tueri eos qui tutela carent, sed cur ita sit non perspiciūt. Deus enim, cuius perpetua clementia est, idcirco uiduas pupillosq; defendi ac tueri iubet, ne quis respectu ac miseratione pigrorum suorū retardetur, quo minus mortē pro iustitia fideq; suscipiat, sed incunctanter ac fortiter subeat: quum sciat se charos suos deo relinquere, nec his unquā præsidium defuturum. Aegros quoq; quibus defuerint qui assistant, curandos fouendosq; suscipere, summæ humanitatis, & magnæ operationis est. Quod qui fecerit, hic uiuam hostiam deo acquirat: & quod alteri dederit ad tempus, ipse à deo accipiet in æternū. Vltimū illud, & maximū pietatis officium est, peregrinorum, & pauperū sepultura: quod illi uirtutis iustitiæq; doctores prorsus nō attigerunt. Nec enim poterant id uidere, qui utilitate omnia officia sua metiebantur. In cæteris enim, quæ supradicta sunt, quāuis uerū limitem nō tenuerint, tamen quoniam cōmodi aliquid in his deprehenderūt, quasi odore quodam ueritatis retenti, propius aberrauerūt. Hoc autē, quia nihil uidere in eo cōmodi poterant, reliquerunt. Quinetiam non defuerunt, qui superuacaneam facerent sepulturam: nihilq; dicerent esse malū, iacere inhumatum atq; abiectum: quorum impiam sapientiam cum omne humanū genus respuit, tum diuinæ uoces, quæ id fieri iubent. Verū illi non audent dicere, id nō esse faciendū: sed si forte non fiat, nihil esse incōmodi. Itaq; in ea re nō tam præcipientium, q̄ consolantium funguntur officio: ut si forte

Captiuorum
redemptio.

Pupillarum
defensio.

Aegros curare

Sepultura.

Cid sapienti euenerit, ne se ob hoc miserum putet: nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus, sed quid facere ipse debeat. Itaque non quaerimus nunc, utrum ne tota sepeliendi ratio sit utilis, nec ne: licet haec etiam si sit inanis (ut illi aestimant) tamen facienda est, uel ob hoc solum, quod apud homines bene & humane fieri uideatur: animus enim quaeritur, & propositum ponderatur. Non enim patiemur figuram & figmentum dei feris ac uolucris in praedam iacere, sed reddamus id terrae, unde ortum est. Et quauis in homine ignoto necessarium sepulturam nulli negandum munus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedat humanitas: & ubicumque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem magis iustitiae ratio consistit, quam in eo, ut quod praestamus nostris per affectum, praestemus alienis per humanitatem, quae est multo certior iustiorque. Quam iam non homini praestatur, qui nihil sentit, sed deo: cui charissimum sacrificium est opus iustum. Dicit aliquis fortasse: Si haec omnia fecero, nihil habebō. Quid enim si magnus hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur, ut haec facientem uel uno die patrimonio exui sit necesse: perdam ne rem familiarē meo, aut meorum labore quaesitam, ut iam ipse mihi aliena misericordia uiuendum sit? Quid tu tam pusillo animo paupertatem times, quam etiam uestri philosophi laudant? nihil hac tutius, nihilque hac tranquillius esse testantur. Hoc quod times, sollicitudinum portus est. An ignoras quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subiaceas? Quae tecum bene agunt, si sine tuo cruore transierint. Tu uero praeda onustus incedis, & spolia geris, quae iritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas, bene collocare id, quod tibi forsitan eripiet, aut unum latrocinium, aut existens repente proscriptio, aut hostilis aliqua direptio? Quid uerere fluxum ac fragile bonum facere sempiternum: aut thesauros tuos custodi deo credere, ubi non furem praedonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui apud deum diues est, pauper esse nunquam poterit. Si iustitiam tanti putas, sequere abiectis oneribus, quae te premunt. Libera te ipsum compedibus & catenis, ut expeditus ad deum curras. Magni & excelsi animi est despicere & calcare mortalia. Sed si hanc uirtutem non capis, ut diuitias tuas in arcam dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te a metu. Omnia ista praecipua non soli tibi dantur, sed omni populo, qui tibi mente coniunctus est & cohaeret, sicut unus homo. Si solus magnis operibus non sufficis, pro uirili parte operare iustitiam: sic tamen, ut quantum diuitijs inter ceteros, tantum opere praecellat. Neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, uel exhaustas: sed quae in superuacua fueras impensurus, ad meliora conuertas: unde bestias emis, hinc captos redime: unde feras pascis, hinc pauperes ale: unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes mortuos sepeli. Quid prodest perditae nequitiae bestiarios facere locupletes, & instruere ad flagitia? Transfer ad magnum sacrificium male peritura, ut pro his ueris muneribus habeas a deo munus aeternum. Magna est misericordiae merces, cui deus pollicetur, peccata se omnia remissurum. Si audieris (inquit) preces supplicis tui, & audiam ego tuas: si misertus laborantium fueris, & ego in tuo labore miserebor. Si autem non respexeris, nec adiuueris, & ego animum contra te geram, tuisque te legibus iudicabo.

De premio, & quod in necessitate, & precibus pauperum quisque tentatur a deo: & tribus gradibus uirtutis. Cap. XIII



Quoties igitur rogaris, tentari te a deo crede, an sis dignus exaudiri. Circumspice conscientiam tuam, & quantum potes, medere uulneribus: nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes. Abolentur enim, si deo largiari, quia peccaueras. Nam

Diuitiae in opere pietatis impendenda.

D

A Nam si fiducia largiendi pecces, non abolerentur. Deus enim purgari homines à peccatis maxime cupit: ideoq; agi pœnitentiam iubet. Agere autē pœnitentiam nihil aliud est, quàm profiteri & affirmare, se ulterius non peccaturum. Ignoscitur itaq; ijs, qui ad peccatum ignoranter, imprudenter, incauteq; labuntur: ueniam non habet, qui sciens peccat. Nec tamen si aliquis purificatus fuerit ab omni labe peccati, temperandū sibi ab opere largitionis existimet, quia non habeat peccata, quæ deleat. Immo uero tum magis iustitiam debet operari, quū factus est iustus: ut quod ante in medelam uulnerū fecerat, postmodū faciat in gloriam laudemq; uirtutis. Eò accedit, quod nemo esse sine delicto potest, quandiu indumēto carnis oneratus est. Cuius infirmitas triplici modo subiacet dominio peccati: factis, dictis, cogitationibus. Per hos gradus ad summū culmē iustitia procedit. Primus est uirtutis gradus, malis operibus abstinere: secundus, etiam malis uerbis: tertius, etiam cogitatione rerū malarū. Qui primū gradum ascendit, satis iustus est: qui secundū, iam perfectæ uirtutis, siquidem neq; sermone, neq; factis delinquat: qui tertium, is uere similitudinē dei allecutus uidetur. Est enim penē supra humanū modum, nec cogitatione quidem admittere, quod sit uel factu malum, uel improbū dictū. Itaq; etiam iusti homines, qui frenare se possunt ab omni opere iniusto, nonnunq; tamen ipsa fragilitate uincuntur: ut uel in ira malum dicant, uel aspectu rerū delectabiliū, tacita cogitatione concupiscant. Quod si mortalis conditio nō patitur hominem esse ab omni macula purum, debent ergo perpetua largitione peccata carnis aboleri. Vnū est enim sapientis, & iusti, & uitalis uiri opus, diuitias suas in sola iustitia collocare: qua profectio q̄ eget, licet ille Croesum, ac Crassum diuitijs superet, hic pauper, hic nudus, hic mēdicus putādus est. Danda igitur opera est, ut indumēto iustitiæ pietatisq; uelemur: quo nos nemo exuat, quod nobis sempiternū præbet ornatū. Nam si deorū cultores simulacra insensibilia excolunt, & quicquid preciosi habēt, in ea conferūt: quibus nec uti possunt, nec gratias agere, qui acceperint: quanto iustius est & uerius, ut uentia dei simulacra excolere, ut promere ea re inuenire uiuentē? Quæ sicut usui habēt quicquid acceperint, & gratias agunt, ita deus, in cuius cōspectu bonū feceris, & probabit, & mercedē pietatis exluet.

Agere pœnitentiam. quid sit.

Virtutis tres gradus.

Quod philosophi uera caruerunt humanitate, qui cum Stoicis eam inter morbos animi posuerunt. Cap. XIII



I ergo in homine præclarū & excellens bonum est misericordia, idq; diuinis testimonijs, & bonorū malorumq; cōsensu optimū iudicatur, apparet philosophos longe abfuisse ab humano bono: qui neq; præceperunt eiusmodi quicquam, neq; fecerunt: sed hanc uirtutem, quæ propemodum in homine est singularis, pro uitio semper habuerunt. Libet hic interponere unū de philosophia locum, ut illorū plenius coarguamus errores, qui misericordiā, cupiditatē, metū, morbos animi appellant. Conantur illi quidē uirtutes à uitijs disungere, quod est sanè facilimū. Quis enim nō posset liberalē à prodigo separare, ut illi faciūt, aut parcū à sordido, aut quietū ab inertī, aut cautū à timido: quod hæc quæ sunt bona, fines suos habeant: quos si excesserint, in uitia labuntur. Ita & cōstantia, nisi pro ueritate sit suscepta, sit imprudētia. Item fortitudo, si nulla necessitate cogēte, aut nō pro causa honesta certū periculū subierit, in temeritate conuertit. Libertas quoq; si alios insectetur potius q̄ insectantibus resistat, cōtumacia est. Seueritas etiā, nisi se intra cōgruentes nocentiū pœnas coërceat, sit sæua crudelitas. Itaq; dicunt eos, qui malū uideantur, non sua sponte peccare, nec mala potius eligere: sed bonorū specie lapsos incidere in mala, dum bonorum ac malorū discrimen ignorāt. Hæc quidē falsa nō sunt, sed ad corpus cūcta referunt.

C Nam parcum esse, aut constantē, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut seuerū, uirtutes sunt quidem, sed huius temporariæ uitæ. Nos autem, qui hanc uitam cōtemnimus, alias nobis uirtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaq; & uirtutes quasdam pro uitijs, & uitiis quædam pro uirtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulsu animus cōmouetur, ex homine tollunt, cupiditatem, atq; lætitiā, metum, mœstitiā: quorum duo priora ex bonis sunt aut futuris, aut præsentibus: posteriora ex malis. Eodem modo hæc quatuor morbos (ut dixi) uocant, non tam natura insitos, quam praua opinione susceptos: & idcirco censent eos extirpari posse radicibus, si bonorum malorumq; opinio falsa tollatur. Si enim nihil censeat sapiens bonum, nihilq; malum, nec cupiditate ardescet, nec lætitiā gestiet, nec metu terribitur, nec ægritudine contrahetur. Mox uidebimus, an efficiant, quod uelint, aut quid efficiant: interim propositum arrogans ac penè furiosum, qui se putent mederi, & eniti posse contra uim, rationemq; naturā.

Quomodo Peripatetici uincant Stoicos, & doceant affectuum naturalium stimulos euelli non posse, sed mitigari: Et quod ea, quæ brutis animalibus data sunt, singulis hominibus insita sunt uniuersa: Et quomodo Stoici mentis affectiones definiāt. Cap. XV

Affectus detrahi non posse.

Nec enim naturalia esse, non uoluntaria, omnium uiuentium ratio demonstrat: quæ eisdem omnibus quatitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui hæc omnia detrahi posse negant: quia nobiscum simul nata sunt: & conātur ostendere quām prouidentem, & quānē necessarīe deus siue natura (sic enim dicunt) his nos armauerit affectibus: quos tamen quia plerunq; uitiosi fiunt, si nimij sint, posse ab homine adhibito modo salubriter temperari, ut tantum hominī, quantum naturæ satis est relinquatur. Non insipiens disputatio, si (ut dixi) omnia non ad hanc uitam referrentur. Stoici ergo furiosi, qui ea non temperant, sed abscindunt: rebusq; à natura insitis, castrare hominē quodammodo uolūt. Quod tale est, quale si uelint aut metum detrahēre ceruis, aut uenenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ singula mutis animalibus data sunt, ea uero uniuersa hominī simul. Quod si, ut medici dicunt, lætitiæ affectus in splene est, iræ in felle, libidinis in secore, timoris in corde, facilius est interficere animal ipsum, quānē ex corpore aliquid euellere, quod est animantis naturam uelle mutare. Sed homines prudentes nō intelligunt, cum uitiis ex homine tollunt, etiā uirtutem se tollere, cui soli locum faciunt. Nam si uirtus est, in medio iræ impetu seipsum cohibere & reprimere, quod negare nō possunt: caret ergo uirtute quisquis ira caret. Si uirtus est libidinem corporis continere, uirtute careat necesse est, qui libidinem, quam temperet, non habet. Si uirtus est cupiditatem ab alieni appetitione refrenare, nullam certe uirtutē potest habere, qui caret eo, ad quod cohibendum uirtutis usus adhibetur. Vbi ergo uitiis non sunt, nec uirtuti locus est quidem: sicut nec uictoriæ quidem, ubi aduersarius nullus est. Ita sit, ut bonum sine malo esse in hac uita non possit. Affectus igitur, quæ si ubertas animorum est naturalis. Nam sicut in sentes ager, qui est natura fœcundus, exuberat: sic animus incultus, uitiis sua sponte inualescens, uelut spinis obducitur. Sed quū uerus cultor accesserit, statim cedentibus uitiis, fruges uirtutis oriuntur. Deus itaq; quū hominem primū fingeret, mirabili prouidentia ingenauerit ei prius istas animi cōmouiones, ut posset capere uirtutem, sicut terra culturam: posuitq; materiā uitiōrū in affectibus, uirtutis in uitiis. Quæ profectō aut nulla erit, aut in usu esse non poterit, si desint ea, per quæ uis eius aut appareat, aut constet. Videamus nunc, nōdem illi, qui uitiis penitus excidunt, quid effecerint.

Quæ

In quibus corporis partibus sunt affectus.

A Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorū, malorumq; nasci putant, quibus euulsis sanandum esse animū sapientis existimant: quoniam intelligunt & natura insitos esse, & sine his nihil moueri, nihil agi posse, alia quædam in eorum locum uicemq; supponunt. Pro cupiditate substituunt uoluntatem, quasi uero non multo sit præstabilius bonum cupere, quàm malum uelle. Item pro lætitiâ gaudiū, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis eius ratio deficit. Itaq; ægritudinē penitus, id est mœstitiâ doloremq; animi sustulerunt: quod fieri nequaquam potest. Quis enim potest non dolere, si patriam aut pestilentia exhaurerit, aut hostis inuaserit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublatam uiderit libertatē, si proximos, si amicos, si bonos uiros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos: nisi cuius mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus? Quare aut omnia tollere debuerunt, aut implenda fuerat curta hæc & debilis disputatio: id est etiam pro ægritudine aliquid reponendū: quoniam superioribus ita ordinatis, hoc cōsequens erat. Vt enim præsentibus lætamur bonis, sic malis angimur ac dolemus. Si ergo lætitiâ, quam uitiosam putabāt, nomen aliud indiderunt: sic ægritudini, quoniam & ipsam uitiosam putabant, aliud uocabulum tribui congruebat. Vnde apparet, non illis rem defuisse, sed uerbum: cuius indigentia eum totum affectum, qui est uel maximus, contrâ quàm natura pateretur, auferre uoluerunt. Nam illas nominum cōmutationes poteram coarguere pluribus: & ostendere, aut sermonis ornādī augendæq; copiæ gratia, multa nomina eisdem rebus imposita, aut nihil, aut certe non multum inter se illa distare. Nam & cupiditas à uoluntate incipit, & cautio à metu oritur: & lætitiâ nihil aliud est, quàm profusum gaudium. Sed putemus, ut ipsi uolunt, esse diuersa. Nempe igitur cupiditatē esse dicent perseverantem ac perpetuam uoluntatem: lætitiâ uero, insolenter se effrens gaudium: metum autem, nimiam & excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea quæ tollenda esse censent, non tollant, sed temperent: siquidem nomina ipsa tantūmodo immutant, res ipsæ manent. Eò igitur imprudentes reuoluuntur, quod Peripatetici ratione perueniunt: ut uitiâ, quoniam tolli non possunt, medio temperanda sint. Errant ergo, quoniam non efficiūt quod uolunt, & longo asperoque circuitu in eandem uiam redeunt.

Affectuum nomina Stoicis cōmutata.

Quomodo Peripatetici errauerūt: & quod bonus usus affectuum uirtus est, malus uitium:

Et quod usus ipse ex causa pensandus est. Cap. XVI



A T ego ne Peripateticos quidem accessisse ad ueritatē puto, quia uitiâ esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim uitijs etiam mediocribus: quin potius efficiendum fuit primū, ne uitiâ essent: nec enim quicquam uitiosum nasci potest: sed uitiâ fieri, si male utamur affectibus: uirtutes, si bene. Deinde monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas. Non est, inquiunt, nimia lætitiâ gestiendū, sed modice ac temperate. Hoc uero tale est, quale si dicerent, non esse currendū concitate, sed gradiendum moderate. At potest & qui graditur errare: & qui currit, rectam uiam tenere. Quid si ostendero esse aliquid, ubi non tantum modicū, sed uel punctum gaudere uitiosum sit: & aliud contrâ, in quo uel exultare lætitiâ minime criminofum? Quid tandem nobis ista mediocritas proderit? Quæro utrum ne sapienti lætandū putent, si quid inimico suo malū uident accidere: aut utrum ne lætitiâ refrenare debeāt, si uictis hostibus, aut oppresso tyranno libertas & salus ciuibus parta sit? Nemo dubitat, quin & in illo exiguum lætari, & in hoc parum lætari sit maximum crimen. Eadem de cæteris affectibus licet dicere. Sed, ut dixi, nō in his moderādis sapientiæ ratio uersatur, sed in causis eorū: quoniam extrinsecus

Comouentur: nec his potissimum frena imponi oportuit: quoniam & exigui possunt esse in maximo crimine, & maximi possunt esse sine crimine. Sed assignandi fuerunt certis temporibus, & rebus, & locis, ne uitia sint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem malum: sic moueri affectibus in rectum, bonum est: in prauum, malum. Nam libido si extra legitimum torum non euagetur, licet sit uehemens, tamen culpa caret: Sin uero appetit alienum, licet sit mediocris, uitium tamen maximum est. Non est itaque morbus irasci, nec cupere, nec libidine commoueri: sed iracundum esse morbus est, cupidum, libidinosum. Qui enim iracundus est, etiam cui non debet, aut cui non oportet, irascitur. Qui cupidus, etiam quod non opus est, concupiscit. Qui libidinosus, etiam quod legibus ueratur, affectat. Omnis ergo ratio in eo uersari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non potest, nec debet, quia necessarium est insitus ad tuenda officia uitae, dirigeretur potius in uiam rectam, ubi etiam cursus offensione ac periculo caret.

Quod ea, quae philosophi uitia putant, uirtutes sunt, si tamen reuertantur ad finem debitum, id est ad deum. Et quod insani sunt, qui humanam naturam ingentis affectibus spoliare nituntur. Cap. XVII



Eduectus sum coarguendi studio longius, quum sit mihi propositum ea, quae uitia philosophi putauerunt, ostendere non tantum uitia non esse, uerum etiam magnas esse uirtutes. Ex alijs docendi gratia sumam, quae pertinere ad rem maxime puto. Metum seu timorem in maximo uitio ponunt, summamque imbecillitatem esse animi putant, cui sit contraria fortitudo: quae si sit in homine, locum timori esse nullum. Credit ergo aliquis fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo: Minime: neque enim uidetur capere natura, ut alie

D quid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua conclusione, ut apud Platonem Socrates facit: qui eos, quos contra disputat, cogit ea, quae negauerat, confiteri: sed simpliciter ostendam, summum metum summam esse uirtutem. Nemo dubitat, quin timidi & imbecilli sit animi, aut dolorem metuere, aut egestatem, aut exilium, aut carcerem, aut mortem: quae omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus iudicatur.

Qui deum metuit, nihil exhorrescit. Qui autem deum metuit, illa uniuersa non metuit. Ad quod probandum argumentis opus non est, spectatae sunt enim semper, spectanturque adhuc per orbem poenae cultorum dei: in quibus excruciantis noua & inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, quum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina saeuierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix atque inuicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Haec uirtus omnibus populis, atque prouincijs, & ipsis tortoribus miraculum maximum praebuit, quum patientia crudelitas uinceretur. Atqui hanc uirtutem nihil aliud, quam metus dei fecit. Itaque, ut dicebam, non euellendus, ut Stoici: neque temperandus timor, ut Peripatetici uolunt: sed in ueram uiam dirigendus est, auferendique sunt metus, sed ita, ut is solus relinquatur, qui quoniam legitimus ac uerus est, solus efficit, ut possint caetera non timeri. Cupiditas quoque inter uitia numeratur. Sed si haec, quae terrena sunt, concupiscit, uitium est: uirtus autem, si coelestia. Qui enim iustitiam, qui deum, qui uitam perpetuam, qui lucem sempiternam, eaque omnia quae deus homini pollicetur, consequi cupit, opes istas, & honores, & potentatus, & regna ipsa contemnet. Dicit fortasse Stoicus: Voluntate opus est ad haec consequenda, non cupiditate: imò uero parum est uelle: multi enim uolunt, sed quum dolor uisceribus accesserit, uoluntas cedit, cupiditas perseverat: quae si efficit, ut contemptui sint omnia, quae à caeteris appetuntur, summa uirtus est: siquidem continentiae mater est. Ideoque potius illud efficere debemus, ut affectus, quibus praeue uti uitium est, dirigamus in rectum

Socratis arguta conclusiones.

Qui deum metuit nihil exhorrescit.

A rectum. Nam istæ cōcitations animorum iunctio curru similes sunt, in quo recte moderando, summum rectoris officium est, ut uiam nouerit: quam si tenebit, licet cōcitate ierit, non offendet. Si autem errauerit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa uexabitur, aut per præcipitia labetur: aut certe, quô non opus est deferetur. Sic cursus ille uitæ, qui affectibus uelut equis pernibus ducitur, si rectam uiam teneat, fungetur officio. Metus igitur & cupiditas, si proiciantur in terram, uitia fient: uirtutes autem, si ad diuina referantur. Parsimoniam contra uirtutis loco habent, quæ si studium est habendi, non potest esse uirtus: quia in augendis uel tuendis terrestribus bonis tota uersatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus, sed omne officiū solius animæ cōseruatione metimur. Quod si ut supra docui) patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem iustitiamq; teneamus, non est uirtus frugi esse: quod nomen uirtutis specie fefellit ac decepit. Est enim frugalitas abstinentia quidem uoluptatum: sed eo uitium, quia ex habendi amore descendit: quum sit & uoluptatibus abstinentiū, & pecuniæ minime temperandum. Nam parcere, id est mediocriter uti pecuniā, quasi quædam pusillitas est animi, aut pertimentis, ne sibi desit: aut desperantis, posse se illam reparare: aut contemptum terrestriū non capientis. Sed illi rursus eum qui rei familiari suæ nō parcat, prodigum uocant. Nam ita liberalem distinguunt à prodigo: quod is liberalis sit, qui cibum & benemeritis, & quum oportet, & quantū satis est largiatur: Prodigus uero, qui & non meritis, & quum opus non est, & sine respectu rei familiaris effundat. Quid ergo? prodigum? ne dicemus eum, qui misericordiæ causa tribuit egentibus uictum? Atqui multū refert utrum? ne scortis propter libidinem largiatur, an miseris propter humanitatē: Vtrum pecuniā tuam perductores, aleatores, lenonesq; diripiāt: an illam pietati ac deo præstes: Vtrum ne illam uentri ac gulæ ingeras: an in thesauro iustitiæ reponas. Ut ergo uitium est effundere in malam partem, sic in bonam uirtus. Si uirtus est non parcere opibus, quæ possunt reparari, ut hominis uitam sustentantes, quæ reparari non potest, uitium igitur parsimonia est. Quare nihil aliud dixerim, quàm insanos, qui hominem mite ac sociale animal orbant suo nomine: qui euulsis affectibus, quibus omnis constat humanitas, ad immobilem stuporem mentis perducere uolunt, dum student animū à perturbatioibus liberare, & (ut ipsi dicunt) quietū tranquillūq; reddere. Quod fieri non tantum non potest, quia uis & ratio eius in motu est: sed ne oportet quidem: quia sicut aqua quidem semper iacens & quieta, insalubris & magis turbida est: sic animus immotus ac torpens, inutilis est etiam sibi: nec uitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quicquam, nec cogitabit, quum cogitatio ipsa nihil aliud sit, quàm mentis agitatio. Deniq; qui hanc immutabilitatem animi asserunt, priuare animum uita uolunt: quia uita actiuosa est, mors quieta. Quædā etiam recte pro uirtutibus habent, sed earum modū non tenent. Virtus est constantia: non ut inferentibus iniuriam resistamus: his enim cedendum est, quod cur fieri debeat, mox docebo: sed ut iubentibus facere nos contra dei legem, cōtraq; iustitiā, nullis minis, aut supplicijs terreamur, quo minus dei iussione, hominis iussioni præferamus. Item uirtus est mortem contemnere: non ut appetamus, eamq; ultro nobis inferamus, sicut philosophorum plurimi & maximi sæpe fecerūt, quod est sceleratum ac nefarium: sed ut coacti deum relinquere, ac fidem prodere, mortem suscipere malimus: libertatemq; defendamus aduersus impotentiam stultam, ueroremq; uiolentiā: ut omnes seculi minas atq; terrores fortitudine animi prouocemus. Sic ea quæ alij timent, excelsa & insuperabili mente, dolorem mortemq; calcamus. Hæc est uirtus, hæc uera constantia, in hoc tuenda & cōseruanda solo, ut nullus nos terror, nulla uis

Frugalitas:

Mors contemenda.

C à deo possit auertere. Vera igitur Ciceronis illa sententia est: Nemo, inquit, iustus potest esse, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet. Item Seneca in libris moralis philosophiæ, dicentis: Hic est ille homo honestus, non apice purpuræ, non lictorum insignis ministerio: sed nulla re minor, qui quum mortem in uicinia uideret, non sic perturbatur, tanquã rem nouam uiderit: qui siue toto corpore tormenta patienda sunt, siue flamma ore recipienda est, siue extendendæ per patibulum manus, nõ quærit quid patiatur, sed quã bene. Qui autem deum colit, nec patitur, nec timet. Ergo iustus. His rebus efficitur, ut neque uirtutes, neque uirtutum exactissimos limites nosse, aut tenere possit omnino, quisquis est à religione dei singularis alienus.

Quomodo præcepta dei, quibus insistendum est, à philosophicis dissideant institutis: & quis sit patientiæ titulus. Cap. XVIII



Ed omittamus philosophos, qui aut omnino nihil sciunt, idque ipsum pro summa scientia præ se ferunt: aut qui non percipiunt etiam quæ sciunt: aut qui, quoniam se putant scire quæ nesciunt, inepte arroganterque desipiunt. Nos ergo (ut ad propositum reuertamur) quibus solis à deo ueritas reuelata, & cœlitus missa sapientia est, faciamus quæ iubet illuminator noster deus: sustineamus inuicem, & labores huius uitæ mutuis adiumentis perferamus. Nec tamen, si quid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo: monet enim deus, operatorem iustitiæ nõ oportere esse iactantem: ne non tam mandatis cœlestibus obsequendi, quàm studio placendi humanitatis officio functus esse uideatur, habeatque iam præciũ gloriæ, quod captauit, nec præmiũ cœlestis illius ac diuinæ mercedis accipiat. Cætera quæ obseruare cultor dei debet, facilia sunt, illis uirtutibus cõprehensibiles, ut non mentiatur unquam decipiendi aut nocendi causa. Est enim nefas eum, qui ueritati studeat, in aliqua re esse fallacem, atque ab ipsa, quam sequitur, ueritate discedere. In hac iustitiæ uirtutumque omnium uia, nullus mendacior locus est. Itaque uiator ille uerus ac iustus, non dicet illud Lucilianum:

Homini amico ac familiari non est mentiri meum.

Sed etiam inimico atque ignoto, existimabit non esse mentiri suum. Nec aliquando cõmittet, ut lingua interpres animi, à sensu & cogitatione discordet. Pecuniam si quam crediderit, non accipiat usuram: ut & beneficiũ incolume sit, quod succurrit necessitati, & abstineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officij debet suo esse cõtentus, quem oportet aliàs ne proprio quidem parcere, ut bonũ faciat: plus autem accipere quàm dedit, iniustum est. Quod qui facit, insidiatur quodammodo, ut ex alterius necessitate prædetur. At iustus nunquam prætermittet, quo minus aliquid misericorditer faciat: nec inquinabit se huiusmodi quæstu: sed efficiet, ut sine ullo suo damno id ipsum quod cõmodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiet à paupere, ut si quid ipse præstiterit, eo bonum sit, quo fuerit gratuitum. Male dicenti benedictio respondeat: nunquam ipse male dicat: nec uerbũ malum procedat ex ore hominis, qui colit uerbum bonũ. Quinetiam caueat diligenter, nequãdo inimicũ sua culpa faciat: & si quis extiterit tam proteruus, qui bono & iusto faciat iniuriam, clementer ac moderate ferat, & ultionem suam sibi non assumat, sed dei iudicio reseruet, innocentiam semper & ubique custodiat: quod præceptum nõ ad hoc tantũ ualet, ut ipse iniuriam nõ inferat, sed ut illatam sibi nõ uindicta deo reseruanda. Sedet enim maximus & æquissimus iudex speculator, ac testis omnium: hunc homini præferat, hunc malit de sua causa pronunciare, cuius sententiã nemo effugere potest, nec defensione cuiusquã, nec gratia: Ita fit, ut homo iustus cõtemptui sit omnibus, & quia putabitur semetipsum defendere nõ posse, habeat pro segni & inerti,

Mendacis abstinendum.

Usura non accipienda.

Vindicta deo reseruanda.

A & inertl. Qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic strenuus iudicatur: hunc colunt, hunc omnes uerentur. Bonus uero ille tamen si prodesse omnibus uel pluribus possit, illum tamen suspiciunt qui nocere, quam qui prodesse possit: sed iustum prauitas hominum deprauare non poterit, quo minus deo studeat obtemperare, malitque contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in istis illis officialibus libris: At uero si quis uoluerit, inquit, sui animi complicatam notionem euoluere, iam se ipse doceat, eum uirum bonum esse, qui profit quibus *Vir bonus.* possit, noceat nemini, nisi laceffitus iniuria. O quam simplicem ueramque sententiam duorum uerborum adiectione corruptit. Quid enim opus fuerat adiungere, nisi laceffitus iniuria: ut uitium bono uiro quasi causam turpissimam apponeret, patientiaque, quae omnium uirtutum maxima est, facere expertem: Nociturum esse dixit bonum uirum, si fuerit laceffitus: iam ex hoc ipso boni uiri nomen amittat necesse est, si nocebit. Non minus enim mali est referre iniuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnae contentionesque nascuntur, nisi quod improbitati appositae impatientia, magnas saepe concitat tempestates: Quod si patientiam, qua *Patientia.* uirtute nihil uerius, nihil homine dignius inueniri potest, improbitati opposueris, extinguetur protinus, tanquam si igni aquam superfuderis. Sin autem prouocatrix illa improbitas, impatientiam sibi comparem nata est, tanquam perfusa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, sed effusio cruoris extinguat. Magna itaque patientiae ratio est, quam sapiens homo ademit bono uiro: ut enim nihil malorum fiat, haec sola efficit: quae si detur omnibus, nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid ergo bono uiro potest esse tam calamitosum, tamque contrarium, quam irae frena permittere: quae illum non modo boni, sed etiam hominis *B* appellatione dispoliet: Siquidem nocere alteri, ut ipse ait uerissime, non est secundum hominis naturam: Nam & pecudes, si laceffas, aut calce aut cornu repugnant. Et serpentes ac ferae, nisi persequaris, ut occidas, negocium non exhibent. Et (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque & insipientes, si quando accipiunt iniurias, caeco & irrationabili furore ducuntur: & isti, qui sibi nocent, uicem tribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus uir a malis & insipientibus differt: nisi quod habet inuictam patientiam, qua stulti carent: nisi quod regere se, ac mitigare iram suam nouit: quam illi, quia uirtute indigent, frenare non possunt. Sed uidelicet haec illum res sefellit: quia quum de uirtute quaeritur, in quacunque contentione uincere, putauit esse uirtutis. Nec uidere ullo modo potuit, hominem dolori & irae succumbentem, & isti affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari, & ruentem quancunque in parte prouocauerit improbitas, uirtutis officium non tenere. Qui enim referre iniuriam nititur, eum ipsum, a quo laesus est, gestit imitari: ita qui malum imitat, bonus esse nullo pacto potest. Duobus igitur uerbis duas uirtutes maximas bono & sapienti uiro, innocentiam, patientiamque detraxit. Sed quia ipse *Canina facundia.* caninam illam facundiam (sicut Sallustius ab Appio dictum refert) exercuit, uoluit quoque hominem canino modo uiuere, ut remordeat laceffitus. Quae retributio contumeliae, quam perniciofa sit, & quas edere soleat strages, unde opportunius petetur exemplum, quam ex ipsius doctoris tristissimo casu: qui dum his philosophorum praecipis obtemperare gestit, ipse se perdidit: Qui si laceffitus iniuria, patientiam tenuisset, si dissimulare, si ferre contumeliam boni uiri esse didicisset, nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas, impatientia, & leuitate, & insaniam profunderet: nunquam capite suo rostra, in quibus ante floruerat, cruentasset: nec Rempublicam funditus proscriptio illa deleffet. Sapiens ergo ac boni uiri non est, uelle certe certare, ac se periculo committere: quoniam & uincere non est in nostra pote-

state: & est anceps omne certamen, sed est sapientis & optimi uiri, non aduersariū uelle tollere, quod fieri sine scelere ac periculo nō potest, sed certamē ipsum, quod fieri & utiliter, & iuste potest. Summa igitur uirtus habenda patientia est: quam ut caperet homo iustus, uoluit illum deus (ut supra dictum est) pro inerte cōtemnī. Nisi enim contumelijs fuerit affectus, quantum habeat fortitudinis in seipso cohibendo ignorabitur. Si autem laceffit in iuriā laedentem persequi cōperit, uictus est. Si uero motum illum ratione compresserit, hic planē imperat sibi, & hic regere se potest. Quæ sustentatio sui, recte patientia nominatur: quæ una uirtus omnibus est opposita uitij & affectibus. Hæc perturbatum animum ac fluctuātem, ad tranquillitatem suam reuocat: hæc mitigat, hæc hominem sibi reddit. Ergo quoniam naturæ repugnare impossibile est, & inutile, ut non commoueamur omnino, prius tamen quam cōmotio illa profiliat ad nocendum, quoad fieri potest, maturius sopiatur. Præcepit deus nō occidere solem super iram nostrā, ne furoris nostri testis abscedat. Deniq; M. Tullius contra suum præceptum, de quo paulo ante dixi, obliuionē iniuriarū in magnis laudibus posuit. Spero (inquit) Cæsar, qui obliuisci nihil soles, nisi iniurias. Quod si hoc ille faciebat homo, non à cœlesti tantum, sed à publicā quoq; ciuiliq; iustitia remotissimus, quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis uelamine candidati sumus.

Quod Peripatetici Stoicis obuiant in defensione affectionū: Et quæ sunt tres furie, quas poëta finxerunt: Et quis earum usus sit, uel abusus. Cap. XIX



D

Toici quum affectus ex homine, tanquam morbos conantur euellere, Peripatetici se opponunt, eosq; nō modò retinent, sed etiā defendunt: nihilq; in homine esse dicunt, quod non magna ratione ac prouidentia sit innatum. Recte id quidem, si singularum rerum ueros terminos scirent, itaq; hanc ipsam iram fomitem dicunt esse uirtutis: tanquam nemo possit aduersus hostes fortiter dimicare, nisi fuerit ira cōcītatus. Quo planē ostendunt, nec quid sit uirtus scire se, nec cur homini attribuerit iram deus. Quæ si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines, quid immanius homine, quid similius feris belluis existimandum est, quàm id animal quod ad cōmunionem & innocentiam deus fecit? Tres sunt igitur affectus, qui homines in omnia facinora præcipites agant: ira, cupiditas, libido. Propterea poëta tres furias esse dixerūt, quæ mentes hominum exagitent: ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido uoluptates. Sed his omnibus deus certos limites statuit, quos si transcenderint maioresq; esse cōperint, necesse est naturam suam deprauēt, & in morbos ac uitia uertant. Qui autem sint isti limites, nō est magni laboris ostendere. Cupiditas ad ea cōparanda nobis data est, quæ sunt ad uitam necessaria: libido ad sobolem propagandam: iræ affectus ad cōercenda peccata eorū, quæ sunt in nostra potestate: id est, ut arctiore disciplina minor ætas ad probitatē iustitiamq; formetur: quæ nisi in metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quæ ad omne flagitium & facinus euadet. Itaq; ut ira uti aduersum minores & iustum est, & necessariū, sic & aduersum pares & perniciosum est, & impiū: Impium, quod uiolatur humanitas: perniciosum, quod illis repugnātibus aut perdere necesse est, aut perire. Hanc autem, quam dixi esse rationem, cur homini sit iræ affectus datus, ex ipsius dei præceptis intelligi potest: qui iubet uti maledictis, & laedentibus nō irascamur. Manus autē nostras supra minores semper habeamus: hoc est, ut peccantes eos assiduis uerberibus corrigamus: ne amore inutili, & indulgentia nimia educentur ad malum, & ad uitia nutriantur. Sed rerum imperiti & rationis ignari, eos affectus qui sunt homini ad usus bonos dati, exterminauerunt, & latius quàm ratio postulat, euagantur. Inde iniuste atq; impie

Tres furie quæ significant.

A impie uiuunt. Vtuntur ira contra pares: hinc dissidia, hinc expulsionones, hinc bella contra iustitiam nata sunt. Vtuntur cupiditate ad congregandas opes: hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera orta sunt. Vtuntur libidine ad capiendas tantum uoluptates: hinc stupra, hinc adulteria, hinc corruptelae omnes exiterunt. Quicumque igitur illos affectus intra fines suos redegerit, quod ignorantes deum facere non possunt, hic patiens, hic fortis, hic iustus est.

De quinque sensuum uoluptatibus: Et quare plus uoluptatis datum sit homini à natura, quam ceteris animantibus: Et primum de uoluptate uisus, & de spectaculis euitandis:

Et de ludorum & spectaculorum autoribus. Cap. XX



Estat ut contra quinque sensuum uoluptates dicam breuiter. Nam & ipsius libri mensura iam modum flagitat: quae omnes, quonia uitiosae ac mortiferae sunt, uirtute superari atque opprimi debent: uel (quod paulo ante dicebam) de affectibus ad rationem suam reuocari. Ceterae animantes, praeter unam uoluptatem, quae ad generandum pertinet, nullam sentiunt. Vtuntur ergo sensibus ad naturae suae necessitatem. Vident ut appetant ea, quibus opus est ad uitam tuendam: audiunt inuicem, seque dignoscunt, ut possint congregari. Quae utilia sunt ad uictum, aut ex odore inueniunt, aut ex sapore percipiunt: inutilia respiciunt aut recusant. Edendi & bibendi officium uentris plenitudine metuitur. Homini uere solertissimi artificis prouidentia dedit uoluptatem infinitam, & in uitium cadentem: quia proposuit ei uirtutem, quae cum uoluptate semper, tanquam cum domestico hoste pugnaret. Cicero in Catone maiore: Stupra uero, inquit, & adulteria, & omne flagitium, nullis excitari alijs illecebris, nisi uoluptatis. Quumque homini siue natura, siue quis deus, nihil mente praestabilius dedisset, huic diuino muneri ac dono nihil tam inimicum quam uoluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse: neque in uoluptatis regno uirtutem posse consistere: sed e contrario deus idcirco uirtutem dedit, ut expugnaret & uinceret uoluptatem: eamque egredientem fines sibi datos, infra praescriptum coerceret: ne hominem suauitatibus delinitum atque captum, ditioni suae subijceret, ac sempiterna morte multaret. Voluptas oculorum uaria & multiplex est: quae capitur ex aspectu rerum, quae sunt in usu hominum, uel natura, uel opere delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustulerunt. Aiunt enim multo esse praeclearius, & homine dignius, coelum potius quam caelata intueri: Et hoc pulcherrimum opus, intermicantibus astrorum luminibus tanquam floribus adornatum, quam picta, & ficta, & gemmis distincta mirari. Sed quum diserte ad contemptum terrestrium nos exhortati sunt, & ad caeli spectaculum excitauerunt, tamen spectacula haec publica non contemnunt. Itaque his & delectantur, & libenter intersunt: quae, quoniam maxima sunt irritamenta uitiorum, & ad corrumpendos animos potissime ualent, tollenda sunt nobis: quia non modo ad beatam uitam nihil conferunt, sed etiam nocent plurimum. Nam qui hominem, quamuis obmerita damnatum, in conspectu suo iugulari pro uoluptate computat, conscientiam suam polluit, tam scilicet quam si homicidij, quod fit occulte, spectator & particeps fiat. Hos tamen ludos uocant, in quibus humanus sanguis effunditur. A deo longe ab hominibus secessit humanitas, ut quum animas hominum interficiant, ludere se opinentur: nocentiores his omnibus, quorum sanguinem uoluptati habent. Quaero nunc an possint pii & iusti homines esse, qui constitutos sub ictu mortis, ac misericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, sed efflagitant, feruntque ad mortem crudelia & inhumana suffragia: nec uulneribus satiati, nec cruore contenti, quin etiam percussos iacentesque repeti iubent, & cadauera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. Irascuntur etiam pugnantibus, nisi celeriter alter e duobus occisus

Oculorum uoluptas.

Spectacula uitiorum irritamenta.

C est, & tanquam humanum sanguinem sitiunt, oderunt moras, alios illis compares dari poscunt recentiores, ut quamprimū oculos suos satient. Hac cōsuetudine imbuti humanitatē perdiderūt. Itaq; non parcunt etiā innocentibus, sed exercent in omnes, quod in malorum trucidatione didicerunt. Huius igitur publici homicidij socios & participes esse non conuenit eos, qui iustitiā uiam tenere nituntur. Nō enim quum occidere deus uetat, latrocinari nos tantum prohibet, quod ne per leges quidem publicas licet: sed ea quoq; ne fiant monet, quæ apud homines pro licitis habent. Itaq; neq; militare iusto licebit, cuius militia est in ipsa iustitiā: neq; uero accusare quenq; crimine capitali: quia nihil distat, utrum ne ferro an uerbo potius occidas: quoniam occisio ipsa prohibetur. Itaq; quod in hoc dei præcepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominē sit semper nefas, quem deus sanctum animal esse uoluit: ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recentes natos liceat oblidere, quæ uel maxima est impietas. Ad uitam enim deus inspirat animas, nō ad mortem. Verū homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant, rudibus adhuc & simplicibus animis abnegant lucem nō à se datam. Expectet uero aliquis, ut alieno sanguini parcant, qui nō suo: sed hi sine ulla controuersia scelerati & iniusti. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Non possunt innocentes existimari, qui uiscera sua in prædam canibus obijciunt: & quantum in ipsis est, crudelius necant, quàm si strangulassent. Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordiæ locum non tribuit: quin etiam si cōtingat ei, quod uoluit, aut alatur, addixit certe sanguinem suum uel ad seruitutem, uel ad lupanar. Quæ autem possunt, uel soleant accidere in utroque sexu, uel per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod uel unius Oedipodis declarat exemplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quàm necare. At enim paricidæ facultatum angustias conqueruntur, nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendūt: quasi uero aut facultates in potestate sint possidentium, aut non quotidie deus ex diuitibus pauperes, & ex pauperibus diuites faciat. Quare si quis liberos ob paupertatem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris cōgressione contineat, quàm sceleratis manibus dei opera corrumpat. Ergo si homicidium facere nullo modo licet, nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor: si quidem populo sanguis ille præstatur. In Scenis quoq; nescio an sit corruptela uitiosior. Nam & Comicæ fabulæ de stupris uirginū loquuntur, aut amoribus meretricum: & quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa finxerūt, eo magis sententiā elegantia persuadent, & facilius inhærent audientium memoriæ uersus numerosi & ornati. Item Tragicæ historiæ subijciunt oculis paricidia, & incesta regum malorū, & cothurnata scelera demonstrant. Histriionum quoq; impudicissimi motus, quid aliud nisi libidines docent & instigant? quorum eneruata corpora, & in muliebrem incessum habitumq; molita, impudicas foeminas inhonestis gestibus mentiuntur. Quid de Mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam: qui docent adulteria, dum fingunt, & simulatis erudiunt ad uera? Quid iuuenes aut uirgines faciant: quum & fieri sine pudore, & spectari libenter ab omnibus cernunt? Admonentur utiq; quid facere possint, & inflāmantur libidine, quæ aspectu maxime concitat: ac se quisq; pro sexu in illis imaginibus præfiguratur, probantq; illa dum rident, & adhærētibus uitijs corruptiores ad cubacula reuertunt: nec pueri modò, quod præmaturis uitijs imbuui non oportet: sed etiam senes, quos peccare iam non decet, in talem uitiorū semitam dilabuntur. Circensium quoq; ludorum ratio quid aliud habet, nisi leuitatem, uanitatem, insaniam? Tanto nanq; impetu concitantur animi in furorē, quanto illic

Militare Christiano nō licet.

Fabulæ scenicæ

Spectacula uitiorum causam ministrant.

A illic impetu curritur, ut iam plus spectaculi exhibeant, qui spectandi gratia ueniunt, quum exclamare, & efferrī, & exilire cœperint. Vitanda ergo spectacula omnia: nō solum ne quid uitiorū pectoribus insideat, quæ sedata & pacifica esse debent: sed ne cuius nos uoluptatis consuetudo delinuat, & à deo atq; à bonis operibus auertat. Nam ludorum celebrationes, deorū festa sunt: siquidem ob natales eorum, uel templorum nouorū dedicationes sunt constituti: & primitus quidem uenationes, quæ uocantur munera, Saturno attributæ sunt, Ludi autem Scenici Libero, Cirescenses Neptuno. Paulatim uero & cæteris dijs idem honos tribui cœpit, singulicq; ludi numinibus eorum consecrati sunt, sicut Sisinnius Capito in libris spectaculorum docet. Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ religionis gratia conuenitur, discessit à dei cultu, & ad deos se contulit, quorum natales & festa celebravit.

De uoluptate aurium: Et quid sibi uelit diuinorum eloquiorū simplicitas, quæ omnibus carminibus, & floribus, pompisq; uerborum preferenda. Cap. XXI



Vrium uoluptas ex uocum & cantuum suauitate percipitur: quæ scilicet tam uitiosa est, q̄ oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim non luxuriosum ac nequam putet eum, qui Scenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert utrum ne luxuriā solus domi, an cum populo exerceas in teatro. Sed iam de spectaculis dictū est: restat unum, quod est nobis expugnandum, ne capiamur ijs, quæ ad sensum intimum penetrant. Nam illa omnia, quæ uerbis carent, id est aëris & neruorū suauis soni, possunt facile contemni: quia nō adhærent, nec scribi possunt. Carmen autem cōpositū, & oratio cum suauitate decipiens capit mentes, & quō uoluerit impellit. Inde homines literati quum ad dei religionē accesserint, ab aliquo imperito doctore fundati minus credunt. Assueti enim dulcibus & politis sine orationibus, siue carminibus, diuinarū literarum simplicem communemq; sermonem pro sordido aspernantur. Id enim quærunt, quod sensum demulceat. Persuadet autem quicquid est suaue, & animo penitus, dum delectat, insidet. Num igitur deus & mentis, & uocis, & linguæ artifex diserte loqui non potest? Imò uero summa prouidentia carere fūco uoluit ea, quæ diuina sunt: ut omnes intelligerēt, quæ ipse omnibus loquebat. Ergo qui ueritati studet, qui nō uult ipse se decipere, abijciat inimicas & noxias uoluptates: quæ animam sibi uinciāt, ut corpus cibi dulces: præferant uera falsis, æterna breuibus, utilia iucundis. Nihil aspectu gratū sit, nisi quod pie, quod iuste fieri uideas: nihil auditu suaue, nisi quod alit animam, melioremq; te reddit: maximeq; hic sensus nō est ad uitium detorquendus: qui nobis ideo datus est, ut doctrinā dei percipere possimus. Itaq; si uoluptas est, audire cantus & carmina: dei laudes canere & audire iucundum sit. Hæc est uoluptas uera, quæ comes & socia uirtutis est. Hæc est nō caduca & breuis, ut illæ, quas appetunt qui corpori, ut pecudes, seruiunt: sed perpetua, & sine ulla intermissione delectans. Cuius terminos si quis excefferit, nihilq; aliud ex uoluptate petierit, nisi ipsam uoluptatē, hic mortem meditatur: quia sicut uita perpetua in uirtute est, ita mors in uoluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit æternis: qui terrena prætulit, cœlestia non habebit.

De uoluptate olfactus & gustus, quam uir prudens euitare debet, ut laqueos & tendiculas mortis. Cap. XXII



D uoluptates autē saporis & odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinet, nihil est aliud, quod à nobis disputetur, nisi forte quis exigit, ut dicamus. Turpe est sapienti ac bono, si uentri & gulæ seruiat: si uinguentis oblitus, ac floribus coronatus incedat: quod qui facit, utique insipiens, ineptus, & nihili est, & quem ne odor quidem uirtutis atigerit. Fortasse

Carminū suauitas sensus demulcet.

C quispiã dixerit, Cur ergo illa facta sunt, nisi ut illis fruamur? At enim iam sæpe dictum est, uirtutē fuisse futurā nullā, nisi haberet quæ opprimeret. Itaque fecit omnia deus ad instruendum certamen rerum duarū. Ergo illecebræ istæ uoluptatū arma sunt illius, cuius opus unum est expugnare uirtutē, iustitiãq; ab omnibus excludere. His blandimentis & suauitatibus titillat animas. Scit enim quia mortis est fabricatrix uoluptas. Nam sicut deus hominē ad uitam non nisi per uirtutē ac laborem uocat, ita ille ad mortē per delitias ac uoluptates; & sicut ad uerū bonum per fallaciã mala, sic ad uerū malum per bona fallaciã peruenitur. Cauenda sunt igitur oblectamenta ista tanquam laquei & plagæ: ne suauitudinū mollitie capti, sub ditionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos mancipauimus.

De uoluptate tactus, & quare sit in homine uehementior, quàm in cæteris animalibus: & quantus per eum diabolus turpitudines ingerat, & pericula gehennæ: Et de licito coitu & illicito: Et quare inter omnia animantia, sola mulier post conceptū sit patiens uiri: Et quis sit continentie uel incontinentie fructus. Cap. XXIII



Enio nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu, uoluptatem: qui sensus est quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut uestibus, sed de sola libidine dicendum mihi puto: quæ maxime coercenda est, quia maxime nocet. Quum excogitasset deus duorum sexuum rationem,

attribuit ipsis, ut se inuicem appeterent, & cõiunctione gauderent. Itaque ardentissimam cupiditatē cunctorum animantium admiscuit corporibus, ut in hos affectus auidissime ruerēt, eaq; ratione propagari & multiplicari genera possent. Quæ cupiditas & appetentia in homine uehementior & acrior inuenitur: uel quia hominum multitudinem uoluit esse maiorem: uel quoniam uirtutem soli homini dedit,

D ut esset laus & gloria in coercendis uoluptatibus, & sibi abstinentia. Scit ergo aduersarius ille noster, quanta sit uis huius cupiditatis, quam quidã necessitatē dicere

Quibus modis homines ad prauam uoluptatē alliciantur.

maluerūt: eamq; à recto & bono ad malum & prauū transfert. Illicita enim desideria immittit, ut aliena cõtaminent, quibus habere propria sine delicto licet. Obijcit quippe oculis irritabiles formas, suggeritq; fomenta, & uitij pabulum subministrat: tum intimis uisceribus stimulos omnes cõturbat & commouet, & naturalem illum incitat atq; inflammat ardorē, donec irretitū hominē, implicatumq; decipiat. At ne quis esset, qui pœnarum metu abstineret alieno, lupanaria quoq; constituit, & pudorem infelicitium mulierū publicauit: ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt, quàm quas pati necesse est. His obscœnitatibus animas ad sanctitatem genitas, uelut in cœni gurgite demersit, pudorem extinxit, pudicitiam profligauit. Idem etiam mares admiscuit maribus, & nefandos coitus contra naturam, contraq; institutū dei machinatus est: sic imbuuit homines, & armauit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum ijs, qui ætatem imbecillam, & præsidio indigentem, libidini suæ depopulandam scedandamq; substrauerint? Non potest hæc res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum, quàm impios & paricidas: quibus nõ sufficiat sexus à deo datus, nisi & suum sexū profane ac petulanter illudant. Hæc tamen apud illos leuia, & quasi honesta sunt. Quid dicam de ijs, qui abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent? Piget dicere. Sed quid his fore credamus, quos non piget facere? & tamen dicendum est, quia fit. De istis loquor, quorum teterrima libido & execrabilis furor, nec capiti quidem parcit. Quibus hoc uerbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? Vicit officium linguæ, sceleris magnitudo. Quum igitur libido hæc edat opera, & hæc facinora designet, armandi aduersus eam uirtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frenare non potest, cohibeat eos intra præscriptum legitimum

Libidinis affectus quo modo coercendi.

gitimi

A gitimi tori: ut & illud quod auide expetit, assequatur, & tamen in peccatum nō incidat. Nam quid sibi homines perditū uolunt? Nempe honesta opera uoluptas sequitur: si ipsam per se appetunt, iusta & legitima frui licet. Quod si aliqua necessitas prohibet, tum uero maxima adhibenda uirtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantū alienis toris, quæ attingere nō licet, uerum etiam publicis uulgatisq; corporibus abstinentū deus præcepit: docetq; nos, quum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Itaq; qui se cœno immerferit, cœno sit oblitus necesse est: & corpus quidem cito ablui potest, mens autem cōtagione impudici corporis inquinata non potest, nisi ex longo tēpore & multis bonis operibus, ab ea quæ inhæserit colluione purgari. Oportet ergo sibi quencq; præponere, duorū sexuū coniunctionem generandi causa datam esse uiuentibus: eamq; legem his affectibus positam, ut successione parent. Sicut autem dedit nobis oculos deus, nō ut spectemus, uoluptatemq; capiamus, sed ut uideamus propter eos actus, qui pertinent ad uitæ necessitatem: ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa, nisi efficiendæ sobolis accepimus. Huic diuinæ legi summa deuotione parendum est: sint omnes, qui dei discipulos se profitebuntur, ita morati & instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui uoluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ij animam suam corpori mancipant, ad mortemq; condemnant: quia se corpori addixerunt, in quo mors habet potestatem. Vnusquisq; igitur quantum potest formet se ad uerecundiam, pudoremq; colat, castitatem mente & conscientia tueatur: nec tantum legibus publicis pareat, sed sit supra omnes leges, qui legem dei sequitur. Quibus bonis si assueuerit, iam pudebit cum in deteriora descendere: modò placeant recta & honesta, quæ melioribus iucundiora sunt, quàm praua & inhonesta peioribus. Nondum omnia castitatis officia executus sum, quàm non modo deus intra priuatos parietes, sed etiam præscriptio lectuli terminat: ut quum quis habeat uxore, neq; seruam, neq; liberam habere insuper uelit, sed matrimonio fidem seruet. Non enim, sicuti iuris publici ratio est, sola mulier adultera est, quæ habet alium: maritus autē etiam si plures habeat, à crimine adulterij solutus est: Sed diuina lex ita duos in matrimoniū, quod est in

*Matrimo-
nij fides.*

B corpus unum, pari iure cōiungit, ut adulter habeatur quisquis compagem corporis in diuersa distraherit. Nec ob aliam causam deus quum cæteras animates suscepto foetu maribus repugnare uoluisset, solam omnium mulierem patientem uiri fecit: scilicet ne foeminis repugnantibus libido cogeret uiros aliud appetere: eoque facto, castitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier uirtutem pudicitiae caperet, si peccare non posset. Nam quis mutum animal pudicum esse dixerit, quod suscepto foetu mari repugnat? Quod ideo facit, quia necesse est in dolorē, atq; in periculum ueniat, si admiserit. Nulla igitur laus est non facere, quod non possis facere. Ideo autem pudicitia in homine laudatur, quia non naturalis est, sed uoluntaria. Seruanda igitur fides ab utroque alteri est: imò exemplo continentiae docenda uxor, ut se caste gerat. Iniquū est enim, ut id exigas quod ipse præstare non possis. Quæ iniquitas id effecit profectò, ut essent adulteria, foeminis ægre ferentibus præstare se fidem non exhibentibus mutuam charitatē. Deniq; nulla est tam perditū pudoris adultera, quæ non hanc causam uitis suis prætendat, iniuriam se peccando nō facere, sed referre. Quod optime Quintilianus expressit: Homo, inquit, neq; alieni matrimonij abstinent, neq; sui custos, quæ inter se natura cōnexa sunt. Nam neque maritus circa corrupendas aliorum coniuges occupatus, potest uacare domesticæ sanctitati: & uxor, quum in tale incidit matrimoniū, exemplo incitata, aut imitari se putat, aut uindicare. Cauēdum igitur ne occasione uitis nostra

C intemperantia demus: sed assuefcant inuicem mores duorū, & iugum paribus ani-
 mis ferant. Nos ipsos in altero cogitemus. Nam ferē in hoc iustitiā summa cōsistit,
 ut non facias alteri, quicquid ipse ab altero pati nolis. Hæc sunt, quæ ad continen-
 tiam præcipiuntur à deo. Sed tamen ne quis diuina præcepta circūscribere se pu-
 tet posse, addatur illa, ut omnis calumnia & occasio fraudis remoueatur: adulterū
 esse, qui à marito dimissam duxerit, & eum qui præter crimen adulterij uxore di-
 miserit, ut alteram ducat: dissociari enim corpus & distrahi deus noluit. Præterea
 non tantum adulterium esse uitandum, sed etiam cogitationē: ne quis aspiciat alie-
 nam, & animo concupiscat. Adulteram enim fieri mentem, si uel imaginem uolu-
 ptatis ipsa sibi depinxerit. Mens est enim profectò quæ peccat, quæ immoderate
 libidinis fructum cogitatione cōplectitur: in hac crimen est, in hac omne delictū,
 Nam etsi corpus nulla sit labe maculatum, non cōstat tamen pudicitia ratio, si ani-
 mus incestus est: nec illibata castitas uideri potest, ubi cōscientiam cupiditas inquit
 nauit. Nec uero aliquis existimet difficile esse imponere frenos uoluptati, eamq;
 uagam & errantem castitatis pudicitiaq; limitibus includere: quum propositū sit
 hominibus omnibus etiam uincere, ac plurimi beatam atq; incorruptam corporis
 integritatem retinuerunt, multiq; sint qui hoc cœlesti genere uitæ felicissime per-
 fruuntur. Quod quidem non ita deus fieri præcepit, tanquam astringat, quia gene-
 rari homines oportet: sed tanquam sinat: scit enim quantam his affectibus impo-
 fuerit necessitatem. Si quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam incompa-
 rabilemque mercedē. Quod continentia genus quasi fastigium est, omniumq; con-
 summatio uirtutum: Ad quam si quis eniti atq; eluctari potuerit, hunc seruum do-
 minus, hunc discipulum magister agnoscerit: hic terram triumphabit, hic erit con-
 D similis deo, qui uirtutē dei ceperit. Hæc quidem difficultia uidentur: sed de eo loqui
 mur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia uirtus in del-
 agnitione consistit, omnia grauiasunt, dum ignores: ubi cognoueris, facilia. Per
 ipsas difficultates nobis exeundum est, qui ad summum bonum tendimus.

*De poenitentia, & fructu eius, & conscientie stimulis, & districto dei iudicio: & qui-
 bus sacrificijs, & in qua ara possit placari. Cap. XXIIII*



N Ec tamē deficiat aliquis, aut de se desperet, si aut cupiditate uictus, aut
 libidine impulsus, aut errore deceptus, aut ui coactus ad iniustitiā ui-
 am lapsus est. Potest enim reduci ac liberari, si eum poeniteat actorum,
 & ad meliora conuersus, satis deo faciat: quod fieri posse Cicero nō pu-
 tauit: cuius hæc in Academico tertio uerba sunt: Quod si liceret ijs, qui in itinere
 deerrassent, sic uiam deuiam secutos corrigere errorem poenitendo, facilius esset
 emendatio temeritatis. Licet planē. Nam si liberos nostros, quum delictorum suo-
 rum cernimus poenitere, correptos esse arbitramur: & abdicatos, abiectosq; rur-
 sus tamen suscipimus, fouemus, amplectimur: cur desperemus, clementiā dei pa-
 tris poenitendo posse placari? Ergo idem dominus ac parens indulgentissimus, re-
 missurū se poenitentibus peccata promittit: & obliteraturū omnes iniquitates no-
 stras, si iustitiā denuo ceperimus operari. Sicut enim nihil prodest male uiuenti
 anteaactæ uitæ probitas, quia superueniens nequitia iustitiæ opera deleuit: ita nihil
 officiūt peccata uetera correcto: quia superueniens iustitia labem uitæ prioris abo-
 leuit. Quem enim facti sui poenitet, errorē suum pristinū intelligit: ideoq; Græci
μετάνοια melius & significantius *μετάνοια* dicunt: quam nos latine possumus dicere resipi-
 scentiam. Resipiscit enim, quasi suam mentem ab infania receperit, quem errati pi-
 ger: castigatq; seipsum dementiæ, & cōfirmat animum suum ad rectius uiuendū,
 quū idipsum maxime cauet, ne rursus in eisdem laqueos inducatur. Deniq; muta
 quocq;

A quoque animalia cum fraude capiuntur: si aliquo se modo in fugam extricauerint, fiunt postmodum cautiore: uitantque semper ea omnia, in quibus dolos insidiasque senserunt. Sic hominem poenitentia cautum ac diligentem facit ad euitanda peccata, in qua semel fraude deciderit: nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. Et idcirco deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit nobis portum salutis: ut huic necessitati, cui fragilitas carnis subiecta est, medicina poenitentiae subueniret. Ergo quicumque aberrauerit, referat pedem, seque quamprimum recipiat ac reformet.

Sed reuocare gradum, superasque euadere ad auras,

Hoc opus, hic labor est.

Degustatis enim male iucundis uoluptatibus, uix diuelli ab his possunt: facilius recta sequerentur, si earum suauitates non attigissent. Sed si eripiant se mala seruituti, condonabitur his omnibus error, si errorem suum uita meliore correxerint. Nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscius non habebit: scit enim ille omnia, in cuius conspectu uiuimus: nec si uniuersos homines celare possumus, deum possumus, cui nihil absconditum, nihil potest esse secretum. Quod in exhortationibus suis Seneca mirabili sententia terminauit: Magnam, inquit, nescio quid, maiusque quam cogitari potest, numen est, cui uiuendo operam damus: huic nos approbemus: nam nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemur deo. Quid uerius dici potest ab eo, qui deum nosset, quam dictum est ab homine uerae religionis ignaro? Nam & maiestatem dei expressit, maiorem esse dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humana capere posset: & ipsum ueritatis attigit fontem, sentiendo uitam hominum superuacuum non esse (ut Epicurei uolunt) sed deo ab his operam uiuendo dari, si quidem iuste ac pie uixerint. Potuit esse uerus dei cultor, si quis illi monstrasset: & contempsisset profecto Zenonem & magistrum suum Socionem, si uerae sapientiae ducem nactus esset. Huic nos, inquit, approbemus. Coelestis profus oratio, nisi antecederet ignorantiae confessio: Nihil prodest inclusam habere conscientiam: patemur deo. Nullus ergo mendacio, nullus dissimulationi locus est: quia parietibus oculi hominum submouentur: dei autem diuinitas nec uisceribus submoueri potest, quo minus totum hominem perspiciat & norit. Idem in eiusdem operis primo: Quid ais? inquit, quid machinaris? quid abscondis? custos te tuus sequitur. Alium tibi peregrinatio subduxit, alium mors, alium uoletudo. Haeret hic, quo carere nunquam potes. Quid locum abditum legis, & arbitros remoues? Putas tibi contigisse, ut oculos omnium effugas demens? Quid tibi prodest non habere conscientiam, habenti conscientiam? Non minus mirabiliter de conscientia, & de deo Tullius: Meminerit, inquit, deum se habere testem, id est (ut ego arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit ipse diuinius. Item quum de bono & iusto uiro loqueretur: Itaque talis uir, inquit, non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat praedicare. Purgemus igitur conscientiam, quae oculis dei est peruia: & (ut idem ait) semper ita uiuamus, ut rationem nobis reddendam arbitremur: putemusque nos momentis omnibus non in aliquo (ut ille dixit) orbis terrae theatro ab hominibus, sed desuper spectari ab eo, qui & iudex & testis ipse futurus est: cui rationem uitae reposcenti, actus suos inficiari non licebit. Ergo satius est aut effugere conscientiam, aut nos ipsos ultro aperire animam, & perniciem rescissis uulneribus effundere: quibus nemo alius mederi potest, nisi solus ille, qui gressum claudis, uisum caecis reddidit, maculata purgauit membra, mortuos excitauit. Ille ardorem cupiditatis extinguet, extirpabit libidines, inuidiam distrahet, iram mitigabit. Ille reddet ueram & perpetuam sanitatem. Appetenda est haec omnibus medicina: quoniam

Qua conscientia uiuendum sit.

C maiori periculo uexatur anima; quam corpus: & quamprimū latentibus morbis adhibenda est curatio. Neq; enim si utatur aliquis oculorū acie clara, mēbris omnibus integris, corporis totius fortissima ualitudine: tamen cum dixerim sanum, si efferatur ira, superbia tumidus infletur, libidini seruiat, cupiditatibus inardescat: sed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiret, alienā mulierē sancte uideat, nihil omnino appetat, non cōcupiscat alienū, non inuideat ulli, non fastidiat quenq;: sit humilis, misericors, beneficus, mitis, humanus, pax in animo eius perpetua uersetur. Ille homo sanus, ille iustus, ille perfectus est. Quisquis igitur his omnibus praeceptis coelestibus obtēperauerit, hic est ueri dei cultor: cuius sacrificia sunt māuetudo animi, & uita innocēs, & actus boni: Quae omnia qui exhibet, toties sacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim nō desiderat uictimā, neq; muti animalis, neq; mortis ac sanguinis, sed hominis uitam. Ad quod sacrificiū neq; uerbenis opus est, neq; fibris, neq; cespitibus, quae sunt utiq; uanissima: sed ihs quae de intimo corde proferuntur. Itaq; in aram dei, quae uere maxima est, & quae in corde hominis collocata, coingnari non potest sanguine, iustitia imponit, patientia, fides, innocētia, castitas, abstinentia. Hic est uerissimus ritus: haec illa lex dei (ut à Cicerone est dictū) praeclara & diuina, semperq; recta & honesta iubet, uetatq; praua & turpia, cui parentē sanctissimae ac ceruissimae legi iuste ac legitime necesse est uiuere. Cuius legis pauca equidem capita posui, quod sum pollicitus, ea me tantummodo esse dicturum, quae summū fastigium uirtutū & iustitiae imponerent. Si quis uolet caetera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos riuus iste manauit.

Sacrificiū deo gratum.

De differentia doni, & sacrificij diuini, & forma laudandi deum: & orationis forma & fructu. Cap. XXV

D



Nunc de sacrificio ipso dicamus pauca. Ebur, inquit Plato, non castum donum deo. Quid ergo? Picta scilicet, & textu preciosa: imò uero nō castum donum deo, quicquid surripi, quicquid corrumpi potest. Sed sicut hoc uidit, non oportere uiuenti offerre aliquid, quod sit ex mortuo corpore: cur illud non uidit, nō debere incorporali corporale munus offerri? Quanto melius & uerius Seneca? Vultis ne uos, inquit, deum cogitare magnū, & placidum, & maiestate leni uerendum amicum: & semper in proximo, non in molationibus & sanguine multo colendū? Quae enim ex trucidatione immerentium uoluptas est? Sed mente pura, bono honestoq; proposito: nō templa illi congestis in altitudinem saxi struenda sunt: in suo cuiq; cōsecrandus est pectore. Vestes igitur, gemmas, & caetera quae habentur in precio, si quis putet deo chara, is planē quid sit deus nescit: cui putat uoluptati esse eas res, quas etiam homo si quis cōtempserit, iure laudabitur. Quid ergo castum, quid deo dignum, nisi quod ipse in illa diuina lege sua poposcit? Duo sunt, quae offerri debeant, donū & sacrificiū: donum in perpetuum, sacrificium ad tempus. Verum apud istos, qui nullo modo rationē diuinitatis intelligunt, donum est quicquid auro argētoq; fabricatur: Item quicquid serico & purpura textitur sacrificium est & uictima, & quaecunque in ara crematur. Sed uti oq; non utitur deus: quia & ipse incorruptus est, & illud totum corruptibile. Itaq; deo utrunq; incorporale offerendum est, quo utitur. Donū est integritas animi: sacrificium, laus & hymnus. Si enim deus nō uidetur, ergo his rebus coli debet, quae nō uidentur. Nulla igitur alia religio est uera, nisi quae uirtute ac iustitia constat. Quomodo autem deus iustitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim iustus fuerit homo, accepta immortalitate in aeternum deo seruiet. Homines autem non nisi ad iustitiā nasci, cum philosophi ueteres, tum etiam Cicero suspicatur.

Donum & sacrificiū deo offerenda.

A suspicatur. Differens enim de legibus: Sed omnium, inquit, quæ in hominū docto-
rum disputatione uersantur, nihil est profectō præstabilius, quæ planè intelligi nos
ad iustitiā esse natos. Id ergo solum deo exhibere atq; offerre debemus, ad quod ca-
piendū nos ipse generauit. Hoc autem duplex sacrificij genus quā sit uerissimū,
Trismegistus Hermes idoneus testis est: qui nobiscum, id est cum prophetis, quos
sequimur, tam uerbis, quæ re congruit, sicq; de iustitia locutus est: Hoc uerbum o fili
adora & cole. Cultus autē dei unus est, malum nō esse. Item in illo sermone perfe-
cto, quū exaudivisset Asclepiū quærentē à suo filio, utrum placeret patri eius offerri
thus, & alios odores ad sacrificiū dei, exclamauit: Bene bene o mi nate, o Asclepi.
Est enim maxima impietas tale quid de illo uno ac singulari bono in animū indu-
cere. Hæc & his similia huic nō conueniūt. Omnium enim quæcūq; sunt, plenus est,
& omnium minime indigens. Nos uero gratias agentes, adoremus. Huius enim sa-
crificiū sola benedictio. Et recte: Verbo enim sacrificari oportet deo: siquidē deus
uerbum est, ut ipse cōfessus est. Summus igitur colendi ritus est, ex ore iusti homi-
nis ad deum directa laudatio: quæ tamen ipsa, ut deo sit accepta, & humilitate, & ti-
more, & deuotione maxima opus est: ne quis forte integritatis & innocentiae fidu-
ciam gerens, tumoris & arrogantiæ crimen incurrat, eoq; facto gratiā uirtutis amit-
tat. Sed ut sit deo charus, omnique macula careat, misericordiā dei semper imploret,
nihilq; aliud precetur, nisi peccatis suis ueniā, licet nulla sint: Si quid aliud desidera-
uerit, nō est opus dicto scienti quid uelimus: si quid ei boni euenerit, gratias agat: si
quid mali, satisfaciāt: & illud sibi ob peccata sua fateat̃ euenisse: nihilominus in ma-
lis gratias agat, & in bonis satisfaciāt, ut idem sit semper, & stabilis, & immutabilis,
& inconcussus. Nec tantū hoc in templo putet sibi esse faciendū, sed & domi, & in
B ipso etiam cubili suo. Secum deniq; habeat deum semper in corde suo consecratū:
quoniā ipse est dei templū. Quod si deo patri ac domino hac assiduitate, hoc obse-
quio, hac deuotione seruiert, consummata & perfecta iustitia est: quam qui tenuerit,
hic (ut ante testati sumus) deo paruit, hic religioni atq; suo officio satisfecit.

Summus colendi
dei ritus.

LIBRI SEXTI FINIS.

▷ COELII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS GEN-
TEIS LIBER SEPTIMVS ET VLTIMVS, DE DI-
VINO PRAEMIO ET VLTIMO FUTURO
IUDICIO, AD CONSTANT. IMP.

Quid sit dictum in precedentibus libris: quid restat dicendum in ultimo: qui sint
creditori ueritati, & qui non, & quare. Cap. I



BENE habet: iacta sunt fundamenta, ut ait eximius orator. Ve-
rum nos non tantū fundamenta iecimus, quæ firma & idonea
essent operi perferendo: sed magnis robustisq; molibus ædifi-
cium totū penè usque ad summā perduximus. Restat id quod
est multo facilius, uel tegere, uel ornare: sine quo tamē priora
opera inutilia sunt, & ingrata. Nam quid prodest, aut falsis re-
ligionibus liberari, aut intelligere uerā? quid aut uanitatē fal-
sæ sapientiæ peruidere, aut quæ sit uera cognoscere? quid inquam prodest cœle-
stem illam iustitiā defendere? quid cum magnis difficultatibus cultum dei tenere,
quæ est summa uirtus, nisi quū diuinū præmiū beatitudinis perpetuæ subsequat̃?

C De qua nobis est in hoc libro differendum, ne priora omnia irrita & infructuosa uideant, si hoc, cuius causa illa suscepta sunt, in incertū relinquamus: ne quis forte arbitretur tantos labores incassum suscipi, dum eorū cœlesti mercede diffidit: quam deus statuit ei, qui hæc sua uia terræ bona, pro sola nudaq; uirtute cōtempserit. Satis & huic parti faciamus, tum testimonijs diuinarū literarū, tum etiā probabilibus argumētis, ut æque clarum sit, & futura presentibus, & diuina terrenis, & perpetua breuibus esse anteponenda: quoniā tēporalia sunt præmia uitiorū, sempiterna uirtutū. Exponam igitur rationē mundi, ut facile possit intelligi, quando, & quare sit effectus a deo: quod Pato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire potuit, nec explicare: quippe qui cœleste mysteriū, quod nō nisi prophetis, ac deo docēte discitur, ignorabat: Ideoq; in perpetuū dixit esse fabricatum: quod longe secus est: quoniā quicquid est solido ac graui corpore, ut inītiū cœpit aliquādo, ita finem capiat necesse est. Nam Aristoteles quū nō uideret, quemadmodū posset tanta rerū magnitudo interire, & hanc præscriptionē uellet effugere: semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil uidit, quia quicquid est, aliquādo habuerit principiū necesse est: nec omnino quicq; potest esse, nisi cœperit. Nam quū terrā, & aquam, & ignem disperire, cōsumi, extinguiq; uideamus, quæ sunt utiq; mūdi partes, intelligit totum esse mortale, cuius membra sunt mortalia. Ita fit, ut natum sit, quicquid potest interire: sed & omne quod sub uisum oculorū uenit, & corporale (ut ait Plato) & solubile sit necesse est. Vnus igitur Epicurus, autore Democrito, ueridicus in hac re fuit: qui ait, & ortū aliquādo, & aliquando esse periturū. Nec tamen rationē ullam reddere potuit, scilicet aut quibus de causis hoc tantū opus, aut quo tēpore resoluatur. Quod quoniā nobis deus reuelauit, nec coniecturis id assequimur, sed traditione cœlesti: docebimus sedulo, ut tandem studiosis ueritas appareat, nec uidisse, nec cōprehendisse philosophos ueritatē: sed ita leuiter odoratos, ut tamen unde eos ille odor sapientiæ tam suauis, tam iucūduus afflarit, nullo modo senserint. Interim necessarium puto admonere lecturos, quod hæc nostra quæ tradimus, prauæ uitiosæq; mentes aut omnino nō intelligent (hebetat enim acies eorū terrenis cupiditatibus, quæ sensus omnes grauāt, imbecillesq; reddūt) aut etiam si intelligent, dissimulabūt tamen, & esse hæc uera nolent: quia trahūtur à uitijs, & scientes malis suis fauent, quorū suauitate capiunt: & uirtutis uiam deserunt, cuius acerbitate offendunt. Nam qui auaritia & opum inexplebili quadā siti flagrant, quia non possunt uenditis, aut elargitis, quæ amāt, tenui cultu uitæ degere, sine dubio malunt id esse fictum, quo desiderijs suis renunciare coguntur. Item qui libidinum stimulis incitati (ut ait poëta) in furias ignemq; ruunt, utiq; incredibilia nos afferre dicunt: quia uulnerant aures eorū præcepta cōtinentiæ: quæ illos à uoluptatibus suis prohibēt, quibus animā suā cum corpore adiudicauerūt. Qui uero ambitione inflati, aut amore potentiæ inflammati, omne studiū suum ad honores acquirendos contulerūt: ne si solem quidem ipsum gestemus in manibus, si dem cōmodabunt ei doctrinā, quæ illos iubet, omni potentia & honore contempto, humiles uiuere: atq; ita humiles, ut & accipere iniuriam possint, & referre nolint, si acceperint. Ii sunt homines, qui contra ueritatē clausis oculis quoquo modo latrant. Qui autem sani sunt, uel erunt, id est nō ita uitijs immersti, ut sanabiles non sint, & credent his, & libenter accedēt, & quæcūq; dicimus, aperta, & plana, & simplicia, & qd maxime opus est, uera & inexpugnabilia illis uidebuntur. Nemo uirtuti fauet, nisi qui sequi potest: sequi aut nō facile est omnibus. Ii possunt, quos paupertas & rerum indigentia exercuit, & capaces uirtutis effecit. Nam si uirtus est tolerantia malorū, nō capiunt ergo uirtutem, qui semper in bonis fuerūt: quia mala neq;

Epicuri de mūdo sententia.

Veritas à quibus nō possit intelligi.

A necque experti sunt, necque ferre possunt assuetudine ac desiderio bonorum, quae sola no-
uerunt. Eo fit, ut pauperes & humiles deo credant facilius, qui sunt expediti, quam di-
uites, qui sunt impedimentis pluribus implicati: imò catenati & cōpediti seruiunt
ad nutū dominæ cupiditati, quae illos inextricabilibus uinculis irretiuuit: nec pos-
sunt in cœlum aspicere, quoniã mens eorū in terram prona humiq̃ defixa est. Vir-
tutis autem uia nō capit magna onera portantes: angustus admodū trames est, per
quē iustitia hominē deducit in cœlum: hunc tenere nō potest, nisi qui fuerit expe-
ditus & nudus. Nam isti locupletes multis & ingentibus sarcinis onerati, per uiam
mortis incedūt, quae latissima est: quoniã late perditio dominatur. His acerbæ sunt,
his uenena, quae deus ad iustitiã præcepit, quæq̃ nos dei magisterio de uirtute ac
ueritate differimus: Quibus si repugnare audebunt, necesse est hostes se esse uir-
tutis iustitiæq̃ fateatur. Aggrediar nunc quod superest, ut finis operi possit impo-
ni. Id autem superest, ut de iudicio dei differamus: quod tunc constituetur, quū do-
minus noster redierit in terram, ut unicuiq̃ pro merito aut præmium persoluat,
aut poenā. Itaq̃ ut in quarto libro de primo aduentu eius diximus, sic in hoc, secun-
dum referamus aduentum, quem Iudæi quoq̃ confitentur & sperant, sed frustra:
quoniã necesse est ad eos consolandos reuertatur, ad quos cōuocandos prius ue-
nerat: nam qui uiolauerunt impie humilem, sentient in potestate uictorem. Ea-
q̃ omnia quae legunt, & non intelligūt, deo cōpensante patientur: quippe qui pecca-
tis omnibus inquinati, & insuper sancto cruore perfusi, ab illo ipso, cui nefandas
manus intulerunt, sint ad aeterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Iudæos
separata materia, in qua illos erroris & sceleris conuincemus.

Virtutis uia.

Quod aureū seculū, id est felicissimus status futurus est post iudiciū: Et quare ratio mūdi nō potest ab homi-
ne cōprehendi: Et quod ueram sapientiã nō assequitur quis beneficio naturæ, sed gratiæ. Cap. II

B

Nunc ignaros ueritatis instruamus. Dispositione summī dei sic ordina-
tum, ut iniustū hoc seculū, decurso temporū spacio terminū sumat: ex-
tinctaq̃ protinus omni malitiã, & piorū animis ad beatā uitam reuoca-
tis, quietū, tranquillū, pacificū, aureū deniq̃ (ut poëtæ uocant) seculū,
deo ipso regnante floreat. In primis causa errorū omnium philosophis hæc fuit,
quod rationē mūdi, quae totam sapientiã cōtinet, non cōprehenderunt. Ea uero
sensu proprio & interna intelligentia nō potest cōprehendi: quod illi sine doctore
per se ipsos facere uoluerūt. Itaq̃ in uarias, sibiq̃ sæpe contrarias sententias incide-
runt, ex quibus exitū nō haberēt, & in eodē luto (sicut Comicus ait) hæsitauerūt,
scilicet assumptionibus eorū non respondente ratione: quū assumpsissent quidem
uera, sed quae affirmari probariq̃ nō possent sine scientia ueritatis, rerumq̃ cœle-
stium: quae (ut sæpe iam dixi) nō potest esse in homine, nisi deo docente, percepta.
Nam si potest homo intelligere diuina, potest & facere: Nam intelligere est quasi
euestigio subsequi. Non potest autē facere, quae deus: quia mortali corpore indu-
tus est. Ergo nec intelligere quidem potest, quae fecit deus. Quod autem fieri non
possit, ex immensitate rerum atq̃ operū diuinorū facile est unicuiq̃ metiri. Nam si
mūdū cum omnibus quae sunt in eo, cōtemplari uelis, intelliges profectò, quan-
tum dei opus humanis operibus antestet. Ita quantum inter opera diuina & huma-
na interest, tantū distare inter dei hominisq̃ sapientiã necesse est. Nam quia deus
incorruptus atq̃ immortalis, & ideo perfectus, quia sempiternus est, sapiētia quo-
que eius perinde ut ipse perfecta est. Nec obstarē illi quicquā potest: quia nulli rei
deus ipse subiectus est. Homo autem quia subiectus est passioni, subiecta est & sa-
pientiã eius error: & sicut hominis uitam multæ res impediunt, quo minus possit
esse perpetua, ita sapientiã quoq̃ eius multis rebus impediri necesse est, quo mi-

Hominis nō po-
test esse perfecta
est sapientiã.

C nus in perspicienda penitus ueritate perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia, si per se ad notionem ueri scientiamque nitatur: quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, & in tenebroso domicilio inclusa, neque liberius euagari, neque clarius perspicere ueritatem potest, cuius notio diuinæ conditionis est. Deo enim soli opera sua nota sunt: homo autem non cogitando aut disputando assequi eam potest, sed discendo & audiendo ab eo, qui scire solus potest, & docere. Ideo M. Tullius sententiam Socratis de Platone transferens, dicentis, uenisse tempus, ut ipse migraret e uita: illos autem, apud quos causam suam perorabat, agere uitam. Vtrum melius sit, inquit, dii immortales sciunt, hominem autem arbitror scire neminem. Quare necesse est, omnes philosophiæ sectas alienas esse à ueritate: quia homines erant, qui eas constituerunt: nec ullum fundamentum aut firmitatem possunt habere, quæ nullis diuinarum uocum fulciuntur oraculis.

Quantum errauerint Stoici de ratione mundi, & autore omnium deo & homine, per quem factus est mundus: Et quam manifeste contra Epicurum rationibus doceatur, mundum, & omnia que in eo sunt, dei prouidentia gubernari. Cap. III



T quoniam de philosophorum erroribus loquimur, Stoici naturam in duas diuidunt partes: unam, quæ efficiat: alteram, quæ se ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima esse uim sentiendi, in hac materiam: nec alterum sine altero esse posse. Quomodo idem esse potest, quod tractat, & quod tractatur? Si quis dicat idem esse figulum, quod lutum: aut lutum idem esse quod figulum: nonne aperte insanire uideatur? At isti uno naturæ nomine duas res diuersissimas comprehenderunt, deum & mundum, artificem & opus: dicuntque alterum sine altero nihil posse, tanquam natura sit deus mundo permixtus: nam interdum sic confundunt, ut sit deus ipse mens mundi, & mundus sit corpus dei: quasi uero simul esse cœperint mundus, & deus, ac non ipse mundum fecerit: quod & ipsi fatentur aliis, quum hominum causa prædicant esse fabricatum, & esse sine mundo, si uelint possit. Siquidem deus est diuina mens & æterna, à corpore soluta, & libera: cuius uim maiestatemque quoniam intelligere non poterant, miscuerunt eum mundo, id est operi suo. Vnde est illud Virgilianum:

Totamque infusa per artus

Mens agitat molem, & magno se corpore miscet.

Vbi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt, & factum esse diuina prouidentia, & regit? Si enim fecit mundum, fuit ergo sine mundo. Si regit, non utique sicut mens corpus regit, sed tanquam dominus domum, nauimque gubernator, auriga currum: nec tamen mixti sunt istis rebus, quas regunt. Nam si hæc omnia, quæ uidemus, dei membra sunt, iam insensibilis ab his constituitur deus, quoniam membra sensu carent: & mortalis est, quoniam uidemus membra esse mortalia. Possum enumerare, quoties repentinis quassatae motibus uel hauerint terræ, uel descenderint in abruptum: quoties demersæ fluctibus & urbes & insulæ abierint in profundum: frugiferos campos paludes inundauerint, flumina & stagna siccauerint: montes etiam uel deciderint abrupti, uel planis fuerint adæquati: plurimas regiones, & multorum fundamenta montium latens & internus ignis absomit. Et hoc parum est, si membris suis non parcit deus, nisi etiam homini liceat aliquid in dei corpus. Maria extruuntur, montes exciduntur, & ad eruendas opes interiora terræ uiscera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem sine laceratione diuini corporis potest: ut iam scelerati & impij simus, qui dei membra uiolemus: Patitur ne ergo uexari corpus suum deus, & debilem se uel ipse facere, uel ab homine fieri sinit: nisi forte diuinus ille sensus, qui mundo, & omnibus mundi partibus permixtus est, primam terræ faciem reliquit, ac se in ima demer-

*Terrarum uari-
rij casus.*

A sit, ne quid doloris de assidua laceratione sentiret. Quod si hoc uanum & absurdū est, tam igitur ipsi egerūt, q̄ hęc indigent sensu: qui non perspexerunt, diuinum quidem spiritum esse ubiq; diffusum, eoq; omnia contineri. Nec tamen ita, ut deus ipse, qui est incorruptus, grauib; & corruptibilibus elemētis misceatur. Illud ergo rectius, quod à Platone sumpserūt, à deo factum esse mundū, & eius prouidentia gubernari. Oportebat igitur & Platonem, & eos qui idem senserūt, docere atque explicare, quæ causa, quæ ratio fuerit tanti operis fabricandi, quare hoc, aut cuius gratia fecerit. At ijdem Stoici, hominum (inquiunt) causa mundus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos homines quare, aut quis effecerit. Nam Lucretius, quum diceret mundum non esse à dijs constitutum, sic ait:

Dicere porro hominum causa uoluisse parare
Præclaram mundi naturam,

Deinde intulit:

Desipere est. Quid enim immortalibus atq; beatis

Gratia nostra queat largiri emolumentum,

Vt nostra quicquam causa gerere aggrediantur?

Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant cur humanū genus uel creatū, uel institutum esset à deo. Nosrum hoc officium est, sacramentum mundi, & hominis exponere: cuius illi expertes sacrariū ueritatis nec attingere, nec uidere potuerūt. Ergo (ut paulò ante dicebam) quum assumpsissent id, quod erat uerū, id est mundum à deo, & hominum causa esse factum: tamen, quoniam eos in cōsequentibus ratio defecit, non potuerūt defendere id, quod assumpserant. Deniq; Plato, ne dei opus imbecillum & ruinosum faceret, in æternum dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est, & ita factus est, ut esset æternus: cur ergo ipsi, quorum causa factus est, nō sunt sempiterni? Si mortales, propter quos factus est, ergo & ipse mortalis atq; solubilis. Neque enim plurius est ipse, quam ij, quorum gratia factus est. Quod si ei ratio quadraret, intelligeret periturū esse, quia factus est: nec posse in æternum manere, nisi quod tangi non potest. Qui autem negat hominum causa factum, hic nullam rationem tenet. Si enim dicit ipsum fabricatorē sua causa tantum, hæc opera esse molitum, cur ergo nos nati sumus? Cur mūdo ipso fruimur? Quid sibi uult humani generis, cæterorumq; animantium fictio? Cur aliena comoda intercipimus? Cur deniq; augemur, minuimur, interimus? Quid habet rationis ipsa generatio? quid perpetua successio? Nimirū uidere deus uoluit, & suis uarijs imaginibus tanquam sigilla cōfingere, quibus se oblectaret: & nihilominus tamen, si ita esset, curæ haberet animantes, præcipueq; hominē, cuius imperio cuncta subiecit. Qui autem dicunt semper fuisse mūdum: omitto illud, quod esse ipse sine aliquo principio nō potest, unde extricare se nequeunt: sed hoc dico, si semper mundus fuit, nullam potest habere rationē. Quomodo enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquā sumpsit exordium? Nam prius quàm fiat aliquid, aut struatur, opus est consilio, ut disponi possit quemadmodū fiat: nec incipi quicquam potest, sine prouisione rationis. Itaq; omnē opus ratio præcedit: nō habet ergo rationem, quod factū nō est. Atqui mundus habet rationē, qua & cōstat, & regitur. Ergo factus est, & si factus est, resoluet. Reddāt ergo isti rationē, si possunt, cur aut factus in principio sit, aut postea resoluatur. Quod quia docere non poterat Epicurus, siue Democritus, sua sponte natū esse dixit, seminibus inter se passim coeuntibus: quibus iterū resolutis, dissidiū atq; interitū secuturū. Corripit ergo quod recte uiderat, & totam rationē penitus ignorātia rationis euertit, redegitq; mūdum, & omnia, quæ in eo gerūtur, ad similitudinē cuiusdam somni uanissimi: siquidem

Mundus an sit æternus.

C rebus humanis nulla ratio subsistat. Quum uero mūdum, omnesq; partes eius, ut uideamus, mirabilis ratio gubernet: quum cœli temperantia, & æqualis in ipsa uarietate cursus astrorū luminumq; cœlestium, temporū cōstans ac mira descriptio, terrarū uaria fecunditas, plana camporū, munimēta & aggeres montiū, uiriditas ubertasq; sylvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminū opportuna inundatio, maris opulenta & copiosa interfusio, uentorū diuersa & utilis aspiratio, cæteraq; omnia ratione summa cōstent: quis tam cæcus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio prouidētissimæ rationis elucet: Si ergo sine causa nec est, nec fit quicq; omnino: si & prouidētia summi dei ex dispositione rerū, & uirtus ex magnitudine, & potestas ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo & insani, qui prouidentia non esse dixerūt. Nō improbarē, si deos idcirco nō esse dicerent, ut unum dicerent: Quū autē ideo, ut nullū: qui eos delirasse nō putat, ipse delirat.

Quod omnis res ad aliquē usum facta est, etiam illa que omnino uidentur esse mala: Et quare homo creatus sit corpore fragili & capax rationis. Cap. IIII



Ed de prouidentia satis in primo libro diximus: quia si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum, necesse est etiam hominem cæterasq; animātes eadem prouidentia creauerit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani: quoniam constat, id quod Stoici dicunt, hominum causa mundum esse fabricatum: quanquam in hoc ipso nō mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominū. Vnius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quoniam ignorant unum hominem à deo esse formatū: putantq; homines in omnibus terris & agris, tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignorauit hominem & à deo, & ad dei similitudinem factum. Sed redeo ad propositū. Nihil est, ut opinor, quod sit propter seipsum factū: sed quicquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est. Quis est enim uel tam ineptus, uel tam ociosus, ut aggrediatur facere aliquid frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum cōmodū speret: Qui domum ædificat, non idcirco ædificat, ut tantūmodo domus sit: sed ut in ea possit habitari. Qui nauem fabricat, non ideo assumit operam, ut tantum nauis appareat: sed ut in ea nauigetur. Item qui uas aliquod instruit, aut format, nō propterea id facit, ut tantum fecisse uideatur: sed ut uas illud effectū, capiat aliquid necessariū. Similiter cætera, quæcūq; fiunt, non utiq; in superuacū, sed ad usus aliquos laborantur. Mūdus igitur à deo factus est, non utiq; propter ipsum mundū: neq; enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione uentorū, aut humore imbrum, aut alimonia frugum, quum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod deus propter seipsum fecerit mundum: quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea: & ijs omnibus, quæ in eo sunt, quæq; generantur, deus ipse non utitur. Apparet ergo animantium causa mundū esse constructum: quoniam ijs rebus, quibus cōstat, animantes fruuntur: quæ ut uiuere, ut constare possint, omnia his necessaria tēporibus certis subministrantur. Rursus cæteras animantes hominis causa esse factas ex eo clarū est, quod homini seruiunt, & tutelæ eius, atq; usibus data sunt: quoniam siue terrenæ sunt, siue aquatiles, nō sentiunt mundi rationē, sicut homo. Respondendū est hoc loco philosophis, maximeq; Ciceroni, qui ait: Cur omnia nostri causa quū faceret, tantam uim natricū, uiperarumq; fecerit: cur tam multa pestifera terra mariq; disperferit? Ingēs ad disputandū locus est: sed ut in trāscurſu, breuiter stringēdus est. Quoniam homo ex rebus diuersis ac repugnātibus cōfiguratus est, animo & corpore, id est cœlo atq; terra, tenui & comprehensibili, æterno ac temporali, sensibili atq; bruto, luce prædito atque tenebroso: ipsa ratio ac necessitas exigebat, & bona homini proponi,

A proponi, & mala: bona, quibus utatur: mala, quæ uitet & caueat. Idcirco enim data est illi sapientia, ut cognita honorū malorūq; natura, in appetendis bonis, & malis declinādis uim suæ rationis exerceat. Nam cæteris animātibus, quibus sapiētia data nō est, munita indumentis naturalibus, & armata sunt. Homini autē pro his omnibus, quod erat præcipuū, rationē dedit solam. Itaq; nudum formauit & inermem, ut eum sapiētia & muniret & regeret. Munimēta & ornamenta eius nō foris, sed intus: nō in corpore, sed in corde cōstituit. Nisi ergo essent mala, quæ caueret, quæ à bonis utilibusq; distingueret, nō esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo M. Tullius, aut ideo homini datā esse rationē, ut & pisces caperet usus sui gratia, & natrices uiperasq; uitaret salutis suæ causa: Aut idcirco bona ei malaq; proposita, quia sapientiam acceperat, cuius uis omnis in discernēdis bonis malisq; uersatur. Magna igitur, & recta, & admirabilis est uis, & ratio, & potestas hominis, propter quem mundū ipsum, & uniuersa quæcunq; sunt, deus fecit: tantumq; illi honoris habuit, ut eum præficeret uniuersis: quoniam solus poterat dei opera mirari. Optime igitur Asclepiades noster de prouidentia summī dei differens, in eo libro, quē scripsit ad me: Atq; ideo, inquit, meritō quis arbitret, proximū sibi locum diuinam prouidentia dedit ei, qui potuit intelligere ordinationē suā. Nam sol iste est: quis eum uidet ita, ut intelligat, quia sol est, & quātum gratiæ afferat cæteris institutis: Hoc cœlum est, quis id suspicit? terra hæc, quis eam colit? hoc pelagus, quis in eo nauigat? hic est ignis, quis eo utitur? Instituit ergo summus deus non propter se, quia nihilo indiget, sed propter hominem, qui his congruenter uteretur.

regeret

Asclepiades ad
Lactantium de
prouidentia scri
psit.

Quare homo creatus sit, & quare ex cōtrarijs constet: & quod ei domicilium constitutū sit in medio: Et uita duplex proponitur, quarū alteram ministrat natura, alteram largitur gratia: Et quid significet, quod homo primum quadrupedibus conformatur, & postea erigitur, & tandē utitur exercitio rationis Cap. V

B



Eddamus nūc rationē, quare hominē ipsum fecerit deus. Quod si philosophi fecissent, aut defendissent illa, quæ uera inuenerant, aut in maximos errores non incidissent. Hæc est summa, hic cardo rerū est, quæ qui non tenuerit, ueritas illi omnis elabitur. Hoc est deniq; quod efficit illis non quadrare rationem: quæ illis si effulisset, si sacramentū hominis omne cognouissent, nunquam disputationes eorū, & omnem philosophiam de transuerso Academia iugulasset. Sicut ergo mundū non propter se deus fecit, quia cōmodis eius nō indiget: sed propter hominem, qui eo utitur: ita ipsum hominem propter se. Quæ utilitas deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter se faceret? Scilicet ut esset qui opera eius intelligeret, qui prouidentia disponendi, rationē faciendi, uirtutem cōsummandi, & sensu admirari, & uoce proloqui posset. Quorū omnium summa hæc est, ut deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificē rerum omnium, is uerū patrē suum debita ueneratione prosequitur, qui uirtutē maiestatis eius de suorum operū inuentione, inceptione, perfectione metitur. Quod planius argumentum proferri potest, & mundum hominis, & hominē sui causa deum fecisse: quā quod ex omnibus animantibus solus ita formatus est, ut oculi eius ad cœlum erecti, facies ad deū spectans, uultus cum suo parente cōmunis sit: ut uideatur hominē deus, quasi porrecta manu alleuatū ex humo, ad cōtemplationem sui excitasse? Quid ergo, inquit, deo cultus hominis cōfert beato, & nulla re indigentis? uel si tantū honoris homini habuit, ut ipsius causa mundū fabricaret, & instrueret eum sapientia, ut dominū uiuentiū faceret, eumq; diligeret tanquam filium, cur mortalē fragilemq; constituit? cur omnibus malis, quem diligebar, obiecit: quum oporteret & beatū esse hominem, tanquam coniunctū, & proximū deo,

c & perpetuum, sicut ipse est, ad quem colendum & cōtemplandum figuratus est: Quāquam hæc ferè in prioribus libris sparsim docuimus, tamen quoniā proprie id materia nunc exigit, quia de uita beata differere propositū est, explicanda sunt ista diligētius & plenius, ut dispositio dei, & opus, uoluntasq; noscat. Quū posset semper spiritibus suis immortalibus innumerabiles animas procreare, sicut angelos genuit, quibus immortalitas sine ullo malorū periculo, & metu constat: excogitauit tamen inenarrabile opus, quemadmodū infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo imbecilibus fragilibusq; corporibus illigatas, cōstitueret inter bonum malumq; medias, ut cōstantibus ex utriusq; naturis uirtutem proponeret: ne immortalitatē delicate assequerent, ac molliter: sed ad illud æternæ uitæ ineloquibile præmiū, summa cū difficultate ac magnis laboribus peruenirent. Ergo ut eas grauibus & uexabilibus membris indueret, quoniā cōsistere in medio inani non poterāt, ponderibus & grauitate corporis deorsum premente, sedē illis ac domiciliū primo condendū esse decreuit. Itaq; ineffabili uirtute ac potētia, præclara mundi opera molitus est, suspensis in altitudinē leuibus elementis, & grauibus in imis depressis, & cœlestia firmauit, & terrena cōstituit. Nō est necesse nunc exequi singula, quoniā in secundo libro uniuersa executi sumus. Lumina igitur posuit in cœlo, quorum moderatio & claritas & motus aptissimus ad utilitates uiuentium temperatus est. Terræ autē, quam sedem uoluit esse, fecunditatē uariam gignendi ac proferendi dedit, ut ubertas frugū, & herbarū, & uirentium, pro natura & usu cuiusq; generis alimoniā ministraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mūdi pertinebant, hominē finxit ex ipsa terra, quam illi à principio in habitaculū preparauit: id est spiritū suū terreno corpore induit & inuoluit, ut compactus ex rebus diuersis ac repugnantibus, bonū ac malum caperet: & sicut terra ipsa fœcūda est ad fruges pariendas, ita corpus hominis, quod assumptum est ē terra, generādi copiam, facultatemq; procreandæ sobolis accepit: ut quoniā fragili materia formatus, in æternū manere non poterat, peractio tēporalis uitæ spacio cederet, & illud quod fragile atq; imbecillum gerebat, perpetua successione renouaret. Cur igitur eum mortalē finxit atq; fragilem, quū illius causa mūdum ædificasset? Primū ut infinita uis animarū gigneretur, omnemq; terrā multitudine oppleret. Deinde ut proponeret hominī uirtutē, id est tolerātiām malorū ac bonorum, per quam posset præmiū immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duabus rebus cōstat, corpore atq; anima, quorum alterū terrenum est, alterum cœleste, duæ uitæ hominī attributæ sunt: una tēporalis, quæ corpori assignatur: altera sempiterna, quæ animæ subiacet: Illam nascēdo accepimus, hanc assequimur laborādo, ne immortalitas hominī (ut ante diximus) sine ulla difficultate constaret: Illa terrena est, sicut corpus, & ideo finitur: hæc uero cœlestis, sicut anima, & ideo terminū nō habet. Illam primā nesciētes accepimus, hanc secundā scientes. Virtuti enim, non naturæ datur: quia uoluit nos deus uitam nobis in uita cōparare. Idcirco hanc nobis præsentem dedit, ut illam ueram & perpetuā, aut uitijs amittamus, aut uirtute mereamur. In hac corporali nō est summū bonum: quoniā sicut necessitate diuina nobis data est, ita rursus diuina necessitate soluetur. Ita quod finem habet, summū bonum non habet. In illa uero spiritali, quam per nos ipsi acquirimus, summū bonum cōtinetur: quia nec malum potest habere, nec finem: cuius rei argumentum natura & ratio corporis præbet. Cætera nanq; animalia in humum uergunt, quia terrena sunt, nec capiunt immortalitatem, quæ de cœlo est. Homo autem rectus in cœlum spectat: quia proposita est illi immortalitas, nec tamen uenit, nisi tribuatur hominī à deo. Nam nihil interesset inter iustum & iniustum, siquidem omnis homo

Rerum natura
lium dispositio.

Duplex uita
hominī attri-
buita.

A homo natus, immortalis fieret: ergo immortalitas non sequela naturæ, sed merces præmii quæ uirtutis est. Denique homo non statim quando natus est, rectus ingreditur, sed quadrupes primo: quia ratio corporis, & huius præsentis uitæ, cõmunis est nobis cum mutis animalibus. Post deinde cõfirmatis uiribus erigitur, & lingua eius in eloquium soluitur, & mutum animal esse desinit. Quæ ratio docet, mortalem nasci hominem: postea uero immortalem fieri, quum cõeperit ex deo uiuere, id est iustitiã sequi, quæ continetur in dei cultu: quum excitauerit hominẽ deus ad aspectum cœli, ac sui. Quod tunc fit, quum homo cœlesti lauacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe uitæ prioris: & incremento diuini uigoris accepto, fit homo perfectus & plenus. Ergo quia uirtutẽ proposuit homini deus, licet anima & corpus cõsociata sint, tamen contraria sunt, & impugnant inuicem. Animi bona, mala sunt corporis: id est opum fuga, uoluptatũ interdictio, doloris mortisque contemptus. Item corporis bona, mala sunt animi: hoc est cupiditas & libido, quibus & opes appetuntur: & suauitas uariarum uoluptatum, quibus eneruatus animus extinguitur. Ideo necesse est iustum & sapiẽtem in omnibus malis esse, quoniam malorũ uictrix est fortitudo: iniustos autẽ in diuitijs, in honore, in potestate. Hæc enim bona corporalia & terrena sunt. Illi autem, qui terrenã uitã agunt, nec assequi immortalitatem queunt: quia se uoluptatibus dediderunt, quæ sunt uirtutis inimicæ. Itaque uita hæc temporalis illi æternæ debet esse subiecta, sicut corpus animæ. Quisquis ergo animæ uitã maluerit, uitã corporis contemnat necesse est: nec aliter eniti ad summum poterit, nisi quæ sunt ima, despexerit. Qui autem corporis uitã fuerit amplexus, & cupiditates suas in terram deiecerit, illam superiorem uitã consequi non potest. Sed qui mauult bene uiuere in æternum, male uiuet ad tempus, & afficietur omnibus molestijs & laboribus, quandiu fuerit in terra, ut habeat diuinũ ac cœleste solatium. Et qui maluerit bene uiuere ad tempus, male uiuet in æternum: quia damnabitur dei sententiã ad pœnam, qui cœlestibus bonis terrena præposuit. Propterea igitur colit se deus expetit, & honorari ab homine tanquam pater, ut uirtutem & sapientiam teneat, quæ sola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius præter ipsum donare eam potest, quia solus possidet pietatem hominis, qui deum honorauerit: hoc afficietur præmio, ut sit in æternũ beatus, sitque apud deum & cum deo semper.

Item quare mundus creatus sit, quare homo, quã inanis sit cultus deorum. Cap. VI



Vnc totam rationem breui circũscriptione signemus: Idcirco mundus factus est, ut nascamur. Ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mudi, ac nostri deũ. Ideo agnoscimus, ut colamus. Ideo colimus, ut immortalitatem pro mercede laborum capiamus: quoniam maximis laboribus cultus dei constat. Ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo patri ac deo in perpetuum seruiamus, & simus æternum deo regnũ. Hæc summa rerum est, hoc arcanum dei, hoc mysterium dei, hoc mysteriũ mudi: à quo sunt alieni, qui sequentes præsentem uoluptatem, terrestribus ac fragilibus bonis se addixerunt: & animas ad cœlestia genitas, suauitatibus mortiferis, tanquam luto cœnõue demerserunt. Quæramus nunc uicissim, an in cultu deorũ ratio ulla subsistat: qui si multi sunt, si ideo tantũ ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, honores, uictorias, & quæque alia, quæ nõ nisi ad præsens ualent: si sine causa gignimur, si in hominibus procreãdis prouidentia nulla uersatur, si casu nobismetipsis, ac uoluptatis nostræ gratia nascimur, si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam supertiacuũ, tam inane, tam uanum, quã humana res, & quã mūdus iste: qui quũ sit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione constitutus, tamen rebus

C ineptis uacet. Cur enim uentorum spiritus citent nubes? Cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant? ut fruges terra producat, ut uarios foetus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid desit earum rerum, quibus uita hominum sustinetur, si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis maioris emolumenti deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod uideamus maxima ratione constare: quae potest esse ratio in his erroribus prauarum religionum, & in hac persuasione philosophorum, qua putant animas interire? Profecto nulla: quid enim habent dicere, cur dii hominibus tam diligenter suis quaeque temporibus exhibeant? An ut illis far, & merum demus, & odorem thuris, & sanguinem pecudum? quae neque immortalibus grata esse possunt, quia sunt fragilia: neque usui esse expertibus corporum, quia haec ad usum corporaliu data sunt. Et tamen si ea desiderarent, sibi ipsi possent exhibere, quum uellent. Siue igitur intereunt animae, siue in aeternum manent, quam rationem continet cultus deorum? aut a quo mundus factus est? Cur, aut quando, aut quousque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? Cur nascuntur, intereunt, succedunt, renouantur? Quid ex cultibus deorum assequuntur, qui post mortem nihil futuri sunt? Quid praestant? Quid pollicentur? Quid minantur aut hominibus, aut dijs dignum? Vel si manent animae post obitum, quid de his faciunt, facturue sunt? Quid illis opus est thesauro animarum? Ipsi illi ex quo fonte oriuntur? Quomodo, aut quare, aut unde multi sunt? Ita fit, ut si ab illa rerum summa, quam superius comprehendimus, aberraueris, omnis ratio intereat, & ad nihilum omnia reuoluantur.

Quare philosophi nequiverint comprehendere ueritatem integre: quam tamen, sicut exempla declarant, particulatim comprehenderunt totam, sed defendere nequiverunt. Cap. VII

D



Uiderere

Quam summam quia philosophi non comprehendunt, nec ueritatem comprehendere potuerunt: quamuis ea ferè, quibus summa ipsa constat, & uiderint & explicauerint: sed diuersi ac diuersè omnia illa protulerunt, non annectentes nec causas rerum, nec consequentias, nec rationes, ut summam illam, quae continet uniuersa, & cōpingerent & implerent. Facile est autem docere, penè uniuersam ueritatem per philosophos & sectas esse diuisam. Nō enim sic philosophiam nos euertimus, ut Academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est: quod est potius calumniari & illudere. Sed docemus nullam sectam fuisse tam deusam, neque philosophorum quenquam tam inanem, qui nō uiderit aliquid ex uero. Sed dum cōtradicens studio insaniunt, dum sua etiam falsa defendunt, aliorum etiam uera subuertunt, non tantum illis ueritas elapsa est, quam se quærere simulabant, sed ipsi etiam potissimum suo uitio perdidderunt. Quod si extitisset aliquis, qui ueritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam colligeret in unum, ac redigeret in corpus, is profectō nō dissentiret à nobis. Sed hoc nemo facere, nisi ueri peritus ac sciens potest. Verum autem scire nō nisi eius est, qui sit doctus à deo. Nemo enim potest aliter repudiare quae falsa sunt: eligere ac probare quae uera: sed si uel casu id efficeret, certissime philosopharetur. Et quamuis nō posset diuinis testimonijs illa defendere, tamen seipsam ueritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui, quum aliquam sectam probauerint, eique se addixerint, ceteras damnant tanquam falsas & inanes: armantque se ad praeliandum, nec quid defendere debeant scientes, nec quid refutare: incurfantque passim sine delectu omnia, quae afferunt quicumque dissentiant. Ob has eorum pertinacissimas cōtentiones nulla extitit philosophia, quae ad uerum propius accederet: Nam particulatim ueritas ab his tota comprehensa est. Factum esse mundum

A dum à deo dixit Plato: idem prophetae loquuntur: idemque ex Sibyllae carminibus apparet. Errant ergo qui omnia uel sua sponte nata esse dixerunt, uel minutis se-
minibus conglobatis: quoniam tanta res, tam ornata, tam magna neque fieri, neque di-
sponi & ordinari sine aliquo prudentissimo autore potuit: & eadem ipsa ratio, qua
constare ac regi omnia sentiuntur, solertissima mentis artificem confitetur. Homi-
nos diuinæ literæ docent. Errauit ergo Democritus, qui uermiculorū modo pu-
tauit effusos esse de terra nullo autore, nullaque ratione. Cur enim formatus sit ho-
mo, diuini sacramenti est: quod quia ille scire non poterat, humanam uitam deduxit
ad nihilum. Ad uirtutem capessendam nasci homines Ariston differuit: idem nos
monemur ac discimus à prophetis. Igitur falsus Aristippus, qui hominem uolu-
ptati, id est malo, tanquam pecudem subiugauit. Immortales esse animas Pherecy-
des & Plato disputauerunt. Hæc uero propria est in nostra religione doctrina.
Ergo Dicaearchus cum Democrito errauit, qui perire cum corpore, ac dissolui ar-
gumentatus est. Esse inferos Zenon Stoicus docuit, & sedes piorum ab impijs
esse discretas: & illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones: hos uero
luere pœnas in tenebrosis locis, atque in cœni uoraginibus horrendis. Idem nobis
prophetae palam faciunt. Ergo Epicurus errauit, qui poetarum id esse figmentum
putauit, & illas inferorum pœnas, quæ feruntur, in hac esse uita interpretatus est.
Totam igitur ueritatem, & omne diuinæ religionis arcanum philosophi attinge-
runt. Sed alijs refellentibus, defendere id quod inuenerant nequiuertunt: quia, sin-
gulis ratio non quadrauit: nec ea, quæ uera senserant, in summam redigere potue-
runt, sicut superius nos fecimus.

Philosophorum
uariæ opinio-
nes.

B De immortalitate animæ, & quibus eam argumentis Plato sit conatus astruere. Cap. VIII



Num est igitur summum bonum immortalitas, ad quam capiendam, &
formati à principio, et nati sumus. Ad hanc tendimus, hanc spectat hu-
mana natura, ad hanc nos prouehit uirtus. Quod bonum quia com-
prehendimus, superest ut etiam de ipsa immortalitate dicamus. Pla-
tonis argumenta, quamuis ad rem conferant multum, tamen parum habent firmi-
tatis ad probandam & implendam ueritatem: quoniam nec rationem mysterij to-
tius magni consummauerat, in unumque collegerat, nec summum bonum com-
prehenderat: Nam licet uerum de immortalitate animæ sentiret, tamen non ita de
illa, tanquam de summo bono differebat. Nos igitur certioribus signis eligere pos-
sumus ueritatem, qui eam non ancipiti suspitione collegimus, sed diuina traditione
cognouimus. Plato autem sic argumētatus est: Immortale esse quicquid per seipsum
& sentit, & semper mouetur. Quod enim principium motus non habet, nec finem
habiturum: quia deserere à semetipso non potest. Quod argumentum etiam mutis ani-
malibus aternitatem daret, nisi adiectione sapientiæ discreuisset. Addidit igitur,
ut effugeret hanc cōmunitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus huma-
nus: cuius miranda solertia inueniendi, & celeritas cogitandi, & facilitas percipien-
di atque discendi, & memoria præteritorum, & prouidentia futurorum, & artium ple-
runque innumerabilium scientia, qua cæteræ careant animantes, diuina & cœlestis
apparet: quia origo animi, qui tanta capiat, & tanta contineat, nulla reperiatur in
terra: siquidem ex concretione terrena nihil habeat admistum: sed necesse est in
terram resolui, quod est in homine ponderosum & dissolubile: quod autem tenue,
ac subtile, id uero esse indiuiduum, ac domicilio corporis uelut carcere liberatum,
ad cœlum & naturam suam peruolare. Hæc ferè Platonis collecta breuiter, quæ
apud ipsum late copioseque explicantur. In eadem sententiâ fuit etiam Pythagoras

Platonis de im-
mortalitate ani-
mæ argumēta.

discernendi

C antea, eiusdemq; præceptor Pherecydes: quem Cicero tradit primum de æternitate animarū disputasse. Qui omnes, licet eloquētia excelleret, tamen in hac duntaxat cōtentione, non minus autoritatis habuerunt, qui contra hanc sententiam differebant: Dicæarchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus: adeo ut res ipsa, de qua inter se pugnabant, in dubium uocaretur: deniq; & Tullius expositis horum omniū de immortalitate ac morte sententijs, nescire se quid sit uerum pronunciauit. Harū, inquit, sententiarū quæ uera sit, deus aliquis uiderit. Et rursus alibi: Quoniam utraq; inquit, earum sententiarū doctissimos habuit autores, nec quid certi sit diuinari potest. Verum opus nobis diuinatione non est, quibus ueritatem diuinitas ipsa patefecit.

Quæ sit de immortalitate animæ fidelis assertio. Et quod laborum uirtutumq; finis beata æternitas est. Cap. IX



Is itaq; argumentus, quæ nec Plato, nec ullus alius inuenit, animarum æternitas probari ac perspici potest, quæ nos breuiter collegimus: quoniam properat oratio ad narrandum iudicium dei maximū, quod in terra propinquante seculorum sine celebrabitur. Ante omnia, quoniam deus ab homine uideri non potest, ne quis tamen ex eo ipso putaret deum non esse, quia mortalibus oculis non uideretur, inter cætera institutorū suorū miracula, fecit etiam multa, quorum uis quidē appareret, substantia tamen non uideretur: sicut est uox, odor, uentus: ut harum rerum argumento & exemplo, etiam deū, licet sub oculos non ueniret, de sua tamen uis, & effectu, & operibus cerneremus. Quid uoce clarius? aut uēto fortius? aut odore uiolentius? Hæc tamen, quæ per aërem ferūtur, ad sensusq; nostros ueniunt, & eos potentia sua impellunt, nō cernuntur acie luminum, sed alijs corporis partibus sentiūtur. Similiter deus non aspectu nobis, alioue fragili sensu cōprehendendus est, sed mentis oculis intuentus, quæ opera eius præclara, & miranda uideamus. Nam illos, qui nullum omnino deum esse dixerūt, non modò philosophos, sed ne homines quidem esse dixerim: qui mutis similimi ex solo corpore constituerunt, nihil omnino cernentes animo, & ad sensum corporis cuncta referētes, qui nihil putabant esse, nisi quod oculis cōtuebantur. Et quia uidebant aut bonis accidere aduersa, aut malis prospera, fortuitu geri omnia crediderunt: & natura mundum, non prouidentia constitutū. Hinc iam prolapsi sunt ad deliramenta, quæ talem sententiā necessariò sequebantur. Quod si est deus & incorporalis, & inuisibilis, & æternus, ergo nō idcirco intrare animam credibile est, quia non uidetur, postquam recessit à corpore: quoniam constat esse aliquid sentiens ac uigens, quod non ueniat sub aspectum. At enim difficile est animo comprehendere, quemadmodū possit anima retinere sensum sine ijs partibus corporis, in quibus inest officium sentiēdi. Quid de deo? Num facile est cōprehēdere, quemadmodū uigeat sine corpore? Quod si deos esse credūt, q̄ si sunt, utiq; sunt expertes corporū, necesse est humanas animas eadē ratione subsistere: quoniam ex ipsa ratione ac prouidentia intelligit esse quædā in homine ac deo similitudo. Deniq; illud argumentū, quod M. Tul. uidit, satis firmū est, ex eo æternitate animæ posse dignosci, quia nullum sit aliud animal, quod habeat notitiā dei aliquā: religioq; sit penē sola, quæ hominē discernat à mutis: quæ quæ in hominē solum cadat, profectò testatur id affectare nos, id desiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximū sit futurū. An aliquis, cum cæterarū animantium naturā considerauerit, quas pronis corporibus abiectas in terrāq; prostratas summī dei prouidentia effecit, ut ex hoc intelligi possit, nihil eas rationis habere cum cælo, potest nō intelligere solum ex omnibus cæleste, ac diuinū animal esse hominem;

*Immortalitas
animæ.*

- A hominem: cuius corpus ab humo excitatum, uultus sublimis, status erectus, originem suam quaerit, & quasi contempta humilitate terrae, ad altum nititur: quia sentit summū bonum in summo sibi esse quaerendum: memorq; conditionis suae, qua deus illum fecit eximium, ad artificem suum spectat. Quam spectationē Trismegistus *theophrastus* rectissime nominauit, quae in mutis animalibus nulla est. Quū autem sapientia, quae soli homini data est, nihil aliud sit, quam dei nouitia, apparet animā non interire neq; dissolui, sed manere in sempiternū: quia deum, qui sempiternus est, & quaerit & diligit ipsa cogente natura, sentiens uel unde orta sit, uel quō reditura. Praeterea non exiguū immortalitatis argumentū est, quod homo solus caelesti elemento utatur. Nam quū rerū natura his duobus elementis, quae repugnantia sibi & inimica sunt, constat, igne & aqua, quorū alterū caelo, alterū terrae adscribit: ceterae animātes, quia terrenae mortalesq; sunt, terreno grauiq; utuntur elemento: homo solus ignē in usu habet, quod est elementū leue, sublimē, caeleste. Ea uero quae ponderosa sunt, ad mortē deprimūt: & quae leuia sunt, ad uitā subleuant: quia uita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic uita sine luce. Igitur ignis elementū est lucis ac uitae: unde apparet hominē, qui eo utitur, immortalem sortitū esse conditionē: quia id illi familiare est, quod facit uitam. Virtus quoq; homini soli data, magno argumento est, immortales esse animas, quod non erit secundum naturam, si anima extinguitur. Huic enim praesenti uitae nocet: nam uita ista terrena, quā cōmunem cum mutis animalibus ducimus, & uoluptatē expetit, cuius uarijs fructibus ac suauitatibus delectat: & dolorem fugit, cuius asperitas naturā uiuentiū acerbis sensibus ledit, & ad mortem perducere nititur, quae dissoluit animātes. Si ergo uirtus & prohibet ijs bonis hominem, quae naturaliter appetuntur: & ad sustinenda mala impellit, quae naturaliter fugiuntur: ergo malū est uirtus, & inimica naturae, stultumq; iudicari necesse est, qui eam sequitur: quoniam se ipse laedit, & fugiendo bona praesentia, & appetendo aequae mala sine spe fructus amplioris. Nam quū liceat nobis iucundissimis frui uoluptatibus, nōne sensu carere uideamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemptu, in ignominia uiuere, aut ne uiuere quidem, sed dolere, cruciari, & mori? Ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit uoluptas omīssa pensari. Si autē uirtus malum non est: facitq; honeste, quod uoluptates uitiosas turpesq; contemnit: & fortiter, quod nec dolorem nec mortem timet, ut officium seruet: ergo maius aliquod bonum assequatur, necesse est, quam sunt illa, quae spernit. At uero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi aeternitas?

Item de immortalitate animae: Et quod uirtus semel habita perpetuatur, & amitti non potest: Et quod uita duplex est: & item mortes duae homini praeponuntur. Cap. X



Ranfeamus nunc uicissim ad ea, quae uirtuti repugnant, ut etiam ex his immortalitas animae colligatur. Vitia omnia temporalia sunt: ad praesens enim mouetur irae impetus, recepta ultione sedatur: libidinis uoluptas, corporis finis est: cupiditatem autem satietas earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt: ambitio postquam honores, quos uoluit, adeptā est, consenescit. Item cetera uitia consistere ac permanere non possunt, sed ipso fructu, quem expetunt, finiuntur. Recedunt ergo, & redeunt. Virtus autem sine ulla intermissione perpetua est: nec descedere ab eo potest, qui eam semel cepit. Nam si habeat interuallum, si aliquando ea carere possumus, redibunt protinus uitia, quae uirtutē semper impugnant. Non est igitur cōprehensa, si deserit, si aliquando secedit. Quū uero sibi domiciliū stabile collocauit, in omni actu uersari eam necesse est: Nec potest fideliter depel-

Virtus amitti non potest.

clere uitia & fugare, nisi pectus, quod infedit, perpetua statione munierit. Ipsa ergo uirtutis perpetuitas indicat, humanum animum, si uirtutem ceperit, permanere: quia & uirtus perpetua est, & solus animus humanus uirtutē capit. Quoniam igitur contraria sunt uitia uirtuti, omnis ratio diuersa & contraria sit, necesse est: quia uitia cōmōtiones & perturbationes animi sunt: uirtus ē contrario lenitudo & tranquillitas animi est. Quia uitia temporalia & breuia sunt, uirtus perpetua, & constans, & par sibi semper. Quia uitiorū fructus, id est uoluptates, æque ut ipsa, breues tēporalesq; sunt. Virtutis ergo fructus, ac præmiū sempiternū est: quia uitiorū cōmodum in præsentī est, uirtutis igitur in futuro. Ita fit ut in hac uita uirtutis præmiū nullū sit: quia uirtus adhuc ipsa est. Nam sicut uitia, quū in actu suo finiūtur, uoluptas & præmia eorū sequuntur: ita uirtus, quū finita est, merces eius insequitur. Virtus autem nunq; nisi morte finiūtur, quoniā & in morte suscipienda summū eius officium est. Ergo præmiū uirtutis est post mortem. Deniq; Cicerō in Tusculanis, quamuis dubitanter, tamen sensit, summū hominī bonum non nisi post mortem contingere. Fidenti animo, inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum, aut nullum malum esse cognouimus. Mors igitur non extinguit hominem, sed ad præmiū uirtutis admittit. Qui autem se (ut ait idem) uitij ac sceleribus contaminauerit, uoluptatiq; seruiert, is uero damnatus æternam luet pœnam: quam diuinæ literæ secūdam mortem nominant, quæ est perpetua, & grauissimis cruciatibus plena. Nam sicut duæ uitæ propositæ sunt hominī, quarum altera est animæ, altera corporis, ita & mortes duæ propositæ sunt: una pertinens ad corpus, qua cunctos secundum naturam fungi necesse est: altera pertinens ad animam, quæ scelere acquiritur, uirtute uitatur. Et ut hæc uita temporalis est, certosq; terminos habet, quia corporis est: sic & mors æque tēporalis est, certumq; habet finem, quia corpus attingit.

De resurrectione corporum mortuorum, & morte, & animarum perpetuitate. Cap. XI



Impletis ergo tēporibus, quæ deus morti statuit, terminabit ipsa mors. Et quia temporalem uitam temporalis mors sequitur, consequens est, ut resurgant animæ ad uitam perennem: quia finem mors temporalis accipit. Rursus, sicut uita animi sempiterna est, in qua diuinos, & in ælo quibiles immortalitatis suæ fructus capit: ita & mors eius perpetua sit necesse est, in qua perennes pœnas, & infinita tormenta pro peccatis suis pendet. Ergo in eā cōditione res posita est, ut q̄ beati sunt in hac uita † corporali atq; terrena, semper miseri sint futuri: quia iam bonis, quæ maluerunt, potiti sunt: quod ijs euenit, qui deos adorant, deum negligūt. Deinde qui iustitiā sequentes in hac uita miseri fuerint, & contempti, & inopes, & ob ipsam iustitiā contumelijs & iniurijs sæpe uexati, quia nec aliter uirtus teneri potest, semper beati sunt futuri: ut quia mala iam pertulerunt, etiam bonis fruantur. Quod his utiq; contingit, qui contemptis terrestribus dijs, & fragilibus bonis, cœlestem religionem dei sequuntur: cuius bona, sicut ipse qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corporis atq; animi? nōne indicant esse animā mortis expertem? Nam corpus, quia ipsum fragile est, atq; mortale, quæcunq; opera molitur, æque caduca sunt. Nihil enim Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur: uel iniuriā hominum, uel ipsa confectrice rerum omnium uetustate. At uero animi opera uidemus æterna. Nam quicunq; cōtemptui præsentium studentes, in memoriam monumenta ingeniorum factorumq; magnorū reliquerūt, ij planè mentis suæ, ac uirtutis nomen indelebile quæsterunt. Ergo si opera corporis ideo mortalia sunt, quia

† temporali

A quia ipsum mortale est: sequitur ex eo, ut anima immortalis appareat, quia uidemus opera eius non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque corporis animique declarant, alterum esse mortale, alterum sempiternum. Corpus enim nihil, nisi temporale desiderat: id est cibum, potum, indumentum, quietem, uoluptatem: & tam en hæc ipsa sine uiderat, quæ ad officium fructum uel corporis redundant: eaque non fragilia, sed æterna sunt, ut fama uirtutis, ut memoria nominis. Nam cultum dei, qui consistat abstinencia cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, ac contemptu mortis, etiam contra corpus anima concupiscit. Unde credibile est non interire animam, sed dissociari a corpore: quia corpus sine anima nihil potest: animus autem potest multa & magna sine corpore. Quid, quod ea quæ uisibilia sunt oculis, & tangibilia manu, quia æternam uim pati possunt, æterna esse non possunt: Ea uero quæ neque sub tactum, neque sub uisum ueniunt, sed tantummodo uis eorum, & ratio, & effectus apparet, æterna sunt: quia nullam uim patiuntur extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est, quia uisui pariter ac tactui subiaceret: ergo & anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec uideri.

Item de immortalitate animæ contra Lucretium & Epicurum: Et de differentia mentis, & animæ: & corporum resurrectione. Cap. XII

Nunc argumenta eorum, qui contradixerunt, refellamus, quæ Lucretius tertio libro executus est: quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, cum corpore intereat necesse est. At non est par utriusque ratio: Solidum enim & comprehensibile corpus est & oculis, & manu: anima uero tenuis, & tactum uisumque fugiens. Corpus ex terra fictum atque solidatum est: anima in se nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato differebat. Nec enim tantam posset habere solertiam, tantam uim, tantam celeritatem, nisi originem traheret à cælo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoso & corruptibili elemento, & tangibile est, & uisibile, corrumpitur atque occidit, nec uim repellere potest: quia sub aspectum & sub tactum uenit. Anima autem, quia tenuitate sua omnem tactum fugit, nullo ictu dissolui potest. Ergo quamuis inter se coniuncta & sociata nascantur, & alterum, quod est de terrena concretione formatum, quasi uasculum sit alterius, quod est à cælesti subtilitate deductum: quum uis aliqua utrumque discreuerit, quæ discretio mors uocatur: tum utrumque in naturam suam recedit: quod ex terra fuit, id in terram resoluitur: quod ex cælesti spiritu, id constat ac uiget semper: quoniam diuinus spiritus sempiternus est. Deinde idem Lucretius oblitus quid assereret, & quod dogma defenderet, hos uersus posuit:

Cedit item retro, de terra quod fuit antè,
In terras: & quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cæli fulgentia templa receptant.

Quod eius non erat dicere, qui perire animas cum corporibus differebat: sed uisus est ueritate, & imprudenti ratio uera surrepsit. Præterea id ipsum, quod colligit, dissolui animam, hoc est simul cum corpore interire, quoniam simul nascatur, & falsum est, & in contrarium conuerti potest. Non enim simul interit, sed anima discedente integrum per multos dies manet: & plerumque medicatum diutissime durat. Nam si ut simul nascuntur, simul interirent: non discederet repente anima, corpusque desereret: sed uno temporis puncto utrumque pariter dissiparetur: & tam celeriter etiam corpus, adhuc spiritu in eo manente, deliquesceret ac periret, quam celeriter anima discedit. Imò uero dissoluto corpore anima uanesceret, uelut humor fracto uase diffusus. Nam si terrenum & fragile corpus post secessum animæ non statim defluit, in terramque tabescit, ex qua illi origo est: ergo anima, quæ fragilis non est, in

C æternum manet: quoniam origo eius æterna est. Quoniã crescit, inquit, sensus in pueris, & in iuuenibus uiget, & in senibus diminitur, apparet esse mortalem. Primum, non est idem mens & anima: Aliud est enim quo uiuimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium mens, nõ anima sopitur: & in furiosis mens extinguitur, anima manet: & ideo nõ examines, sed dementes uocantur. Mens ergo, id est intelligentia, uel auget, uel minuitur pro ætate. Anima in statu suo semper est: & ex quo tempore spirandi accepit facultatẽ, eadem usq; ad ultimũ durat, donec emissã corporis claustro, ad sedem suam reuolet. Deinde, quod anima quãuis à deo sit inspirata, tamen quia tenebroso domicilio terrenæ carnis inclusa est, scientiam nõ habet, quæ est diuinitatis. Audit ergo, ac discit omnia, & sapientiam discendo & audiendo capit: & senectus nõ minuit sapientiam, sed auget, si tamen iuuenilis ætas uirtute decursa est: Et si nimia senectus fregerit membra, non est animæ uitium, si uisus euauit, si lingua torpuit, si auditus obsurduit, sed corporis. At enim memoria defecit: quid mirũ si labentis domiciliũ ruina premitur mens, & præterita obliuiscitur, non aliter futura diuina, quàm si carcerem quo cohibetur, effugerit: Verum eadem, inquit, dolori ac luctui obnoxia est, & ebrietate dementit, unde fragilis & mortalis apparet. Idcirco igitur uirtus & sapientia necessaria est, ut & moeror, qui contrahitur indigna patiẽdo ac uidẽdo, fortitudine repellatur: & uoluptas nõ modò potandi, sed etiã cæterarũ rerum abstinentia superetur. Nam si careat uirtute, si uoluptatibus dedita molliatur, morti fiet obnoxia: quoniã & uirtus (ut docuimus) immortalitatis est fabricatrix, & uoluptas mortis. Mors autẽ (sicut ostendit) non funditus perimit ac delet, sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire profus anima nõ potest, quoniã ex dei spiritu, qui æternus est, originem cepit.

D Anima etiã, inquit, morbũ corporis sentit, & obliuionẽ sui patitur. Et sicut ægrescit, sic etiã saepe sanat. Hoc est ergo cur maxima uirtus adhibẽda sit, ne ullo corporis dolore frangatur, & obliuionẽ sui non anima, sed mens patiatur. Quæ quoniam certa corporis regione consistit, quũ eam partem uis aliqua morbi uitiauerit, mouet loco, & quasi conuassata de sede sua migrat, reditura scilicet quũ medela, & quũ sanitas domiciliũ suum reformauerit. Nam quia anima est iuncta cum corpore, si uirtute careat, contagio eius ægrescit: & imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem. Quum autem dissociata fuerit à corpore, uigebit ipsa perse, nec ulla iam fragilitatis conditione tentabitur: quia indumentũ fragile proiecit. Sicut oculus, inquit, euulsus à corpore ac separatus, nihil potest uidere, ita & anima separata nihil sentire: quia & ipsa pars est corporis. Falsum hoc & dissimile est. Anima enim non pars corporis, sed in corpore est. Sicut id quod uase continetur, uasis pars non est: nec ea quæ in domo sunt, partes domus esse dicuntur: ita nec anima pars est corporis, quia corpus uel uas animæ est, uel receptaculũ. Iam illud argumentum multo magis inane est, quo ait animã, quia nõ citius emittatur è corpore, mortalem uideri, sed paulatim se ex omnibus membris explicet, à summis pedibus incipiens: quæ si esset æterna, uno temporis momẽto erũperet: quod fit in ijs, qui ferro intereunt. Quos autẽ morbus interimat, spiritũ diutius exhalant, ut paulatim frigescẽtibus mēbris anima effletur: quæ quum materia sanguinis contineat, sicut lumẽ oleo, ea materia febrili calore cõsumpta, necesse est membrorũ summa quæq; frigescere: quoniã uenæ exiliores in extrema corporis porriguntur: & extremi ac tenuiores riuus deficiẽte uena fontis arescunt. Nec tamen, quia sensus corporis deficit, animæ sensum extingui & occidere putandũ est. Nõ enim anima corpore deficiente, sed corpus anima decidẽte putrescit: quia sensum omnem trahit secum. Quũ autẽ præsens anima sensum tribuat corpori, & uiuere id efficiat, fieri non potest,

A test, ut non ipsa per se uiuat & sentiat: quoniam ipsa est & sensus & uita. Nam quod ait:
 Quod si immortalis nostra foret mens,
 Non tam se moriens dissolui conquereretur,
 Sed magis ire foras, uestemque relinquere, ut anguis,
 Gauderet.

Equidem nunquam uidi qui quereretur, se morte dissolui: sed ille fortasse Epicurus reum aliquem uiderat, etiam dum moritur, philosophantem, ac de sua dissolutione in extremo spiritu differentem. Quomodo sciri potest, utrum dissolui se sentiat, an corpore liberari, quum in exitu lingua mutescat? Nam dum sentit, & loqui potest, nondum dissolutus est: ubi dissolutus est, nec sentire iam, nec loqui potest. Ita queri de dissolutione aut nondum potest, aut iam non potest. At enim priusquam dissoluatur, intelligit se dissolutum iri. Quid, quod uidemus plerumque morientium, nec dissolui conquerentes (ut ait) sed exire se, & proficisci, & ambulare testantes: idque aut gestu significant, aut, si adhuc possunt, & uoce pronunciant? Unde apparet non dissolutionem fieri, sed separationem, quae declarat animam permanere. Caetera Epicurei dogmatis argumenta Pythagorae repugnant differenti, migrare animas de corporibus uetustate ac morte confectis, & insinuare se nouis & recens natis: & easdem semper renasci, modum in homine, modum in pecude, modum in bestia, modum in uoluce: & hac ratione immortales esse, quod saepe uariorum ac dissimilium corporum domicilia commutent. Quae sententia deliri hominis, quoniam ridicula, & mimo dignior, quam schola fuit, nec refelli quidem serio debuit. Quod qui facit, uidetur uereri ne quis id credat. Praeterea sunt igitur nobis ea, quae pro falso contra falsum disse rebantur: satis est ea refutasse, quae contra uerum disputata sunt.

Animas migrare de corporibus in noua corpora.

† scholastico

B Quibus testimonijs immortalitas animae approbatur, & futurum iudicium dei:

Et quantum Aristoxenus alios uicerit in errore. Cap. XIII



Eclaraui (ut opinor) animam non esse solubilem: superest citare testes, quorum autoritate argumenta firmentur. Neque nunc prophetas in testimonium uocabo, quorum ratio & diuinitas in hoc solo posita est, ut ad cultum dei, & ad immortalitatem ab eo accipiendam creari hominem doceant: sed eos potius, quibus istos qui respuunt ueritatem, credere sit necesse. Hermes naturam hominis describens, ut doceret quemadmodum esset a deo factus, haec intulit: καὶ τὸ αὐτὸ δὲ ἀμφοτέρων φύσεων ἢ τε ἀθάνατος ἢ ἢ θνητὸς μίαν ἐποίησεν φύσιν ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν πῆ μὲν ἀθάνατον, πῆ ἢ θνητὸν ποιήσας, καὶ τὸ τὸν φέρων, ἢ μίση θείας καὶ ἀθάνατος φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς καὶ μεταβλητῆς κατεσχέσατο, ἵνα ὄρωρ ἅπαντα, ἅπαντα ἢ θαυμάσιον. Sed hunc fortasse aliquis in numero philosophorum computet: quamuis in deos relatus, Mercurij nomine ab Aegyptijs honoretur: nec plus ei autoritatis tribuat, quam Platoni aut Pythagorae. Maius igitur testimonium requiramus. Polytes quidam consuluit Apollinem Milesium, utrum ne maneat anima post mortem, an resoluatur: respondit his uersibus:

Anima aeternitas.

Ψυχὴ μὲν μέχρι δ' δεσμοῖς πρὸς σῶμα κρατεῖται,
 φθαρτὰ νοῦσα πᾶν θνητῶν ἀλγῶσιν ἕκει.
 ἵναι δ' ἀθάλασιν βροτέων μετὰ σῶμα μαρναθῆν,
 ἠκίστω εὐρητοῦ ἐς αἰθέρα πᾶσα φορεῖται,
 αἰὲν ἀγήρατα ὄσα, μένει δ' εἰς πάντα ἀτειρής.
 πρῶτόγονος γὰρ τὸ το θεῶ διέταξε πρόνοια.

Quid carmina Sibyllina: Nonne ita esse declarant, quum fore aliquando denunciant, ut a deo de uiuis ac mortuis iudicetur: quorum exempla paulo post inferemus. Falsa est igitur Democriti, & Epicuri, & Dicaearchi de animae dissolutione sententia, qui

Aristoxeni de anima sententia.
 C profectò nō auderent de interitu animarum mago aliquo præsente differere, qui sciret certis carminibus ciere ab inferis animas, & adesse, & præbere se humanis oculis uidentas, & loqui, & futura prædicere. Et si auderent, re ipsa, & documentis præsentibus uincerentur. Sed quia nō peruidebant animæ rationem, quæ tam subtilis est, ut oculos humanæ mentis effugiat, interire dixerunt. Quid Aristoxenus, qui negauit omnino ullam esse animam, etiam quum uiuit in corpore: sed sicut in fidibus ex intentione neruorū effici concordem sonum atq; cantum, quem Musici harmoniam uocant, ita in corporibus ex compage uiscerū, ac uigore membrorū uim sentiendī existere: quo nihil dici delirius potest. Verū ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen cæcum: quia uiuere se & habere mentem, quæ idipsum cogitauerat, non uidebat. Sed plerisq; hoc philosophis accidit, ut putarēt omnino nō esse, quicquid oculis non apparet: quū mentis acies, multo clarior esse debeat, q̄ corporis, ad ea perspicienda, quorū uis ac ratio sentit̄ potius q̄ uidetur.

De fine mundi, & errore Chaldeorum: De ætate mundi, & quod post sex ætates, id est sex mille annorum status mundi mutabitur & renouabitur: Et quod mille anni sunt unus dies dei: & quod mille annos regnabunt cæli dei in terra post iudicium. Cap. XIII



Quoniam de immortalitate diximus animæ, sequitur, ut doceamus quatenus hominī, & quando tribuatur: ut in hoc quoq; prauitatis & stultitiæ suæ perspiciant errores, qui mortales quosdam decretis placitisq; mortalium deos esse factos opinantur: uel quod artes inuenerant, uel quod usum quarundam frugū docuerant, uel quod utilia uitæ hominum prodiderant, uel quod immanes bestias interemerāt. Quæ merita q̄ longe ab immortalitate semota sint, & docuimus in prioribus libris, & nunc docebimus: ut appareat solidam esse iustitiam, quæ uitam hominī pariat æternā: & solum deū, qui æternæ uitæ præmiū largiatur. Nam illi qui suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia nec iustitia, nec ulla in his uera uirtus fuit: nō immortalitatē sibi, sed mortē peccatis ac libidinibus quæsierūt: nec cœleste præmium, sed inferna supplicia meruerūt: quæ pendūt simul cum ijs omnibus, qui eos coluerūt. Cuius iudicij propinquare tempus ostendam: ut & iustis merces digna soluatur, & pœna merita impijs irroget̄. Plato, & multi alij philosophorū, quum ignorarent originē rerū, supremumq; illud tēpus, quo mūdus esset effectus, multa millia seculorū fluxisse dixerūt, ex quo hic pulcherrimus mūdi ornatus extiterit: sicuti fortasse Chaldaei, qui (ut Cicero tradidit in lib. de diuinatione primo) quadringenta septuaginta millia annorū monumentis cōprehensa, se habere delirant: in quo se, quia posse argui nō putabāt, liberum sibi crediderūt esse mentiri. Nos autē, quos diuinæ literæ ad scientiā ueritatis erudiūt, principiū mundi, finemq; cognouimus: de quo nunc in fine operis disseremus: quoniā de principio in secūdo lib. explicauimus. Sciant igitur philosophi, qui ab exordio mundi seculorū millia enumerant, nondū sextū millesimū annum esse cōclusum: quo numero expleto, consummationē fieri necesse est, & humanarum rerū statum in melius reformari: cuius rei argumentū prius est enarrandū, ut ratio elucescat. Mundum deus, & hoc naturæ admirabile opus (sicut arcanis sacræ scripturæ cōtinetur) sex dierū spacio consummauit, diemq; septimū, quo ab operibus requieuit, sanxit. Hic est autē dies sabbati, qui in lingua Hebræorū à numero nomē accepit: unde septenarius numerus legitimus & plenus est. Nam & dies septem sunt, quibus per uicem reuolutis, orbis conficiunt̄ annorū: & septem stellæ, quæ nō occidunt: & septem sydera, quæ uocātur errantia: quorū dispares cursus, & inæquales motus, rerum ac temporū uarietates efficere creduntur. Ergo quoniā sex diebus cuncta dei opera p̄fecta sunt, per secula sex, id est sex millia annorū manere

Septenarius numerus p̄fectus.

A nere in hoc statu mundū necesse est. Dies enim magnus dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat Propheta dicens: Ante oculos tuos domine mille anni tanquam dies unus. Et sicut deus sex illos dies in tantis rebus faciendis laboravit, ita & religio eius, & ueritas in his sex millibus annorum laborare necesse est, malitia praeualente ac dominante. Et rursus, quoniam perfectis operibus requieuit die septimo, eumque benedixit, necesse est, ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur e terra, & regnet per annos mille iustitia, sitque tranquillitas & requies a laboribus, quos mundus iandiu perfert. Verum quatenus id eueniat, explicabo suo ordine. Saepe diximus, minora & exigua magnorum figuras & praemonstrationes esse: & hunc diem nostrum, qui ortu solis & occasu finitur, diei magni speciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat. Eodem modo etiam figuratio terreni hominis, caelestis populi praeferebat in posterum fictionem. Nam sicut perfectis omnibus, quae in usum hominis molitus est deus, ipsum hominem sexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum iam diligenter instructam: ita nunc sexto die magno uerus homo uerbo dei fingitur: id est sanctus populus doctrina & praecipis dei ad iustitiam figuratur. Et sicut tunc mortalis atque imperfectus est terra fictus est, ut mille annis in hoc mundo uiueret: ita nunc ex hoc terrestri seculo fingitur homo perfectus, ut uiuificatus a deo, in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem consummatio futura sit, & qualis exitus humanis rebus impedeat, si quis diuinas literas fuerit scrutatus, inueniet. Sed & secularium prophetarum congruentes cum caelestibus uoces, finem rerum, & occasum post breue tempus annunciant: describentes quasi fatigati, & dislabentis mundi ultimam senectutem. Quae uero a prophetis & uatibus futura esse dicantur, prius quam **B** superueniat extrema illa conclusio, collecta ex omnibus & coaceruata subnectam.

Mundi consummatio.

Quod submersio Pharaonis & Aegyptiorum, & liberatio Hebraeorum de seruitute Aegypti, praefigurauit liberationem electorum, & reprobationem damnatorum, quae futura est in fine mundi: Et quod signa multa sicut illam, ita & hanc praecedent liberationem: Et quod Romanum imperium ante delebitur: Et quod in Asiam summa potestas omnium reuertetur: Et quibus etatum gradibus Roma creuerit, & deficiet. Cap. XV



St in arcanis sanctarum literarum transcendisse in Aegyptum cogente inopia rei frumentariae, principem Hebraeorum, cum omni domo & cognatione: cuius & posterum, quum diutius in Aegypto commorantes, in magnam gentem creuissent, & graui atque intolerabili seruitutis iugo premerentur, percussit Aegyptum deus insanabili plaga, & populum suum liberauit traditum medio mari, discissis fluctibus, & in utraque partem dimotis, ut per siccum populus graderetur. Conatusque rex Aegyptiorum profugos insequi, coeunte in statum suum pelago, cum omnibus copiis interceptus est. Quod facinus tam clarum, tamque mirabile, quamuis ad praefens uirtutem dei hominibus ostenderet, tamen praesignificatio, & figura maioris rei fuit, quam deus idem in extrema temporis consummatione facturum est: liberabit enim plebem suam de graui seruitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs dei, & apud unam gentem fuit, Aegyptus tunc percussa est. Nunc autem, quia dei populus ex omnibus linguis congregatus, apud omnes gentes commoratur, & ab his dominantibus premis, necesse est uniuersas nationes, id est orbem totum caelestibus plagis uerberari, ut iustus & cultor dei populus liberetur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Aegyptijs ostenderetur: ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus uniuersis gentibus intelligatur. Propinquante igitur huius seculi termino, hu-

Hebraeorum ex Aegypto eductio.

C manarum rerū statum cōmutari necesse est, & in deterius nequitiā inualeſcente prolabit: ut iam noſtra hæc tēpora, quibus iniquitas & malitiā uſq; ad ſummū gradum creuit, in illius tamen inſanabilis mali comparatione, felicitia & propè aurea poſſint iudicari. Ita enim iuſtitia rareſcet: ita impietas, & auaritia, & cupiditas, & libido crebreſcet, ut ſi qui tum forte fuerint boni, prædæ ſint ſcleratis, ac diuexentur undique ab iniuſtis: ſoli autem mali opulenti ſint, boni uero in omnibus contumelijs atq; in egeſtate iacentur. Confundetur omne ius, & leges peribunt. Nihil tunc quiſpiam habebit, niſi aut quæſitum, aut deſenſum † male: audaciā, & uis omnia poſſidebūt. Non fides in hominibus, non pax, nō humanitas, non pudor, non ueritas erit. Atq; ita neq; ſecuritas, neq; regimē, neq; requies à malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur, fremunt undiq; bella, omnes gentes in armis erunt, & ſe inuicem oppugnabunt. Ciuitates finitiuæ inter ſe præliabuntur: Et prima omnium Aegyptus ſtultarum ſuperſtitionū luet pœnas, & ſanguine uelut flumine operietur. Tum peragrabit gladius orbem, metens omnia, & tanquam meſſem cuncta proſternens: Cuius uaiſtitatis & conſuſionis hæc erit cauſa, quod Romanū nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere, ſed dicam, quia futurum eſt) tolletur de terra, & imperiū in Aſiam reuertetur, ac ruruſ oriens dominabitur, atq; occidens ſeruiet. Nec mirū cuiquā debet uideri, ſi regnū tanta mole fundatū, ac tandiu per tot & tales uiros auctū, tantis deniq; opibus confirmatū, aliquando tamen corruet. Nihil eſt humanis uiribus laboratū, quod nō ab humanis æque uiribus deſtrui poſſit: quoniam mortalia ſunt opera mortaliū. Sic & alia prius regna, quā diutius floruiſſent, nihilominus tamen occiderunt. Nam Aegyptios, & Perſas, & Græcos, & Aſſyrios, proditū eſt regimē habuiſſe terrarū: quibus omnibus deſtructis, ad Romanos quoq; rerū ſumma peruenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis anteſtāt, tanto maiore decidēt lapſu: quia plus habet ponderis ad ruina, quæ ſunt cæteris altiora.

D Non inſcite Seneca Romanæ urbis tempora diſtribuit per ætates: Primam enim dixit infantiam ſub rege Romulo fuiſſe, à quo & genita, & quaſi educata ſit Roma: Deinde pueritiā ſub cæteris regibus, à quibus & aucta ſit, & diſciplinis pluribus inſtitutiſq; formata. At uero Tarquinio regnante, quū iam quaſi adulta eſſe cœpiſſet, ſeruitiū non tuliſſe: & reſecto ſu perbæ dominationis iugo, maluſſe legibus obtemperare, q̄ regibus. Quumq; eſſet adoleſcentia eius ſine Punici belli terminata, tum deniq; confirmatis uiribus cœpiſſe iuueniſcere. Sublata igitur Carthagine, quæ diu æmula imperij Romani fuit, manus ſuas in totum orbem terra mariq; porrexit, donec regibus cunctis & nationibus ſubiugatis, quū iam bellorum materia deficeret, uiribus ſuis male utereſ, quibus ſeiſa cōfecit. Hæc fuit prima eius ſeneſtus, quū bellis lacerata ciuilibus, atq; in teſtino malo preſſa, ruruſ ad regimē ſingularis imperij recidit, quaſi ad alterā infantiam reuoluta. Amiſſa enim libertate, quā Bruto duce & autore deſenderat, ita conſenuit, tanq̄ ſuſtētare ſeiſam nō ualere, niſi adminiculo regentium nitereſ. Quod ſi hæc ita ſunt, quid reſtat, niſi ut ſequat̄ interitus ſeneſtutē: Et id futurū breui conciones prophetarū denunciant ſub ambage aliorū nominū, ne facile quis intelligat. Sibyllæ tamē aperte interiturā eſſe Romam loquunt̄, & quidem iudicio dei: quod nomen eius habuerit inuiſum, et inimica iuſtitia alumnum ueritatis populū trucidarit. Hydaspes quoq; , q̄ fuit Medorū Rex antiquiſſimus, à quo amnis quoq; nomen accepit, qui nūc Hydaspes dicitur, admirabilis omniū, ſub interpretatione uaticinātis pueri ad memoriam poſteris tradidit, ſublato iri ex orbe imperium nomenq; Romanum, multò ante præfatus, quā illa Troiana gens conderetur.

Quomo

† manu

Romæ tempora
per ætates
diſtributa.

Hydaspes rex
Medorum.

Quomodo imperij uentura sit destructio: & quae illam signa praecessura sint secundum
uaticinia prophetarum, & Sibyllae. Cap. XVI



Quomodo autem id futurum sit, ne quis incredibile arbitretur, ostendam. In primis multiplicabitur regnum, & summa rerum potestas per plurimos dissipata & cōcisa, minuetur. Tunc discordiae ciuiles in perpetuum serentur: nec ulla requies bellis exitalibus erit, donec & reges decem pariter existant, qui orbem terrae, non ad regendū, sed ad consummandum partiantur. Hi exercitibus in immensum auctis, & agrorum cultibus destitutis, quod est principiū euerisionis & cladis, disperdent omnia, & cōminuent, & uorabunt. Tunc repente aduersus eos hostis potentissimus ab extremis finibus plagae septentrionalis orietur, qui tribus ex eo numero deletis, qui tunc Asiam obtinebunt, assumetur in societate à ceteris, ac princeps omnium constituet. Hic infestantabili dominatione uexabit orbē: diuina et humana miscebit: infanda dictu, & execrabilia molietur: noua cōsilia in pectore suo uoluitabit, ut propriū sibi constituat imperium: & leges cōmutabit, & suas sanciet: cōtaminabit, diripiet, spoliabit, occidet. Deniq; immutato nomine, atq; imperij sede translata, confusio ac perturbatio humani generis consequet. Tam uero detestabile atq; abominandum tempus existet, qd nulli hominū sit uita iucunda. Euertētur funditus ciuitates, atq; interibūt nō modò ferro atq; igni, uerum etiā terramotibus assiduīs, & eluuiē aquarum, & morbis frequentibus, & fame crebra. Aër enim uitiabitur, & corruptus ac pestilens fiet: & modo importunis imbribus, modo inutili siccitate, nunc frigidibus, nunc aestibus nimijs; nec terra homini dabit fructū, nec seges quicquā, non arbor, nō uitis feret. Sed quū in flore spem maximā dederint, in fruge decipient. Fontes quoq; cum fluminibus arescent, ut ne potus quidem suppetat: & aquae in sanguinē, aut amaritudinem mutabuntur. Propter haec deficient & in terra quadrupes, & in aëre uolucres, & in mari pisces. Prodigia quoq; in caelo mirabilia mentes hominū maximo terrore cōfundent: & crines cometarū, & solis tenebrae, & color lunae, & cadentiū syderū lapsus. Nec tamen haec usitato modo fient: sed existent subito, & ignota, & inuisa oculis astra: sol in perpetuum fuscabitur, ut uix inter noctem diemq; discernatur. Luna iam non tribus deficient horis, sed perpetuo sanguine offusa meatus extraordinarios peraget: ut non sit homini promptū aut syderum cursus, aut rationem temporū agnoscere. Fiet enim uel aestas in hyeme, uel hyems in aestate. Tunc annus breuiabitur, & mensis minuet, & dies in angustū coartabitur: Stellae uero creberrimae cadent, ut caelum omne caecum sine ullis luminibus appareat. Montes quoq; altissimi decident, & planis aequabuntur: mare innauigabile constituetur. Ac ne quid malis hominum terraeq; desit, audietur de caelo tuba: quod hoc modo Sibylla denunciat dicens:

Σάλπιγξ οὐρανὸθεν φωνῶν πολὺν τρωοῦ ἀφήσει. ἢ εἰς τὸν οὐρανὸν ἐκείνησαν οὐρανὸν αὐτῆς.
Itaq; trepidabūt omnes, & ad lucuosum illū sonitū cōtremiscent. Tunc uero per iram dei aduersus homines, qui iustitiam dei non agnouerunt, sauiet ferrū, ignis, fames, morbus, & super omnia metus semper impendens: tunc orabunt deum, et non exaudiet: optabitur mors, & nō ueniet: nec nox quidē requiem timori dabit, nec ad oculos somnus accedet: sed animas hominum sollicitudo ac uigilia mace-rabit: plorabunt, & gement, & dentibus stridebunt: gratulabuntur mortuis, & uiuos plangent. His & alijs pluribus malis solitudo fiet in terra, & erit deformatus orbis atq; desertus: quod in carminibus Sibyllinis ita dicitur:

Ἐσαι ἕσμος ἀἕσμος ἀπολλυμένων ἀνθρώπων.

Ita enim conficietur humanū genus, ut uix decima pars hominū relinquatur: &

Prodigia quae
precedent ex-
tremum dei iudicium.

c unde mille processerant, uix prodient centum. De cultoribus etiam dei duæ partes interibunt: & tertia, quæ fuerit probata, remanebit.

De aduentu magni prophetae, qui Helias dicitur: & quomodo interficietur ab Antichristo, & resurget die tertia, & ascendet in cælum. Et de persecutione ecclesie, quam inferet Antichristus: & de miraculis eius. Cap. XVII



Antichristi or-
tus & regnum

Ed planius quomodo id eueniat, exponam. Imminente iam temporū conclusionē, propheta magnus mittetur à deo, qui cōuertat homines ad dei agnitionem, & accipiat potestatem mirabilia faciendī. Vbi cunq; non audierint eum homines, claudet cælum, & abstinebit imbres, & aquam conuertet in sanguinem, & cruciabit illos siti ac fame: Et quicumq; conabitur eum lādere, procedet ignis de ore eius, atq; comburet illum. His prodigijs atq; uirtutibus cōuertet multos ad dei cultum: peractisq; operibus eius alter rex orietur ex Syria, malo spiritu genitus, euerfor ac proditor generis humani: qui reliquias illius prioris mali cum ipso simul delet. Hic pugnabit aduersus prophetam dei, & uincet, & interficiet eum, & insepultum iacere patietur: sed post diem tertium reuiuifcet, atq; inspectantibus mirantibusq; cunctis rapietur in cælum. Rex uero ille teterrimus erit quidem & ipse, sed mendaciorum propheta, & seipsum constituet ac uocabit deum, & se coli iubebit ut dei filium. Et dabitur ei potestas ut faciat signa & prodigia: quibus uisis, irretiat homines, ut adorent eum. Iubebit ignem descendere de cælo, & solem à suis cursibus stare, & imaginē loquitur & sient hæc sub uerbo eius: quibus miraculis etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere dei templum conabitur, & iustum populū persequetur: & erit pressura & contritio, qualis nunquam fuit à principio mundi. Quicumq; crediderint atq; accesserint ei, signabuntur ab eo tanquam pecudes. Qui autem recusauerint notam eius, aut in montes fugient, aut comprehensi exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem iustos homines obuoluet libris prophetarum, atq; ita cremabit: & dabitur ei desolare orbem terræ mensibus quadraginta duobus. Id erit tempus, quo iustitia proijcietur, & innocētia odio erit, quo mali bonos hostiliter prædabuntur: non lex, aut ordo, aut militiæ disciplina seruabitur: non canos quisquam reuerbitur: non officium pietatis agnoscet: non sexus aut infantia miserabitur. Confundentur omnia, & miscebuntur contra fas, contra iura naturæ. Ita quasi uno communi grauiq; latrocinio, terra uniuersa uastabitur. Quū hæc ita erunt, tunc iusti & sectatores ueritatis segregabunt se à malis, & fugient in solitudines: Quo audito, impius rex inflammatus ira, ueniet cum exercitu magno, & admotis omnibus copijs circundabit montem, in quo iusti morabuntur, ut eos comprehendat. Illi uero ubi se clausos undiq; atq; obsessos uiderint: exclamabunt ad deum uoce magna, & auxilium cæleste implorabunt: & exaudiet eos deus, & emittet regem magnum de cælo, qui eos eripiat & liberet, omnesq; impios ferro igniq; disperdat.

Quomodo hæc prænunciata sint & uaticinijs prophetarum, & oraculis gentium uatū, & uersibus Sibyllinis. Cap. XVIII



HAec ita futura esse, tum propheta omnes ex dei spiritu, tum etiam uates ex instinctu dæmonum cecinerunt. Hydaspes enim, quem superiorius nominauī, descripta iniquitate seculi huius extremi, pios ac fideles à nocentibus segregatos ait, cum fletu & gemitu extensuros esse ad cælum manus, & imploratuos fidem Iouis: Iouem respecturum ad terram, & auditurum uoces hominum, atq; impios extincturum. Quæ omnia uera sunt, præter unum, quod Iouem dixit illa facturum, quæ deus faciet. Sed & illud non sine

A sine dæmonum fraude subtractum est, missum iri tunc à patre filium dei, qui delectis omnibus malis pios liberet: quod Hermes tamen non dissimulauit. In eo enim libro, qui λόγος τέλει & inscribitur, post enumerationem malorum, de quibus diximus, subiicit hæc: ἐπὶ αὐτῷ δὲ ταῦτα ὡς ἔφηται ὁ ἀσκληπιὸς, τότε ὁ κύριος, καὶ πατὴρ, καὶ θεὸς, ἰὴ τὸ πρῶτον, καὶ γῆος θεὸς διμειργὸς ἐπιβλέψας τοῖς γημομόνοις, καὶ τῇ αὐτῷ βασιλείᾳ τοῖς ποῖοις, τὸ ἀγαθὸν ἀντιθέσας τῇ ἀταξίᾳ, καὶ ἀνακαλεσάμενος τὴν πλάνην, καὶ τὴν κακίαν ἐκκαθήρας πῆ μὲν ὕδατι πολλῷ κατακλύσας, πῆ δὲ πυρὶ ὀξυτάτῳ διακαύσας, ἐνόητε δὲ πολέμοις, ἰὴ λοιμοῖς ἐκπίεσας ἡγάγεμ ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον, καὶ ἀποκατέστησε τὸν αὐτῷ κόσμον. Sibyllæ quoque non aliter fore ostendunt, quam ut dei filius à summo patre mittatur: qui & iustos liberet de manu impiorum, & iniustos cum tyrannis fauientibus deleat: e quibus una sic tradidit:

Ἦξει ἰὴ μακάρων ἐθέλων πόλιν Ἰζαλαπάξαι,
καὶ κῆν τις θεόθεν βασιλεὺς πεμφθεὶς ἐπ' ἰδίῳ
πάντας ὀλεῖ βασιλεὺς μεγάλος καὶ φῶτας ἀρίστους,
εἰδ' οὕτως κρινεῖται ὑπὸ ἀφθίτοις ἀνθρώποισι.

Item alia Sibylla:

καὶ τότε αὐτῷ ἡλίου πέμφσει θεὸς βασιλῆα
ὃς πᾶσαν γαίαν πάσει πολέμοιο κακοῖο.

Et rursus alia:

-ἡμέτερας διαλείας
ζυγὸν δυσβάστακτον ἐπ' αὐχένι κέκλωτον ἀρεῖ
ἰὴ θεομὸς ἀθέτος λύσει θεομὸς τε βιάϊος.

Quomodo Christus, & quibus signis præcedentibus descendet de cælo, ut interficiat Antichristum, & tyrannos, & impios deleat de terra: Et quod uigilia nocturnæ Christianorum ideo instituta sunt, quod Christus de nocte uenturus est: Et quod dii, & cultores eorum dabuntur incendio, ut Sibylla prædixit. Cap. XIX



Presso igitur orbe terræ, quum ad destruendam immensarum uirium tyrannidem humanæ opes defecerint: siquidem capto mūdo cum magnis latronū exercitibus incubabit, diuino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Cōmotus igitur deus, & ancipiti periculo, & miserāda comploratione iustorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cælum mediū in tempesta nocte & tenebrofa, ut in orbe toto lumen descendentis dei tanquā fulgur appareat: quod Sibylla his uersibus locuta est:

-ὄππότε αὐτῷ
πῦρ ἔσται σκότος γν' τῆ μίση νυκτὶ μελαίνῃ.

Hæc est nox, quæ à nobis propter aduentū regis ac dei nostri, per uigilio celebratur: cuius noctis duplex est ratio, quod in ea & uitā tum recepit, quum passus est: & postea orbis terræ regnum recepturus est. Hic est enim liberator, & iudex, & ultor, & rex, & deus, quem nos Christum uocamus: qui priusquam descendat, hoc signum dabit: Cadet repente gladius e cælo, ut sciant iusti ducem sanctæ militiæ descensurum: & descendet comitātibus angelis in medium terræ, & præcedet eum flamma inextinguibilis: & uirtus angelorum tradet in manus iustorum multitudinem illam, quæ montem circumfederit: & concidetur ab hora tertia usque ad uesperum, & fluet sanguis more torrentis: deletisq; omnibus copijs, impius solus effugiet, & peribit ab eo uirtus sua. Hic est autē, qui appellatur Antichristus: sed se ipse Christum mentietur, & contra uerum dimicabit: & uictus effugiet, & bellum sæpe renouabit, & sæpe uincetur, donec quarto prælio confectis omnibus impijs, debellatus & captus, tandem scelerū suorum luet pœnas. Sed & cæteri prin-

Vigilie Christianorum cur instituta.

cipēs & tyranni, qui contriuerunt orbem, simul cum eo uincti adducentur ad regem: & increpabit eos, & coarguet, & exprobat his facinora ipsorum, & damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia, & impietate compressa, requiescet orbis, qui per tot secula subiectus errori ac sceleri, nefandam pertulit seruitutem. Non colentur ulterius dii manufacti, sed à templis & puluinaribus suis deturbata simulacra igni dabuntur, & cum donis suis mirabilibus ardebunt: quod etiam Sibylla cum prophetis congruens, futurum esse prædixit:

Τρίψσει δ' εἰδωλα βροτῶν καὶ πλετοῦν ἅπαντα.

Erythræa quoque idem spondit:

Ἔργα δὲ χροποῖντα θεῶν σωκεκαίων.

Quomodo aperientur inferi, & resurgent mortui: Et qui iudicandi sunt, & qui non: Et quomodo hæc Sibylla prædixerit: Et qua ratione anima, quum immortalis sit, patibilis esse possit secundum Stoicos. Cap. XX

Post hæc aperientur inferi, & resurgent mortui, de quibus iudicium magnum ipse idem rex ac deus faciet, cui summus pater iudicandi & resurgendi dabit maximam potestatem. De quo iudicio ac regno apud Erythræam Sibyllam sic inuenitur:

Ὅπότε κ' ἐν τῷ λάθῃ τέλους αἰσιμον ἦδ' ἐβροθίσι
κ' ἐν δὴν ἄξιον κείσις ἀθανάτιο θεοῖο,
ἦξ' ἐπ' ἀνθρώπων μεγάλη κείσις ἦδ' ἐν ἀρχῇ.

Deinde apud aliam:

Ταρτάρου δὲ χεῖρ' ὅτε δ' ἔξ' γαῖα χανθεῖ,
ἦξ' ἔσσι δ' ὑπὸ βῆμα θεῶ βασιλεύον ἅπαντων.

D Et alio loco penes eandem:

οὐρανὸν εἰλίξας γαίης κ' οὐρανὸν ἀνοίξας,
κ' ὅτ' ἀσπίσω νεκρὸς μοῖραν ἀναλύσας,
ἔθανά τ' ἐκείνων, κ' ὑσέρον εἰς κείσις ἔξω,
κείνων δυσεβίων κ' ἀνοσεβίων βίον ἀνδρῶν.

Nec tamen uniuersi tunc à deo iudicabuntur, sed ij tantum, qui sunt in dei religione uersati. Nam qui deum non agnouerunt, quoniã sententia de his in absolutio- nem ferri nõ potest, iam iudicati damnatiq; sunt, sanctis literis contestantibus, non resurrecturos esse impios ad iudicium. Iudicabuntur ergo qui deum scierunt, & facinora eorum in mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut si plura & grauiã fuerint bona iustaq;, dentur ad uitam beatam. Si autem mala superauerint, condemnentur ad pœnã. Hic fortasse dixerit quispiam: Si est immortalis anima, quomodo passibilis inducitur, ac pœnam sentiens? Si enim ob merita punietur, sentiet utiq; dolorem, atq; ita etiam mortem. Si mortis nõ est obnoxia, nec dolori quidem: patibilis ergo nõ est. Huic quæstioni siue argumento, ita à Stoicis occurritur: Animas quidem hominum permanere, nec interuentu mortis in nihilum resolui: sed eorũ qui iusti fuerunt, puras, & impatibiles, & beatas ad sedem cœlestem, unde illis origo est, remeare, uel in campos quosdã fortunatos rapi, ubi fruuntur miris uoluptatibus: Impios uero, quoniã se malis cupiditatibus inquinauerunt, mediã quamdam gerere inter immortalem mortalemq; naturã: & habere aliquid imbecillitatis ex cõtatione carnis: cuius desiderijs ac libidinibus addictæ, ineluibilẽ quendã fuscum trahant, labemq; terrenã: quæ quũ temporis diuturnitate penitus inhæserit, eius naturæ reddi animas, ut si non extinguibiles in totum, quoniam ex deo sunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis iniusta, sensum doloris attribuit. Quam sententiam poëta sic explicauit:

Animas esse
patibiles.

Quin

A Quin & supremo cum lumine uita reliquit,
 Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
 Corporeæ excedunt pestes, penitusq; necesse est
 Multa diu concreta modis inolescere miris.
 Ergo exercentur poenis, ueterumq; malorum
 Supplicia expendunt.

Hæc propemodum uera sunt. Anima enim quum diuortiu fecit à corpore, est (ut idem ait poëta)

Par leuibus uentis, uolucricq; simillima somno:

Quia spiritus est, & ipsa tenuitate incomprehensibilis, sed nobis qui sumus corporales: deo autem, cui subiaceret posse omnia, comprehensibilis.

De potentia dei, quæ pro merito cuiusq; potest & homines, & angelos punire: De carnis immortalitate post resurrectionem: De differentia ignis gehennalis, & ignis cõmunis: Et quid in electis, quid in reprobis operetur. Cap. XXI

Rimum igitur dicimus, tantam esse dei potestatem, ut etiam incorporea comprehendat, & quemadmodum uoluerit, afficiat. Nam & angeli deum metuunt, quia castigari ab eo possunt inenarrabili quodam modo. Et dæmones reformidant, quia torquentur ab eo, & puniuntur.

Quid ergo mirum, si quum sint immortales animæ, tamē patibiles sint deo? Nam quum in se nihil habeant solidū & tractabile, à solidis & corporalibus nullam uim pati possunt: sed quia in solis spiritibus uiuunt, à solo deo tractabiles sunt, cui uirtus & substantia spiritalis est. Sed tamen docent nos sanctæ literæ, quemadmodum poenas impij sint laturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur, ut in corporibus piaculū soluant: & tamen non erit caro illa, quam deus homini superiecerit, huic terrenæ similis, sed insolubilis ac permanēs in æternum, ut sufficere possit cruciatibus & igni sempiterno: cuius natura diuersa est ab hoc nostro, quo ad uitæ necessaria utimur: qui nisi alicuius materiæ fomite alatur, extinguitur. At ille diuinius per seipsum semper uiuit, ac uiget sine ullis alimentis, nec admistum habet fumū: sed est purus ac liquidus, & in aquæ modum fluidus. Non enim uī aliqua sursum uersus urgetur, sicut noster: quem labes terreni corporis, quo tenetur, & fumus intermistus exilire cogit, & ad cœlestem naturam cum trepidatione mobili subuolare. Idem igitur diuinus ignis una eademq; uī atque potentia & cremabit impios, & recreabit: & quantum è corporibus absumet, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit: quod poëta in uulturem & Tityum transtulerunt. Ita sine ullo reuiuiscentiū corporum detrimento, aduret tantum, ac sensum doloris efficiet. Sed & iustos quum iudicauerit deus, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata uel pondere, uel numero prauauerint, perstringentur igni atque amburentur. Quos autem plena iustitia, & maturitas uirtutis incoxerit, ignem illum nō sentient: Habent enim aliquid in se dei, quod uim flammæ repellat ac reiiciat. Tanta uis est innocentia, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius: qui accipit à deo hanc potestatem, ut impios urat, iustis obtemperet. Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus iudicari: Nam omnes in una communiq; custodia detinentur, donec tempus adueniat, quo maximus iudex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata iustitia, ij præmium immortalitatis accipient. Quorum autem peccata & scelera detecta fuerint, non resurgent, sed cum impijs in easdem tenebras recõdentur ad certa supplicia destinati.

Ignis inferorū.

vide ouid. 4. Metamorph.

No. De purgatorio

Quod hæc à quibusdam dicuntur esse poetica: Et unde ad notitiam uenerint poetarum:
Et quibus de causis corruerint ueritatem, & Lethæum amnem, & alia
phantastica induxerint. Cap. XXII



Igmenta hæc esse poetarū quidā putant, ignorantes unde illa poetæ ac ceperint, ac negant hæc fieri posse. Nec mirum ita illis uideri: Aliter enim, quàm res habet, tradit à poetis: qui licet sint multo antiquiores quàm historici, & oratores, & cætera genera scriptorum, tamen quia mysteriū diuini sacramenti nesciebant, & ad eos mentio resurrectionis futuræ obscurior peruenerat, eam uero temere ac leuiter auditam in modum commentitiæ fabulæ prodiderunt. Et tamen iisdem testati sunt, non autorem se certum, sed opinionem sequi, ut Maro, qui ait: Sit mihi fas audita loqui. Quamuis igitur ueritatis arcana in parte corruerint, tamē ipsa res eo uerior inuenitur, quod cum prophetis in parte cōsentiant: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla: Nam quum prophetæ assiduīs concionibus prædicarent, iudicaturum esse de mortuis filium dei, & hæc annunciatio nō lateret: quoniam rectorem cœli nō alium putabant quàm Iouem, iudicare apud inferos Iouis filium tradiderunt. Sed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cœlestes putantur, sed deū, qui & mortalis fuerit & iustus, uel Minoem, uel Aecum, uel Rhadamanthum. Corruerunt igitur poetica licentia, quod acceperant: uel opinio ueritatem per diuersa ora, sermonesq; uarios dissipata mutauit. Nam quod peractus apud inferos mille annis, rursus ad uitam restitui cecinerunt, Marone ita dicente:

Has omnes, ubi mille rotam uoluere per annos,

D Lethæum ad fluuium deus euocat agmine magno:

Scilicet immemores supera ut conuexa reuifant:

Rursus & incipiant in corpora uelle reuerti.

Hæc eos ratio sefellit, quod resurgent defuncti non post mille annos mortis suæ: sed ut restituti rursus in uitam, mille annis cum deo regnēt. Deus enim ueniet, ut orbe hoc ab omni labe purgato, rediuiuas iustorū animas corporibus innouatis ad sempiternā beatitudinem suscitet. Itaq; præter aquam obliuionis uera sunt cætera: quam idcirco finxerunt, ne quis illis opponeret: Cur ergo non meminerunt se aliquādo uixisse, aut qui fuerint, aut quæ gesserint? Sed nihilominus tamen uerisimile nō putat, ut res tota uelut licenter & fabulose ficta respuat. Nobis autē de resurrectione affirmatibus atq; docētibus, animas ad alterā uitā nō oblitā sui, sed in eodē sensu ac figura esse redituras, illud opponitur: Tot iam secula transierunt, quis unquā unus ab inferis resurrexit, ut exemplo eius fieri posse credamus? At enim resurrectio fieri non potest dominante adhuc iniustitia. Hoc enim in seculo necantur homines ui, ferro, insidijs, uenenis: afficiuntur iniurijs, egestate, carceribus, tormētis, proscriptionibus. Eo accidit quod iustitia inuisa est, qd omnes, qui deum sequi uolunt, non tantum odio habentur, sed uexantur omnibus contumelijs, & excruciantur multiplici genere poenarum: & ad impios cultus manufactorū deorum, nō ratione aut ueritate, sed nefanda corporū laceratione coguntur. Num igitur opotert ad hæc eadē resurgere ac reuerti homines ad uitam, in qua tuti esse non possint? Quum ergo iusti tam uiles habeantur, tam facile tollantur, quid putemus futurum fuisse, si quis ab inferis rediens uitam postliminio recepisset? Auferretur profectò ab oculis hominū, ne uiso eo uel audito, deos uniuersi relinquerent, & ad unius se dei cultum religionemq; conuerterent. Ergo semel fieri resurrectionem

rektionem

A rectionem necesse est, quum malum fuerit ablatum: quoniam eos, qui resurrexerint, nec mori iam ulterius nec uiolari ullo modo fas est: ut beatam possint agere uitam, quorum mors resignata est. Poetae uero quum scirent hoc seculum malis omnibus redundare, obliuionis amnem induxerunt: ne laborum ac malorum memores animae reuerti ad superos recufarent. Vnde Virgilius:

O pater, an' ne aliquas ad caelum hinc ire putandum est

Sublimes animas, iterumq; ad tarda reuerti

Corpora: quae lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri oporteret. Itaq; renasci eas putauerunt, & denuo ad uterum reuolui, atq; ad infantiam regredi. Vnde & Plato de anima disserens, ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales atq; diuinas, quod in pueris mobilia sunt ingenia, & ad percipiendum facilia: quod ea, quae discant, ita celeriter capiant, uti non tunc primum discere illa uideantur, sed recognoscere atque reminisci: in quo uir sapiens poetis ineptissime credidit.

De resurrectione: Et quod Pythagoras & alij philosophi inepte locuti sunt: Et de anastasi mentientes animas in uaria transire corpora. Cap. XXIII



On igitur renascentur, quod fieri non potest: sed resurgent, & a deo corporibus induent: & prioris uitae factorumq; omnium memores erunt: & in bonis caelestibus collocatae, ac fruentes iucunditate innumerabilium copiarum, praesenti deo gratias agent, quod malum omne deleuerit, quod eos ad regnum uitamq; perpetuam suscitauerit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere aliquid conati sunt tam corrupte, quam poetae. Nam Pythagoras transire animas in noua corpora disputauit, sed inepte: quod ex hominibus in pecudes, & ex pecudibus in homines, & seipsum ex Euphorbo esse reparatum. Melius Chrysippus, quem Cicero ait fulcire porticum Stoicorum: qui in libris quos de prouidentia scripsit, quum de innouatione mundi loqueretur, haec intulit: *Τότε δὲ ὅπως ἔχοντες δῆλον, ὡς ὁδὴν ἀδιώτατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι πάλιν περιόδῳ ἡνῶν εἶλη μένων χρόνος γνῶν ἡμῶν ἐσμὲν ἀποικε τὰς ἡσέδαι χῆμα.* Sed nos ab humanis ad diuina redeamus. Sibylla iterum dicit:

Δύσπιστον γὰρ ἄπαιμ μερόπων γένος, ἀλλ' ὅταν ἦδη

κόσμος ἐν θνητῶν ἔλθῃ κρίσις, ἢν θεὸς αὐτὸς

ποιήσει κρίνων ἀσεβέσθ' ἅμα δυσέβαστε,

καὶ τότε δυσέβασ μὲν ἐπὶ ζόφῳ γνῶν πυρὶ πέμψῃ.

ὅσοι δὲ δυσέβασσι πάλιν βῆσσο' αὐτὴ γαίης,

πνύμα θεῶ δόντες ἡμῶν ἅμα ἐν βίῳ αὐτοῖς.

Quod si non modò prophetae, sed etiam uates, & poetae, & philosophi anastasi mortuorum futuram esse consentiunt, nemo quaerat a nobis quemadmodum fieri possit. Nec enim diuinorum operum potest reddi ratio. Sed si a principio deus hominem, nescio quo inenarrabili modo instituit, credamus ab eodem restitui ueterem posse, qui nouum fecit.

Quod secundum uaticinia Sibyllae post iudicium per mille annos regnabit in terra filius dei cum electis suis in sancta ciuitate, quam constituet: Et quod diabolus uincietur mille annis, & omnis creatura mansuescet, & ad iucunditatem seruiet homini: Et quod Christus ab omnibus coletur, ut deus & dominus. Cap. XXIII



Vnc reliqua subnectam. Veniet igitur summi & maximi dei filius, ut uiuos ac mortuos iudicet, dicente Sibylla:

Γάσος γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσις ἔσται

C αὐτὸς ὁ παντὴ κρείττωρ ὅτ' ἀνέλθῃ βύματι κρήναι
ζώντων καὶ νεκῶν ψυχὰς ἐν κόσμῳ ἅπαντα.

Verum ille, quum deleuerit iniustitiam, iudiciūq; maximū fecerit, ac iustos, qui à principio fuerunt, ad uitam restaurauerit, mille annis inter homines uersabitur, eosq; iustissimo imperio reget. Quod alibi Sibylla uaticinās, furensq; proclamat:

Κλύτε δὲ μὲ μέροπες, βασιλεὺς αἰώνι' ἄρχαι.

Tunc qui erunt in corporibus uiui, nō morientur, sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt: & erit soboles eorum sancta, & deo chara. Qui autem ab inferis suscitabuntur, ij præerunt uiuentibus, uelut iudices. Gentes uero non extinguentur omnino, sed quædam relinquētur in uictoriam dei, ut triumphentur à iustis, ac subiugētur perpetuæ seruituti. Sub id tempus etiā princeps dæmonum, qui est machinator omnium malorum, uincietur catenis: & erit in custodia mille annis cœlestis imperij, quo iustitia in orbe regnabit, ne quid malū aduersus populum dei moliat. Post cuius aduentū congregabuntur iusti ex omni terra, peractōq; iudicio ciuitas sancta constituetur in medio terræ, in qua ipse conditor deus cum iustis dominantibus commoretur: quam ciuitatem Sibylla designat, quum dicit:

καὶ πόλιν, ἢ ἐποίησε θεὸς, αὐτὴν ἐποίησε
λαμπρότερην ἄστρον, ἐν ἡλίῳ, ἢ δὲ σελήνῃς.

D Tunc auferentur à mundo tenebræ illæ, quibus offundebatur atque obcæcabatur cœlum: & luna claritudinem Solis accipiet, nec minuetur ulterius. Sol autem sepiēs tanto quā nunc est, clarior fiet. Terra uero aperiet fecunditatem suam, & uberrimas fruges sua sponte generabit, rupes montium melle sudabūt, per riuos uina decurrent, & flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipse gaudebit, & omnis rerū natura latabitur, erepta & liberata dominio mali, & impietatis, & sceleris, & erroris. Non bestię per hoc tempus sanguine alentur, nō aues præda: sed quieta & placida erunt omnia: leones & uituli ad præsepe simul stabunt: lupus ouem non rapiet: canis non uenabitur: accipitres & aquilæ non nocebunt: infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quæ poëtæ aureis temporibus facta esse iam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus est, quod prophetæ futurorum pleraque sic proferunt & enunciant, quasi iam peracta. Visiones enim diuino spiritu offerebantur oculis eorum, & uidebantur illa in conspectu suo quasi fieri ac terminari. Quæ uaticinia eorum quum paulatim fama uulgasset: quoniam profani à sacramento ignorabant quatenus dicerentur, completa esse ueteribus seculis illa omnia putauerunt: quæ utiq; fieri, compleriq; non poterant homine regnante. Quū uero deletis religionibus impijs, & scelere compresso, subiecta erit deo terra:

Cedet & ipse mari uector, nec nautica pinus
Mutabit merces, omnis feret omnia tellus.
Non rastros patietur humus, non uinea falcem.
Robustus quoq; iam tauris iuga soluet arator.
Tunc etiam molli flauescet campus arista,
Incultisq; rubens pendebit sentibus uua,
Et duræ quercus sudabunt roscida mella.
Nec uarios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries iam suaue rubenti
Murice, iam croceo mutabit uellera luto.

Sponte

Vates interdū
futura enunciant,
quasi iam
peracta.

A Sponte sua sandyx pascentes uestiet agnos.
Ipsae lacte domum referent distenta capellae
Vbera, nec magnos metuent armenta leones.

Quae poeta secundum Cumeae Sibyllae carmina praelocutus est. Erythraea uero sic ait:

οἱ δὲ λύκοι σὺν ἄρνυσσι γίγρεσι μίλλονται,
χόρτον γὰρ λίγες τ' ἐρίφοισι ἅμα βόσκονται,
ἄρκτι σὺν μοχοισι ὄμα καὶ πᾶσι βροτοῖσι,
σαρκόβορος τε λέων φάγει ἄχρουν παρὰ φάτνας,
σὺν ἐρίφοισι τε δρόκοντες ἀμάτροσι κοιμήσονται.

Et alio loco de ubertate rerum:

καὶ τότε δὴ χαρὰν μεγάλην θεὸς ἀνδράσι δώσει,
ὃ γὰρ γῆ καὶ δ' ἰσθμὸς καὶ ἄσπετα θρέμματα γαίης
δώσονται κέρπον τὸν ἀλκιδιὸν ἀνθρώποισι
οἶνος καὶ μέλιτος γλυκέως, λδύκῃ τε γάλακτος
καὶ σίτου, ὅπρι δ' ἴσιν βροτοῖς κάλλισον ἅπαντων.

Et alia eodem modo:

εὐσεβέων δὲ μόνων ἀγία χθὼν πάντα τίσει,
νάμα μέλιτος ἀπ' πέτρης ἢ δ' ἀπ' ἰκκῆς,
καὶ γάλατ' ἀμβροσίης βόσει πάντεσι δικαίοις.

Viuent itaque homines tranquillissimam uitam, & copiosissimam, & regnabunt cum deo pariter: & reges gentium uenient a finibus terrae cum donis ac muneribus, ut adorent & honorificent regem magnū: cuius nomen erit praclarū, ac uenerabile uniuersis nationibus, quae sub caelo erunt, & regibus qui dominabuntur in terra.

B Quod non restant ex quarundam scripturarum assertione, nisi ducenti anni usque ad rerum immutationem: Et quod finis non aderit, nisi Roma destructa. Cap. XXV



Haec sunt, quae a prophetis futura dicuntur: quorum testimonia & uerba ponere opus non esse duxi: quoniam esset infinitum, nec tantam rerum multitudinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus: simulque ne fastidium legentibus fieret, si ex omnibus collecta & translata cōgererem: Praeterea ut ea ipsa, quae dicerent, non nostris, sed alienis literis potissimum cōfirmarem: doceremque non modo apud nos, uerum etiam apud eos ipsos, qui nos insectantur, ueritatem consignatam teneri, quam recusant agnoscere. Qui autem haec diligentius uoluerit scire, ex ipso fonte hauriat: & plura quam nos in his libris cōplexi sumus, admirabilia reperiet. Fortasse nunc quispiam requirat, quando ista, quae diximus, sint futura: iam superius ostendi. Cōpletis annorum sex millibus mutationē istam fieri oportere, & iam propinquare illum summum cōclusionis extremae diem, de signis quae dicta sunt a prophetis, licet noscere. Prædixerunt enim signa, quibus cōsummatio temporū expectanda sit nobis in singulos dies, & timenda. Quando tamen cōpleatur haec summa, docent ij, qui de temporibus scripserunt, colligentes ea ex literis sanctis, & ex uarijs historijs, quantus sit numerus annorū ab exordio mundi: qui licet uariant, & aliquantulum numerorum summa dissentiat, omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum uidetur annorum. Etiam res ipsa declarat, lapsum ruinaeque rerum breui fore, nisi quod incolumi urbe Roma nihil istius uidetur esse metuendum. At uero quum caput illud orbis ceciderit, & πῦρ esse coeperit, quod Sibyllae fore aiunt, quis dubitet uenisse iam finem rebus humanis, orbique terrarum? Illa est enim ciuitas, quae adhuc sustentat omnia: precandus que nobis & adorandus est deus caeli, si tamen

C statuta eius & placita differri possunt, ne citius quam putemus, tyrannus ille abominandus ueniat, qui tantum facinus moliatur, ac lumen illud effodiat, cuius interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cætera exequenda redeamus, quæ deinceps secutura sunt.

Quod elapsis mille annis aurei seculi post iudicium, soluetur item diabolus, & concitabit gentes, ut sanctam expugnent ciuitatem, & obsidebunt eam: Et quomodo eas omnino deus destruet, & pœnis æternis tradet, electis hominibus translatis ad gloriam angelorum post resurrectionem secundam. Cap. XXVI



Proximus paulò ante in principio regni sancti fore, ut à deo princeps dæmoniorum uinciatur. Sed idem cum mille anni regni, hoc est septem milia cœperint terminari, soluetur denuo, & è custodia missus exhibit: atque omnes gentes, quæ tunc erunt sub ditione iustorum, concitabit, ut inferant bellum sanctæ ciuitati. Et colligetur ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum, & obsidebit & circumdabit ciuitatem: tunc ueniet nouissima ira dei super gentes, & debellabit eas usque ad unum. Ac primum concutiet terram quam ualidissime: & à motu eius scident montes Syriæ, & subsident colles in abruptum, & muri omnium ciuitatum concident: & statuet deus solem triduo ne occidat, & inflammabit eum, & descendet æstus nimius, & adustio magna supra perduelles & impios populos, & imbres sulfuris, & gradines lapidum, & guttæ ignis, & liquefcent spiritus eorum in calore, & corpora conterentur in grandine, & ipsi se inuicem gladio ferient: replebuntur montes cadaueribus, & campi operientur ossibus. Populus autem dei tribus illis diebus sub concavis terræ occultatus erit, donec ira dei aduersus gentes, & extremum iudicium terminetur. Tunc exhibunt iusti de latebris suis, & inueniunt omnia cadaueribus atque ossibus tecta. Sed & genus omne impiorum radicitus interibit, nec erit in hoc mundo ulla natio amplius, præter solam gentem dei. Tum per annos septem perpetes intactæ erunt syluæ, nec excidetur de montibus lignum: sed arma gentium comburentur, & iam non erit bellum, sed pax & requies sempiterna. Quum uero completi fuerint mille anni, renouabitur mundus à deo, & cœlum complicabitur, & terra mutabitur: & transformabit deus homines in similitudinem angelorum, & erunt candidi sicut nix, & uersabuntur semper in conspectu omnipotentis, & domino suo sacrificabunt, & seruiuent in æternum. Eodem tempore fiet secunda illa, & publica omnium resurrectio, etiam in qua excitabuntur impij ad cruciatus sempiternos. Ii sunt, qui manufacta conluerunt, qui dominum mundi ac parentem uel nescierunt, uel abnegauerunt. Sed & dominus illorum cum ministris suis comprehendetur, ad pœnamque damnabitur, cum quo pariter omnis turba impiorum pro suis facinoribus in conspectu angelorum atque iustorum perpetuo igni cremabitur in æternum. Hæc est doctrina sanctorum prophetarum, quam Christiani sequimur. Hæc sapientia nostra, quam isti, qui fragilia colunt, uel inanem philosophiam tuentur, tanquam stultitiam uanitatemque derident. Quia nos defendere hanc publice, atque asserere non solemus, deo iubente, ut quieti ac silentes arcanum eius in abscondito, atque intra nostram conscientiam teneamus: nec aduersus istos uere profanos, qui non discendi, sed arguendi atque illudendi gratia inclementer deum ac religionem eius impugnant, pertinaci contentione certemus. Abscondi enim, tegique mysterium quam fidelissime oportet, maxime à nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem nostram ueluti conscientiam malam criminantur. Vnde etiam quasdam execrabiles opiniones de pudicis & innocentibus fingunt, & libenter his quæ finxerunt, credunt.

Exhortatio

Resurrectio
secunda.

A Exhortatio, ut omnes properent ad suscipiendam cum religione sapientiam: per quas ad beatissimam peruenitur aeternae uitae beatitudinem. Cap. XXVII



Voniam decursis propositi operis septem spacijs, ad metam prouecti sumus: superest ut exhortemur omnes ad suscipiendam cum uera religione sapientiam: cuius uis & officiū in eo uertitur, ut contemptis terrestribus, & abiectis erroribus, quibus antea tenebamur fragilibus seruientes, & fragilia concupiscentes, ad aeterna caelestis thesauri praemia dirigamur: quae ut capere possimus, quamprimū omittendae sunt huius praesentis uitae illicibiles uoluptates, quae animas hominū perniciosissima suauitate deliniunt. Quanta felicitas existimanda est, subtractis his labibus terrae, proficisci ad illum aequissimum iudicem parentemque indulgentissimum, qui pro laboribus requiem, pro morte uitam, pro tenebris claritatem, pro terrenis ac breuibus bonis aeterna & caelestia largiatur: cum qua mercede acerbitates ac miseriae, quas perpetimur in hoc mūdo facientes opera iustitiae, conferri & coaequari nullo modo possunt. Proinde si sapientes, si beati esse uolumus, cogitanda ac proponenda nobis sunt, nō tantum Terentiana illa, molendum esse usque in pistrinum, uapulandum, habendae cōpedes, sed his multo atrociora. Carcer, catenae, tormenta patienda, sustinendi dolores, mors denique ipsa & suscipienda est & ferenda, quum liqueat conscientiae nostrae nec fragilem istam uoluptatem sine poena, nec uirtutē sine diuino praemio fore. Vniuersos igitur oportet operam dare, ut se quamprimum ad rectam uiam dirigant: ut susceptis operatisque uirtutibus, huius uitae laboribus patienter exactis, cōsolatorem deum habere mereantur. Pater enim noster ac dominus, qui cōdidit firmavitque caelum, qui solem cum ceteris syderibus induxit, qui libratam magnitudine sua terram uallauit montibus, mare circundedit, amnibusque distinxit: & quicquid est in hoc opere mundi, cōflauit ac perfecit ē nihilo: perspectis erroribus hominum, ducem misit, qui nobis iustitiae uiam panderet. Hunc sequamur omnes, hunc audiamus, huic deuotissime pareamus: quoniam solus (ut ait Lucretius)

Veridicis hominum purgauit pectora dictis:

Et finem statuit † cupedinis, atque timoris:

Exposuitque bonum summum quō tendimus omnes,

Quid foret, atque uiam monstrauit tramite paruo,

Qua possemus ad id recto contendere cursu.

Nec monstrauit tantum, sed etiam praecessit, ne quis difficultatis gratia iter uirtutis horreret. Deseratur (si fieri potest) uia perditionis & fraudis, in qua mors uoluptatis illecebris adoperta celatur. Et quāto quisque annis in senectutē uergentibus appropinquare cernit illum diem, quo sit ei ex hac uita migrandum, cogitet quam purus abscedat, quam innocens ad iudiciū ueniat: nō ut faciunt quidam caecis mentibus nixi, qui iam deficientibus corporis uiribus, in hoc admonentur instantis ultimae necessitatis, ut cupidius & ardentius hauriendis libidinibus intendāt. Qua ex uoragine liberet se quisque, dum licet, dum facultas adest: seque ad deum tota mente conuertat, ut illum diem securus expectet, quo praeses dominusque mundi deus de singulorum factis cogitationibusque iudicabit. Quaecumque hic expetuntur, nō tantum negligat, sed effugiat: potioremq; animam suam iudicet, quam bona ista fallacia, quorum incerta & caduca possessio est. Migrant enim quotidie, & multo uelocius exeunt, quam intrauerant. Et tamen si nobis usque ad ultimum liceat istis frui, alijs certe relinquenda sunt. Nihil nobiscum ferre possumus, nisi uitam bene atque innocenter actam. Ille ad deū copiosus, ille opulentus adueniet, cui abstabūt cōti-

†torpedinis

Bona fortunae
fallacia.

C nentia, misericordia, patientia, charitas, fides. Hæc est hæreditas nostra, quæ nec eripi cuiquam potest, nec transferri ad alium. Et quis est, qui hæc bona parare ac acquirere sibi uelit? Veniant qui esuriunt, ut cœlesti cibo saturati, sempiternam famem ponant. Veniant qui sitiunt, ut aquam salutarem de perenni, cœlestiq; fonte plenissimis faucibus trahant. Hoc cibatu atque potu dei & cæci uidebunt, & surdi audient, & muti loquentur, & claudi ambulabunt, & mortui reuiuifcent, & stulti sapient, & ægroti ualebunt. Quisquis enim corruptelas terræ uirtute calcauerit, hunc arbiter ille summus & uerax ad lucem uitamq; perpetuam suscitabit. Nemo diuitijs, nemo fascibus, nemo etiam regia potestate confusus sit, immortalē ista non faciunt. Nam quicumque rationem hominis abiecerit, ac præsentia secutus in hunc se ipse prostrauerit, tanquã desertor domini, & imperatoris, & patris sui punietur. Intendamus igitur iustitiæ, quæ nos inseparabilis comes ad deum sola perducet: & dum spiritus hos regit artus, infatigabili militia deo militemus, stationes uigiliæq; celebremus. Congrediamur cum hoste, quem nouimus, fortiter: ut uictores, ac deuictio aduersario triumphantes, præmium uirtutis, quod ipse promisit, à deo consequamur.

LIBRI SEPTIMI FINIS.

Quæ causa suscepti operis, & de ordine dicendorum. Cap. I



Nimaduerti sæpe Donate, plurimos existimare (quod etiam nonnulli philosophorum putauerunt) non irasci deum: quoniam uel benefica sit tantummodo natura diuina: nec cuiquam nocere, præstantissimæ atque optimæ congruat potestati: Vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia eius quicquam boni perueniat ad nos, neque ex maleficientia quicquam mali.

Quorum error, quia maximus est, & ad evertendum uitæ humanæ statum spectat, coarguendus est à nobis, ne ipse fallaris, impulsus autoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos tam arrogantes sumus, ut comprehensam nostro ingenio ueritatem gloriemur: sed doctrinam dei sequimur, qui scire solus potest, & reuelare secreta. Cuius doctrinæ philosophi expertes, existimauerunt naturam rerum omnium coniectura posse deprehendi. Quod nequam fieri potest: quia mens hominis tenebroso corporis domicilio circumseptæ, longe à ueri perspectione summota est. Et hoc differt ab humanitate diuinitas, quod humanitatis est ignorantio, diuinitatis sciëntia. Vnde nobis aliquo lumine opus est, ad depellendas tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio: quoniam in carne mortali agentes, nostris sensibus diuinare non possumus. Lumen autem mentis humanæ deus est: quem qui cognouerit, & in pectus admiserit, illuminato corde mysterium ueritatis agnoscat. Remoto autem deo, cœlestis doctrina, omnia erroribus plena sunt. Recteque Socrates, quum esset omnium philosophorum doctissimus, tamē ut caterorum argueret inscitiam, qui se aliquid tenere arbitrabantur, ait se nihil scire, nisi unum, quod nihil sciret. Intellexit enim doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil ueri: nec (ut putabant quidam) dissimulauit ipsam doctrinam: ut alios refelleret: sed uidit ex parte aliqua ueritatem. Testatus est etiam in iudicio (sicut traditur à Platone) quod nulla esset humana sapientia. Adeo doctrinam, qua tum philosophi gloriabantur, contempsit, derisit, abiecit: ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit, apparet esse diuinam, nec ulli alij quam deo ueritatis notitiam subiacere. Deus igitur noscendus est, in quo sola ueritas est. Ille mundi parens, & conditor rerum, qui oculis non uidetur, mente uix cernitur. Cuius religio multis modis impugnari solet ab ijs, qui neque ueram sapientiam tenere poterunt, neque magni & cœlestis arcani comprehendere rationem.

Socrates philosophorum doctissimus.

De gradibus, per quos ad ueritatem ascenditur: Et qui de ipsis gradibus deiciantur. Cap. II



Am quum sint gradus multi, per quos ad domiciliū ueritatis ascenditur, non est facile cuiuslibet euehi ad summū. Caligantibus enim ueritatis fulgore luminibus, qui stabilem gressum tenere non possunt, reuoluuntur in planū. Primus autem gradus est, intelligere falsas religiones, & abijcere impios cultus deorum humana manu fabricatos. Secundus uero, perspicere animo, quod unus sit deus summus, cuius potestas ac prouidentia effecerit à principio mundū, & gubernet in posterū. Tertius, cognoscere ministrū eius ac nunciū, quē

- C legauit in terram: quo docente, liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formatiq; ad ueri dei cultum, iustitiam disceremus. Ex quibus omnibus gradibus (ut dixi) pronus est lapsus, & facilis ad ruinam, nisi pedes incōcussa stabilitate figantur. De primo gradu eos excuti uidemus, qui quum falsa intelligant, tamen uerū non inueniunt: cōtemptisq; terrenis fragilibusq; simulacris, non ad colendū se deum conferunt, quem ignorant: sed mundi elementa mirantes, cœlum, terram, mare, solem, lunam, cæteraq; astra uenerantur. Sed imperitiā horum iam coarguimus in secundo diuinarum institutionum libro. De secūdo uero gradu eos dicimus cadere, qui quum sentiūt unum esse summū deum, ijdem tamen à philosophis irretiti, & falsis argumentationibus capti, aliter de unica illa maiestate sentiunt, quā ueritas habet: qui aut figuram negant habere ullam deum, aut ullo affectu commoueri putant: quia sit omnis affectus imbecillitatis, quæ in deo nulla est. De tertio uero ij præcipitantur, qui quum sciant legatum dei, eundemq; diuini & immortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum, aut aliter accipiunt, quā fides poscit: quos ex parte iam refutauius in quarto supradicti operis libro, & refutabimus postea diligentius, quū respondere ad omnes sectas coeperimus, quæ ueritatem, dum disputant, perdidērūt. Nunc uero contra eos differemus, qui de secundo gradu lapsi, praua de summo deo sentiunt. Aiunt enim quidam, nec gratificari eum cuiquam, nec irasci: sed securum & quietū immortalitatis suæ bonis perfrui. Alij uero iram tollunt, gratiam relinquūt deo. Naturā enim summa uirtute præstantem, ut non maleficam, sic beneficam esse debere: Ita omnes philosophi de ira consentiunt, de gratia discrepant. Sed ut ad propositam materiam per ordinē descendat oratio, huiusmodi faciēda nobis & exequenda partitio est: Quum diuersa & repugnantia sint, ira & gratia aut ira tribuenda est deo, & gratia detrahenda, aut utrunq; pariter detrahendum: aut ira demenda est, & gratia tribuenda, aut neutrum tribuendū. Aliud amplius præter hæc nihil potest capere natura, ut necesse sit, in uno istorum aliquo, uerum quod quæritur inueniri. Consideremus singula, ut nos ad latebras ueritatis, & ratio & ordo deducat.
- D

Quod nullus asseruit deum irasci, & gratia non moueri. Cap. III



Rimum illud nemo de deo dixit unquam, irasci eum tantūmodo, & gratia non moueri. Est enim disconueniens deo, ut eiusmodi potestate sit præditus, qua noceat & obsit: prodesse uero ac benefacere nequeat. Quæ igit ratio, quæ spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantūmodo autor est deus? Quod si sit, iam maiestas illa uenerabilis, non ad iudicis potestatem, cui licet seruare ac liberare, sed ad tortoris & carnificis officium deducetur. Quum autem uideamus, non modò mala esse in rebus humanis, sed etiam bona: utiq; si deus non est, autorem esse alterum necesse est, qui contraria deo faciat, & det nobis bona. Si est, quo nomine appellandus est? Aut cur nobis qui male faciat, notior est, quā ille qui bene? Si autem nihil potest esse præter deum, absurdū est & uanum, diuinam putare potestatem, qua nihil est maius, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse. Et ideo nemo extitit, qui auderet id dicere: quia nec rationem habet, nec ullo modo potest credi. Quod quia conuenit, transeamus, & ueritatem alibi requiramus.

Contra Epicurū disputat, qui negat deum irasci, gratificari, & omnia prouidere. Cap. IIII



Q uod sequitur, de schola Epicuri est: sicut iram in deo non esse, ita nec gratiam quidē. Nam quum putaret Epicurus, alienū esse à deo malum facere atq; nocere, quod ex affectu iracundiæ plerunq; nascitur, ademit ei etiam beneficentiā: quoniam uidebat consequens esse, ut si habeat iram

A iram deus, habeat & gratiā. Itaq; ne illi uirtutum cōcederet, etiam uirtutis fecit exper-
tem. Ex hoc, inquit, beatus & incorruptus est, quia nihil curat, neq; habet ipse ne-
gocium, neq; alteri exhibet. Deus igitur nō est, si nec mouetur, quod est propriū
uiuentis: nec facit aliquid impossibile homini, quod est propriū dei: si omnino nul-
lam habet uoluntatem, nullum actum, nullam deniq; administrationem, quæ deo
digna sit. Et quæ maior, & quæ dignior administratio deo assignari potest, quàm
mundi gubernatio, quàm cura uiuentium, maximeq; generis humani, cui omnia
terrena subiecta sunt? Quæ igitur in deo potest esse beatitudo, si semper quietus
& immobilis torpet: si precantibus surdus, si colentibus cæcus? Quid tam dignū,
tam proprium deo, q̄s prouidentia? Sed si nihil curat, nihil prouidet, amisit omnem
diuinitatem. Qui ergo totam uim, totam deo substantiam tollit, quid aliud dicit ni-
si deum omnino non esse? Deniq; M. Tullius à Possidonio dictum refert, id Epī-
curum sensisse, nullos deos esse: sed ea, quæ de dijs locutus sit, depellēdæ inuidiæ
causa dixisse: itaq; uerbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere: quibus nul-
lum motum, nullum tribuit officium. Quod si ita est, quid eo fallacius? quod à sa-
piente & graui uiro debet esse alienū. Hic uero si aliud sensit, & aliud locutus est,
quid aliud appellādus est, quàm deceptor, bilinguis, malus, & propterea stultus?
Sed non erat tam uersutus Epicurus, ut fallendi studio ista loqueretur, quum hæc
scriptis ad æternam memoriam consignaret: sed ignorātia ueritatis errauit. Indu-
ctus enim à principio uerisimilitudine unius falsæ sententiæ, necessariò in ea, quæ
sequebantur, incurrit. Prima enim sententia fuit, iram deo non conuenire. Quod
quum illi uerum & inexpugnabile uideretur, non poterat consequentiā refecare:
quia uno affectu amputato, etiam cæteros affectus adimere deo necessitas ipsa co-
gebat. Ita qui non irascitur, utiq; nec gratia mouetur, quod est iræ contrarium: iam
B si non ira in eo nec gratia est, utique nec metus, nec lætitia, nec mœror, nec miseri-
cordia. Vna est enim ratio cunctis affectibus, una commotio, quæ in deum cade-
re non potest. Quod si nullus affectus in deo est, quia quicquid afficitur, imbecil-
lum est: ergo nec cura ullius rei, nec prouidentia est in eo. Hucusque peruenit sa-
pientis hominis disputatio: cætera, quæ sequuntur, obtinuit: scilicet, quia nec cura
sit in eo, nec prouidentia, ergo nec cogitationem aliquam, nec sensum in eo esse ul-
lum, quo efficitur, ut nō sit omnino. Itaq; quum gradatim descendisset, in extremo
gradu constitit: quia iam præcipitium uidebat. Sed quid prodest reticuisse, ac pe-
riculum dissimulasse? Necessitas illum uel inuitū cadere coëgit. Dixit enim quod
noluit: quia argumentum sic ordinauit, ut ad illud, quod euitabat, necessariò deue-
niret. Vides igitur quò perueniatur ira sublata, & deo adempta. Deniq; aut nullus
id credit, aut admodum pauci, & quidem scelerati ac mali, qui sperāt peccatis suis
impunitatem. Quod si & hoc falsum inuenitur, nec iram in deo esse, nec gratiam:
ueniamus ad illud quod tertio loco positum est.

Contra Stoicos dicentes in deo esse gratiam, sed non iram. Cap. V



Istimanter Stoici, & alij nonnulli, aliquanto melius de diuinitate sen-
sisse, qui aiunt, gratiam in deo esse, iram non esse. Favorabilis ac popu-
laris oratio, nō cadere in deum hanc animi pusillitatem, ut ab ullo se læ-
sum putet, qui lædi non potest: ut quieta illa & sancta maiestas concite-
tur, perturbetur, insaniat, quod est terrenæ fragilitatis: Iram enim commotionem
mentis esse ac perturbationem, quæ sit à deo aliena. Quod si hominem quoq; qui
modò sit sapiens, & grauis, ira nō deceat (siquidem quum in animum cuiusquam
incidit, uelut fæua tempestas, tantos excitet fluctus, ut statum mentis immutet, ar-
descant oculi, os tremat, lingua titubet, dentes cōcrepent, alternis uultū maculet,

*Deū gratia mo-
ueri, nō autem
ira.*

c nunc suffusus rubor, nunc pallor albescens) quanto magis deum non deceat tam foeda mutatio? Et si homo, qui habet imperium ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subuertat, populos deleat, prouincias ad solitudinem redigat: quanto magis deum, qui habet totius generis humani, & ipsius mundi potestatem, perditurū fuisse uniuersa credibile sit, si irasceretur? Abesse igitur ab eo tam magnū, tam perniciosum malum oportere. Et si absit ab eo ira & concitatio, quia & deformis & noxia est, nec cuiquam male facit: nihil aliud superest, nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus, conseruator. Ita enim demum & communis omnium pater, & optimus, & uere maximus dici poterit, quod expetit diuina celestisq; natura. Nam si inter homines laudabile uidetur, prodesse potius, quam nocere: uiuificare, quam occidere: saluare, quam perdere (nec immeritō innocentia inter uirtutes numeratur) & qui hæc fecerit, diligitur, præfertur, honoratur, benedictis omnibus, uotisq; celebratur: denique ob merita & beneficia deo similis iudicatur: quanto magis ipsum deum par est, diuinis perfectisq; uirtutibus præcellentem, atque ab omni terrena labe summotum, diuinis & celestibus beneficijs omne genus hominum promereri? Speciose ista populariterq; dicuntur, & multos illiciunt ad credendū. Sed qui hæc sentiunt, ad ueritatem quidem propius accedunt: sed in parte labuntur, naturam rei parum cōsiderantes. Nam si deus non irascitur impijs & iniustis, nec pios utiq; iustosq; diligit. Ergo constantior est error illorū, qui & iram simul & gratiā tollunt: in rebus enim diuersis, aut in utranque partē moueri necesse est, aut in neutram. Itaq; qui bonos diligit, & malos odit: & qui malos non odit, nec bonos diligit: quia & diligere bonos, ex odio malorum uenit: & malos odisse, ex bonorum charitate descendit. Nemo est qui amet uitam sine odio mortis: nec appetat lucem, nisi qui tenebras fugit. Adeo natura ista con-

*Ira & gratia
natura sunt cō-
nexa.*

D nexa sunt, ut alterū sine altero fieri nequeat. Si quis dominus habens in familia seruos, bonū ac malū: nō utiq; aut ambos odit, aut ambos beneficijs & honore prosequitur: quod si faciet, & iniquus & stultus est: Sed bonū & alloquitur amice, & ornat, & domui ac familiæ, suisq; omnibus rebus præficit: malū uero maledictis, uerberibus, nuditate, fame, siti, cōpedibus punit: ut & hic exemplo cæteris sit ad non peccādum, & ille ad promerendū: ut alios metus coërceat, alios honor prouocet. Qui ergo diligit, & odit: & qui odit, & diligit: sunt enim qui diligi debeāt, sunt qui odio haberi. Et sicut is qui diligit, confert bona in eos quos diligit: ita qui odit, irrogat mala ijs quos odio habet. Quod argumentū, quia uerū est, dissolui nullo pacto potest. Vana ergo & falsa est sententia eorū, qui alterū deo tribuunt, alterum detrahunt, nō minus q̄ illorum qui utrunq; detrahunt. Sed illi (ut ostendimus) ex parte non errant, sed id, quod melius est ex duobus, retinent. Ii uero, quos ratio & ueritas argumenti huius inducit, falsa omnino sententia suscepta in maximū errorē cadunt. Nō enim sic oportebat eos argumentari: quia deus non irascit, ergo nec gratia cōmouetur. Sed ita: quia deus gratia mouet, ergo & irascitur. Si enim certum & indubitatum fuisset non irasci deum, tunc ad illud alterum ueniri esset necesse. Quum autem magis sit ambiguū de ira, penè manifestum de gratia, absurdū est, ex incerto certum uelle subuertere, quum sit promptius de certis incerta firmare.

Quod deus irascitur. Cap. VI

Hæc sunt de deo philosophorum sententiæ. Aliud præterea nihil quisquam dixit. Quod si hæc, quæ dicta sunt, falsa esse deprehēdimus, unū illud extremū superest, in quo solo possit ueritas inueniri: quod à philosophis nec susceptum est unquam, nec aliquando defensum: consequens esse, ut irascatur deus, quoniam gratia commouetur. Hæc tuenda nobis, & afferenda

A asserenda sententia est: In eo enim summa omnis, & cardo religionis pietatisq; uer-
satur. Nam neque honos ullus deberi potest deo, si nihil præstat colenti: nec ullus
metus, si non irascitur non colenti.

Quod philosophi errant: Et quod homines ab alijs animantibus maxime differunt
religione, quæ hominis est propria. Cap. VII



Vum saepe philosophi per ignorantiã ueritatis à ratione descuerint,
atq; in errores inciderint inextricabiles: id enim solet his euenire, qd
uitori uiam nescienti, & nō fatenti se ignorare, ut uagetur, dum per-
contari obuios erubescit: Illud tamen nullus philosophus asseruit un-
quam, nihil inter hominem & pecudem interesse: nec omnino quisquam, modò
qui sapiens uideri uellet, rationale animal cum mutis & irrationabilibus coæqua-
uerit: quod faciunt quidam imperiti, atq; ipsis pecudibus similes, qui quum uentri
ac uoluptati se uelint tradere, aiunt eadē ratione se natos, qua uniuersa quæ spirant:
quod dici ab homine nefas est. Quis enim tam indoctus, ut nesciat? quis tam im-
prudens, ut non sentiat inesse aliquid in homine diuini? Nondū uenio ad uirtutes
animi & ingenij, quibus homini cum deo manifesta cognatio est. Nōne ipsius cor-
poris status, & oris figura declarat, nō esse nos cum mutis pecudibus æquales? Il-
larum natura in humū pabulumq; prostrata est: nec habet quicq; cōmune cum cœ-
lo, quod non intuetur. Homo autem recto statu, ore sublimi, ad cōtemplationem
mundi excitatus, cōfert cum deo uultū, & rationē ratio cognoscit. Propterea nul-
lum est animal (ut ait Cicerō) præter hominē, quod habeat aliquam notitiã dei.
Solutus enim sapientiã instructus est, ut religionem solus intelligat: & hæc est homi-
nis esse propria, etsi non sint talia in mutis, tamen similia uideri possunt. Proprius
hominī sermo est, tamen & in illis quædã similitudo sermonis. Nam & dignoscūt
inuicem se uocibus: & cum irascūtur, edunt sonum iurgio similem: & quum se ex
interuallo uident, gratulandi officiū uoce declarant. Nobis quidem uoces eorū ui-
dentur inconditæ, sicut illis fortasse nostræ: sed ipsis, qui se intelligunt, uerba sunt:
deniq; in omni affectu certas uocis notas exprimunt, quibus habitū mentis osten-
dant. Risus quoq; est homini proprius, & tamē uidemus in alijs animalibus quæ-
dam signa lætitiæ, quum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt,
frontem serenant, oculos in læsciuiam resoluunt. Quid tam propriū homini, quàm
ratio & prouidentia futuri? Atqui sunt animalia, quæ latibus suis diuersos & plu-
res exitus pandant, ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis: quod non
facerent, nisi inesset illis intelligentia & cogitatio. Alia prouident in futurum: ut

Animalibus
inest intelli-
gentia.

Ingentem formicæ farris aceruum

Comportant, hyem̄is memores, tectoq; reponunt.

Vt apes:

Quæ patrium solum, & certos nouere penates,

Venturæq; hyem̄is memores, æstate laborem

Experiantur, & in medium quæsitã reponunt.

Longum est, si exequi uelim, quæ à singulis generibus animalium fieri soleant hu-
manæ solertiæ similima. Quod si horum omnium, quæ ascribi homini solent, in mu-
tis quoq; deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem, cuius in mutis
nec uestigium aliquod, nec ulla suspicio inueniri potest. Religionis enim est pro-
pria iustitia, quã nullum aliud animal attingit. Homo enim solus imperat, cætera
sibi cōciliata sunt. Iustitiæ autē dei cultus ascribitur: quem qui non suscipit, hic à na-
tura hominis alienus, uitam pecudum sub humana specie uiuit. Quum uero à cæ-
teris animalibus hoc penē solo differamus, quod soli omnium diuinam uim pote-

C fstatemq; sentimus: in illis autem nullus sit intellectus dei: certe illud fieri nō potest, ut in hoc uel muta plus sapiant, uel humana natura desipiat: quum homini ob sapientiam, & cuncta quæ spirāt, & omnis rerum natura subiecta sit. Quare si ratio, si uis hominis hoc præcellit & superat cæteras animantes, quod solus notitiam dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolui.

Contra Epicurum, religionem subuertentem: & quod religio sit habenda. Cap. VIII



Dissoluitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

Omnis enim per se diuūm natura necesse est
Immortalī æuo summa cum pace fruatur,
Semota à nostris oculis, seiunctaq; longe.

Iam priuata dolore omni, priuata periculis,
Ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira.

Quæ quum dicit, utrum aliquē cultū deo putat esse tribuendū, an euertit omnem religionem? Si enim deus nihil cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refert: quid tam uanum, tam stultum, quàm templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil assequamur? At enim naturam excellentem honorari oportet. Quis honos deberi potest nihil curanti & ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei, qui nihil habeat commune nobiscum? Deus (inquit Cicero) si talis est, ut nulla gratia, nulla hominum charitate teneatur, ualeat. Quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini. Quid contemptius dici potuit in deum? Valeat, inquit, id est abeat & recedat, quādo prodesse nulli potest. Quod si negocium deus nec habet, nec exhibet, cur

D ergo non delinquamus, quoties hominum cōscientiam fallere licebit, ac leges publicas circumscribere? Vbi cunq; nobis latendi occasio arriserit, cōsulamus rei, aut feramus aliena, uel sine cruore, uel etiā cum sanguine, si præter leges nihil est amplius, quod uerendū sit. Hæc dum sentit Epicurus, religionem funditus delet: quæ sublata, confusio ac perturbatio uitæ sequitur. Quod si religio tolli nō potest, ut & sapientiam, qua distamus à belluis, & iustitiam retineamus, qua cōmunis uita sit tutior: quomodo religio ipsa sine metu teneri, aut custodiri potest? Quod enim nō metuitur, contemnitur: quod cōtemnitur, utiq; non colitur. Ita fit ut religio, & maiestas, & honor, metu cōstent: metus autem nō est, ubi nullus irascitur. Siue igitur gratiam deo, siue iram, siue utrunq; detraxeris, religionē tolli necesse est: sine qua uita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrenat homines conscientia, si credamus nos in conspectu dei uiuere: si non tantum quæ gerimus, uideri desuper, sed etiā quæ cogitamus, aut loquimur, audiri à deo putamus. At enim prodest id credere (ut quidam putant) non ueritatis gratia, sed utilitatis: quoniam leges conscientiam punire non possunt, nisi aliquis desuper terror impendat ad cohibenda peccata. Falsa est igitur omnis religio, & diuinitas nulla est: sed à uiris prudentibus uniuersa confecta sunt, quo rectius innocentiusq; uiuatur. Magna hæc, & à materia quam proposuimus, aliena quæstio est. Sed quia necessariō incidit, debet quamuis breuiter attingi.

Varias opiniones de mundi opificio, & gubernatione enumerat. Cap. IX



Vum sententiæ philosophorū prioris temporis de prouidentia cōsensissent, nec ulla esset dubitatio, quin mundus à deo, ratione esset instructus, & ratione regeretur: primus omnium Protagoras extitit temporibus Socratis, qui sibi diceret nō liquere, utrum esset aliqua diuinitas, nec ne. Quæ disputatio eius adeò impia, & contra ueritatem & religionē iudicata est,

Religionem sine metu consistere non posse.

A est, ut & ipsam Athenienses expulerint suis finibus, & libros eius in cōcione, quibus hæc continebantur, exusserint. De cuius sententiā nō est opus disputare, quia nihil certi pronunciauit. Post hæc Socrates, & auditor eius Plato, & qui de schola Platonis tanquam riuli diuersas in partes profluxerunt, Stoici & Peripatetici in eadem fere sententiā, qua priores. Postea uero Epicurus deum quidem esse dixit: quia necesse sit aliquid esse in mundo præstans, & eximium, & beatum, prouidentiam tamen nullā: Itaque mundū ipsum nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica instructum: sed naturam rerum quibusdam minutis seminibus, & infecabilibus conglobatam. Quo quid repugnantius dici possit nō uideo. Etenim si est deus, utique prouidens est, ut deus: nec aliter ei potest diuinitas attribui, nisi & præterita teneat, & præsentia sciat, & futura prospiciat. Quū igitur prouidentiam sustulit, etiam deum negauit esse. Quum autem deum esse professus est, & prouidentiam simul esse concessit: alterum enim sine altero nec esse prorsus, nec intelligi potest. Verum ijs postea temporibus, quibus iam philosophia defloruerat, extitit Athenis quidam Diagoras, qui nullum esse omnino deum diceret, ob eamque sententiā nominatus est *atheos*. Item Cyrenæus Theodorus, ambo (quia nihil noui poterant reperire, omnibus iam dictis & inuentis) maluerūt contra ueritatē id negare, in quo priores uniuersi sine ambiguitate cōsenserant. Ii sunt qui tot seculis, tot ingenijs assertam atque defensam prouidentiam calūniati sunt. Quid ergo, utrum ne istos minutos & inertes philosophos ratione, an uero autoritate præstantium uirorū refellemus, an potius utroque? Sed properandum est, ne longius à materia diuagetur oratio.

Diagoras
atheos.

Quod mundus dei prouidentia factus sit, & gubernetur. Cap. X

B Vi nolunt diuina prouidentia factum esse mūdum, aut principijs inter se temere coeuntibus dicunt esse concretū, aut repente natura exstitisse: Naturam uero (ut ait Straton) habere in se uim gignendi & uiuendi: sed eam nec sensum habere ullum, nec figurā: ut intelligamus omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice, nec autore. Vtrunque uanum & impossibile. Sed hoc euenit ignorantibus ueritatem, ut quiduis potius excogitent, quàm id sentiant, quod ratio deposcit. Primum minuta illa semina, quorū concursu fortuito totum conisse mundū loquuntur, ubi aut unde sint quæro. Quis illa uidit unquam? quis sensit? quis audiuit? An solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profectò solus omnium cæcus & excors fuit, qui ea loqueretur, quæ nec æger quisquā delirare, nec dormiens posset somniare? Quatuor elementis constare omnia philosophi ueteres differebant. Ille noluit, ne alienis uestigijs uideretur insistere: sed ipsorum elementorū alia uoluit esse primordia, quæ nec uideri possint, nec tangi, nec ulla corporis parte sentiri. Tam minuta sunt, inquit, ut nulla sit acies ferri tam subtilis, qua secari ac diuidi possint. Vnde illis nomē imposuit atomorum. Sed occurrebat ei, quod si una esset omnibus eademque natura, nō possent res efficere diuersas, tanta uarietate, quantam uidemus inesse mundo. Dixit ergo leuia esse, & aspera, & rotunda, & angulata, & hamata. Quāto melius fuerat tacere, quàm in usus tam miserabiles, tam inanes habere linguam: & quidē ue reor, ne nō minus delirare uideatur, qui hæc putet refellenda. Respondeamus tamen uelut aliquid dicenti. Si leuia sunt, & rotunda, utique nō possunt inuicem se apprehendere, ut aliquod corpus efficiāt: ut si quis milium uelit in unam coaugmentationem cōstringere, leuitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. Aspera, inquit, & angulata sunt, & hamata, ut possint coherere. Diuidua ergo & secabilia sunt: hamis enim necesse est & angulis eminere, ut possint amputari: Itaque quod amputari ac diuelli potest, & uideri poterit, & teneri. Hæc, inquit, per inane irre-

Leucippus ex
atomis mūdum
dixit esse cōcre-
tum.

C quietis motibus uolitant, & huc atque illuc feruntur: sicut pulueris minutias uide-
mus in sole, quū per fenestrā radios ac lumen immiserit. Ex his arbores, & herbæ,
& fruges omnes oriūtur: ex his animalia, & aqua, & ignis, & uniuersa gignunt, &
rursus in eadē resoluuntur. Ferri hoc potest quādiu de rebus paruis agitur: ex his
etiā mundus ipse concretus est. Impleuit numerū perfectæ infantiæ, ut nihil ulte-
rius adijci posset: sed inuenit tamen ille quid adderet. Quoniam omne (inquit) infi-
nitum est, nec potest quicquam uacare: necesse est ergo innumerabiles esse mun-
dos. Quæ tanta uis fuerat atomorum, ut moles tam inæstimabiles ex tam minutis
cōglobarentur? Ac primū requiro, quæ sit istorū seminum uel ratio, uel origo: si
enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur unde esse dicemus: quæ natura tantā copiam
ad efficiendos innumerabiles mundos subministravit? Sed concedamus, ut impu-
ne de mundis delirauerit: de hoc loquamur, in quo sumus, & quem uidemus. At
omnia ex indiuiduis corpusculis fieri: si hoc ita esset, nulla res unq̄ sui generis semi-
ne indigeret: sine ouis alites nascerent, ac oua sine partu: item cætera uiuentia sine
coitu: arbores, & quæ gignunt è terra, propria semina nō haberent, quæ nos quo-
tidie tractamus & serimus. Cur ex frumēto seges nascitur, & rursus ex segete fru-
mentū? Deniq; si atomorū coitio & cōglobatio efficeret omnia, & in aëre uniuersa
cōcrescerent: siquidē per inane atomi uolūtāt, cur sine terra, sine radicibus, sine hu-
more, sine semine, nō herbæ, nō arbor, non fruges oriri aut generari possunt? Vn-
de apparet, nihil ex atomis fieri: quandoquidē unaquæq; res habet propriam cer-
tamq; naturam, suum semen, suam legē ab exordio datam. Deniq; Lucretius qua-
si oblitus atomorum, quos assererat, ut redargueret eos, qui dicunt ex nihilo fieri
omnia, his argumentis usus est, quæ contra ipsum ualere. Sic enim dixit:

D Nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
Omne genus nasci posset: nil semine egeret.
Nil igitur fieri de nihilo posse † fatendum est:
Semine quando opus est rebus, quo quæq; creatæ
Aëris in teneras possint proferri auras.

Item postea:

†putandum

Quis hunc putat habuisse cerebrum, quum hæc diceret, nec uideret sibi esse con-
traria: Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cuiusq; rei certum
est: nisi forte & ignis & aquæ naturā ex atomis esse credemus. Quid, quod durissi-
mi rigoris materiæ, si icū uehementiore collidantur, ignis excutitur? Num in fer-
ro aut silice atomi latent? Quis inclusit? Aut cur sua sponte nō emicant? aut quo-
modo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt? Omitto silicem
ac ferrum. Orbem uitreū plenū aquæ si tenueris in sole, de lumine, quod ab aqua
refulget, ignis accenditur, etiā in durissimo frigore. Num etiā in aqua ignem
esse credendū est: atqui de sole ignis ne æstate quidem accendi potest. Si ceræ inha-
laueris, uel si uapor leuis aliquid attigerit, aut crustam marmoris, aut laminā, pau-
latim per minutissimos rores aqua cōcrescit. Item de halitu terræ, aut maris nebula
existit: quæ aut dispersa humefacit quicquid texerit: aut collecta in arduos mon-
tes in sublime uento rapta, stipat in nubē, atq; imbres maximos deiicit. Vbi ergo
dicimus liquores natos esse: Num in uapore: num in halitū: num in uento? Atqui
nihil potest cōsistere in eo, quod nec tangitur, nec uidetur. Quid ergo de animalia-
bus loquar, in quorū corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine
specie figuratum uidemus? Adeo ut solertissima & diligentissima omniū partium
mēbrorumq; descriptio casum ac fortunā repellat. Sed putemus, artus, & ossa, &
neruos, & sanguinē de atomis posse cōcrescere. Quid sensus, cogitatio, memoria,
mens, ingeniū, quibus seminibus coaugmētari possunt: minutissimis inquit. Sunt
ergo

A ergo alia maiora: quomodo igitur insecabilia? Denique si ex inuisibilibus sunt quæ uidentur, cur igitur nemo uidet? Sed siue inuisibilia, quæ sunt in homine, consideret, siue tractabilia, quæ ueniunt sub aspectum, ratione utraq; consistere quis non uidet? Quomodo ergo sine ratione cõiuncta possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil esse in omni mundo, quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quæ quia supra hominis sensum & ingenium est, cui rectius quam diuinæ prouidentia tribuenda est? an si simulacrum hominis & statuam, ratio & ars fingit, ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile ueritatis in ficto, quum summum & excellens artificium nihil aliud, nisi umbram & extrema corporis linamenta possit imitari? non potuit humana solertia dare operi suo aut motum aliquem, aut sensum? Omitto usum uidentis, audiendi, odorandi, cæterorumque membrorum uel apparentium, uel latentium mirabiles utilitates: quis artifex potuit, aut cor hominis, aut uocem, aut ipsam fabricare sapientiam? Quisquam ne igitur sanus existimat, quod homo ratione & consilio facere non possit, id concursu atomorum passim coherentium perfici potuisse? Vides, in quæ deliramenta inciderint, dum nolunt effectum curamque rerum deo dare. Concedamus tamen his, ut ex atomis fiant quæ terrena sunt, num etiam cœlestia? Deos aiunt incorruptos, æternos, beatos esse, solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum concreti esse uideantur. Si enim deos quoque ex illis constituissem, dissipabiles fierent, seminibus aliquando resolutis, atque in naturam suam reuertentibus. Ergo si est aliquid, quod atomi non effecerint, cur non cætera eodem modo intelligamus? Sed quæro, antequam mundum primordia ista generarent, cur sibi diuinitaculum non ædificauerunt? Videlicet nisi atomi coissent, cœlumque fecissent, ad huc dii per medium inane penderent. Quo igitur consilio, qua ratione de confuso aceruo se atomi congregauerunt, ut ex alijs inferius terræ conglobarentur, cœlum desuper tenderetur, tanta siderum uarietate distinctum, ut nihil unquam excogitari possit ornatius? Tanta ergo qui uideat & talia, potest existimare, nullo effecta esse consilio, nulla prouidentia, nulla ratione diuina: sed ex atomis subtilibus exiguis cõcreta esse tanta miracula? Nonne prodigio simile est, aut natum esse hominem, qui hæc diceret: aut extitisse, qui crederet? ut Democritum, qui auditor eius fuit: uel Epicurum, in quem uanitas omnis de Leucippi fonte profluxit? At enim (sicut alij dicunt) natura mundus effectus est, quæ sensu & figura caret. Hoc uero multo est absurdius. Si natura mundum fecit, consilio & ratione fecerit necesse est. Is enim facit aliquid, qui aut uoluntatem faciendi habet, aut scientiam. Si caret sensu ac figura, quomodo potest ab ea fieri, quod & sensum habeat & figuram? Nisi forte quis arbitretur, animalium fabricam tam subtiliter à non sentiente natura formari animarumque potuisse: aut istam cœli speciem tam prouidenter ad utilitates uiuentium temperatam, nescio quo casu sine conditore, sine artifice, subito extitisse. Si quid est (inquit Chrysippus) quod efficiat ea, quæ homo, licet ratione sit præditus, facere non possit, id profecto est maius, & fortius, & sapientius homine. Homo autem non potest facere cœlestia: ergo illud quod hæc efficiet, uel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate. Quis igitur potest esse nisi deus? Natura uero, quam ueluti matrem esse rerum puant, si mentem non habet, nihil efficiet unquam, nihil molietur. Vbi enim non est cogitatio, nec motus est ullus, nec efficacia. Si autem consilio utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, uirtute ad consummandum, potestate ad regendum & continendum, cur natura potius quam deus nominetur? Aut si concursus atomorum, uel carens mente natura, ea quæ uidemus, effecit, quæro cur

C facere cœlum potuerit, & urbem aut domum non potuerit? cur montes marmoris fecerit, columnas & simulacra nō fecerit? Atqui potuerant atomi etiam ad hæc efficienda concurrere: siquidem nullam positionem relinquunt, quam non expectantur. Nam de natura, quæ mentem non habeat, nō est mirandum, quod hæc facere oblita sit. Quid ergo est? Vtiq; deus, quum inchoaret hoc opus mundi, quo nihil potest esse nec dispositius ad ordinē, nec aptius ad utilitatem, nec ornatius ad pulchritudinem, nec maius ad molem, quæ fieri ab homine non poterāt, fecit ipse: in quibus etiam hominem ipsum, cui particulam de sua sapiētia dedit, & instruxit eum ratione, quantum fragilitas terrena capiebat, ut ipse sibi efficeret, quæ in usus suos essent necessaria. Si uero in huius mūdi (ut ita dixerim) republica, nulla prouidentia est quæ regat, nullus deus qui administret, nec omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet: unde igitur mens humana tam solers, tam intelligēs orta esse crederet? Si enim corpus hominis ex humo factū est, unde homo nomen accepit: animus ergo qui sapit, rector est corporis, cui membra obsequuntur tanquam regi & imperatori, qui nec aspici, nec comprehendī potest, non potuit ad hominē nisi à sapiente natura peruenire. Sed sicut omne corpus mens & animus gubernat, ita & mundum deus. Nec enim uerisimile est, ut minora & humilia regimen habeant, maiora & summa non habeant. Denique M. Cicero in Tusculanis, & in cōsolatione: Animorum, inquit, nulla in terris origo inueniri potest. Nihil est, inquit, in animis mistum atq; concretum, aut quod ex terra natum atque factum esse uideatur, nihilq; humidum, aut flabile, aut igneum: His enim innatū nihil inest, quod uim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quo & præterita teneat, & futura prouideat, & complecti possit præsentia, quæ sola diuina sunt: nec enim inueniuntur unquam, unde ad hominē uenire possint, nisi à deo. Exceptis igitur duobus tribus uel calumniatoribus uanis, quum constet diuina prouidentia mundum regi, sicut & factus est: nec sit quisquam, qui Diagoræ Theodoriq; sententiam, uel Leucippi inane commentum, uel Democriti Epicuriq; leuitatem præferre audeat autoritati uel illorum septem priorum, qui sunt appellati sapientes, uel Pythagoræ, uel Socratis, uel Platonis, cæterorumq; summorum philosophorum, qui esse prouidentia iudicauerūt. Falsa igitur est & illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia, religionē à sapientibus institutam, quo se homines imperiti à peccatis abstinerent. Quod si uerum sit, ergo derisi ab antiquis sapientibus sumus. Quod si fallendi nostri, atq; adeo totius generis humani causa cōmentū sunt religionem, sapientes igitur non fuerunt: quia in sapientem nō cadit mendacium. Sed si fuerunt sapientes, quæ tanta felicitas mentiendi, ut non tantummodo indoctos, sed Platonem quoque, ac Socratem fallerent: & Pythagoram, Zenonem, Aristotelem, maximarum sectarū principes tam facile deluderent? Est igitur diuina prouidentia, ut senserūt ij homines, quos nominauī, cuius uī ac potestate omnia quæ uidemus, & facta sunt, & reguntur. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in seruandis ordinibus temporibusq; constantia, aut olim potuit sine prouido artifice oriri, aut constare tot seculis sine incola potenti, aut in perpetuum gubernari sine perito rectore, quod ratio ipsa declarat. Quicquid est enim quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. Ratio autem sentientis sapiētisq; naturæ est: sapiens uero, sentiensq; natura nihil aliud potest esse quàm deus. Mundus autem, quoniā rationem habet, qua & regitur & cōstat, ergo à deo factus est. Quod si est conditor rectorq; mundi deus, recte igitur ac uere religio constituta est. Autori enim rerum, parentiq; communi honos ueneratioq; debetur.

Virum

Animorum origo
cœlestis.

D

A *Vtrum unius dei, an plurium deorum prouidentia mundus regatur & constet.* Cap. XI



QVONIAM cōstitit de prouidentia, sequitur ut doceamus, utrum ne multorum esse credenda sit, an potius unius. Satis (ut opinor) ostendimus in nostris institutionibus, deos multos esse non posse, quod diuina uis ac potestas, si distribuatur in plures, diminuitur utiq; & mortalis est: Si uero mortalis nō est, nec minui, nec diuidi potest. Deus igitur unus est, in quo uis & potestas consummata, nec minui potest, nec augeri. Si autem sunt multi, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis, summa ipsa decrescit: nec poterūt singuli habere totum, quod est commune cum pluribus: unicuiq; tantū deerit, quantum ceteri possidebūt. Non possunt igitur in hoc mundo multi esse rectores, nec in una domo multi domini, nec in naui una multi gubernatores, nec in armento aut grege duces multi, nec in uno regimine multi reges: Sed nec in cœlo quidem multi soles esse poterunt, sicut nec animæ plures in uno corpore: adeò in unitate natura uniuersa consentit. Quod si mundum

Spiritus intus alit, totamq; infusa per artus

Mens agitat molem, & magno se corpore miscet,

apparet testimonio poëtæ, unum esse mūdi habitatorem deum: siquidem corpus omne nisi ab una mente incoli, regiq; non potest. Omnem igitur diuinā potestatem necesse est in uno esse, cuius nutu & imperio regant omnia: & ideo tantus est, ut ab homine nō possit aut uerbis enarrari, aut sensibus aestimari. Vnde igit ad homines opinio multorū deorū persuasione peruenit: Nimirū ij omnes qui coluntur ut dij, homines fuerunt, & ijdem primi ac maximi reges: sed eos aut ob uirtutē, quia profuerant hominū generi, diuinis honoribus affectos esse post mortē: aut ob beneficia, & inuenta, quibus humanā uitā excoluerant, immortalē memoriā consecutos quis ignorat? Nec tantū mares, sed & fœminas. Quod quū uetustissimi Græciæ scriptores, quos illi θεολόγος nūcupant, tum etiam Romani Græcos secuti & imitati docent, quorū præcipue Euhemerus, ac noster Ennius, qui eorū omniū natales, cōiugia, progenies, imperia, res gestas, obitus, simulacra demonstrant. Et secutus eos Tullius tertio de natura deorū libro, dissoluit publicas religiones: sed tamen uerā, quā ignorabat, nec ipse, nec alius quisq; potuit inducere. Adeò & ipse testatus est falsum quidē apparere, ueritatem tamē latere. Vtinā, inquit, tam facile uera inuenire possem, q̄ falsa cōuincere. Quod quidē nō dissimulanter, ut Academicus, sed uere atq; ex animi sententiā proclamauit: quia ueritas humanis sensibus erui nō potest: qd̄ assequi ualuit humana prouidentia, id assecutus est, ut falsa detegeret. Quicquid enim fictū & commentitiū, quia nulla ratione subnixū est, facile dissoluit. Vnus est igitur princeps & origo rerū deus, sicut Plato in Timæo & sen sit & docuit: cuius maiestatem tantam esse declarat, ut nec mente cōprehendi, nec lingua exprimi possit. Idem testatur Hermes, quē Cicero ait in numero deorū apud Aegyptios haberi, eum scilicet, qui ob uirtutē, multarumq; artium scientiā Trismegistus nominatus: & erat non modò Platone, uerum Pythagora, septemq; illis sapientibus longe antiquior. Apud Xenophontē Socrates disputans ait, formam dei nō oportere cōquiri. Et Plato in legum libris: Quid omnino sit deus non esse querendū: quia nec inueniri possit, nec enarrari. Pythagoras quoq; unum deum confitetur, dicens incorporalē esse mentem, quæ per omnem rerum naturā diffusa & intenta, uitalem sensum cūctis animantibus tribuat. Antisthenes autē in Phisico unum esse naturalē deum dixit, quāuis gentes & urbes suos habeant populares. Eadē ferè & Aristoteles cum suis Peripateticis, & Zenon cū suis Stoicis. Longum est enim singulorum sententiās exequi: qui licet diuersis nominibus sint abusi,

Hermes Trismegistus.

ad unam tamen potestatem, quæ mundū reget, concurrerunt. Sed tamen summum deum quum & philosophi, & poëtae, & ipsi denique qui deos colunt, sæpe fateantur: de cultu tamen & honoribus eius nemo unquam requisivit, nemo disse-ruit: ea scilicet persuasione qua semper beneficum incorruptumque credentes, nec irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbitrantur. Ad eò religio esse non potest, ubi metus nullus est.

Quod religio sit, & hominis sit. Cap. XII



Vnc quoniam respondimus impiæ quorundam detestabilique imprudentiæ, uel potius amentia: redeamus ad propositum. Diximus religio- ne sublata, nec sapientiam teneri posse, nec iustitiam, quum diuinitatis intellectus, quo differimus à belluis, in homine solo reperiat: qua nisi cupiditates nostras deus, qui falli non potest, coercuerit, scelerate impieque uiuere- mus. Spectari ergo actus nostros à deo, non modò quo ad utilitatem cõmunis uita- tæ attinet, sed etiam ad ueritatē: quia religione iustitiaque detracta, uel ad stultitiam pecudum amissa ratione deuoluimur, uel ad bestiarum immanitatem: imò uero am- plius: siquidem bestia sui generis animalibus parcat. Quid erit homine truculen- tius, quid immitius, si dempto metu superiore, uim legum aut fallere potuerit, aut contemnere? Timor igitur dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem, per quem uita ipsa sustinetur, munitur, gubernatur. Is autē timor auferretur, si fue- rit homini persuasum, quod iræ sit expers deus, quem moueri & indignari nō mo- dò quum iniusta fuerit cõmunis utilitas, sed etiam ratio ipsa, & ueritas persuadet. Rursus nobis ad superiora redeundum est: ut quia docuimus à deo factum esse mundum, doceamus quare sit effectus.

D Quod omnia tam bona, quam mala, hominis gratia facta sunt. Cap. XIII



I consideret aliquis uniuersam mundi administrationem, intelliget pro- fectò, quam uera sit sententia Stoicorum, qui aiunt, nostra causa mun- dum esse constructum. Omnia enim, quibus constat, quaque generat ex se mundus, ad utilitatem hominis accommodata sunt. Homo utitur igni ad usum calefaciendi, & luminis, & coquendorum ciborum, ferrique fabricandi. Utitur fontibus ad potum, & ad lauacra: fluminibus ad agros irrigandos, terminandasque re- giones. Utitur terra ad percipiendam frugum uarietatem, collibus ad conferenda uinea, montibus ad usum arborum atque lignorum, planis ad segetem. Utitur mari non solum ad commercia, & copias ex longinquis regionibus ferendas, uerum etiam ad uberta- tem omnis generis piscium. Quod si his elementis utitur, quibus est proximus, non est dubium quin & coelo: quoniam & celestium rerum officia ad fertilitatem terrae, ex qua uiuimus, temperata sunt. Sol irrequietis cursibus, & spacijs inaequalibus orbis annuos conficit: & aut oriens diem promittit ad laborem, aut occidens noctem superin- ducit ad requiem: & tum abscessu longius ad meridiem, tum accessu propius ad septen- trionem, hyemis & aestatis uicissitudines facit: ut & hybernis humoribus ac prui- nis in ubertatem terra pinguescat: & aestiuis caloribus, uel herbidae fruges maturita- te durent: uel quae sunt in humidis, incocta & feruifacata mitescant. Luna quoque nocturni temporis gubernatrix, & amissi ac recepti luminis uicibus mensura spacia mo- derat, & caecas tenebris horrentibus noctes fulgore suae claritatis illustrat: ut aesti- ua itinera, & expeditiones, & opera sine labore ac molestia confici possint: Siquidem

Nocte leues melius stipulae, nocte arida prata
Tondentur, noctis lentus non deficit humor:
Et quidam feros Hyberni ad luminis ignes
Peruigilat, ferroque faces inspicat acuto.

Astra

Ubertatem

Solis meatus.

A Astra etiam cætera uel ortu, uel occafu suo certis stationibus oppor-
 tunitates tem- *Astrorum*
 porum planè subministrant: sed & nauigijs, quo minus errabundo curfu per im-
 mensum uagentur, regimèn præbèt: quum ea rite gubernator obseruans, ad por-
 tum destinati littoris peruehatur. Ventorū spiritu attrahūtur nubes, ut fata imbrī
 bus irrigentur, ut uites fœtibus, arbusta pomis exuberent. Et hæc per orbem uici
 bus exhibentur, ne desit aliquando, quo uita hominum sustineatur. At enim cæte-
 ras animantes eadē terra nutrit, & eiusdem fœtu etiā muta pascuntur. Num etiam
 mutorum causa deus laborauit? Minime: quia sunt rationis expertia. Sed intelli-
 gimus & ipsa eodē modo ad usum hominis à deo facta, partim ad cibos, partim ad
 uestitum, partim ad operis auxilia: ut clarum sit, diuinam prouidentia rerum & co-
 piarum abundantia hominum uitam instruere atq; ornare uoluisse: ob eamq; cau-
 sam & aërem uolucris, & mare piscibus, & terrā quadrupedibus impleuit. Sed
 Academici contra Stoicos differentes, solent quærere, cur si deus omnia hominū
 causa fecerit, etiam multa cōtraria, & inimica, & pestifera nobis reperiantur tam in
 mari, quàm in terra. Quod Stoici ueritatē non respicientes ineptissime repulerūt.
 Aiunt enim multa esse in gignentibus, & in numero animalium, quorū lateat utili-
 tas, sed eam processu temporū inueniri: sicut iam plura prioribus sæculis incogni-
 ta, necessitas & usus inuenit. Quæ tandem utilitas potest in muribus, in blattis,
 in serpētibus reperiri, quæ homini molesta & perniciosa sunt? An medicina in his
 aliqua latet? Quæ si est, inuenietur aliquando, nempe aduersus mala: quum id illi
 quaratur esse omnino malum. Viperam ferunt exustam, in cineremq; dilapsam, *Vipera suo*
 mederi eiusdem bestia morsui. Quāto melius fuerat eam prorsus non esse, quàm *morsul re-*
 remedium. *medium.*
B runt in hunc modum: Deus quum formasset hominem ueluti simulacrum suum,
 quod erat diuini opificij summum, inspirauit ei sapiētiam soli, ut omnia imperio ac
 ditioni suæ subiugaret, omnibusq; mundi cōmodis uteretur. Proposuit tamen ei
 & bona & mala: quia sapiētiam dedit, cuius omnis ratio in discernendis malis ac
 bonis posita est. Non potest enim quisquam eligere meliora, & scire quid bonum
 sit, nisi sciat simul reijcere ac uitare quæ mala sunt. Inuicem enim sibi alterutrū con-
 nexa sunt, ut sublato alterutro, utrunq; tolli sit necesse. Propositis igitur bonis, ma-
 lisq; tum demum opus suum peragit sapiētia: & quidem bonum appetit ad utili-
 tatem, malum reijcit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt homini,
 quibus frui posset: sic etiā mala, quæ caueret. Nam si malū nullū sit, periculumq;
 nihil deniq; quod lædere hominē possit, tollitur omnis materia sapiētia, nec erit
 homini necessaria. Positis enim tantūmodo in conspectu bonis, quid opus est cogi-
 tatione, intellectu, scientia, ratione? Quocūq; porrexerit manū, id naturæ aptum
 & cōmodum sit: ut si quis uelit apparatusissimam cœnam infantibus qui nondum sa-
 piant, apponere, utiq; id appetent singuli, quò unūquēq; aut impetus, aut fames,
 aut etiā casus attraxerit: & quicquid sumpserint, id illis erit utile ac salubre. Quid
 igitur nocebit eos sicuti sunt permanere, & semper infantes ac nescios esse rerū?
 Si autem admisceas uel amara, uel inutilia, uel etiam uenenata, decipiuntur utiq;
 per ignorantiam boni ac mali: nisi accedat his sapiētia, per quam habeant malo-
 rum reiectionem, bonorum que delectum. Vides ergo magis propter mala opus
 bonis esse sapiētia, quæ nisi fuisset proposita, rationale animal non essemus. Quod
 si hæc ratio uera est, quam Stoici nullo modo uidere potuerunt, dissoluitur etiam
 argumentum illud Epicuri: Deus, inquit, aut uult tollere mala, & non potest: aut
 potest, & non uult: aut neque uult, neque potest: aut & uult & potest. Si uult &
 non potest, imbecillis est, quod in deum non cadit. Si potest, & non uult, inuidus,

C quod æque alienum à deo. Si neque uult, neque potest, & inuidus & imbecillus est, ideoque neque deus. Si uult, & potest, quod solum deo conuenit, unde ergo sunt mala? Aut cur illa non tollit? Scio plerisque philosophorum, qui prouidentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere: & inuitos penè adigi, ut deum nihil curare fateantur, quod maxime quærit Epicurus. Sed nos ratione perspecta, formidolosum hoc argumentum facile dissoluimus. Deus enim potest quicquid uult, & imbecillitas, uel inuidia in deo nulla est: potest igitur mala tollere, sed non uult, nec ideo tamen inuidus. Idcirco enim non tollit, quia & sapientiam (sicut docui) simul tribuit, & plus boni ac iucunditatis in sapientia est, quàm in malis molestia. Sapientia etiam facit, ut etiam deum cognoscamus, & per eam cognitionem immortalitatem assequamur, quod est summum bonum. Itaque nisi prius malum agnouerimus, nec bonum poterimus agnoscere. Sed hoc non uidit Epicurus, nec alius quisquam: si tollantur mala, tolli pariter sapientiam, nec ulla in homine uirtutis remanere uestigia: cuius ratio in sustinenda & superanda malorum acerbitate consistit. Itaque propter exiguum compendium sublatoꝝ malorum, maximo, & uero, & proprio nobis bono careamus. Constat igitur omnia propter hominem proposita, tam mala, quàm etiam bona.

Mala deus cur non tollit.

Cur deus fecerit hominem. Cap. XIII



Equitur, ut ostendam, cur fecerit hominem ipsum deus: sicut mundum propter hominem machinatus est, ita ipsum propter se, tanquam diuini templi antistitem, spectatorem operum, rerumque celestium. Solus enim, qui sentiens capaxque rationis intelligere possit deum: qui opera eius admirari uirtutemque perspicere. Idcirco enim consilio, mente, prudentia instructus est. Ideo solus præter cæteras animantes rectus corpore ac statu factus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse uideatur. Ideo sermonem solus accepit, ac linguam cogitationis interpretem, ut enarrare maiestatem domini sui possit. Postremo idcirco ei cuncta subiecta sunt, ut factori atque artifice deo esset ipse subiectus. Si ergo deus hominem suum uoluit esse cultorem, ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur: utique iustissimum est deum colere, uidelicet eum, qui tanta præstitit, amare hominem, qui sit nobiscum diuini iuris societate coniunctus. Nec enim fas est, cultorem dei à dei cultore uiolari. Vnde intelligitur, religionis ac iustitiæ causa esse hominem figuratum: cuius rei testis est M. Tullius in libris de legibus ita dicens: Sed omnium, quæ in doctorum hominum disputatione uersant, nihil est profectio præstabilius, quam planè intelligi, nos ad iustitiam esse natos. Quod si est uerissimum, deus ergo uult omnes homines esse iustos, id est deum & hominem charos habere: deum scilicet honorare tanquam patrem, hominem diligere uelut fratrem. In his enim duobus tota iustitia consistit. Qui ergo aut deum non agnoscit, aut homini nocet, iniuste & contra naturam suam uiuit: & hoc modo rumpit institutum, legemque diuinam.

Hominem uiolare nefas.

Vnde ad hominem peccata perueniant. Cap. XV



Hic fortasse quærat aliquis, unde ad hominem peccata perueniant: aut quæ prauitas diuini instituti regulam ad peiora detorserit, ut quum sit ad iustitiam genitus, opera tamen efficiat iniusta. Iam superius explanauimus, simul deum proposuisse bonum ac malum: & bonum quidem diligere: ac malum, quod huic repugnat, odisse. Sed ideo malum permisisse, ut & bonum emicaret: quod alterum sine altero (sicut sæpe docui) intelligimus consistere non posse. Denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus, & inuicem copulatis esse concretum, igneo & humido: nec potuisse lucem fieri, nisi & tenebræ fuissent: quia nec superum potest esse sine infero, nec oriens sine occidente, nec calidum sine frigido, nec molle sine duro. Sic & nos ex duobus æque repugnantibus compacti

A compacti sumus, anima & corpore: quorū alterum cœlo ascribitur, quia tenue est & intractabile: alterum terræ, quia comprehensibile est. Alterum solidum & æternum est, alterū fragile atq; mortale. Ergo alteri bonum adhæret, alteri malum. Alteri lux, uita, iustitia: alteri tenebræ, mors, iniustitia. Hinc extitit in hominibus naturæ suæ deprauatio, ut esset necesse constitui legem, qua possent & uitia prohiberi, & uirtutis officia imperari. Cum igitur sint in rebus humanis bona & mala, quorum rationē declarauit, necesse est ad utranq; partem moueri deum, & ad gratiam, quum iusta fieri uideret, & ad iram, quū cernit iniusta. Sed occurrit nobis Epicurus, ac dicit: Si est in deo lætitiæ affectus ad gratiam, & odij ad iram, necesse est habeat & timorē, & libidinem, & cupiditatem, cæterosq; affectus, qui sunt imbecillitatis humanæ. Non est necesse ut timeat, qui irascitur: aut mœreat, qui gaudet: denique iracūdi minus timidi sunt, & natura læti minus mœrent. Quid opus est de humanis affectibus dicere, quibus fragilitas succumbit? consideremus diuinam necessitatem: nolo enim naturam dicere: quia deus noster nunquam creditur natus. Timoris effectus habet in homine materiam, in deo non habet. Homo, quia multis casibus periculisq; subiectus est, metuit, ne qua uis maior existat, quæ illum uerberet, spoliaret, laceret, affligat, interimat. Deus autem, in quem nec egestas, nec iniuria, nec dolor, nec mors cadit, timere nullo pacto potest: quia nihil est, quod ei uim possit inferre. Item libidinis ratio in homine manifesta est. Nam quia fragilis & mortalis est effectus, necesse fuit alterū sexum, diuersumq; cōstitui: cuius permissione soboles effici possent, ad cōtinendam generis perpetuitatē. Hæc autē libido in deo locum nō habet: quia & fragilitas, & interitus ab eo alienus est: nec ulla est apud eum fœmina, cuius possit copulatione gaudere: nec successione indiget, qui semper futurus est. Eadem de inuidia & cupiditate dici possunt, quæ certis manifestisq; de causis in hominem cadunt, in deum nullo modo. At uero & gratia, & ira, & miseratio habent in deo materiā, recte q; illis utitur summa illa & singularis potestas ad rerum conseruationem.

Quæ materia sit in deo miserationis, gratiæ, uel iræ. Cap. XVI



Værit quispiam, quæ sit ista materia. Primum accidentibus malis afflictis homines ad deum plerumq; cōfugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum posse ab his iniurijs propulsare. Habet igitur causam miserandi. Nec enim tam immitis est hominum contemptor, ut auxiliū laborantibus deneget. Item plurimi, quibus persuasum est deo placere iustitiā, eumq; qui sit dominus ac parens omnium, uenerantur, cum precibus assiduīs, ac frequentibus uotis dona & sacrificia offerunt, nomen eius laudibus prosequuntur, iustis ac bonis operibus demereri eum laborantes. Ergo est, propter quod deus & possit, & debeat gratificari. Nam si nihil est tam conueniens deo, quàm beneficentia: nihil autem tam alienum, quàm ut sit ingratus: necesse est, ut officijs optimorum, sancteq; uiuentium præstet aliquid, ac uicem reddat, ne subeat ingrati culpam, quæ est etiam homini criminosa. Contrà autem sunt alij facinorosi & nefarij, qui libidinis omnia polluant, cædibus uexent, fraudent, rapiant, peierent, nec consanguineis nec parentibus parcant: leges, & ipsum etiam deum negligant. Habet igitur ira in deo materiā: nō est enim fas, eum quum talia fieri uideat, non moueri & insurgere ad ultionem sceleratorū, & pestiferos nocentesq; delere, ut bonis omnibus consulat. A deo & in ipso ira est, & gratificatio. Inania ergo, & falsa reperiuntur argumenta, uel eorū, qui quum irasci deum nolunt, gratificari uolunt: quia ne hoc quidem fieri sine ira potest: uel eorum, qui nullum animi motum esse in deo putant. Et quia sunt aliqui affectus, qui non cadunt in deum, ut libido, timor, auaritia, mœ

ror, inuidia, omni prorsus affectu eum uacare dixerunt. His enim uacat, quia uirtutum affectus sunt: eos autem, qui sunt uirtutis, id est ira in malos, charitas in bonos, miseratio in afflictos, quoniam diuina potestate sunt digna, proprios, & iustos, & ueros habet. Quae profectò nisi habeat, humana uita turbabitur, atq; ad tantam cõfusionem deueniet status rerum, ut contemptis superatisq; legibus, sola regnet audacia: ut nemo deniq; tutus esse possit, nisi qui uiribus praeualeat: ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. Nunc uero, quoniam & mali poenam, & boni gratiam, & afflicti opem sperant, est uirtutibus locus, & scelera rariora sunt. At enim plerunq; & scelerati feliciores sunt, & boni miseres, & iusti ab iniustis impune uexant. Considerabimus postea, cur ista fiant. Interim de ira explicemus, an sit aliqua in deo, utrũ nihil curet omnino, nec moueat ad ea quae impie gerunt.

Quod deus administrat mundũ, & regit hominũ actus: & per cõsequens irascitur. Cap. XVII

DEus, inquit Epicurus, nihil curat, nullam igitur habet potestatem: Curare enim necesse est eum, qui habet potestatem: uel si habet, & nõ utitur, quae tanta est negligendi causa, ut ei nõ dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit uilis: Ideo inquit, incorruptus est ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo administratio tantarũ rerum cessit, si hæc à deo negligantur, quae uidemus ratione summa gubernari? At quietus esse quomodo potest qui uiuit & sentit? Nam quies, aut somni res est, aut mortis: sed nec somnus habet quietem; nam quũ soporati sumus, corpus quidẽ quiescit, animus aut irrequietus agitur: imagines sibi, quas cernat, effingit, ut naturalem suum motũ exercent uarietate uisoriũ: auocatq; se à falsis, dum membra saturentur, ac uigorẽ capiunt de quiete. Quies igitur sempiterna solius mortis est: si autẽ mors deum non attingit, deus igitur nunq; quietus est. Dei uero actio quae potest esse, nisi mudi administratio? Si uero mundi curam gerit, curat igitur hominũ uitam deus, ac singulorũ actus animaduerit, eosq; sapiẽtes ac bonos esse desiderat. Hæc est uoluntas dei, hæc diuina lex: quam qui sequit, qui obseruat, deo charus est. Necesse est igitur, ut ira moueatur aduersus eum, qui hanc æternã diuinãq; legem aut uiolauerit, aut spreuerit. Si nocet alicui deus, iam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram siue humanã, siue diuinã acerbitalis nomine infamant, putantes nocentẽ dici oportere, qui nocentes afficit poena. Quod si est, nocentes igitur leges habemus, quae peccantibus supplicia sanxerunt: nocentes iudices, qui scelere conuictos poena capitibus afficiunt. Quod si & lex iusta est, quae & nocenti tribuit quod meretur: & iudex integer ac bonus dicitur, quum malefacta uindicat (bonorũ enim salutem custodit, qui malos punit) ergo & deus quum malis obest, nocens nõ est: ipse autem est nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut pluribus noceat. Libet quærere ab ijs, qui deum faciunt immobilem: Si quis habeat rem, domum, familiam, seruiq; eius cõtemnentes patientiã domini, omnia inuasent, ipsi bonis eius fruuntur, ipsos familia eius honoret: dominus autẽ cõtemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur: utrum ne sapiens esse possit, qui contumelias non uindictet, suisq; rebus eos perfrui patiat, in quos habeat potestatem? Quae tanta in quocumque potest patientia reperiri, si tamen patientia nominãda est, & nõ stupor quidẽ insensibilis? Sed facile est ferre cõtemptum. Quid si fiant illa, quae à Cicerone dicuntur? Etenim quæro, si quis paterfamiliãs liberis suis à seruo interfectis, uxore occisa, incensa domo, suppliciũ de seruo nõquam acerrimum sumpserit, utrum is clemens ac misericors, an inhumanus & crudelissimus esse uideatur? Quod si eiusmodi facinoribus ignoscere crudelitatis est, potius quã pietatis, nõ est ergo uirtutis in deo, ad ea, quae iniuste fiunt, non commoueri: Nam mundus tanquam del

Lex iusta, quae
tribuit unicuiq;
quod meretur.

A dei domus est, & homines tanquā serui: quibus si ludibriū sit nomen eius, qualis aut quanta patientia est, ut honoribus suis cedat, praua & iniqua fieri uideat, & nō indignetur: quod propriū & naturale est ei, cui peccata non placeant. Irasci ergo rationis est: auferuntur enim delicta, & refrenatur licentia, quod utiq; iuste sapienterq; fit. Sed Stoici nō uiderunt esse discrimen recti & prauī, esse iram iustam & iniustam: & quia medelam rei non inueniebant, uoluerunt eam penitus excidere. Peripatetici uero nō excidendam, sed temperandā esse dixerunt: quibus in sexto libro institutionum satis respondimus. Nescisse autem philosophos, quæ ratio esset iræ, apparet ex definitionibus eorū, quas Seneca enumerauit in libris, quos de ira cōposuit. Ira est, inquit, cupiditas ulciscēdæ iniuriæ. Alij (ut ait Possidonius) *Ira.* cupiditas puniendī eius, à quo te iniūque putes læsum. Quidam ita definierunt: Ira est incitatio animi ad nocendū ei, qui aut nocuit, aut nocere uoluit. Aristotelis definitio non multū à nostra abest. Ait enim iram esse cupiditatē doloris rependendi. Hæc est ira, de qua superius diximus, quæ etiam mutis inest. In homine uero cohibenda est, ne ad aliquod maximū profiliat per furorē. Hæc in deo esse non potest, *† Inuicē* quia illæfibilis est. In homine autē, quia fragilis est, inueniē. † Irritat enim læsio dolorem, & dolor facit ultionis cupiditatē. Vbi est ergo illa ira iusta, qua mouet aduersus delinquentes: quæ utiq; nō est cupiditas ultionis, quia nō præcedit iniuria. Non dico de ijs, qui aduersus leges peccāt, quibus etsi iudex sine crimine irasci potest, fingamus tamen eum sedato animo esse debere, quum subiicit pœnæ nocentem: quia legum sit minister, nō animi aut potestatis suæ: sic enim uolunt, qui iram conantur euellere. Sed de ijs potissimū dico, qui sunt nostræ potestatis, ut serui, liberi, cōiuges, & discipuli: quos quum delinquere uidemus, incitatur ad coercendum. Necessè est enim bono ac iusto displicere, quæ praua sunt: & cui malū displicet, moueri, quum id fieri uideat. Ergo surgimus ad uindictā, nō quia læsi sumus, sed ut disciplina seruetur, mores corrigantur, licentia cōprimatur. Hæc est ira iusta, quæ sicut in homine necessaria est ad prauitatis correctionē, sic utiq; in deo, à quo ad hominē peruenit exemplum. Nam sicuti nos potestati nostræ subiectos coercere debemus, ita etiā peccata uniuersorū deus coercere debet: quod ut faciat, irascatur necesse est: quia naturale est bono, ad alterius peccatū moueri & incitari. Ergo definire debuerūt: Ira est motus animi ad coercenda peccata insurgētis. Nam definitio Ciceronis, Ira est libido ulciscendī, nō multū à superioribus distat. Iram autē, quam possumus uel furorē, uel iracundiam nominare, hæc ne in homine quidem debet esse, quæ tota uitiosa est. Ira uero, quæ ad correctionem uitiorū pertinet, nec hominī adimī debet, nec deo potest: quia & utilis est rebus humanis & necessaria.

Quod sine ira peccata non corriguntur. Cap. XVIII



Vid opus est, inquiunt, ira, quū sine hoc affectu peccata corrigi possint: Atqui nullus est, qui peccatorem possit uidere tranquille. Possit fortasse, qui legibus præsidet: quia facinus non sub oculis eius admittitur, sed defertur aliunde, tanquam dubiū: nec unquam potest esse scelus tam clarū, ut defensionis locus non sit: & ideo potest iudex non moueri aduersus eum, qui potest innocens inueniri. Quumq; detectum facinus in lucem uenerit, iam non sua, sed legū sententia utitur. Sed potest cōcedi, ut sine ira faciat, quod facit: habet enim quod sequat. Nos certe, quū domi peccat à nostris, siue id cernimus, siue sentimus, indignari necesse est. Ipse enim peccati aspectus indignus est. Nam qui non mouetur omnino, aut probat delicta, quod est turpius & iniustius: aut molestiā castigandi fugit, quam sedatus animus, & quieta mens aspernatur ac reuinit, nisi ira stimulauerit. Qui autem cōmouetur, tamen intempestiua leuitate,

C uel sapius quàm necesse est, uel etiam semper ignoscit, is planè & illorū uitā perdit, quorum audacia nutrit ad facinora maiora, & sibi ipsi aeternam molestiarū materiam subministrat. Vitiosa est ergo in peccatis iræ suæ cohibitio. Laudatur Archytas Tarentinus: qui, quū in agro corrupta esse omnia cōperisset, uillici sui culpam redarguens, Miserum te, inquit, quem iam uerberibus necassem, nisi iratus essem. Vnicum hoc exemplum temperantiæ putant: sed autoritate ducti non uident, quàm inepta & locutus fuerit, & fecerit. Nam (sicut ait Plato) nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur: apparet, quàm malum uir sapiens proposuerit exemplum. Si enim senserint serui dominum scire, quum non irascitur: tum parcere, quum irascitur: nō peccabunt utiq; leuiter, ne uerberentur: sed quantum poterūt grauissime, ut stomachum eius incitent, atq; impune discedant. Ego uero laudarem, si quum fuisset iratus, dedisset iræ suæ spaciū: ut residente per interuallum temporis animi tumore, haberet modum castigatio. Non ergo propter iræ magnitudinē donanda erat pœna, sed differenda: ne aut peccanti maiorem iusto dolorem inureret, aut castigati furorem. Nunc uero, quæ tandem æquitas, aut sapientia est, ut aliquis ob exiguum delictum puniatur: aut ob maximum non puniatur? Quod si naturam rerum, causasq; didicisset, nunquam tam impòrtunam continentiam profiteretur, ut nequam seruus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. Nam sicut corpus humanum deus multis & uarijs sensibus ad usum uitæ necessarijs instruxit: sic & animo uarios attribuit affectus, quibus uitæ ratio cōstaret: ut libidinem producendæ gratia sobolis dedit: sic iram cohibendorū causa delictorum. Verum ij, qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libidine utuntur ad corruptelas, & ad uoluptates: sic iram & affectum ad nocendum, dum ijs, quos odio habent, irascuntur, aut paribus, aut etiam superioribus. Hinc quotidie ad maxima facinora prosilitur, hinc Tragediæ sæpe nascuntur. Esset igitur laudandus Archytas, si quum alicui ciui & pari facienti sibi iniuriā fuisset iratus, represisset se tamen, & patientia furoris impetum mitigasset. Hæc sui cohibitio gloriosa est, qua compefcitur aliquod imminens magnum malum. Seruorum autem, filiorumq; peccata nō coercere, peccatum est. Euadent enim ad maius malum per impunitatem: hic non cohibenda ira, sed etiam, si iacet, excitanda est. Quod autem de homine dicimus, id etiam de deo, qui hominē similem sui fecit. Omitto de figura dei dicere: quia Stoici negant habere ullam formā deum: & ingens alia materia nascitur, si eos coarguere uelimus: de animo tantum loquor. Si deo subiacet cogitare, sapere, intelligere, prouidere, præstare: ex omnibus autē animalibus homo solus hoc habet: ergo ad dei similitudinē factus est. Sed ideo procedit in uitium, quia de terrena fragilitate permistus, non potest id quod à deo sumpsit, incorruptū purumq; seruare, nisi ab eodem deo iustitiæ præceptis imbuatur.

Quod homo ex corpore uitia, & ex anima uirtutes habeat: Et quod quum uelit deus homines bonos esse, eorum uitijs irascitur. Cap. XIX



uoluptatibus

Ed quoniam cōpactus est (ut diximus) è duobus homo, animo & corpore: in altero uirtutes, in altero uitia cōtinentur, & impugnant se inuicem. Animi enim bona, quæ sunt in cōtinendis libidinibus, contraria sunt corpori: et corporis bona, quæ sunt in omni genere uoluptatū, inimica sunt animo. Sed si uirtus animi repugnauerit cupiditatibus, easq; cōprefferit, erit uere deo similis. Vnde apparet, animā hominis, quæ uirtutē diuinam capit, nō esse mortalem. Sed discrimen illud est, quod quum uirtus habeat amaritudinē, & sit dulcis illecebra uoluptatis, uincuntur plurimi, & abstrahuntur ad furuitatem. Si uero, qui se corpori rebusq; terrenis addixerunt, premuntur in terram, nec assequi

A qui possunt diuini numinis gratiam: quia se uitiorum labibus inquinant. Qui autem deum secuti, eiq; parentes corporis desideria contempserint, & uirtutē præferentes uoluptatibus, innocentiam iustitiamq; seruauerint, hos deus ut sui similes recognoscit. Quum igitur sanctissimam legem posuerit, uelitq; uniuersos innocentes ac beneficos esse, potest ne non irasci, quum uidet contemni legem suam, abijci uirtutē, appeti uoluptatem: Quod si est mundi administrator, sicut esse debet, non utiq; cōtemnit id, quod est in omni mundo uel maximū. Si est prouidens (ut oportet deum) consulit utiq; generi humano, quo sit uita nostra & copiosior, & melior, & tutior. Si est pater ac deus uniuersorum, certe & uirtutibus hominum delectatur, & uitij commouetur: ergo & iustos diligit, & impios odit. Odio, inquit, opus non est: semel enim statuit bonis præmium, & malis pœnam. Quod si aliquis iuste innocēterq; uiuat, & deum nec colat, nec curet omnino, ut Aristoteles & Timon, ceteriq; philosophorum, cedit ne huic impune: quod quum legi dei obtemperarit, ipsum tamen spreuerit. Est igitur aliquid propter quod deus possit irasci, tanquam fiducia integritatis aduersus eum rebellanti. Si huic potest irasci propter superbiam, cur non magis peccatori, qui legem cum ipso pariter latore contempserit: ludex peccatis ueniam dare non potest, quia uoluntati seruit alienæ: deus autem potest, quia est legis suæ ipse disceptator & iudex: quam quum poneret, non ademit sibi omnem potestatem, sed habet ignoscendi licentiam.

Quod malorū felicitas iræ dei non cōtradicat: Et quod sit deus patientissimus. Cap. XX



B I potest ignoscere, potest igitur irasci: Cur ergo, inquiet aliquis, & qui peccat, sæpe felices sunt, & qui pie uiuunt, sæpe miseri? Quia fugitiui & abdicati libere uiuunt: & qui sub disciplina patris aut domini sunt, strictius & frugalius. Virtus enim per mala & probatur, & constat, uitia per uoluptatem: nec tamē ille, qui peccat, sperare debet perpetuam impunitatem: quia nulla est perpetua felicitas,

Sed scilicet ultima semper

Expectanda dies homini est, dicitq; beatus,

Ante obitum nemo, supremaq; funera debet.

ut ait poëta non insuauis. Exitus est, qui arguit felicitatem, & nemo iudiciū dei potest nec uiuus effugere, nec mortuus. Habet enim potestatem & uiuos præcipitare de summo, & mortuos æternis afficere cruciatibus. Imò, inquit, si irascit deus, statim debuit uindicare, & pro merito quęq; punire. At enim si id faceret, nemo superesset: nullus enim qui nihil peccet: & multa sunt quæ ad peccandū irritent, ætas, uolentia, egestas, occasio, præmiū. Adeo subiecta est peccato fragilitas carnis, qua induti sumus, ut nisi huic necessitati deus parceret, nemiū fortasse pauci uiuerent: propter hanc causam patientissimus est, & iram suam continet. Nam quia perfecta est in eo uirtus, necesse est patientiam quoq; eius esse perfectam, quæ & ipsa uirtus est. Quam multi ex peccatoribus iusti posterius effecti sunt, ex malis boni, & ex improbis continentes. Quam multi in prima ætate turpes, & omnium iudicio damnati, postmodum tamen laudabiles extiterunt: quod utiq; non fieret, si omne peccatum pœna sequeretur. Leges publicæ manifestos reos damnant: sed plurimi sunt, quorum peccata occultantur: plurimi, qui delatorem cōprimunt, aut precibus, aut præmio: plurimi, qui iudicia eludunt per gratiam uel potentiam. Quod si eos omnes, qui humanam pœnam effugiunt, censura diuina damnaret, esset homo aut rarus, aut nullus in terra. Deniq; uel una illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset, quod homines contempto deo uiuo, terrenis fragilibusq; figmentis honorem diuinum tanquam cœlestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis labo-

*Patientia dei
perfecta.*

C rata. Quumq̄ illos deus artifex, ore sublimi, statu recto figuratos, ad cōtemplationem cœli, & notitiam dei excitauerit, curuare se ad terram maluerunt pecudū more. Humilis enim, & curuus, & pronus est, qui ab aspectu cœli deiq̄ patris auersus, terrena quæ calcare debuerat, id est de terra ficta & formata, ueneratur. In tanta igitur impietate hominum, tantisq̄ peccatis id assequitur patientia dei, ut se ipsi homines, damnatis uitæ prioris erroribus, corrigāt. Denique & boni sunt, iustiq̄ multi, & abiectis terrenis cultibus, maiestatem dei singularis agnoscūt. Sed quum maxima & utilissima sit dei patientia, tamen, quamuis serò, noxios punit, nec patitur longius procedere, quum eos inemendabiles esse peruiderit.

Si deus irascitur, cur hominem irasci prohibuit. Cap. XXI



*Ira sedes in
iecore.*

V pere est una maxima & extrema quaestio. Nam dixerit fortasse quispiam, adeò nō irasci deū, ut etiā in præceptis hominē irasci uetet. Possem dicere, quod ira hominis refrenanda fuerit: quia iniuste sæpe irascitur, & præsentē habet motum, quia temporalis est. Itaq̄ ne fierent ea, quæ faciunt per iram & humiles, & mediocres, & magni reges, temperari debuerit furor eius & comprimi, ne mentis impos aliquod inexpiabile facinus admitteret. Deus autem & non ad præsens irascitur, & quia æternus est, perfectaq̄ uirtutis, nunquam nisi merito irascitur. Sed tamen non ita res se habet. Nam si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificij sui fuisset, quia in principio iram iecori hominis indidisset: siquidem creditur causam huius cōmotionis in humore fellis cōtineri. Nō igitur in totū prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis: nam si maneat, cōfirmantur inimicitia ad perniciem sempiternam. Deniq̄ rursus eum irasci quidē, sed tamen nō peccare præcepit: non utiq̄ euellit iram radicitus, sed tēperauit: ut in omni castigatione modū ac iustitiā teneremus. Qui ergo irasci nos iubet, ipse utiq̄ irascitur: qui placari celerius præcepit, est utiq̄ ipse placabilis: siquidē præcepit, quæ sunt iusta, & rebus utilia cōmunibus. Sed quia dixeram nō esse iram dei temporālē, sicut hominis, q̄ præsentanea cōmotione feruescit, nec facile regere se potest propter fragilitatē: nō ideo intelligere debemus, quia sit æternus deus, iram quoq̄ eius in æternum manere: sed rursus quia uirtute sit maxima præditus, in potestate habere iram suā, nec ab ea regi, sed ipsum illam, quemadmodum uelit, moderari: quod utiq̄ nō repugnat superiori. Nam si profus immortalis fuisset ira eius, non esset satisfactio aut gratia post delictū locus, quū ipse homines ante solis occasum recōciliari iubeat. Sed ira diuina in æternum manet aduersus eos, qui peccant in æternum. Itaq̄ deus non thure, non hostia, non preciosis muneribus, quæ omnia sunt corruptibilia, sed morū emendatione placatur: & qui peccare desinit, iram dei mortalem facit. Idcirco enim non ad præsens noxium quenc̄ punit, ut habeat homo respiscendi sui facultatem.

Epilogus & inductio autoritatū Sibyllæ Erythrææ ad iram dei probandam. Cap. XXII



Aec habui, quæ de ira dei dicerē, Donate charissime, ut scires quemadmodum refelleres eos, qui deū faciunt immobilem. Restat ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandū, sicut ille in Tusculanis de morte differens fecit: Ita nos in hoc opere testimonia diuina, quibus credi possit, adhibere debemus, ut illorū persuasionē reuincamus, qui sine ira deū esse credentes, dissoluunt omnem religionem: sine qua (ut ostendimus) aut immanitate belluis, aut stultitia pecudibus adæquamur. In sola enim religione, id est in dei summi notione sapientia est. Prophetæ uniuersi diuino spiritu repleti, nihil aliud quàm de gratia dei erga iustos, & de ira eius aduersus impios loquuntur: quorum testimonia

A testimonia nobis quidem satis sunt. Verū ijs quoniam non credunt isti, qui sapien-
tiam capillis & habitu iactant, ratione quoq; & argumentis fuerāt à nobis refellen-
di. Sic enim prapostere agitur, ut humanā diuinis tribuant autoritatem: quum po-
tius humanis diuinā debuerint. Quæ nūc sanè omittamus, ne nihil apud istos aga-
mus, & in infinitū materia procedat. Ea igitur quæramus testimonia, quibus illi pos-
sint aut credere, aut certe nō repugnare, Sibyllas multas fuisse plurimū & maximū *Sibyllæ plu-
ref.*
autores tradiderūt: Græcorū, Aristo Chius, & Apollodorus Erythraeus: nostro-
rum Varro & Fenestella. Hi omnes præcipuam & nobilem præter cæteras, Ery-
thream fuisse cōmemorant. Apollodorus quidem, ut de ciuī ac populari sua glo-
riatur, Fenestella uero, etiā legatos Erythras à Senatu esse missos refert, ut huius
Sibyllæ cārmina Romam deportarentur, & ea consules Curio & Octauius in Ca-
pitolio, quod tunc erat, curante Quint. Catullo restitutū, ponenda curarēt. Apud
hanc de summo & conditore rerum deo huiusmodi uersus reperiuntur.

Ἄφθαρτος κτίσις αἰώνιος αἰθέρα ναίων.

τοῖς τ' ἀκάκοις ἀκακῶν προσφέρω πολὺ μείζονα μισθόν.

τοῖς δὲ κακοῖς ἀδίκοις τὲ χόλον καὶ θυμὸν ἀγέρω.

Rursus alio loco enumerās, quibus maxime facinoribus inciteē deus, hæc retulit:

Φόβου δὲ λατρείας ἀνόμους, θεῶν ζώνε λατρεῖνε,

μοιχείας τὲ φύλασσε, καὶ ἀρσενος ἀκριβρὺ δυνάω,

ἰδίων γυναικῶν παίδων τρέφε, μήδ' ἐφόνδε,

καὶ γὰρ οἱ ἀθανάτος κεχολώσεται, ὅς κεν ἀμάρτυ.

Autoritatibus aliarum Sibyllarum iram dei probat. Cap. XXIII.



B Erum quia plures (ut ostēdi) Sibyllæ à doctissimis autoribus fuisse tra-
duntur, unius testimonium satis non sit ad confirmandam, sicut inten-
dimus ueritatem. Cumeæ quidem uolumina, quibus Romanorum fa-
ta cōscripta sunt, in arcanis habentur. Cæterarū tamen ferē omnium
libelli, quo minus in usū sint omnibus, non uetantur. Ex quibus alia denunciāns
uniuersis gentibus iram dei ob impietatem hominum, hoc modo exorsa est:

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἀπὸ κόσμον ἀπειθῆ

ἔχατον εἰς αἰῶνα θεῶν μηνύματα φάινω,

πᾶσι προφητὸν ὄσασσ' ἢ πόλιμ ἀνθρώποισι.

Alia quoq; per indignationem dei aduersus iniustos cataclysmū priore seculo fa-
ctum esse dixit, ut malitia generis humani extingueretur:

Ἐξ ὧ μηνίσαντος ἐπὶ τραυίσι θεοῖο,

αὐτᾶσι πόλιεσι καὶ ἀνθρώποισι ἀπάσιμ,

γλῶ ἐκάλυψε θάλασσα κατὰ κλυσομοῖο βραχύνει.

Simili modo deflagrationē postea futuram uaticinata est, quia rursus impietas ho-
minum deleatur:

καὶ ποτε τὴν ὀργὴν θεὸν δὲ ἐπιπραῦνοντα,

ἀλλ' ἀνεμείθοντα, καὶ ἀπολύοντά τε γήινου

ἀνθρώπων ἀπάσων ὧν ἐμπρησμοῦ πέρθοντα.

Vnde apud Nasonem de Ioue ita dicitur:

Esse quoq; in fati reminiscitur, affore tempus

Quo mare, quo tellus, correptaq; regia cœli

Ardeat, & mundi moles operosa laboret.

Quod tunc fiat necesse est, quum honor & cultus dei summi apud homines inte-
rierit. Eadem tamen placari eum pœnientia factorum, & sui emendatione conte-
stans, hæc addidit:

C ἄλλ' ἔλπει μετάθεδε βροσὶ νυῦ μὴ δὲ πρὸς ὀργλῷ
παντοίω ἀγάγητε θεὸν μέγαμ.

Item paulò post:

οὐκ ὀλέσει, παύσει δὲ πάλιν χόλον οὐτ' αὖ ἅπαντες
δυσεβέλω πρὸς θυμῷ ἐνὶ φρεσὶν ἀσκήσιτε.

Deinde alia Sibylla cœlestiū terrenorumq; genitorem diligi oportere denunciat, ne ad perdendos homines indignatio eius insurgat:

Μήποτε θυμῷδεὶς θεὸς ἀφθιτος ἄστα πόλεισιν,
πάν γένος ἀνθρώπων βίοντι καὶ φύλον ἀναιδέες
δ' εἰ σέργειμ γηγετῆρα θεὸν σοφὸν αἰγὴν ἔόντα.

Ira affectus
utilis.

Ex his apparet uanas esse rationes philosophorū, qui deum putant sine ira: & inter cæteras laudes eius id ponunt, quod est contra ipsam maiestatem. Regnū hoc imperiūq; terrenū nisi metus custodiat, soluitur. Aufer iram regi, non modò nemo parebit, sed etiā de fastigio præcipitabit: imò uero cuiuslibet humili eripe hunc affectum, quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis nō afficiet iniuria? Ita nec indumenta, nec sedem, nec uictum poterit habere, alijs quicquid habuerit diripientibus: nedum putemus cœlestis imperij maiestatem sine ira & metu posse consistere. Apollo Milesius de Iudæorum religione consultus, responso hoc indidit:

Ἡ δὲ θεὸν βασιλῆα καὶ γηγετῆρα πρὸ πάντων,
ὄμ τρέμεται καὶ γαῖα, καὶ ἔρανος, καὶ θάλασσα,
παρτάρειοί τε μυχοί, καὶ δαίμονες ἐκφρίθησιν.

D Omne imperiū
ira & metu cō
stat.

Si tam lenis est, quā philosophi uolunt, quomodo ad nutum eius non modò dæmones & ministri tandē potestatis, sed etiam cœlū, & terra, & rerū natura omnis cōtemiscit? Si enim nullus alteri seruit, nisi coactus, omne igitur imperium metu constat, metus autem per iram: nam si non moueatur quis aduersus parere nolentem, nec cogi poterit ad obsequium. Cōsulat unusquisq; affectus suos, iam intelliget, neminē posse sine ira & castigatione imperio subiugari. Vbi ergo ira nō fuerit, imperium quoq; non erit. Deus autem habet imperium, ergo & iram, qua constat imperium, habeat necesse est. Quapropter nemo uaniloquentia philosophorum inductus, ad cōtemptum se dei erudiat, quod est maximum nefas. Debemus hunc omnes & amare, quod pater est: & uereri, quod dominus: & honorificare, quod beneficus: & metuere, quod seuerus: utraq; persona in eo uenerabilis. Quis salua pietate non diligit animæ suæ parentem? Aut quis impune cōtemnat eum, qui rerum dominator habeat in omnes ueram & æternā potestatem? Si patrem consideres, ortū nobis ad lucē, qua fruimur, subministrat: per illum uiuimus, per illum in hospitium huius mūdi intrauimus. Si deum cogites, ille nos innumerabilibus copijs alit, ille sustentat, in huius domo habitamus, huius familia sumus: & si minus obsequens, q̄ decebat, minusq; officiosa, quā domini & parentis immortalia merita posebāt, tamen plurimū proficit ad ueniam consequendam, si cultū eius notinemq; teneamus: si abiectis humilibus terrenisq; tam rebus q̄ bonis, cœlestia & diuina sempiterna meditemur. Quod ut facere possimus, deus nobis sequendus est, deus adorandus: quoniā in eo est materia rerum, & ratio uirtutū, & fons bonorum. Quid enim deo aut potentia maius est, aut ratione perfectius, aut claritate luculentius? Qui quoniā nos ad sapientiam genuit, ad iustitiā procreauit, non est fas hominem, relicto deo sensus ac uitæ datore, terrenis fragilibusq; famulari: aut quærendis tēporalibus bonis inhærentē, ab innocentia & pietate discedere. Non faciunt beatū uitiosæ ac mortiferæ uoluptates, nō opulentia libidinū incitatrix, nō inanis ambitio, nō caduci honores: q̄bus illaqueatus animus humanus, & corpori mancipatus,

A mancipatus, æterna morte damnatur: sed innocentia sola, sola iustitia: cuius legitima & digna merces est immortalitas: quæ statuit à principio deus sanctis & incorruptis mentibus, quæ se à uitijs, & ab omni labe terrena integras inuiolatasq; conseruant. Huius præmij cœlestis ac sempiterni participes esse non possunt, qui fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscientiam suam polluerunt, quiq; iniurijs hominum, nefarijs commissis, ineluibiles sibi maculas inusserunt. Proinde uniuersos oportet, qui sapientes, qui homines meritò dici uolunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despiciere, ut possint cum deo beatissima necessitudine copulari. Auferatur impietas, discordiæ, dissensionesq; turbulentiæ ac pestiferæ sopiantur, quibus humanæ societates & publici fœderis diuina coniunctio rumpitur, dirimitur, dissipatur. Quantum possumus, boni ac benefici esse meditemur. Si quid nobis opum, si quid suppetit copiarum, non uoluptati unius, sed multorum salutè impartiat. Voluptas enim tam mortalis est, quam corpus, cui exhibet ministerium. Iustitia uero & beneficentia tam immortales, quam mens & anima, quæ bonis operibus similitudinem dei assequitur. Sit nobis deus nō in templis, sed in corde nostro cōsecratus: destructibilia sunt omnia, quæ manu fiunt: mundemus hoc templum, quod non fumo, non puluere, sed malis cogitationibus sordidatur: quod nō cereis ardentibus, sed claritate ac luce sapientia illuminatur. In quo si deum semper crediderimus esse præsentem, cuius diuinitati secreta mentis patent, ita uiuemus, ut & propitium semper habeamus, & nunquam uereamur iratum.

LIBRI DE IRA DEI FINIS.

L. COELII LACTAN

TII FIRMIANI DE OPIFICIO DEI LIBER
VNVS, AD DEMETRIANVM AV-
DITOREM SVVM.

Quæ instituti operis causa fuerit. Cap. I



VAM MINIME sim quietus, & in summis necessitatibus, ex hoc libello poteris existimare, quem ad te rudibus penè uerbis, prout ingenij mediocritas tulit, Demetriane, perscripsi: ut & quotidianū studiū meum nosses, & nō deessem tibi præceptor etiā nunc, sed honestioris rei, meliorisq; doctrinæ. Nam si te in literis nihil aliud quàm linguā instruentibus auditorem satis strenuū præbuisi, quanto magis in his ueris, & ad uitam pertinentibus docilior esse debebis: apud quem nunc profiteor nulla me necessitate uel rei, uel temporis impediri, quo minus aliquid excudam, quo philosophi nostræ sectæ, quam tuemur, instructiores doctioresq; in posterum fiant: quamuis nunc male audiant, castigenturq; uulgò, quod aliter q; sapientibus cōuenit, uiuant, & uitia sub obtentu nominis celent: quibus aut mederi oportuit, aut ea prorsus effugere, ut beatum atq; incorruptū sapientiæ nomen, uita ipsa cum præceptis congruente, præstarent. Ego tamen ut nos ipsos simul & cæteros instruā, nullum laborem recuso. Neque enim ut non possum obliuisci mei, tum præsertim, quum maxime opus sit meminisse, sic ne tu quidem tui, ut spero & opto. Nam licet te publicæ rei necessitas à ueris & iustis operibus auertat, tamen fieri non potest, quin subinde in cœlum aspiciat mens sibi conscia recti. Ego quidem lætor omnia tibi, quæ pro bonis habentur, prospere fluere: sed ita, si nihil de statu mentis immutet. Vereor enim ne paulatim consuetudo, uel iucunditas earum rerum (sicut fieri solet) in animum tuum sensim repat. Ideoq; te moneo, & repetens iterum iterumq; monebo, ne oblectamenta ista terræ pro magnis aut ueris bonis habere te credas: quæ sunt nō tantū fallacia, quia dubia: uerumetiam insidiosa, quia dulcia. Nam & ille colluctator & aduersarius noster scis quàm sit altutus, & idem ipse uiolentus, sicuti nunc uidemus. Is hæc omnia, quæ illicere possunt, pro laqueis habet, & quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, ne possint hominis prouisione uitari. Summa ergo prudentia est, pedetentim incedere: quoniā utrobique † salutis † proprias fidet, & offensacula pedibus latenter opponit. Itaq; res tuas † prosperas, in quibus nunc agis, suadeo, ut pro tua uirtute aut contemnas, si potes, aut non magnopere mireris. Memento & ueri parentis tui, & in qua ciuitate nomen dederis, & cuius ordinis fueris. Intelligis profectò quid loquar. Nec enim te superbiæ arguo, cuius in te ne suspicio quidē ulla est: sed ea, quæ dico, ad mentem referenda sunt, non ad corpus: cuius omnis ratio ideo cōparata est, ut animo tanq; domino seruiat, & regatur nutu eius. Vas est enim quodammodo fictile, quo animus, id est homo ipse uerus continetur, & quidem non à Prometheo fictum (ut poëtæ loquuntur) sed à summo illo rerum cōditore ac artifice deo: cuius diuinā prouidentiam, perfectissimamq; uirtutē, nec sensu cōprehendere, nec uerbo enarrare possibile est. Tenta bo tamen, quoniā corporis & animi facta mentio est, utriusq; rationem, quantum pusillitas intelligentiæ meæ peruidet, explicare. Quod officiū hac de causa maxime suscipiendū puto, quod M. Tullius uir ingenij singularis, in quarto de repub. libro,

A libro, quum id facere tentasset, nihil prorsus effecit: & materiã late patentem angustis finibus terminauit, leuiter summa quæq; decerpēs. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locū non fuerit executus, ipse testatus est, nec uoluntatē sibi defuisse, nec curam. In libro enim de legibus primo, quū hoc idem summam stringeret, sic ait: Hunc locū satis (ut mihi uidetur) in ijs libris, quos legistis, expressit Scipio. Postea tamen in libro de natura deorū secūdo, hoc idem latius exequi conatus. Sed quoniam nec ibi quidē satis expressit, aggrediar hoc munus, & sumam mihi audaciter explicandū, quod homo disertissimus penē omisit intactū. Forsitā reprehendas, quod in rebus obscuris coner aliquid disputare, quum uideas tanta temeritate homines extitisse, qui uulgō philosophi nominantur, ut ea quæ abstrusa prorsus atq; abdita deus esse uoluit, scrutarentur: ac naturā rerum cœlestiū terrenarumq; conquirent: quæ à nobis longe remotæ, neq; oculis cōtrectari, neq; tangi manu, neq; percipi sensibus possunt. Et tamen de illarū omniū ratione sic disputant, ut ea quæ asserunt, probata & cognita uideri uelint. Quid est tandem, cur nobis inuidiosum quisquam putet, si rationē corporis nostri inspicere & contemplari uelimus: quæ planē obscura non est: quia ex ipsis membrorum officijs, & usibus partium singularum, quanta uī prouidentia quiscq; factus sit, intelligere nobis licet.

Quæ deus homini, & quæ cæteris animantibus dedit. Cap. II



Edit enim homini artifex ille noster ac parens deus sensum atq; rationem, ut ex eo appareret nos ab eo esse generatos: quia ipse intelligentia, ipse sensus ac ratio est. Cæteris animantibus, quoniam rationalem istam uim nō attribuit, quemadmodum tamen uita eorum tutior esset, antē prouidit. Omnes enim suis ex se [†] pilis textit, quo facilius possent uim pruina

B rum ac frigora sustinere. Singulis autem generibus ad propulsandos impetus externos sua propria munimenta cōstituit, ut aut naturalibus telis repugnent fortioribus, aut quæ sunt imbecilliora, subtrahant se periculis pernitate fugiendi, aut quæ simul & uiribus & celeritate indigent, astu se protegant, aut latibulis sepiant. Itaq; alia eorum uel plumis leuibus in sublime suspensa sunt, uel suffulta unguis, uel instructa cornibus: quibusdam in ore arma sunt dentes, aut in pedibus adunci ungues, nulliq; munimentum ad tutelam sui deest. Si qua uero in prædam maiori bus cedūt, ne tamen stirps eorū funditus interiret, aut in ea sunt relegata regione, ubi maiora esse nō possunt: aut acceperunt uberem generandi fecunditatē, ut & bestijs, quæ sanguine aluntur, uictus suppeteret ex illis, & illatam tamē cladem ad conseruationem generis multitudo ipsa superaret. Hominem autem, ratione cessa, & uirtute sentiendi atq; eloquendi data, eorum quæ cæteris animantibus attributa sunt, fecit expertem: quia sapientia reddere poterat, quæ illi naturæ conditio denegasset: statuit nudum, & inermem, quia & ingenio poterat armari, & ratione uestiri. Ea uero ipsa, quæ mutis data, & homini denegata sunt, q̄ mirabiliter homini ad pulchritudinem faciunt, exprimi non potest. Nam si homini ferinos dentes, aut cornua, aut ungues, aut unguilas, aut caudam, aut uarij coloris pilos addidisset, quis non sentit, quā turpe animal esset futurum, sicut muta, si nuda & inermia fingerent: Quibus si detrahas uel naturalem sui corporis uestem, uel ea quibus ex se armantur, nec speciosa poterunt esse, nec tuta: ut mirabiliter, si utilitatem cogites, instructa, si speciem, ornata uideantur. Adeo miro modo cōsentit utilitas cum decore. Homine uero, quē æternū animal atq; immortale fingebat, non foris secus, ut cætera, sed interius armauit: nec munimentum eius in corpore, sed in animo posuit: quoniā superuacuū fuit, quū illi, quod erat maximū, tribuisset, corpora libus eum tegere munimentis: quū præsertim pulchritudinē humani corporis im-

† pellibus

Homo nudus et inermis in lucē editus.

C pedirent. Vnde ego philosophorum, qui Epicurū sequuntur, amentiam soleo mirari: qui naturæ opera reprehendunt, ut ostendant, nulla prouidentia instructum esse, ac regi mundum, sed originem rerum insecabilibus ac solidis corporibus assignant, quorū fortuitis concursibus uniuersa nascuntur, & nata sint. Præterea, quæ ad ipsum mundum pertinentia uitio dant, in quo ridicule insaniant, id sumo, quod ad rem, de qua nunc agimus, pertinet.

Quam ingrata de natura sua queratur humanum genus, cum illi uni ratio tributa sit, qua ceteris animantibus præsit. Cap. III



Queruntur hominem nimis imbecillum & fragilem nasci, quàm cætera animalia nascuntur: quæ ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi, & gestire discursibus, statimq; aëri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint: hominem contra, nudum & inermem, tanquã ex naufragio in huius uitæ miserias proijci & expelli: qui neq; mouere se loco, ubi effusus est, possit, nec alimentū lactis appetere, nec iniuriam temporis ferre. Itaq; naturā non matrem esse humani generis, sed no uercam, quæ cum mutis tam liberaliter se gesserit, hominem uero sic effuderit, ut inops, & infirmus, & omni auxilio indigēs, nihil aliud possit, quàm fragilitatis suæ conditionem ploratu ac fletibus ominari: scilicet,

Natura hominis nouerca.

Ex Lucretio.

Cui tantum in uita restet transire malorum.

D Quæ quum dicunt, uehementer sapere creduntur: propterea quod unusquisq; inconsiderate suæ conditioni ingratus est. Ego uero illos nunquam magis desipere contendo, quàm quum hoc loquuntur. Considerans enim cōditionem rerum, intelligo nihil fieri aliter debuisse, quàm factum est, ut non dicam potuisse, quia deus potest omnia: sed necesse est, quod illa prouidentissima maiestas id effecerit, quod erat melius & rectius. Libet igitur interrogare istos diuinorū operum reprehenses, quid in homine deesse, quia imbecillior nascitur, credant. Num idcirco minus educentur homines? num minus ad summū robur ætatis prouehantur? num imbecillitas aut incrementū impediatur, aut salutem? quoniã quæ defunt, ratio † deprehendit. At hominis, inquit, educatio maximis laboribus constat: pecudū scilicet conditio melior, quod hæ omnes, quum foetum ediderint, non nisi pastus sui curam gerunt: ex quo efficitur, ut uberibus sua sponte distentis, alimentum lactis foetibus ministretur, & id cogente natura sine matrū sollicitudine appetant. Quid aues? quarum ratio diuersa est: nõne maximos suscipiunt in educando labores, ut interdum aliquid humanæ intelligentiæ habere uideantur? Nidos enim aut luto ædificant, aut uirgultis & frondibus cōstruunt, & ciborum expertes incubant ouis: & quoniam foetus de suis corporibus alere datum non est, cibos conuehunt, & totos dies in huiusmodi discursione consumunt, noctibus uero defendunt, fouent, protegūt. Quid amplius facere homines possunt, nisi hoc solū fortasse, quod non expellunt adultos, sed perpetua necessitudine ac uinculo charitatis adiūctos habent? Quid, quod auium foetus multo fragilior est quàm hominis? quia nõ materno corpore ipsum animal edunt, sed quod materni corporis fotu & calore tepesfactum animal efficiat, quod tamen quum spiritu fuerit animatū, id uero implume ac tenerum, non modò uolandi, sed ambulandi quoque usu caret. Num ergo ineptissimus sit, si quis putet male cum uolucris egisse naturam? primum quod bis nascitur: deinde, quod tam infirmæ, ut sint quæ sitis per laborem cibus à parentibus nutriendæ. Sed illi fortiora eligūt, imbecilliora prætereunt. Quæro igitur ab ijs, qui conditionem pecudum suæ præferūt, quid eligant, si deus his deferat optiõnem, utrum malint humanã sapientiam cum imbecillitate, an pecudū firmitatem cum

*† dependit
Hominis educatio laboriosa.*

A cum illarum natura: Scilicet non tam pecudes sunt, ut nō malint uel fragiliorem multo, quā nunc est, dummodo humanam, quā illam irrationabilem firmitatem. Sed uidelicet prudentes uiri, neq; hominis rationem uolunt cum fragilitate, neq; mutorum firmitatem sine ratione: Quo nihil est tam repugnans, tamq; contrarium: quod unumquodq; animal aut ratio instruat necesse est, aut conditio natura. Si naturalibus monimētis instruat, superuacua ratio est. Quid enim exco- gitabit: quid faciet: aut quid molietur: aut in quo lumen illud ingenij ostendet, quum ea, quæ possunt esse rationis, ultrò natura cōcedat: Si autē ratione sit præ- ditum, quid opus erit sepimentis corporis, quum semel concessa ratio naturæ mu- nus possit implere: Quæ quidem tantū ualet ad ornandū tuendumq; hominem, ut nihil potuerit maius ac melius à deo dari. Deniq; quum & corporis nō magni homo, & exiguarum uirium, & ualitudinis sit infirmæ: tamen quoniam id, quod est maius, accepit, & instructior est cæteris animalibus, & ornatior. Nam quū fra- gilis imbecillisq; nascatur, tamen & à mutis omnibus tutus est: & ea omnia, quæ firmiora nascūtur, etiam si uim cœli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quā natura mutis: quoniam in illis nec magnitudo uirium, neq; firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimātur à nobis, aut nostræ subiecta sint potestati. Potest ne igitur aliquis, quū uideat etiā boues, & uaccas, aut equos, cum immanissimis corporibus seruire ho- mini, quæri de opifice rerum deo, quod modicas uires, quod paruum corpus acce- perit: nec beneficia in se diuina pro merito æstimat: quod est ingrati, aut (ut uerius loquamur) insani. Melius igitur Plato, ut hos (credo) ingratos refelleret, naturæ gratias egit, quod homo natus esset: quod & ipsum, quale sit, nō est huius materiæ ponderare. Quanto melius & sanius, qui sensit conditionem hominis esse melio- rem, quā isti, qui se pecudes natos esse maluerunt: Quos si deus in ea forte con- uerterit animalia, quorum sortem præferūt suæ, iam profectō cupiant remigrare, magnisq; clamoribus cōditionem pristinam flagitent: quia non est tanti robur ac firmitas corporis, ut officio linguæ careas: aut auium per aërem libera discursatio, ut manibus indigeas. Plus enim manus præstant, quā leuitas, ususq; pennarū: plus lingua, quā totius corporis fortitudo. Quæ igitur amentia est ea præferre, quæ si data sint, accipere detrectes?

Rationem plus homini confere, quā mutis naturam.

Contra Epicureos conquerentes homines morbis, & immaturæ morti subiectos. Cap. IIII



Idem querūtur, homines morbis, & immaturæ morti esse subiectum. Indignantur uidelicet, non deos se esse natos. Minime, inquit: sed ex hoc ostendimus, hominem nulla prouidentia esse factum, quod aliter fieri debuit. Quid si ostendero, id ipsum magna ratione prouisum esse, ut morbis uexari posset, & uita sæpe in medio cursus sui spacio ruperetur? Quum enim deus animal, quod fecerat, sua sponte ad mortē transire cognouisset: ut mor- tem ipsam, quæ est dissolutio naturæ, capere posset, dedit ei fragilitatem: quæ mortē aditū ad dissoluendū animal inueniret. Nam si eius roboris fieret, ut ad eum mor- bus & ægritudo adire non posset, ne mors quidem posset: quoniam mors sequela morborum est. Immatura uero mors quomodo abesset ab eo, cui esset constituta & matura: Nempè nullum hominē mori uolunt, nisi quum centesimū ætatis com- pleuerit annum. Quomodo illis in tanta repugnantia rerum ratio poterit constare? Ut enim ante annos centum mori quisq; non possit, aliquid illi roboris, quod sit immortale, tribuendum est. Quo concessio, necesse est conditionem mortis ex- cludi. Id autem ipsum cuiusmodi potest esse, quod hominē cōtra morbos & ictus extraneos solidum, atq; inexpugnabilem faciat: Quum enim constet ex ossibus,

natura

c & neruis, & uisceribus, & sanguine: quid horum potest esse tam firmum, ut fragilitatem repellat ac mortē? Vt igitur homo indissolubilis sit ante illud tempus, quod illi putant oportuisse constitui, ex qua ei materia corpus attribuent? Fragilia sunt omnia, quæ uideri ac tangi possunt. Superest, ut aliquid ex cælo petant: quoniam in terra nihil est, quod nō sit infirmū. Quum ergo homo sic formāduus esset à deo, ut mortalis esset aliquando: res ipsa exigebat, ut terreno & fragili corpore fingere tur. Neesse est igitur, ut mortem recipiat quandolibet, quoniā corporalis est. Corpus enim quodlibet solubile atque mortale est. Stultissimi ergo sunt, qui de morte immatura queruntur: quoniā naturæ cōditio locum illi facit. Ita consequens erit, ut morbis quoq; subiectus sit: neq; enim patitur natura, ut abesse possit infirmitas ab eo corpore, quod idcirco non solidum firmumq; natum est, ut aliquando soluendum sit. Sed putemus fieri posse, quemadmodū uolunt, ut homo non ea cōditione nascatur, qua morbo, mortue subiectus sit, nisi peracto ætatis suæ spacio, ad ultimam processerit senectutē. Non igitur uident, si ita sit cōstitutum, quid sequatur:

† altore Hominē utiq; nisi certo tempore mori nullo modo posse: sed si prohiberi ab *†* altero uictu potest, mori poterit. Res igitur exigat, ut homini, qui ante certū diem mori nō potest, ciborū alimentis, quia subtrahi possunt, opus non sit. Si opus cibo nō erit, iam non homo ille, sed deus fiet. Ergo (ut superius dixi) qui de fragilitate hominis queruntur, id potissimū queruntur, quod nō immortales & sempiterni sint nati. Nemo enim nisi senex mori debet: nempe ideo mori debet, quia deus non est. Atqui mortalitas nō potest cum immortalitate cōiungi: si enim mortalis est in senectute, immortalis esse in adolescentia nō potest. Nec est ab eo cōditio mortis aliena, qui quandoq; moriturus est: nec ulla immortalitas est, cui sit terminus constitutus. Ita fit, ut & immortalitas exclusa in perpetuū, & ad tempus recepta mortalitas, hominem cōstituatur in ea cōditione, ut sit in qualibet ætate mortalis. Quadrat igitur necessitas undiq; nec debuisse aliter fieri, nec fas fuisse. Sed isti rationem sequentium non uident, quia semel errauerunt in ipsa summa: Exclusa enim de rebus humanis diuina prouidentia, necessario sequebatur, ut omnia sua sponte sint nata. Hinc inuenerunt illas minorū seminum plagas, & concursiones fortuitas: quia rerum originem nō uidebant. In quas se angustias quū coniecissent, iam cogebat eos necessitas existimare, animas cum corporibus nasci, & item cum corporibus extingui. Assumpserāt enim nihil fieri mente diuina: quod ipsum non aliter probare poterāt, quā si ostenderent esse aliqua, in quibus uideretur prouidentia ratio claudicare. Reprehenderūt igitur ea, in quibus uel maxime diuinitatem suam prouidentia mirabiliter expressit, ut illa, quæ retuli, de morbis & immatura morte, quum debuerint cogitare his assumptis, quæ necessario sequerent. Sequentur autem illa quæ dixi, si morbū nō reciperent, neq; tectis, neq; uestibus indigerent. Quid enim uentos, aut imbres, aut frigora metuerent, quorū uis in eo est, ut morbos afferant? Idcirco enim accepit sapientiā, ut aduersus nocentia fragilitatē suam muniat: sequitur necessario, ut quoniam retinendæ rationis causa morbos capit, etiam mortem semper accipiat: quia is, ad quem morbus non uenit, firmus sit necesse est: infirmitas autem habet in se mortis cōditionem. Firmitas uero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere, nec mors, quæ sequitur senectutem. Præterea si mors certæ cōstituta esset ætati, fieret homo insolentissimus, & humanitate omnī careret. Nam ferē iura omnia humanitatis, quibus inter nos cohæremus, ex metu & conscientia fragilitatis oriuntur. Deniq; imbecilliora & timidiora quæq; animalia cōgregantur, ut quoniā uiribus tueri se nequeunt, multitudine tueant. Fortiora uero solitudines appetunt: quoniā robore, uiribusq; cōfidunt. Homo quoq; si eodem

A eodem modo haberet ad propulsanda pericula suppetēs robur, nec ullius alterius auxilio indigeret, quæ societas esset: quæ reuerentia inter se: quis ordo: quæ ratio: quæ humanitas: aut quid esset: deterius homine: quid efferacius: quid immanius: Sed quoniam imbecillis est, nec per se potest sine homine uiuere, societa- *Homo societas appetens.* tem appetit, ut uita communis & ornatior fiat & tutior. Vides igitur omnem hominis rationem in eo maxime stare, quod nudus, fragilisq; nascitur, quod morbis afficitur, quod immatura morte multatur. Quæ si homini detrahantur, rationem quoque ac sapientiam detrahi necesse est. Sed nimis diu de rebus apertis disputo: quum sit liquidū, nihil sine prouidentia nec factū esse unquam, nec fieri potuisse: De cuius operibus uniuersis (si nunc libeat disputare per ordinem) infinita materia est. Sed ego de uno corpore hominis tantū institui dicere, ut in eo diuinæ prouidentia potestatem, quanta fuerit, ostendā, his duntaxat in rebus, quæ sunt comprehensibiles, & apertæ. Nam illa, quæ sunt animæ, nec subijci oculis, nec comprehendiqueunt. Nunc de ipso uase hominis loquimur, quod uidemus.

De differentia creationis animalium brutorum, & hominis secundū corpus. Cap. V



IN principio quum deus fingeret animalia, noluit ea in rotundam formam speciem conglobare atq; colligere, ut & moueri ad ambulandū, & flectere se in quālibet partem facile possent: sed ex ipsa corporis summa produxit caput: item produxit membra quædam longius, quæ uocantur pedes, ut alternis motibus solo fixa perducerēt animal, quō mens tulisset, aut quō petendi cibi necessitas prouocasset. Ex ipso aut uasculo corporis quatuor fecit extantia: bina posterius, quæ sunt in omnibus pedes: item bina capiti & collo proxima, quæ uarios animantibus usus præbent. In pecudibus enim ac feris sunt pedes posterioribus similes: in homine autem manus, quæ nō ad ambulandū, sed ad faciendū, operandumq; sunt natae. Est & tertium genus, in quo priora illa neq; pedes, neq; manus sunt, sed alæ, in quibus pennæ per ordinem fixæ uolandi exhibent usum. Ita una fictio, diuersas species & usus habet. Atque ut ipsam corporis crassitudinē firmiter cōprehenderent, maioribus & breuibus ossibus inuicem colligatis, quasi carinam compegit, quam nos dicimus spinam. Eamq; noluit ex uno perpetuoq; osse formare, ne gradiendi flectendiq; se facultatē animal nō haberet. Ex eius parte quasi media costas, id est transuersa & plana ossa porrexit in diuersum: quibus clemēter curuatis, & in se uelut in circulum penè cōductis, interna uiscera cōtegantur: ut ea quæ mollia & minus ualida fieri opus erat, illius solidæ cratis amplexu possent esse munita. In summa uero cōstructionis eius, quam similem nauis carinæ diximus, caput collocauit: in quo esset regimen totius animantis. Datumq; illi hoc nomen est, ut quidē Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium sensus ac nerui. Ea uero quæ diximus de corpore, uel ambulandi, uel facienda, uel uolandi causa esse producta, neq; nimium longis, propter celerē mobilitatē, neq; nimium breuibus propter firmitatem, sed & paucis & magnis ossibus cōstare uoluit. Aut enim bina sunt, ut in homine: aut quaterna, ut in quadrupede, quæ tamen non fecit solida, ne in gradiendo pigritia & grauitas retardaret: sed cauata, & ad uigorem corporis conseruandum medullis intrinsecus plena: eaq; rursus non æqualiter porrecta finiuit, sed summas eorum partes crassioribus nodis cōglobauit, ut & substringi neruis facilius, & uerti tutius possent: unde sunt uertibula nominata. Eos nodos firmiter solidatos leni quodā operculo texit, quod dicitur cartilago, scilicet ut sine attritu, & sine sensu doloris aliquo flecterētur. Eosdem tamen non in unum modum formauit: alios enim fecit simplices, & in orbem rotundos, in ijs duntaxat articulis, in quibus moueri membra in omnes partes oportebat: ut

C in scapulis, quoniam manus utrolibet agitari & cōtorqueri necessariū est. Alios autem latos, & æquales, & in unam partē rotūdos, & in his utiq; locis, ubi tantūmodo curuari mēbra oportebat: ut in genibus, & in cubitis, & in manibus ipsis. Nam sicut manus ex loco, unde oriuntur à corpore, ubique uersus moueri speciosum simul & utile fuit: sic profectò, si hoc idem etiam cubitis accederet, & superuacuum esset huiusmodi motus & turpis. Iam enim manus amissa dignitate, quam nunc habet, mobilitate nimia proboscidi similis uideretur, essetq; homo planē anguina nus. Quod genus in illa immanissima bellua mirabiliter effectum est. Deus enim, qui prouidentia & potestate suam multarū rerum mirabili uarietate uoluit ostendere: quoniam caput eius animalis nō tam longe porrexerat, ut terram posset ore cōtingere, quod erat futurum horribile atq; tetrum: & quia os ipsum profusis dentibus sic armauerat, ut etiam si contingeret, pascendi tamen facultatem dentes admerent, produxit inter eos à summa fronte molle ac flexibile membrū, quo prendere, quo tenere quodlibet posset: ut rationem uictus capiendi, uel dentium prominens magnitudo, uel ceruicis breuitas non impediret.

Contra Epicurum, qui ex atomis fortuito concurrentibus compactum fabricatūq; hominem disputauit. Cap. VI



Non possum hoc loco teneri, quo minus Epicuri stultitiā rursus coarguam. Illius enim sunt omnia, quæ delirat Lucretius. Qui, ut ostenderet animalia nō artificio aliquo diuinæ mentis, sed, ut solet, fortuito esse nata, dixit, in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie & magnitudine fuisse natas: sed eas permanere nō potuisse, quod illas aut sumendi cibi facultas, aut cōeundi generandiq; ratio defecisset. **D** ut & atomis suis locum faceret per infinitū & inane uolitantibus, diuinā prouidentiam uoluit excludere. Sed quū uideret in omnibus, quæ spirant, mirabilem prouidentia inesse rationē, quæ malum uanitas erat dicere fuisse animalia prodigiosa, in quibus ratio cessasset? Quoniam igitur omnia, quæ uidemus, cum ratione nata sunt: id enim ipsum nasci efficere, nisi ratio, non potest: manifestū est, nihil omnino rationis expers potuisse generari. Antē enim prouisum est in singulis quibusque fingendis, quatenus & ministerio membrorū ad necessaria uitæ ueretur, & quatenus adiugatis corporibus elata soboles, uniuersas generatim cōseruaret animates. Nam si peritus architectus, quum magnū aliquod ædificiū facere constituit, primo omnium cogitat, quæ summa perfecti ædificij futura sit: & antē emittitur, quem locū leue pondus expectet, ubi magni operis statura sit moles, quæ columnarū intervalia, qui aut ubi aquarū cadentiū decursus, & exitus, & receptacula: hæc inquam prius præuidet, ut quæcunq; sunt perfecto operi iam necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur: cur deum quisq; putet machinandis animalibus non antē prouidisse, quæ ad uiuendū necessaria essent, q̄ ipsam uitā daret? Quæ utiq; cōstare nō posset, nisi prius effecta essent quibus cōstat. Videbat igitur Epicurus in corporibus animalium diuinæ rationis solertiā: sed ut efficeret, quod ante imprudenter assumpserat, adiecit aliud deliramentum superiori cōgruens. Dixit enim neq; oculos ad uidendū esse natos, neq; aures ad audiendum, neq; pedes ad ambulandum: quoniam membra hæc prius nata sunt, q̄ esset usus uidendi, & audiendi, & ambulandi: sed horū omnia officia ex natis extitisse. Verecunde huiusmodi portenta & ridicula refutare, nō minus ineptū esse uideatur. Sed libet ineptire: quoniā quum inepte agimus, ne se ille nimis argutū putet. Quid ais Epicure? Nō sunt ad uidendum oculi nati: cur igitur uident? Postea, inquit, usus eorū apparuit. Vidēdi ergo causa nati sunt: siquidē nihil possunt aliud q̄ uidere. Item mēbra cætera cuius rei causa

*Architecti
officium.*

A causa nata sunt, ipse usus ostēdit. Qui utiq; nullo modo posset existere, nisi essent mēbra omnia tam ordinate, tam prouidēter effecta, ut usum possent habere. Quid enim si dicas aues, nō ad uolandū esse natas, neq; feras ad sēuiendū, neq; pisces ad natandum, neq; homines ad sapiendū: quum appareat ei naturæ officioq; seruire animantes, ad quod sunt quæq; generata? Sed uidelicet qui summā ueritatis amiserit, semper erret necesse est. Si enim nō prouidentia, sed fortuitis atomorū concursionibus nascuntur omnia: cur nunquam fortuito accidit sic coire illa principia, ut efficerent animal eiusmodi, quod naribus potius audiret, odoraret oculis, auribus cerneret? Si enim primordia nullum genus positionis inexpertū relinquūt, oportuit eiusmodi quotidie mōstra generari, in quibus membrorū ordo præposterus, & usus longe diuersus existeret. Quum uero uniuersa genera, & uniuersa quoq; membra, leges suas, & ordines, & usus sibi attributos tueantur, manifestum est, nihil fortuito esse factum: quoniam diuinæ rationis dispositio perpetua seruatur. Verum aliās refellemus Epicurū: nunc de prouidentia (ut cœpimus) disseramus.

De dei prouidentia circa uniuersalem hominis fabricam. Cap. VII



Eus igitur solidamenta corporis, quæ ossa dicuntur, nodata & adiuncta inuicem neruis alligauit atq; cōstrinxit: quibus mens si excurrere, aut resistere uelit, tanquā retinaculis uteretur: & quidē nullo labore, nulloq; conatu, sed minimo nutu totius corporis molem tēperaret ac flecteret. Hæc autē uisceribus operuit, ut quencūq; locū decebat, utq; solida ossa conclusa tegerent. Item uisceribus ipsis uenas admiscuit, quasi riuos per corpus omne diuisos, per quas discurrens humor & sanguis uniuersa mēbra succis uitalibus irrigaret: & ea uiscera formata in eum modū, qui unicuiq; generi, ac loco aptus fuit, superiecta pelle contextit: quā uel sola pulchritudine decorauit, uel setis adoperuit, uel squamis muniuit, uel plumis insignibus adornauit. Illud uero cōmentum dei mirabile, quod una dispositio, & unus habitus innumerabiles animantium perferat uarietates. Nam in omnibus ferē, quæ spirant, eadem series & ordo membrorum est. Primum enim caput, & huic annexa ceruix. Item collo pectus adiunctū, & ex eo prominentes armi, adhærens pectori uenter. Item uentri subnexa genitalia. Ultimo loco femora, pedesq;. Nec solū membra suum tenorē ac situm in omnibus seruant, sed etiam partes membrorū: nam in uno capite ipso certā sedem possident aures, certā oculi, nares item, os quoq; & in ore dētes, & lingua. Quæ omnia quum eadem sint in omnibus animantibus, tamen infinita & multiplex diuersitas figurarum est: quod ea, quæ dixi, aut productiora, aut cōtractiora lineamentis uarie differentibus cōprehensa sunt. Quid illud? nōne diuinum, quod in tanta uiuentium multitudine unumquodq; animal in suo genere & specie pulcherrimū est: ut si quid uicissim de altero in alterum transferatur, nihil impeditius ad utilitatem, nihil deformius ad aspectum uideri necesse sit. Vt si elephantō ceruicē proximam tribuas, aut camelo breuem: uel si serpentibus pedes, aut pilos addas, in quibus porrecti æqualiter corporis longitudo, nihil aliud exhibeat, nisi ut maculis terga distincti, & squamarum leuitate suffulti, in lubricos tractus sinuosis flexibus laberentur. In quadrupedibus autem idem opifex contextum spinæ à summo capite deductum, longius extra corpus eduxit, & acuminauit in caudam: ut obscœnæ corporis partes uel propter fœditatē tegerentur, uel propter teneritudinē muniarentur: ut animalia quædā minuta & nocētia motu eius arcerentur à corpore: quod membrū si detrahas, imperfectū fit animal ac debile. Vbi autē ratio & manus est, non est id tam necessarium, quā in indumentum pilorum. Adeo in suo quoq; genere aptissime congruunt, ut neq; nudo quadrupede, neq; homine tectio excogita-

Membrorū series & ordo.

Quadrupedū forma.

C tari quicquam turpius possit. Quum tamen ipsa nuditas hominū, mire ad pulchritudinem ualeat, non tamen etiam capiti congruebat: quanta enim in eo futura deformitas esset, ex caluitio apparet: textit ergo illud pilo. Et quia in summo futurum erat, quasi summū aedificij culmen ornauit: qui ornatus non est in orbem coactus, aut in figurā † pilei teres factus, ne quibusdā partibus nudis esset informis: sed alibi infusus, alibi retractus pro cuiuslibet loci decētia. Frons ergo uallata per circuitum, & tēporibus effusi ante aures capilli, & earū summæ partes in coronæ modū cinctæ, & occipitiū omne contectū, speciem miri decoris ostentant. Iam barbæ ratio, incredibile est quantum conferat ad dignoscendam corporū maturitatem, uel ad differentiam sexus, uel ad decorē uirilitalis ac roboris: ut uideatur omnino non constatura fuisse totius corporis ratio, si quicquam aliter esset effectum.

De forma hominis, et omnium membrorum habitudine, sed specialiter de auribus et oculis. Cap. VIII



Vnc rationē totius hominis ostendam: singulorumq; membrorū, quæ in corpore aperta aut operta sunt, utilitates & habitus explicabo. Quū igitur statuisset deus ex omnibus animalibus solum hominē facere celestem, cætera uniuersa terrena: hunc ad cœli cōtemplationem rigidū erexit, bipedemq; constituit: scilicet, ut eadem spectaret, unde illi origo est. Illa uero depressit ad terram: ut quia nulla his immortalitatis expectatio est, toto corpore in humum proiecta, uentri pabuloq; seruirent. Hominis itaq; solius recta ratio, & sublimis status, & uultus deo patri communis ac proximus, originem suam fidentemq; testatur. Eius propē diuina mens, quia non tantū animantiū, quæ sunt in terra, sed etiam sui corporis est sortita dominatum, in summo capite collocata, tanquam in arce sublimis speculatur omnia, & contuetur. Hanc eius aulam deus non obductam porrectamq; formauit, ut in mutis animalibus, sed orbi & globo similem: quod orbis rotūditas perfectæ rationis est ac figuræ. Eo igitur mens & ignis ille diuinus, tanquam cœlo tegitur. Cuius quum summam fastigium naturali ueste texisset, priorem partem, quæ dicitur facies, necessarijs membrorū ministerijs & instruxit pariter & ornauit. Ac primum oculorū orbes concavis foraminibus conclusit: à quo foratu frontem nominatam Varro existimauit: & eos neq; minus, neq; amplius quàm duos esse uoluit: quod ad speciem nullus est perfectior numerus, quàm duorum: sicut & aures duas, quarū duplicitas incredibile est, quantam pulchritudinem præ se ferat: quod tum pars utraq; similitudine ornata est: tum ut uenientes altrinsecus uoces facilius colligātur. Nam & forma ipsa mirandū in modum ficta, quod earū foramina uoluit esse nuda, & inobsepta, quod & minus decorum, & minus utile fuisset: quoniam simplicium cauernarū angustias præteruolare uox posset, & spargi, nisi perceptā per cauos sinus, & repercussū retentam foramina ipsa cōueherent: illis similia uasculis, quibus impositis solent angustiora uasa compleri. Eas igitur aures (quibus est inditū nomen à uocibus hauriendis, unde Virgilius:

Aures unde.

Vocemq; his auribus hausi.
aut quia uocem ipsam Græci *αὐδὴ* uocant ab auditu, per immutationē literæ, aut res uelut audes sunt nominatæ) noluit deus artifex mollibus pelliculis informare, ne pulchritudinē demerent pendulæ atq; flaccentes: neq; duris ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles essent immobiles ac rigentes: sed quod esset horum mediū, excogitauit, ut eas cartilago mollior alligaret, & haberent aptam simul & flexibilem firmitatem. In his audiendū tantū officium constitutū est, sicut in oculis uidentū. Quorum præcipue inexplicabilis est ac mira subtilitas: quia eorum orbes gemmarum similitudinē præferentes, ab ea parte, qua uidentū fuit, membranīs perlucantibus textit: ut imagines rerum contra positarum, tanq; in speculo refulgentes ad sensum

A ad sensum intimum penetrarent. Per eas igitur membranas sensus ille, qui dicitur mens, ea quæ sunt foris transpicit: ne forte existimes, aut imaginū incurfione nos cernere (ut philosophi dixerunt) quoniam uidendi officium in eo debet esse quod uidet, non in eo quod uidetur: aut intentione aëris, cum acie aut effusione radiorum: quoniã si ita esset, tardius quàm oculis aduertimus, uideremus, donec intentus aër cum acie aut effusi radij ad id, quod uidendū esset, peruenirent. Quum autem uideamus eodē momento tēporis, plerunq; uero aliud agentes, nihilominus tamen uniuersa, quæ contrā sunt posita, intueamur, uerius & manifestius est mentem esse, quæ per oculos ea, quæ sunt opposita, transpiciat, quasi per fenestras lucente uitro, aut speculari lapide obductas. Et idcirco mens & uolūtas ex oculis sæpe dignoscitur. Quod quidē ut refelleret Lucretius, ineptissimo usus est argumento. Si enim mens, inquit, per oculos uidet, erutis & effossis oculis magis uideret: quoniã euulsæ cum postibus fores, plus inferūt luminis, quàm si fuerint obductæ. Nimirū ipsi, uel potius Epicuro, qui eum docuit, effossi oculi erant, ue uiderent effossos orbes, & ruptas oculorū fibras, & fluentem per uenas sanguinē, & crescentes ex uulneribus carnes, & obductas ad ultimū cicatrices, nihil posse lucis admittere, nisi forte auribus oculos similes nasci uolebant, ut nō tam oculis, q̄ foraminibus cerneremus: quo nihil ad speciē fœdius, ad uisum inutilius fieri potest. Quantum enim uidere possemus, si mens ab intimis penetralibus capitū per exiguas cauernarū rimulas attenderet: ut si quis uellet transpicere per cicutā, nō plus profectō cernat, q̄ cicutæ ipsius capacitas cōprehendat. Itaq; ad uidendum membris potius in orbem cōglobatis opus fuit: ut uisus in latum spargeretur, & quæ in primori facie adhererēt, ut libere possint omnia cōtueri. Ergo ineffabilis diuinæ prouidentia uirtus fecit duos similimos orbes: eosq; ita deuinxit, ut nō in totum conuerterentur, sed moueri tamen ac flecti cum modo possent. Orbes autē ipsos humoris puri ac liquidi plenos esse uoluit: in quorū mediā partē scintillæ luminū cōclusæ tenerentur, quas pupillas nuncupamus: in quibus puris ac subtilibus cernendi sensus ac ratio continetur. Per eos igitur orbes seipsam mens intendit, ut uideat: miraq; ratione in unum miscetur, & coniungitur amborum luminum uisus.

Contra eos, qui sensus falsos esse contendunt. Cap. IX

Libet hoc loco illorum reprehendere uanitatem, qui dum uolunt ostendere sensus falsos esse, multa colligunt, in quibus oculi fallantur: inter quæ illud etiam, quod furiosis & ebrijs omnia duplicia uideantur, quasi uero eius erroris obscura sit causa. Ideo enim fit, quia duo sunt oculi. Sed quomodo id fiat, accipe. Uisus oculorū, intentione animi cōstat. Itaq; quoniã mens (ut suprā dictum est) oculis tanquā fenestris utitur, non tantū hoc ebrijs aut insanis accidit, sed etiam sanis ac sobrijs. Nam si aliquid nimis propius admoueas, duplex uidebitur: certum est enim interuallum ac spaciū, quo acies oculorū coit. Item si retrorsum auoces animum, quasi ad cogitandum, & intentionem mentis relaxes, quum acies oculi utriusq; diducitur, tunc singuli uidere incipiūt separatim. Si animū rursus intenderis, aciemq; direxeris, coit in unum quicquid duplex uidebatur. Quid ergo mirum, si mens ueneno ac potentia uini dissoluta dirigere se non potest ad uidendum, sicut ne pedes quidem ad ambulandū, neruis stupefcentibus debiles: aut si uis furoris in cerebrum sæuiens, concordiam disingit oculorum? Quod aded uerum est, ut luscis hominibus si aut insani, aut ebrij fiant, nullo pacto possit accidere, ut aliquid duplex uideant. Quare si ratio apparet, cur illi falluntur, manifestum est non esse falsos sensus: qui aut nō falluntur, si sint puri & integri: aut si falluntur, mens tamen non fallitur, quæ illorum nouit errorem.

Videndi uis.

Oculi mentis indices.



C

Ad oculorum fabricam redit, & omnium membrorum habitudinem, sed specialiter eorum, quæ usq; ad uentrem per cutem apparent. Cap. X



Ed nos ad dei opera reuertamur. Vt igitur oculi munitiores essent ab iniuria, ciliorū tegminibus occultit: unde oculos dictos esse Varroni placet. Nam & ipsa palpebræ, quibus mobilitas inest, palpitatio uocabulum tribuit: & pilis in ordine stantibus uallatæ, septū oculis decensissimum præbent: quarū motus assiduus incōprehensibili celeritate concurrens, & uidendi tenorem nō impedit, & reficit obtutum. Acies enim, id est membrana illa perlucens, quam sicari & obarescere nō oportet, nisi humore assiduo tersa pure niteat, obsolescit. Quid ipsa superciliorū fastigia pilis breuibus adornata: Nonne quasi aggeribus & munimētum oculis, ne quid superne incidat, & speciem simul præstant: Ex quorū cōfinio nasus exoriens, & ueluti æquali porrectus iugo, utranq; aciem simul & discernit & munit. Inferius quoq; genarū non indecens tumor, in similitudinē collīū leniter exurgens, ab omni parte oculos efficit tutiores: prouisumq; est ab artifice summo, ut si quis forte uehementior ictus extiterit, eminentibus repellatur. Nasi uero pars superior usq; ad mediū solida formata est. Inferior autem cartilagine adhæret molli, ita ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. In hoc autē, quamuis simplici membro, tria sunt officia cōstituta: unum ducendi spiritus: alterum capiendi odoris: tertium, ut per eius cauernas purgamenta cerebri defluant: quas ipse deus tam mirabili, quā diuina ratione molitus est, ut tamen hiatus ipse nasi, oris speciem non deformaret: quod erat planē futurum, si simplex foramen pateret. At id uelut pariete per mediū ducto intersepsit atq; diuisit, fecitq; ipsa duplicitate pulcherrimū. Ex quo intelligitur quantum dualis numerus una & simplici cōpage solidatus, ad rerum ualeat perfectionē. Nam quum sit corpus unum, tamen totum ex simplicibus membris cōstare nō poterat, nisi ut essent partes uel dextræ, uel sinistrae. Itaq; ut pedes duo, & item manus, non tantū ad utilitatem aliquam, usumq; uel gradiendi, uel faciendi ualent, sed & habitum decorumq; admirabilem conferunt: sic & in capite, quod totius diuini operis quasi culmen est, & auditus in duas aures, & uisus in duas acies, & odoratio in duas nares à summo artifice diuisa est: quia cerebrū, in quo sentiendi ratio est, quāuis sit unū, tamen in duas partes mēbrana interueniente discretū est. Sed & cor, quod sapientia domiciliū uidetur, licet sit unū, duos tamen intrinsecus sinus habet, quibus fontes uiui sanguinis cōtinentur, septo intercedente diuisi: ut sicut in ipso mūdo summa rerū, uel de simplici duplex, uel de duplici simplex & gubernat, & continet totum, ita in corpore de duobus uniuersa cōpacta indissociabilem prætenderēt unitatem. Oris quoq; species, & rictus ex trāsuerso patefactus, q̄ utilis, quā decens sit, enarrari non potest: cuius usus in duobus cōstat officijs, sumendi uictus, & eloquendi. Lingua intus inclusa, quæ uocē motibus suis in uerba discernit, & est interpretis animi. Nec tamen sola potest per se eloquēdi munus implere, nisi acumen suum palato illiserit, nisi adiuta uel offensione dentium, uel cōpressionē labiorū. Dentēs tamen plus cōferunt ad loquendū: nam & infantes non antē incipiunt fari, quā dentes habuerint: & senes amissis dentibus ita balbutiūt, ut ad infantiam reuoluti denuo esse uideātur. Sed hæc ad hominē solum pertinent, aut ad aues, in quibus acuminata & uibrata certis motibus lingua, innumerabiles cantuū flexiones, & sonorum uarios modos exprimit. Habet præterea & aliud officium, quo in omnibus, sed tamen solū in mutis utitur: quod contritos & cōmolitos dentibus cibos colligit, & cōglobatos ui sua deprimit, & trāsmitit ad uentrē. Itaq; Varro à ligando cibo putat linguæ nomē impositū, Bestias etiā potu adiuuat: protēta enim, cauataq;

Cordis duo sinus.

A cautataq; hauriūt aquam: eamq; cōprehensam linguæ sinu, ne tarditate ac mora de fluat, ad palatū celeri mobilitate cōplodunt. Hæc itaq; palati concauo tanq; testudine tegitur, eamq; dentiū ordine sapiens deus quasi muro circūuallauit. Dentes aut ipsos ne nudi ac restricti magis horrore, q̄ ornamento essent, gingiuis mollibus, quæ à gignendis dentibus nominantur, ac deinde labiorū tegminibus honestauit. Quorū durities sicut in molarī lapide maior est, & asperior, q̄ in cæteris ossibus, ut ad conterendos cibos, pabulumq; sufficerent. Labra ipsa, quæ quasi antea cohærebant, quàm decenter intercēdit, quorū superius sub ipsa medietate narium, lacuna quadā leui, quasi ualle signauit, inferius honestatis gratiā foras molliter explicauit. Nam quod attinet ad saporem capiendū, fallitur quisquis hunc sensum palato inesse arbitratur. Lingua est enim, qua sapores sentiunt, nec tamen tota; nam partes eius, quæ sunt ab utroq; latere tenuiores, saporē subtilissimis sensibus trahunt. Et quum neq; ex cibo quicq;, neq; ex potione minuatur, tamē inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor eadē ratione, qua nihil de quacunq; materia odoris decerpit. Cætera quàm decora sint, uix exprimi potest. Deductū clementer à genis mentum, & ita inferius conclusum, ut acumen eius extremum signare uideatur leuiter impressa diuisio, Rigidum ac teres collum, scapulæ uelut mollibus iugis à ceruice demissæ, ualida & substricta neruis ad fortitudinē brachia, toris insignibus extantum lacertorū ingens robur, utilis ac decens flexura cubitorū. Quid dicam de manibus rationis ac sapiētia ministris: quas solertissimus artifex plano, ac modice concauo sinu fictas, ut si quid tenendum sit, apte possit insidere, in digitos terminauit: in quibus difficile est expedire utrum ne species an utilitas maior sit: Nam & numerus perfectus ac plenus, & ordo, & gradus decentissimus, & articularū parium curuatura flexibilis, & forma unguiū rotunda cōcauis tegminibus digitorū fastigia comprehendens atq; firmans, ne mollitudo carnis in tenendo cederet, magnum præbet ornatū. Illud uero ad usum miris modis habile, quod unus à cæteris separatus, cum ipsa manu oritur, & in diuersum maturius findit: qui se obuiū cæteris præbēs, omnē tenendi faciēdiq; rationē uel solus, uel præcipue possidet, tanq; rector omnium atq; moderator: Vnde etiam pollicis nomen accepit, quod ui & potestate inter cæteros polleat. Duos quidem articulos extantes habet, nō, ut alij, trinos: sed unus ad manus carnem necitur pulchritudinis gratiā. Si enim fuisset tribus articulis & ipse discretus, fœda & indecora species ademisset manibus honestatem. Nam pectoris latitudo sublimis, & exposita oculis, mirabilē præ se fert habitus sui dignitatem. Cuius hæc causa est, quod uidetur hominem solum deus ueluti supinum formasse: nam ferè nullum animal iacere in tergum potest: mutas autem animantes quasi alterno latere iacentes sinxisse, atq; ad terram cōpressisse. Idcirco illis angustum pectus, & ab aspectu remotum, & ad terram uersus subiectū: hominis autem patens & rectum: quia plenum rationis à cælo datum, humile aut indecens esse non debuit. Papillæ quoque leuiter eminentes, & fusioribus ac paruis orbibus coronatæ, nonnihil addunt uenustatis: fœminis ad alendos fœtus datæ, maribus ad solum decus, ne informe pectus, & quasi mutilū uideretur. Huic subdita est planicies uentris: quam mediā ferè umbilicus non indecenti nota signat, ad hoc factus, ut per eum fœtus, dum est in utero, nutriatur.

Sapor lingua
sentitur, non
palato.

De uisceribus & intestinis usq; ad membra genitalia. Cap. XI



Equitur necessariō, ut de internis quoque uisceribus dicere incipiam: quibus non pulchritudo, quia sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est. Quoniam opus fuerat, ut terrenum hoc corpus succo aliquo de cibis ac potibus aleretur, sicut terra ipsa imbribus ac pruinis: pro-

C uidentissimus artifex in medio eius receptaculum cibis fecit: quibus cōcoctis & liquefactis, uitalis succos membrīs omnibus dispertiret. Sed quū homo constet ex corpore atque animā, illud, quod supra dixi, receptaculum, soli corpori præstet alimentum, animā uero aliam sedem dedit. Fecit enim genus quoddā uiscerū molle atque rarum, quod pulmonē uocamus: in quod spiritus reciproca uicissitudine comearer: eumque non in uterū modum finxit, ne effunderetur simul spiritus, aut inflaret in simul. Ideoque ne plenum quidem uiscus effecit, sed inflabile atque aëris capax: ut paulatim spiritum reciperet, dum uitalis uentus per illam spargitur raritatem: & eundem rursus paulatim redderet, dum se ex illo explicat. Ipsa enim uicissitudo standi, & spirandi, respirandique tractus uitam sustentat in corpore. Quoniam ergo duo sunt in homine receptacula: unum aëris, quod alit animam: alterū ciborum, quod alit corpus: ut flecti ceruix ac moueri facile possit, duas esse per collum fistulas necesse est, cibalem ac spiritalem: quarum superior ab ore ad uentrem ferat, inferior à naribus ad pulmonem. Quarum ratio & natura diuersa est. Ille enim, qui est ab ore transitus, mollis effectus est, & qui semper clausus cohæreat sibi, sicut os ipsum: quoniā potus & cibus, dimota & patefacta gula, quia corporales sunt, spacium sibi transmeandi faciunt. Spiritus contra, qui est incorporalis ac tenuis, quia spacium sibi facere non poterat, accepit uiam patentem, quæ uocatur gurgulio. Is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus, quasi ex annulis in cicuta modum inuicem compactis & cohærentibus, patetque semper hinc transitus. Nullam enim requiem meandi habere spiritus potest: quia is qui semper cōmeat, demissa utiliter de cerebro membri portione, cui uua nomen est, uelut occursum quodam refrenatur, ne aut teneritudinem domicilij cum impetu ueniens attracta pestilenti aura corrumpat, aut totam nocendi uiolentiā internis receptaculis perferat. Ideoque etiam nares breuiter sunt apertæ, quæ idcirco sic nominantur, quia per eas uel odor, uel spiritus nare non desinit. Tamen hæc fistula spiritalis nō tantū ad nares, uerum quoque ad os iter patet in extremis palati regionibus, ubi se colles faucium spectantes uiam, tollere incipiunt in tumorem: Cuius rei causa & ratio non obscura est. Loquendi enim facultatem non haberemus, si sicut gulæ iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum pateret. Aperuit igitur uiam uoci diuina solertia ex illa fistula spiritali, ut posset lingua ministerio suo fungi, & uocis ipsius inoffensum tenorem pulsibus suis in uerba concidere. Qui meatus, si aliquo modo interceptus sit, mutum faciat necesse est. Errat enim profecto quisquis aliam causam putat, cur homines muti sint. Non enim (ut uulgò creditur) uinctam gerunt linguam, sed in uocalem illum spiritum per nares, quasi mugientes profundunt: quod uoci transitus ad os aut nullus omnino est, aut non sic patens, ut plenam uocem possit emitte-
Muti cur homines re. Quod plerumque natura fit, aliquando etiam casu accidit, ut morbo aliquo hic aditus obseptus, uocem non transmittat ad linguam, faciatque de loquentibus mutos. Quod quum acciderit, auditum quoque obstrui necesse est: ut quia uocem emitte-
Surdi. re non potest, ne admittere quidem possit. Loquendi ergo causa patefactus est hic meatus. Illud quoque præstat, ut in lauacris celebrandis, quia nares calorem ferre nō possunt, aër feruens ore ducatur. Item si forte spiramenta narium frigoris pituita præcluserit, per os auram trahere possumus, ne obstructa meandi facultate spiritus stranguletur. Cibi uero in aluū recepti, & cum potus humore permisti, quum iam calore percocti fuerint, eorum succus inenarrabili modo per membra diffusus, irrigat uniuersum corpus & uegetat. Intestinorum quoque multiplices spiræ ac longitudo in se cōuoluta, & uno tamē substricta uinculo, quæ mirificū dei opus est: Nam ubi maceratos ex se cibos aluus emisit, paulatim per illos interiorum anfractus extruduntur:

A extruduntur: ut quicquid ipsis inest succi, quo corpus alitur, membris omnibus diuidatur. Et tamen ne qui forte obhareat ac resistat, quod fieri poterat propter ipsorum uoluminum flexiones in se saepe redeuntes, & fieri sine pernicio non poterat, & oppleuit ea intrinsecus crassiore succo, ut purgamenta illa uentris ad exitus suos facilius per lubricum niterentur. Illa quoque ratio subtilissima est, quod uesica, cuius usum uolucres non habent, quum sit ab intestinis separata, nec ullam habeat fistulam, qua ex illis urinam trahat, completur tamen & humore distenditur. Id quomodo fiat, non est difficile peruidere: intestinorum enim partes, quae ab alio cibo, potumque suscipiunt, patentiores sunt quam caeterae spirae, & multo tenuiores: haec uescam circumplectuntur & continent. Ad quas partes quum potus & cibus mista peruenerint, finium quidem crassius fit, & transmeat: Humor autem omnis per illam teneritudinem percolatur: eumque uesica, cuius aequae tenuis, subtilisque membrana est, absorbet & colligit, ut foras quam natura exitum patefecit, emittat.

Toblerius
Vesica.

De membris conceptionis, & ipsius conceptus Physica ratione. Cap. XII



DE utero quoque & conceptione, quoniam de internis loquimur, dici necesse est, ne quid praeterisse uideamur. Quae quanquam in operto latent, sensus tamen atque intelligentiam latere non possunt. Vena in maribus, quae semen continet, duplex est, paulo interior, quam illud humoris obsceni receptaculum. Sicut enim renes duo sunt, itemque testes, ita & uenae seminales duae, in una tantum compage cohaerentes: quod uidemus in corporibus animalium, quum interfecta patefiunt. Sed ille dexterior masculinum continet semen, sinisterior foemineum: & ideo in toto corpore pars dextra masculina est, sinistra uero foemina. Ipsum semen quidam putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad uenam genitalem conflueri, ibique concrecere. Sed hoc humana mens quomodo fiat, non potest comprehendere. Item in foeminis uterus in duas se diuidit partes, quae in diuersum diffusa ac reflexa circumplectuntur, sicut arietis cornua: quae pars in dextram retorquetur, masculina est: quae in sinistram, foemina. Conceptum igitur Varro & Aristot. sic fieri arbitrantur: Aiunt enim non tantum maribus inesse semen, uerum etiam foeminis: & inde plerumque matribus similes procreari, sed earum semen sanguinem esse purgatum. Quod si recte cum uirili mixtum sit, utraque concreta, & simul coagulata informari. Et primum quidem cor hominis constringi, quod in eo sit & uita hominis, & sapientia. Denique totum opus quadragesimo die consummari. Ex abortionibus haec fortasse collecta sunt. In autum tamen foetibus primum oculos fingi dubium non est: quod in ouis saepe deprehendimus. Vnde fieri non posse arbitror, quin fictio a capite sumat exordium. Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant: Quum semina inter se permixta coalescant, si uirile superauerit, patri similem prouenire, siue marem, seu foeminam: Si muliebri praeualuerit, progeniem cuiusque sexus ad imaginem responderi maternam. Id autem praeualere est duobus, quod fuerit uberius: alterum enim quodammodo amplectitur ac includit. Hinc plerumque fieri solet, ut unius tantum lineamenta praetendat. Si uero aequa fuerit ex pari semine permixtio, figuras quoque misceri, ut soboles illa communis aut neutrum referre uideatur, quia totum ex altero non habet: aut utrumque, quia partem de singulis mutuata est. Nam in corporibus animalium uidemus, aut confundi parentum colores, ac fieri tertium neutri generantium simile: aut utriusque sic exprimi, ut discoloribus membris per omne corpus concors mixtura uarietur. Dispare quoque naturae hoc modo fieri putantur: quum forte in leuam uteri partem masculinae stirpis semen inciderit, marem quidem gigni opinatio est. Sed quia sit in foemina parte conceptus, aliquid in se habere foemineum, supra quam decus uirile patiatur: uel formam insignem, uel

Semen genitale.

Conceptus quomodo fiat.

Filiorum similitudines.

Seminaries.

c nimium cādozem, uel corporis leuitatem, uel artus delicatos, uel staturā breuem, uel uocem gracilem, uel animū imbecillum, uel ex his plura. Item si partem in dexteram semen foeminini sexus influxerit, foeminā quidem procreari: sed quoniam in masculina parte concepta sit, habere in se aliquid uirilitalis, ultra quā sexus ratio permittat, aut ualida membra, aut immoderatam longitudinem, aut fuscum colorem, aut hispidam faciem, aut uultum indecorum, aut uocem robustam, aut animū audacem, aut ex his plura. Si uero masculinum in dexteram, foemininum in sinistra peruenierit, utrosq; foetus recte prouenire: ut & foeminis per omnia naturae suae decus constet, & maribus tam mente, quā corpore robur uirile seruetur. Illud uero ipsum quā mirabile institutū dei est, quod ad conseruationem generū singulorum, duos sexus maris ac foemināe machinatus est, quibus inter se per uoluptatis illecebras copulatis, successiua soboles pareretur; ne omne genus uiuentium conditio mortalitatis extingueret. Sed plus roboris maribus attributum est, quo facilius ad patientiam iugū maritalis foemināe cogerentur. Vir itaque nominatus est, quod maior in eo uis est, quā in foeminā; hinc uirtus nomen accepit. Item mulier (ut Varro interpretat) à mollitie est dicta, immutata & detracta litera, uelut mollis. Cui suscepto foetu, quum partus appropinquare iam coepit, turgescens iam mammae dulcibus succis distenduntur, & ad nutrimenta nascentis fontibus

Lactis alimonie.

lactis foecundum pectus exuberat. Nec enim decebat aliud, quā ut sapiens animal à corde alimoniam duceret. Idē ipsum solertissime comparatum est, ut candens ac pinguis humor teneritudinem noui corporis irrigaret, donec ad capiēdos fortiores cibos, & dentibus instruatur, & uiribus roboret. Sed redeamus ad propositum, ut caetera quae supersunt, breuiter explicemus.

D

Contra illos, qui per uoluptatem membris genitalibus abutuntur, & subditorum membrorum forma. Cap. XIII



Oteram nūc ego ipsorum quoq; genitalium membrorum mirificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab huiusmodi sermone reuocaret. Itaq; à nobis indumento uerecūdiā, quae sunt pudenda, uelentur.

Quod ad hāc rem attinet, queri satis est, homines impios ac profanos summum nefas admittere, qui diuinum & admirabile dei opus ad propagandam successionē inexcogitabili ratione prouisum & effectum, uel ad turpissimos quæstus, uel ad obscenae libidinis pudenda opera conuertunt: ut iam nihil aliud ex re sanctissima petant, quā inanem & sterilem uoluptatē. Quid reliqui corporis partes, num carent ratione ac pulchritudine? Cōglobata in nates caro, quā sedendi officio apta; & eadē firmior, quā in caeteris membris, ne premente corporis mole ossibus cederet. Item foeminū deducta, & latioribus toris ualida longitudo, quo facilius onus corporis sustineret, quam paulatim deficientem in angustum genua determinant: quorū decentes nodi flexuram pedibus ad gradiendū sedendumq; aptissimā praebent. Item crura non aequali modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes: sed teretibus suris clementer extantibus, sensimq; tenuatis, & firma sunt & ornata. In plantis uero eadem quidem, sed tamē longe dispar, quā in manibus ratio est. Quae quoniā totius operis quasi fundamenta sunt, mirificus eas artifex nō rotunda specie, ne homo stare non posset, aut alijs ad standum pedibus indigeret, sicut quadrupedes: sed porrectiores longioresq; formauit, ut stabile corpus efficerent planicie sua, unde illis inditū nomen est. Digiti aequae totidem, quot in manibus, speciem magis quā usum praefereutes. Ideoq; & iuncti, & breues, & gradatim compositi: quorum qui est maximus, quoniam illum sicut in manu discerni à caeteris opus nō erat, ita in ordinem redactus est, ut tamen ab alijs magnitudine

Membrorū aptissima dispositio.

A tudine ac modico interuallo distare uideat̄. Hæc eorū speciosa germanitas, nō leui adiumēto nisum pedū firmat: cōcitari enim ad cursum nō possumus, nisi digitis in humū pressis, soloq; nitētibus, impetū saltūq; capiamus. Explicasse uideor omnia, quorū ratio intelligi potest. Nunc ad ea uenio, quæ uel dubia, uel obscura sunt.

Quod de multis, quæ sunt in corpore, ratio sciri nequit. Cap. XIII



Uta esse constat in corpore, quorū uim rationemq; perspicere nemo, nisi qui fecit, potest. An aliquis enarrare se putat posse, quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens, qua circūnectitur aluus ac tegitur? Quid renum gemina similitudo? quos ait Varro ita dictos, quasi riuī ab his obsceni humoris oriantur: quod est longe secus: quia spinæ altrinfecus supini cohærent, & sunt ab intestinis separati. Quid splen? quid iecur? quæ uiscera quasi ex cōturbato sanguine uidentur esse concreta. Quid fellis amarissimus liquor? quid globus cordis, qui unus sanguinis fons est: Nisi forte illis credendum putabimus, qui affectum iracundiæ in felle cōstitutum putant, pa uoris in corde, lætitiæ in splene. Ipsius autem iecoris officium uolunt esse, ut cibos in aluo concoquat amplexu & calefactu suo. Quidam libidines rerum uenerarū in iecore contineri arbitrantur. Primum ista perspicere acumen humani sensus nō potest: quia horum officia in operto latent, nec usus suos patefacta demonstrant. Nam si ita esset, fortasse placidiora quæq; animalia uel nihil fellis omnino, uel minus haberent, q̄ feræ: timidiora plus cordis, salaciora plus iecoris, lasciuiora plus splenis habuissent. Sicuti igitur nos sentimus, audire auribus, oculis cernere, naribus odorare: ita profectō sentiremus, nos felle irasci, iecore cupere, splene gaudere. Quum autem unde affectus isti ueniāt, minime sentiamus, fieri potest, ut alium de ueniant: & aliud uiscera illa, quàm suspicamur, efficiant. Nec tamen conuincere possumus, falsa illos, qui hæc disputant, dicere. Sed omnia, quæ ad motus animi, animæq; pertineāt, tam obscuræ altæq; rationis esse arbitror, ut supra hominē sit, ea liquidō peruidere. Id tamen certum & indubitatum esse debet, res tot, tanta uiscerum genera, unum & idem habere officium, ut animam contineant in corpore. Sed quid proprie † muneris singulis sit iniunctū, quis scire nisi artifex potest, cui soli opus suum notum est?

Affectuū sedes
secundum philo-
sophos.

De obscura uocis ratione. Cap. XV



E uoce autem quam rationē reddere possumus? Grammatici quidem ac philosophi uocem esse definiunt, aërem spiritu uerberatū: unde uerba sunt nuncupata, quod perspicue falsum est. Non enim uox extra os gignitur, sed intra. Et ideo uerisimilior est illa sententiā, stipatum spiritum quum obstantia faucium fuerit illisus, sonum uocis exprimere: ueluti quum in patentem cicutam, labroq; subiectam dimittimus spiritum, & is cicutæ cōcauo re-percussus ac reuolutus à fundo, dum descendente occursum suo reddit, ad exitum nitens, sonum gignit, & in uocalem spiritū resiliens per se uentus animatur. Quod quidē an uerū sit, deus artifex uiderit. Videtur enim non ab ore, sed ab intimo pe-ctore uox oriri. Deniq; & ore clauso, ex naribus emittit̄ sonus qualis potest. Præ-terea ex maximo spiritu, quo anhelamus, uox nō efficitur: & leui & nō coarctato spiritu, quoties uolumus, efficitur. Nō est igitur cōprehensum quomodo fiat, aut quid sit omnino. Nec me nūc in Academiæ sententiā delabi putes: quia nō omnia sunt incomprehensibilia. Ut enim fatendum est multa nesciri, quæ uoluit deus in-telligentiam hominis excedere: sic tamen multa esse quæ possint & sensibus per-cipi, & ratione comprehendī. Sed erit nobis contra philosophos integra disputa-tio. Conficiamus igitur spacium, quō nunc decurrimus.

†neruis

C Vbi sit mentis sedes, & qua ratione corpori coniungatur. Cap. XVI



De sede men-
tis uariae opi-
niones.

Entis quoque rationē incōprehensibilem esse quis nesciat, nisi qui omni-
no illam nō habet: quum ipsa mens, quo loco sit, aut cuiusmodi, nescia-
tur: Varia ergo à philosophis de natura eius ac loco disputata sunt. Ac
ego nō dissimulabo, quid ipse sentiam: nō quia sic esse affirmem (quod
est insipientis in re dubia facere) sed ut exposita rei difficultate, intelligas quanta sit
diuinorum operum magnitudo. Quidam sedem mentis in pectore esse uoluerūt:
quod si ita est, quanto tandem miraculo dignū est, rem in obscuro ac tenebroso ha-
bitaculo sitam, in tanta rationis atque intelligentiæ luce uersari: tum quod ad eam sen-
sus ex omni corporis parte conueniūt, ut in qualibet regione membrorū præsens
esse uideatur. Alij sedem eius in cerebro esse dixerūt. Et sanè argumentis probabi-
libus usi sunt, oportuisse scilicet, quod totius corporis regimen haberet, potius in
summo, tanquam in arce habitare: nec quicquā esse sublimius, quā id quod uni-
uersum ratione moderetur: sicut ipse mūdi dominus, & rector in summo est. Dein
de quod sensus omnis, id est audiendi, & uidendi, & odorandi ministra membra in
capite sunt locata, quorū omnium uia non ad pectus, sed ad cerebrū ferant: Alio-
qui necesse esse nos tardius sentire, donec sentiendi facultas longo itinere per col-
lum ad pectus usque descenderet. Ii uero aut non multū, aut fortasse non errant. Vi-
detur enim mens, quæ dominatum corporis tenet, in summo capite cōstituta, tan-
quam in cœlo deus: sed quando in aliqua sit cogitatione, commeare ad pectus, &
quasi ad secretum aliquod penetrale secedere, ut consiliū, tanquam ex thesauro
recōdito, eliciat ac proferat. Ideoque quum intenti ad cogitandum sumus, & quum
mens occupata in altum se abdiderit, neque audire quæ circumsonant, neque uidere

D quæ obstant, solemus. Id uero siue ita est, admirandū profectō est quomodo id fiat,
quum ad pectus ex cerebro nullum iter pateat: si autem nō, tamen nihilominus
admirandum est, quod diuina nescio qua ratione fiat, ut ita esse uideatur. An po-
test aliquis non admirari, quod sensus ille uiuus atque cœlestis, qui mens, uel ani-
mus nuncupatur, tantæ mobilitatis est, ut ne tum quidem, quum sopitus est, con-
quiescat: tantæ celeritatis, ut uno temporis puncto cœlū omne collustrat, & si ue-
lit, maria peruolet, terras ac urbes peragret: omnia denique, quæ libuerit, quamuis
longe lateque summota sint, in conspectu sibi ipse constituat. Et miratur aliquis, si di-
uina mens dei per uniuersas mundi partes intenta discurrit, & omnia regit, omnia
moderatur, ubique præsens, ubique diffusa: quum tanta sit uis ac potestas mentis hu-
manæ intra mortale corpus inclusæ, ut ne septis quidem grauis huius ac pigri cor-
poris, cui illigata est, coerceri ullo pacto possit, quo minus sibi liberam uagandi fa-
cultatem quietis impatiens largiatur. Siue igitur in capite mens habitat, siue in pe-
ctore, potest ne aliquis cōprehendere, quæ uis rationis efficiat, ut sensus ille incom-
prehensibilis, aut in medulla cerebri hæreat, aut in illo sanguine bipartito, qui est
inclusus in corder ac non ex eo ipso colligat, quanta sit dei potestas, quod animus
seipsum non uidet, aut qualis, aut ubi sit: nec si uideat, tamen perspicere possit, quo
pacto rei corporali res incorporealis adiūcta sit: siue etiam mentis locus nullus est,
sed per totū corpus sparsa discurrit: & quod etiam fieri potest, & à Xenocrate Pla-
tonis discipulo disputatū est: siquidem sensus in qualibet parte corporis præstō est:
nec quid sit mens, nec qualis intelligi potest: quū sit natura tam subtilis ac tenuis,
ut solidis uisceribus infusa, uiuo, & quasi ardenti sensu membris omnibus miscea-
tur. Illud autem caue, ne unquam simile ueri putaueris, quod Aristoxenus dixit,
mentem omnino nullam esse, sed quasi harmoniā in fidibus ex constructione cor-
poris, & compagibus uiscerum uim sentiendi existere. Musici enim intentionem
concentumque

Anime cele-
ritas.

A concentumq; neruorum in integros modos sine ulla offensione consonantiū, harmoniam uocant. Volunt igitur animum simili ratione constare in homine, qua & concors modulatio constat in fidibus: scilicet ut singularū corporis partium firma coniunctio, membrorumq; omnium consentiens in unum uigor, motum illum sensibilem faciat, animumque concinnet: sicut sunt nerui bene intenti ad conspirantem sonum. Et sicut in fidibus, quum aliquid aut interceptum, aut relaxatum est, omnis canendi ratio turbatur & soluitur: ita in corpore quū pars aliqua membrorum duxerit uitium, destrui uniuersa, corruptisq; omnibus atq; turbatis, occidere sensum, eamq; mortem uocari. Verum ille, si quicquam mentis habuisset, non harmoniam de fidibus ad hominē transtulisset. Nō enim canere sua sponte fides possunt, ut sit ulla in his comparatio ac similitudo uiuentis. Animus autem sua sponte & cogitat & mouetur. Quod si quid in nobis harmoniæ simile esset, ictu moueretur externo, sicut nerui manibus, qui sine tactu artificis, pulsūq; digitorū muti atq; inertes iacent. Sed nimirum pulsandus ille manu fuit, ut aliquando sentiret: quia mens eius ex membris male compacta torpebat.

Quod anima sit æterna, & quid sit secundum philosophorū uarias opiniones. Cap. XVII



B Vper est de anima dicere, quanquam percipi ratio eius & natura non possit. Nec ideo tamen immortalem esse animā nō intelligimus: quoniam quicquid uiget, moueturq; per se semper, nec uideri aut tāgi potest, æternum sit necesse est. Quid autem sit anima, nondum inter philosophos conuenit, nec unquam fortasse conueniet. Etenim alij sanguinem esse dixerunt, alij ignem, alij uentū: unde anima, uel animus nomen accepit, quod græce uentus *αἴμος* dicitur: nec illorum tamen quisquam dixisse aliquid uidetur. Nō enim si anima sanguine aut per uulnus effuso, aut febrim calore consumpto, uideatur extingui, continuo in materia sanguinis animæ ratio ponenda est: ueluti si ueniat in quæstionem, lumen, quo utimur, quid sit: & respondeatur, oleum esse, quoniam consumpto illo lumen extinguitur: quum sint utiq; diuersa, sed alterum sit alterius alimentum. Videtur ergo anima similis esse lumini, quæ non ipsa sit sanguis, sed humore sanguinis alitur, ut lumen oleo. Qui autē ignem putauerūt, hoc uisunt argumento: quod præsentē anima corpus caleat, recedente frigescat. Sed ignis & sensu indiget, & uidetur, & tactu cōburit. Anima uero & sensu aucta est, & uideri non potest, & non adurit. Vnde apparet animam nescio quid esse deo similem. At illi, qui uentum putant, hoc falluntur: quod ex aëre spiritum ducentes, uiuere uideamur. Varro itaq; definit: Anima est aër conceptus ore, deseruetus in pulmone, tepesactus in corde, diffusus in corpus. Hæc apertissime falsa sunt. Neq; enim tam obscuram nobis huiusmodi dico esse rationem, ut ne hoc quidem intelligamus, quid uerum esse non possit. An si mihi quis dixerit æneum esse cœlum, aut uitreum (ut Empedocles ait) aërem glaciatum, statim ne assentiar, quia cœlum ex qua materia sit, ignorem: Sicut enim hoc nescio, ita illud scio. Anima ergo non est aër ore conceptus: quia multo prius gignitur anima, quàm concipi aër ore possit. Nō enim post partum insinuatur in corpus, ut quibusdam philosophis uidetur: sed post conceptum protinus, quum foetum in utero necessitas diuina formauit: quia adeo uiuit intra uiscera genitricis, ut & incremento augeat, & crebris pulsibus gestiat emicare. Deniq; abortū fieri necesse est, si fuerit animal intus extinctum. Cæteræ definitionis partes eò spectant, ut illis nouem mensibus, quibus in utero fuimus, mortui fuisse uideamur. Nulla ergo ex his tribus uera sententia est. Nec tamen intantum falsos esse dicendū est, qui hæc senserunt, ut omnino nihil dixerint. Nam & sanguine simul, & calore, & spiritu uiuimus. Sed quum con-

c fiet anima in corpore his omnibus adunatis, non expresserunt proprie quid esset: quia tam non potest exprimi, quam uideri.

Vtrum animus & anima sint idem. Cap. XVIII



Equit' alia, & ipsa inextricabilis quaestio: Idem'ne sit anima & animus: an uero aliud sit illud, quo uiuimus: aliud autem quo sentimus & sapiamus. Non desunt argumenta in utranq; partem. Qui enim unū esse dicunt, hanc rationē sequunt: quod neq; uiui sine sensu possit, nec sentiri sine uita, ideoq; esse non posse diuersum id, quod nō potest separari: sed quicquid est illud, & uiuēdi officiū, & sentiendi habere rationē. Idcirco animū & animā indifferēter appellant duo Epicurei poēta. Qui autē dicūt esse diuersa, sic argumentantur: ex eo posse intelligi aliud esse mentē, aliud esse animā, quia incolumi anima mens possit extingui, quod accidere soleat infans. Item quod anima morte sopiat, animus somno. Et quidem sic, ut nō tantū quid fiat, aut ubi sit ignoret: sed etiam rerum falsarū cōtemplatione fallat. Quod quomodo ipsum fiat, non potest praeuideri: cur fiat, potest. Nam requiescere nullo pacto possumus, nisi mens uisionū imaginibus occupata teneatur. Latet autem mens oppressa somno, tanq; ignis obducto cinere sopitus: quem si paululū cōmoueris, rursus ardescit, & quasi euigilat. Auocatur ergo simulacris, donec membra sopore irrigata uegetentur: corpus enim uigilante sensu, licet iaceat immobile, tamen non est quietum: quia flagrat in eo sensus, & uibrat ut flamma, & artus omnes ad se adstrictos tenet. Sed postquā mens ad cōtemplandas imagines ab intentione traducta est, tunc demum corpus omne resoluitur in quietē. Traducitur autem mens cogitatione caeca, quum cogentibus tenebris secum tantummodo esse cōeperit: dum intenta est in ea, de quibus cogitat, repente somnus obrepit, & in species proximas sensim ipsa cogitatio declinat.

Somnia.

D Sic ea, quae sibi ante oculos posuerat, uidere quoque incipit. Deinde procedit ulterius, & sibi auocamenta inuenit, ne saluberrimam quietem corporis interrumpat. Nam ut mens per diem ueris uisionibus auocatur, ne obdormiat: ita falsis nocte, ne excitetur. Nam si nullas imagines cernat, aut uigilare illam necesse est, aut perpetua morte sopiri. Dormiendi ergo causa tributa est à deo ratio somniandi: & quidē in cōmune uniuersis animantibus. Sed illud homini praecipue, quod quum eam rationem deus quietis causa daret, facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium. Nam & historiae saepe testantur, extitisse somnia, quorū praesens & admirabilis fuerit euentus: & responsa uatum nostrorum ex parte somnijs constiterunt. Quare neq; semper uera sunt, neque semper falsa, Virgilio teste, qui duas portas uoluit esse somniorū. Sed quae falsa sunt, dormiendi causa uident: quae uera, immittuntur à deo, ut imminens bonum aut malū, hac reuelatione discamus.

De origine animae. Cap. XIX



Illud quoq; in quaestionem uenire potest: Vtrum'ne anima ex patre, an potius ex matre, an uero ex utroq; generetur. Sed ego id meo iure ab ancipiti uindico. Nihil enim ex his tribus uerum est: quia neque ex utroq;, neq; ex alterutro ferūtur animae. Corpus enim ex corporibus nasci potest, quoniā cōfertur aliquid ex utroq;. De animis anima non potest: quia ex re tenui & incomprehensibili nihil potest decidere. Itaq; ferendarū animarum ratio unī ac solī deo subiacet.

Deniq; coelesti sumus omnes semine oriundi.

Omnibus ille idem pater est,

ut ait Lucretius. Nam de mortalibus non potest quicquam nisi mortale generari: Nec putari pater debet, qui transfudisse, aut inspirasse animam de sua nullo modo

sentit;

A sentit: nec si sentiat, quādo tamen, aut quomodo id fiat, habeat animo comprehensum. Ex quo apparet, nō à parentibus dari animas, sed ab uno eodemq; omnium deo patre, qui legem rationemq; nascendi tenet solus, siquidem solus efficit. Nam terreni parentis nihil est, nisi ut humorē corporis, in quo est materia nascēdi, cum sensu uoluptatis emittat uel recipiat: & circa hoc etiam opus humoris istius homo resistit, nec amplius quicquam potest: ideo nasci sibi filios optant, quia non ipsi faciunt. Cetera iam dei sunt opera, scilicet cōceptus ipse, & corporis informatio, & inspiratio animæ, & partus incolumis, & quæcunq; deinceps ad hominem conferuandum ualent: illius munus est quod spiramus, quod uiuimus, quod uigemus. Nam præterquam quod ipsius beneficio incolumi sumus corpore, & quod uictū nobis ex uarijs rebus subministrat, sapientiam quoq; homini tribuit, quam terrenus pater nullo modo dare potest. Ideoq; & de sapiētibus stulti, & de stultis sapientes sæpe nascuntur: quod quidam fato ac syderibus assignant. Sed non est nunc locus de fato differendi. Hoc dicere satis est, quod etiam si astra efficientiam rerum continent, nihilominus omnia à deo fieri certū est, qui astra ipsa & fecit & ordinauit. Inepti ergo qui hanc potestatem deo detrahunt, & operi eius attribuunt. Hoc igitur dei munere cœlesti atq; præclaro, an utamur, in nostra uoluit esse potestate. Hoc enim concessō, ipsum hominē uirtutis sacramentis religauit, quo uitam posset adipisci. Dedit ei, & constituit aduersarium nequissimum, & fallacissimum spiritum, quo cum in hac terrestri uita sine ulla securitatis requie dimicaret. Cur autem deus hunc uexatorem generi hominum constituit, breuiter exponam.

Cur deus dedit spiritum tentatorem. Cap. XX



B

Nte omnia diuersitatem uoluit esse: ideoq; uulgò nō aperuit ueritatē, sed eam paucissimis reuelauit: quæ diuersitas omne arcanū mūdi continet. Hæc est enim, quæ faciat uirtutem, quæ scilicet sine ipsa non modo non esse, sed ne apparere quidem posset: quia uirtus esse non potest, nisi fuerit compar aliquis, in quo superando uim suam uel exerceat uel ostendat. Nam ut uictoria constare sine certamine nō potest, sic nec uirtus quidem ipsa sine hoste. Itaq; quoniā uirtutem dedit homini, statuit ei è contrario inimicū: ne uirtus ocio torpens naturam suam perderet: cuius omnis ratio in eo est, ut cōcussa & labefactata firmetur: nec aliter ad summū fastigiū possit peruenire, nisi t prudenti manu semper agitata, se ad salutem suam dimicādi tenore fundauerit. Noluit enim deus hominē ad immortalē illam beatitudinem delicato itinere peruenire. Daturus ergo uirtutem, dedit hostē prius, qui animis hominū cupiditates & uitia immitteret, qui esset autor errorū, malorumq; omnium machinator: ut quoniā deus hominem ad uitā uocat, ille cōtrā, ut rapiat & traducat ad mortē. Hic est, qui aut inducit aut decipit eos, qui ueritati student: aut si dolo & studijs nō quierit, uirilem gerit animū, quo sublimiū uigorē labefactare conetur: infanda dictū, & execrabilia moliens, uexat, interficit: & tamē ut prosternit multos, sic à multis uictus prostratusq; discedit. Magna est enim uis hominis, magna ratio, magnū sacramentū. A quo si quis nō defecerit, nec fidem suam deuotionemq; prodiderit, hic beatus, hic deniq; (ut breuiter finiam) similis deo sit necesse est. Errat enim quisquis hominem carne metitur. Nam corpusculū, quo induti sumus, hominis receptaculū est. Nam ipse homo neq; tangi, neq; aspici, neq; cōprehendi potest: quia latet intra hoc qd uideatur. Qui si delicatus magis ac tener in hac uita fuerit, q̄ ratio eius exposcit: si uirtute cōtempta desiderijs se carnis addixerit, cadet & p̄met in terrā. Sin autē (ut debet) statū suum, quem rectū recte sortitus est, & prompte cōstanterq; defenderit: si terræ, quam calcare ac uincere debet, nō seruierit, uitam merebitur sempiternā.

virtutē sine hoste constare nō posse.
t prudenti



MAec ad te Demetriane interim paucis, & obscurius fortasse, quam de-
 cuit, pro rerum ac temporis necessitate perorauit: quibus cōtentus esse
 debeas: plura & meliora laturus, si nobis indulgentia cœlitus uenerit:
 tunc & ego te ad ueræ philosophiæ doctrinam & planius & uerius co-
 hortabor. Statui enim quam multa potero, literis tradere, quæ ad uitæ beatæ sta-
 tum spectent: & quidem contra philosophos: quoniam sunt ad perturbandam ue-
 ritatem perniciosi & graues. Incredibilis est enim uis eloquentiæ, & argumentan-
 di differendiq; subtilitas, quemuis facile deceperit: quos partim nostris armis, par-
 tim uero ex ipsorum inter se concertatione sumptis reuincemus: ut appareat eos
 induxisse potius errorem, quam sustulisse. Fortasse mireris, quod tantum facinus
 audeam. Patiemur ne igitur extingui, aut opprimi ueritatem: Ego uero libentius,
 uel sub hoc onere defecerim. Nam si M. Tullius eloquentiæ ipsius unicum exem-
 plar ab indoctis & ineloquentibus, quia tamen pro uero nitebantur, sæpe supera-
 tus est: Cur desperemus ueritatem ipsam contra fallacem captiosamq; faciendam,
 sua propria uis & claritate ualiturā? Illi quidem sese patronos ueritatis profiteri so-
 lent. Sed quis potest eam rem defendere, quā non didicit: aut illustrare apud alios,
 quam ipse non nouit? Magnum uideor polliceri, sed cœlesti opus est munere, ut
 nobis facultas ac tēpus ad proposita prosequēda tribuatur. Quod si uita est optan-
 da sapienti, profectō nullam aliam ob causam uiuere optauerim, quam ut aliquid
 efficiam, quod uita dignum sit, & quod utilitatem legentibus, & si non
 ad eloquentiam: quia tenuis in nobis facundiæ riuus est, ad
 uiuendum tamen afferat, quod est maxime necessa-
 rium. Quo perfectō, satis me uixisse arbitror,
 & officium hominis implese, si labor meus
 aliquos homines ab erroribus li-
 beratos, ad iter coele-
 ste direxerit.

LIBRI DE OPIFICIO DEI FINIS.



AM SI IUSTITIA EST ueri dei cultus : quid enim tam iustum ad æquitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam deum cognoscere ut parentem, uenerari ut dominum, eiusq; legi, aut præceptis obtemperare? Nescierunt ergo iustitiam philosophi: quia nec ipsum deum agnouerunt: & ideo refelli potuerunt à Carneade, cuius hæc fuit disputatio, nullum esse ius naturale. Itaq; omnes animantes ipsa ducen-

te natura commoda sua defendere: & ideo iustitiam, si alienis utilitatibus consulat, suas negliget, stultitiam esse dicendam. Quod si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsiq; Romani, qui orbem totum possedere, iustitiã sequi uelint, ac suum cuiq; restituere, quod ui & armis occuparunt, ad casus & egestatem reuertentur. Quod si fecerint, iustos dicemus quidem: sed tamen stultos iudicare necesse est, qui ut alijs prosint, sibi nocere contendant. Deinde si reperiat aliquis hominẽ, qui aut aurum pro aurichalco, aut argentum pro plumbo uendat per errorem, atque id emere necessitas cogat, utrum dissimulabit, & emet paruo: an potius indicabit? iustus utiq; dicitur, quia non sefellit: sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnũ: sed facile de damno est. Quid, si uita eius in periculum ueniet, ut eum alia quando necesse sit aut occidere, aut mori: quid faciet? Potest hoc euenire, ut naufragio factio, inueniat aliquem imbecillum tabulæ inhærentem: aut uicto exercitu fugiens, reperiat aliquem uulneratum equo insidentem: utrum ne aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit euadere? Si uolet iustus esse, nõ faciet: sed idem stultus iudicabit, qui dum alterius uitæ parcat, suam perdet. Si faciet quidem sapiens uidebitur, quia sibi consulat: sed & idem malus, quia nocebit. Acuta ista sanè, sed respondere ad ea facile possumus. Imitatio enim nominum facit, ut sic esse uideatur. Nam & iustitia imaginem habet stultitiæ, non tamen est stultitia: Et malitia imaginem sapientiæ, non tamen sapientiã est. Sed sicut malitia ista in cõseruandis utilitatibus suis intelligens redargui uidetur, quia non sapientiã, sed calliditas & astutiã est: ita & iustitia nõ debet stultitiã, sed innocentia nominari: quia necesse est iustum esse sapientem: & eum qui sit stultus, iniustum. Nam neque ratio, neque natura ipsa permittit, ut is qui iustus est, sapiens non sit: quoniam iustus nihil utiq; facit, nisi quod rectum & bonũ est: prauum & malum semper fugit. Quis autem discernere bonum & malum, prauũ & rectum poterit, nisi qui sapiens fuerit? stultus autem male facit: quia bonum & malum quid sit ignorat: ideo peccat, quia non potest praua & recta discernere. Igitur neq; stulto iustitiam, neq; iniusto sapientiã conuenire. Ergo stultus non est, qui nec tabula naufragum, nec equo faucium deiecerit, quia se abstinuit à nocendo quod est peccatum: peccatũ autem uitare sapiẽtis est. Sed ut stultus prima facie uideatur, illa res efficit, quod extingui animam cum corpore existimant. Idcirco omne commodum ad hanc uitam referunt. Si enim post mortem nihil est, utiq; stulte facit, qui alterius animæ parcat cum dispẽdicio suã: aut qui alterius lucro magis, quam suo cõsulat: Si mors animã delet, danda est opera, quò iustius cõmodiusq; uiuamus. Si aut uita post mortẽ superest æterna & beata, hanc utiq; corporalem cum omnibus terræ bonis iustus ac sapiẽs cõtemnet: quia sciet quale à deo sit præmium recepturus. Teneamus igitur innocentiam, teneamus iustitiã, subeamus imaginẽ stultitiæ, ut ueram sapientiã teneat

Iustitia imaginem habet stultitiæ.

C possimus. Et si hominibus uideatur ineptū ac stultū torqueri & mori uelle, quā libere liceat abire sine noxa: nos tamen omni uirtute, omniq; patientia fidē deo exhibere nitamur. Non mors terreat, nec dolor frangat, quo minus uigor animi, & constantia inconcussa seruet. Stultos novent, dummodo ipsi stultissimi sint, & cæci, & hebetes, & pecudibus æquales, qui nō intelligunt esse mortiferum, relicto deo uiuo prosternere se, atque adorare terrena: qui nesciunt ex illis æternam poenam manere, qui figmēta insensibilia fuerint uenerati: & eos, qui nec tormēta, nec mortem pro cultu & honore ueri dei recusauerint, uitam perpetuā cōsecuturos. Hæc est fidelissima, hæc est uera sapientia, hæc perfecta iustitia. Nihil ad nos attinet quid iudicent stulti, quid homūculi sentiant. Nos iudicium dei expectare debemus, ut eos postmodum, qui de nobis iudicauerint, iudicemus. Dixi de iustitia, quid esset: sequitur ut ostendam quid sit uerum sacrificium dei, quis iustissimus ritus colendi: ne quis arbitretur aut uictimas, aut odores, aut dona præsentia desiderari à deo: à quo si fames, si sitis, si algor, si omnium rerum terrenarum cupiditas abest, non ergo utitur his omnibus, quæ templis alijsq; fictilibus inferuntur: sed sicut corpora libus corporale, sic utiq; incorporalibus incorporale sacrificium necessarium est. Illis quæ in usum tribuit homini deus, ipse non indiget. Est omnis terra sub potestate ipsius: non indiget templo, cuius domicilium mundus est: non indiget simulacro, qui est & oculis & mente incomprehensibilis: non indiget terrenis luminibus, qui solem cum cæteris astris in usum hominibus potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat deus, nisi cultum mentis, qui est purus & sanctus? Nam illa, quæ aut digitis fiunt, aut extra hominem sunt, hoc sacrificium uerum non est: nec quod ex arca, sed quod ex corde profertur: nō quod manu, sed quod mente libatur. Hæc acceptabilis uictima est, quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ, quid thura, quid uestes, quid aurum, quid argentum, quid preciosi lapides conferunt, si colentis pura mens non est? Sola ergo iustitia est, quam deus expectat. In hac sacrificium, in hac dei cultus est: de quo nunc mihi differendū est, docendumq; in quibus operibus iustitiam necesse sit contineri.

*Sacrificiū deo
gratum.*



Iustitiæ officia.

Vas esse humanæ uitæ uias, nec philosophis ignotum fuit, nec poëtis: sed eas utiq; diuerso modo induxerunt. Philosophi alteram industriæ, alterā inertiaē esse uoluerunt: sed hoc minus recte, quā eas ad solius uitæ cōmoda retulerunt. Melius poëtæ, qui alteram iustorū, alteram impiorum esse dixerūt. Sed in eo peccant, quod eas nō in hac uita, sed apud inferos esse aiunt. Nos utiq; rectius, qui alterā uitæ, alterā mortis, & hic tamen has uias esse dicimus. Sed illa dexterior, qua iusti sunt gradientes, nō in Elysiū ferre, sed in cœlū: immortales enim fiunt. Sinisterior ad tartarum: æternis enim cruciatibus addicuntur iniusti. Veneranda est à nobis iustitiæ uia, quæ ducit ad uitam. Primū autem iustitiæ officium est, deum cognoscere ut parentem: eumq; metuerē ut dominū: diligere ut patrem. Is est enim, qui nos genuit, qui uitali spiritu animauit, qui alit, qui saluos facit. Habet in nos nō modò ut pater, uerum etiam ut dominus licentiā uerberandi, & uitæ ac necis potestatē: unde illi ab homine duplex honos, id est amor cum timore debetur. Secundum iustitiæ officium est, hominem agnoscere uelut fratrem. Si enim idem deus fecit, & uniuersos ad iustitiam, & ad uitam æternam pari cōditione generauit, fraterna utiq; necessitudine cohæremus: quā qui non agnoscit, iniustus est. Sed origo huius mali, quo societas inter se hominū, quo necessitudinis uinculū dissoluitur, est, quod ab ignorantia ueri dei nascit. Qui enim fontem illū benignitatis ignorat, bonus esse nullo modo potest. Inde est, quod ex eo tempore,

A pore, quo multi dii consecrari ab hominibus, colique cœperunt, fugata est (sicut poëtae aiunt) iustitia: sic direptum est omne fœdus, direpta societas iuris humani: quum sibi quisq; consulere, ius in uiribus computare, nocere inuicem, fraudibus aggredi, dolis circūscribere, cōmoda aliorum incommodis adaugere: non cognatis, non liberis, nec parentibus parcere: ad necem hominū pocula temperare, obfidere cum ferro uias, mari infestare: libidini autem, quō furor duxerit, frena laxare: nihil deniq; sancti habere, quod cupiditas infanda nō uiolaret. Quum hæc fierent, tum leges sibi homines cōdiderunt pro utilitate cōmuni, ut se interim tutos ab iniurijs facerent. Sed metus legum non scelera cōprimebat, se licentiam submouebat. Poterant enim leges delicta punire, conscientiam munire non poterant. Itaq; quæ ante palam fiebant, clam fieri cœperunt. Circūscribi etiam iura, siquidem ipsi præsidēs legum præmijs muneribusq; corrupti, uel in remunerationem malorū, uel perniciem iustorum sententias uenditabant. His accedebant dissensiones & bella, & mutua deprædationes, & oppressis legibus sæuendi potestas licēter assumpta. In hoc statu quum essent humanæ res, misertus est nostri deus. Reuelauit se nobis, & ostendit, ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam disceremus: legemq; diuinam, quæ humana cum cœlestibus copulat, tradente ipso domino sumeremus: qua lege uniuersi, quibus irretiti sumus, errores cum uanis & impijs superstitionibus tollerentur. Quid enim homini debeamus, eadem illa lex præscribit, quæ docet, quicquid homini præstiteris, deo præstare. Sed radix iustitiæ, & omne fundamentū æquitatis est illud: Vide ut ne facias ulli, quod pati uolis, sed alterius animū de tuo metieris: si acerbum est iniuriam ferre, & qui eam fecerit, uidetur iniustus: transfer in alterius personam quod in te sentis, & in tuam quod de altero iudicas: & intelliges tam te iniuste facere, si alteri noceas, quam alterum, si tibi. Hæc si mente uoluemus, innocentiam tenebimus, in qua iustitia uelut in primo gradu cōsistit. Primus est enim nō nocere proximo, sed officiose prodesse. Et sicut in rudibus agris prius q̄ ferere incipias, euulsis sentibus, & omnium stirpiū radicibus amputatis, arua purganda, sic de nostris animis prius uitia detrahenda, & tunc demū uirtutes inferendæ, de quibus seminatæ per uerbū dei fruges immortalitatis oriantur. Tres affectus, uel (ut ita dicam) tres furia sunt, quæ in animis hominū tantas perturbationes ciunt, & interdū cogunt ita delinquere, ut nec famæ, nec periculi sui respectū, aut curam habere permittant. Ira, quæ uindictam cupit: Auaritia, quæ desiderat opes: Libido, quæ appetit uoluptates. His uitijs resistendum est: hæc stirpes eruendæ, ut uirtutes feri possint. Hos affectus Stoici amputandos, Peripatetici temperandos putant. Neutri eorū recte: quia neq; detrahi possunt, siquidem natura insiti habent certam magnāq; rationem: neq; minui: quoniam si mala sunt, carendū est etiā temperatis & mediocribus: si bona, integris ad utendū est. Nos uero neq; detrahendos, neq; minuendos esse dicimus. Non enim per se mala sunt, quæ deus homini rationabiliter inseruit: sed quū sint utiq; natura bona, quoniā ad tuendam uitam sunt attributa, male utendo fiunt mala: sicut si fortissime pro patriā dimices, bonū est: si contra patriā, malū. Sic & affectus si ad usus bonos habeas, uirtutes erunt: si ad malos, uitia dicentur. Ira igitur ad coërtionem peccatorum, id est ad regendam subiectorū disciplinam data est à deo: ut metus licentiam cōprimat, & compescat audaciam: & qui terminos eius ignorat, irascitur paribus, aut fortioribus. Inde ad immania facinora prosiliit: inde ad cædes, inde ad bella confurgitur. Cupiditas ad desideranda, & cōquirenda uitæ necessaria tributa est: sed qui nesciūt fines eius, insatiabiliter opes cōgerere nitunt. Hinc uenena, hinc circūscriptiones, hinc falsa testimonia, hinc omnium fraudū genera erupere,

Leges cur inuente.

Affectus uiolentiores tres.

c Libidinis autē affectus ad procreandos filios insitus & innatus est: sed qui limites eius animo nō tenent, utuntur eo ad solam uoluptatem. Inde illicitæ nuptiæ, inde adulteria & stupra, inde omnes corruptelæ oriūtur. Redigendi ergo sunt isti affectus intra fines suos, & in uiam rectam redigendi: in qua etsi sunt uehementes, culpam tamen habere non possunt.



Ohibenda est ira, quum patimur iniuriam, & ut malum cōprimatur, quod ex certamine impendet, & duas maximas uirtutes innocentiam & patientiam teneamus. Auaritia frangitur, quum habemus, quod satis est. Quis enim furor est, in his congerendis laborare, quæ aut latrocinio, aut furore, aut proscriptione, aut morte ad alios facile sit peruenire? Libido extra legitimū torum non euagetur, sed creandis liberis seruiat. Appetentia enim nimia uoluptatis, & periculum parit, & insaniam generat: & (quod est maxime cauendum) mortem incurrit æternam. Nihil est enim tam inuisum deo, quàm mens incesta, & animus impurus. Nec hac sola uoluptate abstinendū sibi putet, quæ capitur ex fœminei corporis copulatione, sed & cæteris uoluptatibus sensuum reliquorum: quia & ipsæ sunt uitiosæ, & eiusdē uirtutis est eas contemnere. Oculorū uoluptas percipitur ex rerum pulchritudine: auriū de uocibus canoris & suasionibus: nariū de odore iucundo: saporis de cibis dulcioribus: quibus omnibus uirtus repugnare fortiter debet, ne his illecebris irretitus animus, à cœlestibus ad terrena, ab æternis ad temporalia, à uita immortalī ad perpetuā pœnam deprimat. In saporis & odoris uoluptate hoc periculū est, quod trahere ad luxuriā poterit. Qui enim fuerit his deditus, aut nō habebit ullā rem familiarē: aut si habuerit, assumet & ager postmodū uitam detestabilē. Qui autē rapitur auditu (ut taceam de cātibus, qui sensus ita sæpe deliniunt, ut etiā status mentis furore perturbetur cōpositis certis orationibus, numerosisq; carminibus, aut argutis disputationibus) ad impios cultus facile traducit. Inde est, quod scriptis cœlestibus, quia uidentur incōpta, nō facile creditur: quia aut ipsi sunt disertī, aut diserta legere uolunt: nō quærūt uera, sed dubia: imō illis hæc uident uerissima esse, quæ auribus blandiūtur: ita respuūt ueritatem, dum sermonis uarietate capiuntur. Voluptas uero quæ spectat ad uisum, multiformis est. Nam quæ percipitur ex rerum preciosarum pulchritudine, auaritiā concitat: quæ aliena esse debet à sapiente atq; iusto. Quæ autem capitur de specie mulierū, in alteram rapit uoluptatē, de quo iam superius locuti sumus.

Musica uis.



Vperest de spectaculis dicere: quæ quoniam potentia sunt ad corrumpe-
pendos animos, uitāda sapientibus, & cauenda sunt totaliter: quod celebrandos deorū honores inuenta memorantur. Nam munerū editio-
nes Saturno factæ sunt. Scena Liberi patris est: ludī uero Circēsēs Ne-
ptuno dicatī putantur: ut iam qui spectat uel interest, relicto dei cultu ad profanos ritus transisse uideat. Sed ego de re malo dicere quàm de origine. Quid tam horribile, tam tetrū, q̄ hominis trucidatio: Ideo seuerissimis legibus uita nostra multat. Ideo bella execrabilia sunt: inuenta tamen cōsuetudo quatenus homicidium sine bello, ac sine legibus faciant, & hoc ut scelus uindictent. Quod si interessē homicidio, sceleris cōscientia est, & eodē facinore spectator obstrictus est, quo & admisor: ergo & his gladiatorum sceleribus nō minus cruore perfunditur, qui spectat, q̄ ille, qui facit: nec potest esse immunis à sanguine, qui uoluit effundi: aut uideri non interfecisse, qui interfectori & fauet, & præmiū postulauit. Quid Scenarum sanctior: in qua Comœdia de stupris & amoribus: Tragœdia de incestis, & paricidijs

A cidijs fabulatur. Histrionici etiā impudici gestus, quibus infames scēminas imitantur, libidines quas saltando exprimunt, docent: an non minus corruptela disciplinarum est, in quo fiunt per imaginem, quæ non sunt, ut fiant sine pudore quæ uera sunt: Spectant hæc adolescentes, quorū lubrica ætas, quæ frenari ac regi debet, ad uitia & peccata his imaginibus eruditur. Circus nō innocentior æstimatur, sed maior hic furor est: siquidem mentes spectantiū tanta feruntur insanīa, ut nō modō in conuicia, sed etiam in rixas, necnon & in prælia, & contentiones sæpe consurgant. Fugienda igitur omnia spectacula, ut tranquillū mentis statum tenere possimus. Renūciandum noxijs uoluptatibus, ne deliniti suauitate pestifera, in mortis laqueos incidamus. Placet sola uirtus, cuius merces immortalis est, quū uicerit uoluptatem. Suppositis autē affectibus, & perdomitis uoluptatibus, facilis in comprehendendis cæteris labor est ei, qui sit dei ueritatisq; sectator: nō maledicet unquā, qui expectabit à deo benedictionē. Hic uitabit, ne deum ludibrio habeat: sed ne iurabit quidem, ne quando uel necessitate, uel cōsuetudine in periurium cadat. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquetur: neq; abnegabit quod sponderit: neque promittet quod facere non possit: non inuidebit cuiquā, qui de suo contentus: nec detrahet, aut male alteri uolet, in quem forsitan beneficia dei proniora sunt. Nō furabitur, nec omnino quicquam cōcupiscet alienum: non dabit in usura pecuniam. Hoc est enim de alienis malis lucra captare: nec tamē negabit, siquidem necessitas cogit mutuari. Non erit asper in filiū, nec in seruum: meminerit, quod ipse patrem habeat ac dominū. Ita cum his aget, quemadmodum secum agi uellet. Munera superabundantia non recipiet à tenuioribus: nec enim iustum est augeri patrimonia locupletum per damna miserorum. Vetus præceptum est nō occidere: quod sic accipi debet, non tanquam iubeamur ab homicidio tantum, quod etiam legibus publicis iubetur, manus abstinerere: nec iussione interposita, nec uerbo licebit periculum inferre, nec infantem necare, aut exponere, nec seipsum uoluntaria morte damnare. Item non adulterare: sed hoc præcepto non solum corrumpere alienum matrimonium prohibetur, quod etiam cōmuni gentium iure damnatur, uerum etiā prostitutis corporibus abstinerere. Supra leges enim lex dei est: ea quoq; quæ pro licitis habent, uetat, ut iustitiā cōsummet. Eiusdē legis est, falsum testimonium nō dicere: quod & ipsum latius patet, si mendaciū nocet ei contra quem dicitur, & fallit eum, apud quem dicitur. Nunquam igitur mentiendū est: quia mendacium semper aut fallit, aut nocet. Nō est uir iustus, qui sine noxa uitioso sermone mentitur. Hinc uero nec adulari licet: perniciofa est enim ac deceptrix adulatio: sed ubiq; custodiat ueritatē, quæ licet ad præsens sit insuauis, tamen quum fructus eius atq; utilitas apparuerit, non odium pariet (ut ait poëta) sed gratiam.

Dixi de ijs, quæ uetantur: dicam nunc breuiter quæ iubent. Innocentiæ proxima est misericordia. Illa enim malum non facit, & hæc bonū operatur. Illa inchoat iustitiam, hæc cōplet. Nam quum imbecillior sit hominum natura, quàm cæterarū animantium, quas deus & instructas ad inferendam, & munitas ad uim repellendam figurauit, affectum nobis misericordiæ dedit, ut omne præsidium uitæ nostræ in mutuis auxilijs poneremus. Si enim facti ab uno deo, & orti ab uno homine cōsanguinitatis iure sociamur, omnē igitur hominē diligere debemus. Itaq; nō tantū inferre iniuriā nō oportet, sed ne illatam quidem uindicare, ut sit in nobis perfecta innocentia. Ideo iubet nos deus etiam pro inimicis precē facere semper. Ergo animal cōmune atq; cōsors esse debemus, ut nos inuicē præstādis recipiēdisq; auxilijs muniamus. In multis enim casibus, &

*Misericordiæ
affectus homi
ni proprius.*

*Opera miseri-
cordie.*

C incommodis fragilitas nostra subiecta est. Speres tibi accidere, quod alteri accidit. Ita demum excitaberis ad opem ferendam, si sumpseris eius animū, qui opem tunc in malis constitutus implorat. Si quis uictu indiget, impertiamur. Si quis a potentiori iniuriam sustinet, eruamus. Pateat domicilium nostrū uel peregrinis, uel indigentibus tecto. Pupillis defensio, uiduis tutela nostra non desit. Redimere ab hoste captiuos magnanimi opus est. Aegros pauperes uisitare, atque fouere inopes, aut pauperes (si obierint) nō patiamur insepultos iacere. Hæc sunt opera, hæc officia misericordiae: quæ si quis perfecerit, uerū & acceptum sacrificium deo immolabit. Hæc liberior uictima est apud deū, qui nō pecudū sanguine, sed hominis pietate placatur: quem deus (quia iustus est) sua & ipsum lege, sua & cōditione persequitur: miseretur ei, quē uiderit misericordē: inexorabilis est ei, quem precantibus cernit immitē. Ergo ut hæc omnia, quæ deo placēt, facere possimus, cōtemnenda est pecunia, & ad cœlestes transferenda thesauros: ubi fur nō effodiet, nec rubigo cōsumet, nec tyrānus eripiet: sed nobis ad aternā opulentiam deo custode seruetur.



Ides quoque magna iustitiæ pars est, quæ maxime a nobis, qui nomen si dei gerimus, conseruanda est, præcipue in religione: quia deus prior est, & potētior quàm homo. Et si est gloriosum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, id est pro homine suscipere mortem: & qui hoc fecerit, diuturnam memoriā laudemque consequitur: quanto magis pro deo, qui potest aternam uitam pro temporali morte præstare? Itaque quum inciderit huiusmodi necessitas, ut discedere a deo atque ad ritus gentium transire cogamur, nullus nos metus, nullus terror inflectat, quo minus traditā nobis fidem custodiamus. Deus sit ante oculos, sit in corde: cuius interno auxilio dolor uiscerū, & adhibita corpori tormenta superent. Nihil tunc aliquid quàm uitæ immortalis præmia cogitemus. Ita facile, etsi dissipandā, aut urendi artus fuerint, tolerabimus, quæ in nos tyrannicæ dominationis amentia molietur. Postremo ipsam mortem non inuiti, aut timidi, sed libenter & interriti subire nitamur: ut qui scimus, quali apud deū gloria sumus functuri triumphato seculo ad promissa uenientes: quibus bonis, quanta beatitudine breuia hæc pœnarū mala, & huius uitæ damna pensemus. Quod si facultas huius gloriæ deerit, habebit fides etiam in pace mercedem. Teneatur ergo in omnibus uitæ officijs, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si alieno toro, aut lupanari abstineat. Qui habet cōiugem, nihil quærat extrinsecus, sed cōtentus ea sola, carnē castiget, inuiolati cubilis sacramenta custodiat. Adulter enim deo est proinde atque incestu, qui abiecto iugo, uel in liberam, uel in seruam peregrina uoluptate luxuriat. Sed sicut fœmina castitatis uinculis obligata est, & ne aliud cōcupiscat: ita uir eadem lege teneatur, quo deus & uiro uxorem unius corporis compage solidauit. Ideo præcepit nō dimitti uxorem, nisi crimine adulteri deuictam: & nunquam coniugalis fœderis uinculum, nisi ruperit, resoluatur. Illud quoque ad consummandam pudicitiam iungitur, ut non modò peccatum absit, uerumetiam cogitatio. Pollui enim mentem, quamuis inani cupiditate, manifestum est. Itaque iustum hominē qui scit se nec facere oportere, nec uelle. Purganda est igitur conscientia, quam deus peruidet, qui falli non potest. Euacuetur omni labe peccatus, ut templum dei esse possit: quod nō aurī, nec eboris nitior, sed fidei & castitatis fulgor illustrat. Sed enim hæc omnia difficilia sunt homini, nec patitur conditio fragilitatis naturæ, esse quenquam sine macula. Vltimum ergo remedium illud est, ut confugiamus ad pœnitentiam, quæ non minimū locum inter uirtutes habet, quia sui correctio est: ut quū forte aut re, aut uerbo lapsi fuerimus, statim resipiscamus, ac

*Fides in matris
monio seruanda*

nos

A nos deliquisse fateamur, oremusq; à deo ueniã, quam pro sua misericordia non negabit, nisi perseuerabimus in errore. Magnum est pœnitentiã auxiliũ, magnum solatium. Illa est uulnerũ, peccatorumq; sanatio, illa spes, illa portus salutis: quam qui tollit, uiam uitæ sibi amputat: quia nemo esse tam iustus potest, ut nunquam sit ei pœnitentiã necessaria. Nos uero & si nullum sit peccatum, confiteri tamen debemus, & pro debitis nostris identidem deprecari, gratias agere etiã in malis. Hoc enim semper obsequium domino deferamus.



Militas enim tam chara, & amabilis deo est, ut cum angelis suscipiat peccatorem confitentem: quem in regnis cœlestibus faciat pro humilitate sublimari. Hæc sunt, quæ debet cultor dei exhibere. Hæc sunt uictimæ, hoc sacrificium placabile. Hic uerus est cultus, quum homo mentis suæ pignora in aram dei cõfert: summa illa maiestas hoc cultore lætatur. Hunc ut filium suscipit sibi, quia donũ immortalitatis impartitur: de qua nunc mihi distendum est, & arguenda est persuasio eorũ, qui extingui animas cum corporibus putauerunt: qui, quia nec deum sciebant, nec arcanum mundi perspicere poterãt, ne hominis quidem, animæq; rationem comprehenderunt. Quomodo enim possent sapientiã prouidere, qui scientiã nullo modo habebant? Negantes ergo prouidentiam, utiq; deum, qui fons & caput eius est, negauerunt: sequebatur, ut ea quæ sunt, aut semper fuisse dicerent, aut sua sponte esse nata, aut minorum seminum conglobatione cõcreta. Semper fuisse dici non potest: quia quicquid est, esse sine aliquo initio non potest. Sua sponte autem nihil nasci potest: quia nulla est sine ratione natura. Semina enim principalia quomodo esse potuerunt, quum & semina exordijs orientur, & uicissim res ex seminibus? Nullũ igitur semen est, quod originem nõ habeat. Sic factum est, ut quum putarent, mundum nulla prouidentia factum, ne hominem quidem putarunt aliqua ratione generari. Quod si nulla esset in fingendo homine ratio uersata, mortalem igitur animam esse posse. Alij uero ex aduerso, & deum esse unum, & ab eo mundum & hominem esse factum, & animas immortales existimauere. Sed quũ ea senserunt, ij tamen diuini operis atque cõsilij, nec causas, nec rationes, nec exitus perspexerunt: ut omne ueritatis arcanum cõsummarent, atq; ueluti sine concluderent. Sed quod illi facere nõ poterunt, quia ueritatem perpetuò nõ tenebant: nobis faciendum est, qui eam cognouimus, deo annunciante. Consideremus igitur, quæ ratio fuerit huius tantũ, tamq; immensi operis fabricandi. Fecit deus mundum, sicut Plato existimauit: sed cur fecit, non ostendit: quia bonus, inquit, & inuidens nulli, fecit quæ bona sunt. At qui uidemus in rerum natura & bona esse & mala. Potest ergo existere peruersus aliquis, qualis fuerit & deus ille Theodorus, & Platoni respõdere: imò quia malus est, fecit quæ mala sunt. Quomodo illũ redarguet? si quæ bona sunt, deus fecit. Vnde igitur tanta mala eruperunt? quæ plerumq; etiã bonis præualent. In materia, inquit, cõtinebantur. Bona igitur & mala, aut nihil fecit deus: si bona tantũ fecit, æterniora sunt mala, quæ facta non sunt, quàm bona, quæ habuerunt exordiũ: Finem igitur habebũt, quæ aliquando cœperunt: & permanebunt, quæ semper fuerunt. Mala igitur potiora sunt. Si autem potiora esse non possunt, ne æterniora quidem possunt. Ergo aut utraq; semper fuerunt, & deus ociosus: aut utraq; ex uno fonte fluxerunt. Est enim conueniens, ut deus omnia fecerit potius, quàm nihil: ergo secundum sententiã Platonis, ideo deus & bonus est, quia bona fecit: & malus, quia mala. Quod si fieri non potest, apparet non ideo factum esse mundum, quia mundus bonus est: quoniam enim cõplexus & bona & mala, nec fecit propter se quic

*Prouidentia sua
stulit Epicurus*

A a

c quam, sed propter aliud. Domus enim ædificat̃ nō ad hoc solum, ut sit domus, sed ut suscipiat, & tueatur habitantem. Item nauis fabricatur nō ad hoc, ut nauis uideatur, sed ut in ea possint homines nauigare. Vasa autē fiunt, non ut uasa sint solum, sed ut capiant quæ sunt usui necessaria. Sic & mundum deus ad usum aliquem fecerit necesse est. Stoici aiunt causa hominum factum esse: & recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quæ mundus in se continet. Sed ipsi homines cur facti sint, aut quid in illis habeat illa fabricatrix prouidentia, non explicant. Immortales esse animas idem Plato affirmat: sed cur, aut quādo, aut quomodo, aut per quē immortalitatem assequantur: aut quidnam tantum illud mysterium: cur ij qui sunt immortales futuri, prius mortales nascantur: deinde decurso temporis uitæ spacio, atq; abiectis fragilium corporum exuijs, ad æternam illam beatitudinem transferantur, non comprehendit. Deniq; nec iudicium dei, nec discrimen iusti & iniusti explicauit: sed animas, quæ se sceleribus immerferint, hætenus condemnari putauit, ut in pecudibus renascantur: & ita peccatorum suorum luere pœnas, donec rursus ad figuras hominū reuertantur. Et hoc fieri semper, nec citra finem transmeandi ludum mihi nescio quem inducit somnio similem: cui nec ratio ulla, nec dei gubernatio, nec consilium aliquod inesse uidetur.



Dicam nunc quæ sit illa sententia, quam nec ij quidē, qui uera dixerunt, collatis in unum causis atq; fictionibus, connectere potuerunt. Factus à deo mūdus, ut homines nascerentur. Nascuntur autem homines, ut deum patrem agnoscant, ut colant, in quo iustitia est. Colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant. Accipiunt immortalitatem, ut in æternum deo seruiant. Vidēsne quemadmodum sibi connexa sint, & prima cum medijs, & media cum extremis? Inspiciantur singula, & uideamus utrum ne illis ratio quoq; subsistat. Fecit ergo deus mundū propter hominē. Hoc nō qui uidet, non multū distat à pecude. Quis cœlū suspicit nisi homo? Quis solem? Quis astra? Quis opera dei miratur, nisi homo? Quis colit terram? Quis ex ea fructum capit? Quis nauigat mare? Quis pisces, quis uolatilia, quis quadrupedes habet in potestate, nisi homo? Cuncta igitur propter hominem deus fecit: quia usui hominū cuncta cessere. Recte ergo uiderunt philosophi: sed illud quod sequitur, non uiderunt, quod ipsum hominem propter se fecerit. Erat enim consequens, & necessarium, & pium, ut quum hominis causa tantam operam molitus sit, quum tantū illi honoris, tantum illi potestatis tribuerit, ut dominetur mundo: homo agnosceret dominum tantorū beneficiorum autorem, qui fecit mūdum propter ipsum, & ei cultum & honorem debitum redderet. Hic Plato aberrauit, hic perdidit, quamprimum arripuerat, ueritatem: quum de cultu eius dei, quem conditorem rerum ac parentem fatebatur, obticuit: nec intellexit hominem deo potestatis uinculis esse religatum, unde ipsa religio nominatur. Et hoc est solum, propter quod immortales animæ fiant. Sensit tamen æternas esse, sed non per gradus ad eam sententiam descendit. Amputatis enim medijs, incidit in totius rei ueritatē, quasi per abruptū aliquod præcipitium: nec ulterius progressus est, quoniam casu ad eam, non ratione peruenerat. Colendus est igitur deus, ut per religionem, quæ eadem iustitia est, accipiat homo à deo immortalitatem: nec est ullum aliud præmium piæ mentis: quæ si est inuisibilis, nō potest ab inuisibili deo nisi inuisibili mercede donari. Plurimis uero argumētis colligi potest, æternas esse animas. Plato ait, quod per seipsum mouetur, neq; principium, neq; finem posse habere. Animum autem hominis per se semper moueri: quia sit ad cogitandum mobilis, ad inueniendum solers, ad percipiendum facilis, ad

Homo cur à deo factus.

A ad discendum capax: ut qui præterita teneat, præsentia cōprehendat, futura prospiciat, multarumq; rerum, & artium scientiam complectatur, immortalē esse: si quidē nihil habeat in se terreni ponderis labe concretū. Præterea ex uirtute, an uoluptate intelligit æternitas animæ: uoluptas omnis cōmunis animalibus, uirtus solius est hominis. Illa uitiosa est, hæc honesta. Illa secundū naturam, hæc aduersa natura, nisi anima immortalis est: uirtus enim pro fide, pro iustitia, nec egestatem timet, nec exilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat: quæ quia natura cōtraria sunt, aut stultitia est uirtus, si & commoda impedit, & uitæ nocet. Aut si stultitia nō est, ergo anima immortalis est: & ideo præsentia bona contemnit: quia sunt alia potiora, quæ post dissolutionem sui corporis assequatur. Illud autem maximum argumentum immortalitatis, quo deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis, quia terrena prospiciunt. Homo ideo rectus cœlum aspicit, ut deum quærat. An potest ergo esse mortalis, qui immortalē desiderat? Nō potest esse solubilis, qui cum deo & uultu, & mente communis est. Denique cœlesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, uita per lucem, apparet eum, qui usum ignis habet, non esse mortalem: quoniam id illi proximum, id familiare est, sine quo non potest nec lux nec uita constare. Sed quid argumentis colligimus æternas esse animas, quum habeamus testimonia diuina? Id enim sacræ literæ ac uoces prophetarum docent. Quod si cui parum uideatur, legat carmina Sibyllarum, Apollinis quoq; Milesij responsa consideret: ut intelligat delirasse Democritum, & Epicurum, & Dicaearchum: qui soli omnium mortaliū, quod est euident, negauerūt. Confirmata immortalitate, superest dicere à quo ei tribuatur. Quum certa & constituta diuinitus tempora compleri cœperint, interitum & consummationem rerum fieri necesse est, ut innouetur à deo mundus. Id uero tempore in proximo est, quantum de numero annorū, deq; signis, quæ prædicta sunt à philosophis, colligi potest. Sed quum sint innumerabilia, quæ de fine seculi & consummatione temporum dicta sunt, ea ipsa, quæ dicuntur, nuda ponenda sunt: quoniā (ut testimonijs utamur) immensum est: si quis illa desiderat, aut nobis minus credit, adeat ad sacrarium cœlestiū literarū, quarū fide instructior errasse philosophos sentiat, qui aut æternū esse hunc mundum, aut infinita esse annorū millia putauerūt, ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex millia completa sunt: quo numero cōsummato, tum demū malum omne tolletur, ut regnet sola iustitia: quod quatenus euenturum sit, paucis explicabo.

Animarum immortalitas.



Maec à prophetis, & à uatibus futura dicuntur: quum cœperit mundo finis ultimus propinquare, malitia inualefcet, omnia uitiorum & fraudum genera crebrescent. Iustitia interibit: fides, pax, misericordia, pudor, ueritas non erit. Vis & audacia præualebit. Nemo quicquam habebit, nisi male partū, manuq; defensum. Si qui erunt boni, prædæ ac ludibrio habebuntur. Nemo pietatem parentibus exhibebit. Nemo infantis aut senis miserabitur. Auaritia, libido uniuersa corrūpent. Erunt cædes, & sanguinis effusiones. Erunt bella non modo externa & finitima, uerumetiam intestina. Ciuitates inter se belligerabunt. Omnis sexus, & omnis ætas arma tractabunt. Non imperij dignitas conferuabitur, non militiæ disciplina: sed more latrocinij deprædatio & uastatio fiet. Regnum multiplicabitur, & decem uiri occupabunt orbem, & partentur, & uorabūt: & existet longe potentior ac nequior, qui tribus deletis Asiā possidebit, cæteris in potestate sua redactis & abscissis: uorabit omnem terram, leges nouas statuet, ueteres abrogabit. Remp. suam faciet, nomen imperij, sedemq;

Mundi finis.

mutabit. Tunc erit tempus infandū & execrabile, quo nemini libeat uiuere. Denique in eum statum res cadet, ut omnes uiuos lamētatio, mortuos gratulatio sequatur. Ciuitates & oppida interibunt, modo ferro & igni, modo terræ motibus crebris, modo aquarum inundatione, modo pestilentia & fame. Terra nihil feret, aut rigoribus nimijs aut caloribus sterilis. Aqua omnis partim mutabitur in cruorē, partim in amaritudine uitabitur: ut nihil sit nec ad cibos utile, nec ad potum salubre. His malis accident prodigia hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparebunt. Sol perpetuo squalore fuscabitur, Lunam color sanguinis obumbrabit, nec amiffæ lucis damna reparabit. Stellæ omnes decident, nec tēporibus sua ratio constabit, hyeme ac æstate confusis. Tunc & annus, & mensis, & dies breuiabitur. Et hanc esse mundi senectutem & defectionē Trismegistus elocutus est: quæ quum uenerit, adesse tempus sciendum est, quo deus ad commutandum seculum reuertatur. Inter autem hæc mala surget rex impius nō modò generi hominū, sed etiam deo inimicus: hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, uexabit, interimet. Tunc etiam lachrymæ, luctus, & gemitus perpetes, & ad eum cassæ preces: nulla requies ad formidinem, aut somnus ad quietem. Dies cladem, nox metus augebit semper. Sic orbis terrarum penè ad solitudinem hominum redigetur. Tunc impius iustos homines ac deditos deo duobus & quadraginta mēsis persequetur, & se colī iubebit, ut deum. Se enim dicet esse deum, quum sit Antichristus: qui ut aduersari ei possit, accipiet potestatem mirabilia faciendī: ut ignis descendat de cœlo, ut sol desistat à cursu, ut imago, quam posuerit, loquatur. Quibus prodigijs alliciet multos, ut adorent eum, signumq̄ eius in manu aut fronte suscipiant. Et qui nō adorauerit, signumq̄ susceperit, exquisitis cruciatibus morietur. Ita ferè duas partes exterminabit, tertiā in desertas solitudines fugiet. Sed ille proteruia implacabili furēs, abducet exercitum, & obsidebit montem, quō iusti cōfugerint. Qui quum se uiderint circūfessos, implorabūt auxiliū dei uoce magna: & exaudiet eos deus, & mittet eis liberatorem. Tunc cœlum intempesta nocte patetiet, & descendet Christus in uirtute magna: & antecedit eum claritas ignea, & uirtus inæstimabilis angelorum: & extinguetur omnis illa multitudo impiorum, & torrentes sanguinis current: & ipse ductor effugiet, atq̄ exercitu sæpe reparato, quartum præliū faciet, quo captus cum cæteris tyrannis tradetur exustioni. Sed & ipse dæmonum princeps, autor & machinator malorum, catenis igneis alligatus, custodia dabitur, ut pacem mundus accipiat, ut uexata seculis terra requiescat. Pace igitur parta, compressoq̄ omni malo, rex ille iustus & uictor, iudicium magnum de uiuis & mortuis faciet super terram: & uiuentibus quidem iustis, tradet in seruitutem gentes uniuersas. Mortuos autem ad æternam uitam suscitabit: & in terra cum his ipse regnabit, & cōdet sanctam ciuitatem: Et erit regnum iustorū mille annis. Per idem tempus stellæ candidiores erunt: & claritas solis augebitur: & luna non patietur diminutionem. Tunc descendet à deo pluuia benedictionis matutina & uespertina: & omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus: lactis & uini fontes exuberabunt. Bestiæ deposita feritate mansuescent. Lupus inter pecudes errabit innoxius, Vitulus cum leone pasceatur. Columba cum accipitre congregabitur. Serpens uirus non habebit. Nullum animal uiuet ex sanguine. Omnibus enim deus copiosum atq̄ innocētem uictum dabit. Peractis uero mille annis, ac resoluto dæmonum principe, rebellabunt gentes aduersus iustos: & ueniet innumerabilis multitudo ad expugnandam delendamq̄ sanctorum gentem. Cōcutiet enim à fundamentis suis terram, & corruent ciuitates: & pluet super impios ignem cum sulfure & grandine, & ardebunt, & se inuicem

A inuicem trucidabūt. Iusti uero paulisper sub terra latebūt, donec perditio fiat gentium: & exhibūt post diem tertium, & uidebunt campos cadaueribus opertos. Tunc fient terramotus, & scindent se montes, & subsident in altitudine uallis profunda, & congerentur in ea corpora mortuorum, & uocabitur nomen eius *πολυκάλυπτος*. Post hæc renouabit mundum, & transformabit iustos in figuram angelorū, ut immortalitatis ueste donati, seruiant deo in sempiternum. Tunc enim impij resurgent non ad uitam, sed ad pœnam: eisq; secunda resurrectio facta, deum excitabit, ut ad perpetua tormēta damnet: aternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis soluant. Hæc omnia uera, omnium consona administratione prædicta, quum eadem Trismegistus, eadem Hydaspes, eadem Sibyllæ concinerint, dubitari non potest. Curæ, spes omnes uitæ ac salutis in sola religione dei sint posita. Itaque nisi homo susceperit, quem deus ad liberationem misit: nisi summū deum per eum qui missus est, cognouerit, mandata eius, legesq; seruauerit, in eas incidet pœnas, de quibus locuti sumus. Proinde fragilia contemnenda sunt, ut solida consequamur. Spernenda terrena, ut cœlestibus oneremur. Tēporalia fugienda, ut ad æterna ueniamus. Erudiat se quisq; ad iustitiā, firmet ad cōtinentiam, præparet ad agonem, instruat ad uirtutem: ut si forte aduersarius indixerit bellum, nulla uī, nullo terrore, nullis cruciatibus à recto & bono diuellatur. Nō se substernat insensibilibus sfigmentis, sed uerū & solum deum rectus cognoscat. Abijciat uoluptates quarū illecebris anima sublimis deprimitur ad terram. Teneat innocentiam, profit quamplurimis, incorruptibiles sibi thesauros bonis operibus acquirat, ut possit deo iudice pro uirtutis suæ meritis, uel coronam fidei, uel præmiū immortalitatis adipisci.

DIVINARVM INSTITVTIONVM
EPITOMES FINIS.

L' COELII LACTAN

TII FIRMIANI PHOENIX.



HIC locus in primo felix oriente remotus,
Qua patet æterni ianua celsa poli:
Nec tamen æstiuos hyemisq; propinquus ad ortus,
Sed qua sol uerno fundit ab axe diem,
Illic planicies tractus diffundit apertos:
Nec tumultus crescit, nec caua uallis hiat.
Sed nostros montes, quorum iuga celsa putantur,
Per bis sex ulnas eminet ille locus.
Hic Solis nemus est, & confitus arbore multa
Lucus perpetuæ frondis honore uiret.
Cum Phaëthontæis flagrasset ab ignibus axis,
Ille locus flammis inuiolatus erat.
Et quum diluuium merfisset fluctibus orbem,
Deucalionæas exuperauit aquas.
Non huc exangues morbi, non ægra senectus,
Nec mors crudelis, nec metus asper adit:
Nec scelus infandum, nec opum uesana cupido,
Aut Mars, aut ardens cædis amore furor.
Luctus acerbus abest, & egestas obsita pannis,
Et curæ infomes, & uiolenta fames.
Non ibi tempestas, nec uis furit horrida uentis,
Nec gelido terram rore pruina tegit.
Nulla super campos tendit sua uellera nubes,
Nec cadit ex alto turbinis humor aquæ.
Sed fons in medio est, quem uiuum nomine dicunt,
Perspicuus, lenis, dulcibus uber aquis.
Qui semel erumpens per singula tēpora mensum,
Duodecies undis irrigat omne nemus.
Hic genus arboreum procero stipite surgens,
Non lapsura solo mitia poma gerit.
Hoc nemus, hos lucos auis incolit unica Phoenix,
Vnica, sed uiuit morte refecta sua.
Paret & obsequitur Phœbo memoranda fatelles,
Hoc natura parens munus habere dedit.
Lutea quum primum surgens aurora rubescit,
Quum primum rosea sydera luce fugat,
Ter quater illa piās immergit corpus in undas,
Ter quater è uiuo gurgite libat aquam.
Tollitur, ac summo confedit in arboris altæ
Vertice, quæ totum despicit una nemus.
Et conuersa nouos Phœbi nascentis ad ortus
Expectat radios, & iubar exoriens.
Atq; ubi sol pepulit fulgentis limina portæ,
Et primi emicuit luminis aura leuis:

Incipit

Incipit illa sacri modulamina fundere cantus,
 Et mira lucem uoce ciere nouam.
 Quam nec lulææ uoces, nec tibia possit
 Musica Cyrrhæis assimilare modis.
 Sed neq; olor moriens imitari posse putatur,
 Nec Cyllenææ fila canora lyræ.
 Postquã Phœbus equos in aperta refudit olympi,
 Atq; orbem totum protulit usq; means,
 Illa ter alarum repetito uerbere plaudit,
 Non errabilibus nocte dieq; fonis.
 Atq; eadem celeres etiam discriminat horas,
 Igniferumq; caput ter uenerata, silet.
 Antistes nemorum, & luci ueneranda sacerdos,
 Et sola arcanis conscia Phœbe tuis.
 Quæ postquam uitæ iam mille peregerit annos,
 Ac se reddiderint tempora longa grauem;
 Ut reparet lassum spacijs urgentibus æuum,
 Assueti nemoris, dulce cubile fugit.
 Quumq; renascendi studio loca sancta reliquit:
 Tunc petit hunc orbem, mors ubi regna tenet.
 Dirigit in Syriam celeres longæua uolatus,
 Phœnicis nomen cui dedit ipsa uetus.
 Secretosq; petit deserta per auia lucos,
 Hic ubi per saltus sylua remota latet.
 Tum legit ærio sublimen uertice palmam,
 Quæ gratum phœnix ex aue nomen habet:
 Quam nec dente nocens animal perumpere possit
 Lubricus aut serpens, aut auis ulla rapax.
 Tum uentos claudit pendentibus Aeolus antris,
 Ne uiolent flabris aëra purpureum.
 Neu concreta Noto nubes per inania coeli
 Summoueat radios solis, & obsit auis.
 Construit inde sibi seu nidum, siue sepulchrum,
 Nam perit, ut uiuat: se tamen ipsa creat.
 Colligit hinc succos, & odores diuite sylua,
 Quos legit Assyrius, quos opulentus Arabs,
 Quos aut Pigmææ gentes, aut India carpit,
 Aut molli generat terra Sabæa sinu.
 Cinnamma dehinc, auramq; procul spirantis amomi
 Congerit, & misto balsama cum folio.
 Non casia mitis, nec olentis uimen achanti,
 Nec thuris lachrymæ, guttaq; pinguis abest.
 His addit teneras nardi pubentis aristas:
 Et sociat myrrhæ pascua grata nimis.
 Protinus in strato corpus mutabile nido,
 Vitaliq; toro membra quieta locat.
 Ore dehinc succos membris circumq; supraq;
 Inijcit, exequijs immoritura suis.

L. COELII LACTANTII

Tunc inter uarios animam commendat odores,
 Depositi tanti nec timet illa fidem.
 Interea corpus genitalem morte peremptum
 Aestuat, & flammam parturit ipse calor.
 Aëriocq; procul de lumine concipit ignem:
 Flagrat, & ambustum soluitur in cinerem.
 Hos uelut in massam cineres in morte coactos
 Conflat, & effectum seminis instar habet.
 Hinc animal primum sine membris fertur oriri:
 Sed fertur uermis, lacteus esse color.
 Creuit in immensum subito cum tempore certo,
 Scq; oui teretis colligit in speciem.
 Inde reformatur, qualis fuit ante figura,
 Et Phœnix ruptis pullulat exuuijs.
 Ac uelut agrestes, cum filo ad saxa tenentur,
 Mutari pennæ papilionem solent.
 Non illi cibus est nostro concessus in orbe,
 Nec cuiquam implumem pascere cura subest.
 Ambrosios libat cœlesti nectare rores,
 Stellifero teneri qui cecidere polo.
 Hos legit, his alitur medijs in odoribus ales,
 Donec maturam proferat effigiem.
 At ubi primæua cepit florere iuuenta,
 Euolat ad primas iam reditura domos.
 Antè tamen proprio quicquid de corpore restat,
 Ossaq; uel cineres, exuuiasq; suas,
 Vnguine balsameo, myrrhaq; & thure soluto
 Condit, & in formam conglobat ore pio.
 Quam pedibus gestans contendit solis ad ortus,
 Inq; ara residens ponit in æde sacra.
 Mirandam sese præstat, præbetq; uidentem:
 Tantus ibi decor est, tantus abundat honor.
 Principio color est, qualis sub sydere cœli,
 Mitiâ quem croceo punica grana legunt.
 Qualis inest folijs, quæ fert agreste papauer,
 Quum pendens uestit sole rubente polus.
 Hoc humeri, pectusq; decens uelamine fulgent:
 Hoc caput, hoc ceruix, summaq; terga nitent.
 Caudaq; porrigitur fuluo distincta metallo,
 In cuius maculis purpura mista rubet.
 Clarum inter pennas insigne est desuper, iris
 Pingere ceu nubem desuper alta solet.
 Albicat insignis misto uiridante smaragdo,
 Et puro cornu gemmea cuspis hiât.
 Ingentes oculos credas, geminosq; hyacinthos,
 Quorum de medio lucida flamma micat.
 Aequatur toto capiti radiata corona,
 Phœbei referens uerticis alta decus.

Crura

Crura tegunt squamæ flauo distincta metallo;
 Ast unguis roseus pingit honore color.
 Effigies inter pauonis mista figuram
 Cernitur, & mistam Phasidis inter auem
 Magniciem, terris Arabum quæ gignitur ales,
 Vix æquare potest: seu fera, seu sit auis.
 Non tamen est tarda, ut uolucres, quæ corpore magno
 Incessus pigros per graue pondus habent.
 Sed leuis & uelox regali plena decore,
 Talis in aspectu se exhibet usq; hominum.
 Conuenit Aegyptus tanti ad miracula uisus,
 Et raram uolucrem turba salutat ouans.
 Protinus insculpunt sacrato in marmore formam,
 Et signant titulo remq; diemq; nouo.
 Contrahit in cœtum sese genus omne uolantum:
 Nec prædæ memor est ulla, nec ulla metus.
 Alituum stipata choro uolat illa per altum,
 Turbaq; prosequitur munere læta pio.
 Sed postquam puri peruenit ad ætheris auras,
 Mox redit ista, suis conditur ille locis.
 Hæc fortunatæ sortis fatiq; uolucris,
 Cui de se nasci præstitit ipse deus.
 Fœmina, uel mas hæc, uel neutrum sit mage, felix,
 Felix, quæ Veneris fœdera nulla colit.
 Mors illi Venus est, sola est in morte uoluptas,
 Vt possit nasci, hæc appetit ante mori.
 Ipsa sibi proles, suus est pater, & suus hæres,
 Nutrix ipsa sui, semper alumna sibi.
 Ipsa quidem sed non eadem, quia & ipsa, nec ipsa est,
 Aeternam uitam mortis adepta bono.

L> COELII LACTANTII FIRMIA

NI DE RESVRRECTIONIS DOMINICAE DIE.



ALVE festa dies toto uenerabilis æuo,
 Qua deus infernum uicit, & astra tenet.
 Tempora florigero rutilant distincta sereno,
 Et maiore poli lumine porta patet.
 Altius igniuomum solem cœli orbita ducit,
 Qui uagus oceanas exit, & intrat aquas.
 Armatus radijs elementa liquentia lustrans
 Hac in nocte breui tendit in orbe diem.
 Splendida syncero producunt æthera uultu,
 Lætitiâq; suam sydera clara probant.
 Terra ferax uario fundit munuscula cultu;
 Quum bene uernarit, reddit & annus opes.
 Mollia purpureum pingunt uiolaria campum;
 Prata uirent herbis, & micat herba comis.

Explicum

L. COELII LACTANTII CARMEN

Paulatim subeunt stellantia lumina florum,
 Floribus arrident gramina cuncta suis,
 Semine deposito late seges exilit aruis,
 Spondens agricolæ uincere posse famem.
 Caudice defecto lachrymat sua gaudia palmes:
 Vnde merum tribuat, dat modo uitis aquam,
 Cortice de matris tenera lanugine surgens,
 Preparat ad partum turgida gemma sinum,
 Subq̄ hyemis tempus foliorum crine refuso,
 Iam reparat uiridans frondea tecta nemus.
 Mistra salix, abies, corylus, filer, ulmus, acer, nux,
 Plaudit quæq̄ suis arbor amœna comis.
 Constructura fauos ap̄is hinc aluearia linquens,
 Floribus instrepitans poplite mella rapit.
 Ad cantus reuocatur auis, quæ carmine clauso
 Pigrior hyberno frigore muta fuit.
 Hinc philomela suis attemperat organa cannis,
 Fitq̄ repercussio dulcior aurâ melo.
 Ecce renascentis testatur gratia mundi,
 Omnia cum domino dona redisse suo.
 Nanq̄ triumphanti post tristitia tartara Christo,
 Vndiq̄ fronde nemus, gramina flore fauent.
 Legibus inferni oppressis, super astra meantem
 Laudant rite deum lux, polus, arua, fretum.
 Qui crucifixus erat, deus ecce per omnia regnat,
 Dantq̄ creatori cuncta creata precem.
 Mobilitas anni, mensum, lux alma dierum,
 Horarum splendor, stridula cuncta fauent.
 Hinc tibi sylua comis, plaudit quoq̄ campus aristis:
 Hinc grates tacito palmite uitis agit.
 Hinc tibi nunc auium resonant uirgulta susurro:
 Has inter nimio passer amore canit.
 Christe salus rerum, bone conditor, atq̄ redemptor,
 Vnica progenies ex deitate patris.
 Irrecitabiliter manans de corde parentis,
 Verbum subsistens, & patris ore potens.
 Aequalis, concors, socius, cum patre coæuus,
 Quo sumpsit mundus principè principium.
 Aethera suspendis, sola congeris æquora fundis,
 Quæq̄ locis habitant, quæ moderata uigent.
 Qui genus humanum cernens mersum esse profundo,
 Vtq̄ hominem eriperes, es quoq̄ factus homo.
 Nec nostro tantum uoluisti è corpore nasci,
 Sed caro, quæ nasci pertulit atq̄ mori.
 Funeris exequias pateris nouus autor & orbis,
 Intra mortis iter dando salutis opem.
 Tristitia cessarunt infernæ uincula legis,
 Expauitq̄ chaos luminis ore premi,

Depereunt

Depereunt tenebræ Christi fulgore fugatæ,
 Aeternæ noctis pallia crassa cadunt.
 Sollicitam sed redde fidem precor alma potestas,
 Tertia lux redijt, surge sepulte meus.
 Non decet ut uili tumulto tua membra tegantur,
 Non precium mundi uilia saxa premant.
 Indignum est, cuius clauduntur cuncta pugillo,
 Ut tegat inclusum rupe uetante lapis.
 Linthea tolle precor, sudaria linque sepulchro,
 Tu satis es nobis, & sine te nihil est.
 Solue catenatas inferni carceris umbras,
 Et reuoca sursum quicquid ad ima ruit.
 Redde tuam faciem, uideant ut secula lumen,
 Redde diem, qui nos te moriente fugit.
 Sed planè implesti remeans piè uictor olympum.
 Tartara pressa iacent, nec sua iura tenent.
 Inferus insaturabiliter caua guttura pandens,
 Qui raperet semper, sit tua præda deus.
 Eripis innumerum populum de carcere mortis,
 Et sequitur liber, quo suus autor abis.
 Euomit absorptam pauide fera bellua plebem,
 Et de fauce lupi subtrahit agnus oues.
 Hinc tumulum repetens post tartara carne resumpta,
 Belliger ad cælos ampla trophæa refers.
 Quos habuit pœnale chaos, iam reddidit iste,
 Et quos mors peteret, hos noua uita tenet.
 Rex facer ecce tui radiat pars magna trophæi,
 Quum puras animas sacra lauacra beant.
 Candidus egreditur nitidis exercitus undis,
 Atq; uetus uitium purgat in amne nouo.
 Fulgentes animas uestis quoq; candida signat,
 Et grege de niueo gaudia pastor habet.
 Additur hac felix concors mercede sacerdos,
 Qui dare uult domino dupla talenta suo.
 Ad meliora trahens gentili errore uagantes,
 Bestia ne raperet, munit ouile dei.
 Quos prius Eua nocens infecerat, hos modo reddit
 Ecclesiæ pastor ubere lacte sinu.

FINIS.

Depereunt



L ▶ COELII LACTANTII FIRMIA

NI CARMEN DE PASSIONE DOMINI, QVOD
IN VETVSTIS EXEMPLARIBVS IN-
VENIMVS, HIC ADDEN-
DVM CVRAVIMVS.



Visquis ades, medijsq; subis in limina templi,
Siste parum, in fontemq; tuo pro crimine passum
Respice me, me conde animo, me in pectore serua:
Ille ego, qui casus hominum miseratus acerbos,
Huc ueni, pacis promissæ interpret, & ampla
Communis culpæ uenía: hic clarissima ab alto
Reddita lux terris, hic alma salutis imago:
Hic tibi sum requies, uía recta, redemptio uera,
Vexillumq; dei, signum & memorabile fari.
Te propter uitamq; tuam sum uirginis aluum
Ingressus, sum factus homo, atq; horrentia passus
Funera: nec requiem terrarum in finibus usquam
Inueni, sed ubiq; minas, sed ubiq; labores.
Horrida prima mihi in terris magalia Iudæ
Hospitia in partu, sociæq; fuere parenti.
Hic mihi fusa dedit bruta inter inertia primum
Arida in angustis præsepibus herba cubile.
In Pharijs primos uixi regionibus annos,
Herodis regno profugus: reliquosq; reuersus
Iudæam, semper ieiunia, semper & ipsam
Pauperiem extremam, & rerum inferiora secutus:
Semper agens monitis humana salubribus almæ
Ingenia ad studium probitatis, aperta salubri
Plurima doctrinæ iniungens miracula: quare
Impia Hierusalem rabidis exercita curis
Inuidiæ, sauisq; odijs, & cæca furore,
Infonti est pœnis letalibus ausa cruentam
In cruce terribili mortem mihi quærere. quæ si
Latius ipse uelim distinguere, siq; per omnes
Ire iuuet gemitus, mecum & sentire dolores:
Collige consilia, insidias 'ue, meiç; nefandum
Sanguinis innocui precium, & simulata clientis
Oscula, & insultus, & sæuæ iurgia turbæ:
Verbera præterea, & promptas ad crimina linguas.
Fige animo & testes, & cæci infanda Pilati
Iudicia, ingentemq; humeros, & fessâ prementem
Terga crucem, atq; graues horrenda ad funera gressus.
Nunc me, nunc uero desertum extrema secutum
Supplicia, & dulci procul à genitrice leuatum,
Vertice adusq; pedes me lustra: en aspice crines
Sanguine concretos, & sanguinolenta sub ipsis

Colla

Colla comis, spinisq; caput crudelibus hauſtum:
 Vndiq; diua pluens uiuum ſuper ora cruorem.
 Compreſſos ſpeculare oculos, & luce carentes,
 Afflictasq; genas, arentem ſuſpice linguam
 Felle uenenatam, & pallentes funere uultus.
 Cerne manus clauis fixas, tractosq; lacertos,
 Atq; ingens lateri uulnus: cerne inde fluorem
 Sanguineum, feſſosq; pedes, artusq; cruentos.
 Fleſte genu, lignumq; crucis uenerabile adora
 Flebilis: innocuo terramq; cruore madentem
 Ore petens humili, lachrymis ſuffunde ſubortis:
 Et me nonnunquam deuoto in corde, meosq;
 Fer monitus: ſectare meæ ueſtigia uitæ,
 Ipſaq; ſupplicia inſpiciens, mortemq; ſeueram,
 Corporis innumeros memorans, animiq; dolores.
 Diſce aduerſa pati, & propriæ inuigilare ſaluti.
 Hæc monimenta tibi, ſi quando in mente ſuuabit
 Voluere, ſi qua fides animo tibi ferre meorum,
 Debita ſi pietas, & gratia digna laborum
 Surget, erunt ueræ ſtimuli uirtutis, eruntq;
 Hoſtis in inſidias clypei, quibus acer in omni
 Tutus eris, uictorq; feres certamine palmam.
 Hæc monimenta tuos, ſi labilis orbis amicos
 Auertent ſenſus, fugiente decoris ab umbra
 Mundani efficient, ne ſpe captatus inani,
 Mobilis occiduis fortunæ fidere rebus
 Auferis, aut uitæ ſperare fugacibus annis.
 Sed te nimirum, ſic iſta caduca uidentem
 Secula, & exutum patriæ melioris amore
 Orbis opes, rerumq; uſus, & uota priorum,
 Moribus extollens ſacris, uitæq; beatæ
 Spe, duras inter pœnas, te rore fouebunt
 Cœleſti, paſtiq; boni dulcedine paſcent:
 Purpuream donec poſt ultima fata relicto
 Corpore, ſublimes animam reuocabit ad auras.
 Gratia magna tibi tunc omnem exuta laborem,
 Angelicos tunc læta choros, aciesq; beatas
 Sanctorum inſpiciens, æternæ pacis amœna,
 Perpetuo felix mecum regnabit in aula.

FINIS.

Bb

INTERPRETATIO DITIONVM

GRAECARVM, QVAE IN LACTANTIO REPE-
RIVNTVR, DE VERBO AD VERBUM FA-
CTA, IDQVE VT RVDIVM TYROCI
NIO CONSVLATVR, RECEN-
SENTE EMENDAN-
TE QVE MARCO
MVSURO.

Quæ in primo libro.

Προτόγονος φαέθων ποδμήκεος ἠέρος υἱός.

Principio genitus Phaëton longo aëre natus.

Ἐκτισμ ἀθανάτοις δῆμον ἀφδιτομ.

Condidit immortalibus domum incorruptibilem.

Ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὃ δὲ εἷς ὀνόματος ἔ προσδέεται, ἐστὶ γὰρ ὁ αὐτὸν ἀνόνημος.

Deus autem unus, unus autem nomine non eget: est enim qui est sine nomine.

Εἷς θεὸς ὃς μόνος ὄντιν ὑπερμεγέθους ἀγνήτος.

Vnus deus, qui solus est excedens omnem magnitudinem increatus.

Ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανν πέρτατος, ὃς πεποιήκην

ἔρανον ἠελίου τε καὶ ἀέρας ἠδὲ σελήνῳ.

καρποφόρον γαῖάν τε, καὶ ὕδατος οἴδιατα πόντου.

Sed deus solus unus eminentissimus, qui fecit

Cælum, solemq; & stellas, & lunam,

Frugiferamq; terram, & aquæ maris fluctus.

Αὐτὸν τὸν μόνον ὄντα σέβει ἡ γήτορα κόσμος,

ὃς μόνος εἷς αἰῶνα καὶ δὲ αἰῶνος ἔτυχε.

Ipsum, qui solus est, colite principem mundi,

Qui solus est in seculum, atq; à seculo fuit.

Εἷς μόνος εἰμὶ θεός, καὶ οὐκ ἔστι θεὸς ἄλλος.

Solus enim deus sum, & non est deus alius.

Αὐτοφυής, ἀδιδᾶκτος, ἀμήτωρ, ἀσυφέλικτος,

ἔνομα μηδὲ λόγῳ χωρὸν μιν, γνᾶ πυρὶ ναίων,

τῶτι θεός, μικρὰ δὲ δεῖ μερὶς ἀγγελοὶ ἡμεῖς.

Ex se ortus, non edoctus, sine matre, inconcussus,

Nomen ne uerbo quidem capiendum, in igne habitans,

Hoc deus est: modica autem dei portio angeli nos.

Γαῖα σοφῆ, παντοδιδασκτᾶ, γνώσι σοφῆ με κλήθι δᾶμον.

Omnia sapiens, omnia docte, qui per cuncta uersaris, exaudi dæmon.

Ἀρμονίη κόσμοιο, φαισφόρε καὶ σοφῆ δᾶμον.

Concentus mundi, lucifer, & sapiens dæmon.

Δαίμονες οἱ φοιτῶσι πρὸς χθόνα καὶ πρὸς πόντον

ἀκάματοι δάμνανται ὑπὸ αἰμαίσι θεοῖο.

Dæmones qui uentitant circa terram, & circa pontum

Indefessi, domantur sub flagello dei.

Αὐτοφυής,

Ex se ortus, uel ex se ingeniosus.

αὐτογενής,

Ex se genitus.

ἀγνήτος,

Ingenitus.

ἀκρίντος,

ἔποιησε, Non factus.

-Οὐ δυνάτ' ἀνδρὸς

ἐκ μηρῶν μήτρας τε θεὸς τε τυπωμένος εἶναι.

Non potest ex uiri femine, & matrice deus formatus esse.

ὡς φάτο, τὸς δ' ἠδ' ἠ κατέχρη φυσίχου αἴα.

Hæc ait, ast illos retinebat terra sepultos.

δαίμονας ἀψύχους νεκρῶν εἰδωλα καμόντων,

ὧν κρήτη καύχημα τάφος ἢ δούσμορος ἔχει.

Dæmones inanimes cadauerum simulacra mortuorum,

Quorum Creta in iactantiam sepulchra misera habet.

πρώτιστος μὲν ἀνασσειν ὑπὸ χθονίων κρόνος ἀδρῶν,

ἐκ δὲ κρόνου γένετ' αὐτὸς ἀναξ μέγας θυρόσπα Ζεύς.

Primus quidem regnator erat terrestrium Saturnus uirorum:

Ex Saturno autem genitus est ipse rex magnus, & late cuncta intuens Iupiter:

Ἑλλὰς δὲ τί πέποιδας ἐπ' ἀδράσιμ ἡγεμόνεος;

πρὸς τί δὲ δῶρα μάταια καταφθιμύοις ἀνατίθεις;

θύεις εἰδωλοῖς τίς τοι πλαῦνι βάλειν γήνῳ

ὡς τέ σε τάδε ποιῆμ' ἐμεγάλιο θεοῖο προσώπῳ

λειπομύνης;

Græcia quid confidis in uiros principes?

Ad quid dona inania mortuis dedicas?

Immolat idolis: quis tibi in mentem errorem imposuit,

Vt hæc perficias magni dei ore Relicto?

καὶ κεφαλὰς κρονίδου ἢ ἔσθ' πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Et capita Saturno, & patri mittite lumina, seu hominem.

ἔξ ηγήσεος πινδ' αρικῆς.

Expositionis Pindaricæ.

Quæ in secundo.

εἰκόμ' ἐς ἀνθρώπος ἐμὴ, λόγῳ ὀρθὸν ἔχουσα.

Imago est homo mea, rationem rectam habens.

ὅς μόνος ἐς θεὸς κτίσεν ἀκράτητος ὑπάρχων,

αὐτὸς δ' ἐσήρξε τύπον μορφῆς μερόπων τε

αὐτὸς ἐμίξε φύσιν πάντων γηϊῆς βίόσιο.

Qui solus est deus creator inuictus existens.

Ipse autem firmavit figuram formæ, hominum ἑβ,

Ipse miscuit naturam omnium generationis uitæ.

οἱ δὲ θεὸν τιμῶντες ἀληθινὸν, ἀσνάονγε,

ζῶνι κληρονομοῦσι τὸν αἰῶνος χρόνον, αὐτοῖ

οἰκόντες παράδεισον ὁμῶς ἐριδιλέα κήπον.

Qui autem deum honorant uerum, sempiternam uitæ

Vitam hæreditario iure possident; per seculi tempus ipsi

Habitantes paradysum æque peramœnum hortum.

ἄνθρωπον πεπλάσθη θεὸς παλάμῃς γήν' αὐταῖς,

ὄντε πλαῦνισεν ὄφεις δολίως ὑπὸ μοῖραν ἀελθεῖν

τὸ θανάτου, γνώσιντε λαθεῖν ἀγαθὸν τε κακὸν τε.

Hominem formatum esse dei manibus:

Quem etiam seduxit serpens dolose, ut ad fatum accederet,

Mortis, notionem ἑβ acciperet boni & mali.

Τοί μιν δαίμονες εἰσὶ δὸς μεγάλος δῖα βελὰς
ἐδλοὶ ἐπιχθόνιοι φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

Ii quidem daemones sunt Iouis magni propter uoluntatem
Boni, terrestres custodes mortalium hominum.

μία, inquit, φυλακὴ δυσέβεια. δυσεβὴς γὰρ ἀνθρώπου ἔτε δαίμων κακός, ἔτε εἰμαρμλὴν κρα-
τῆ. θεὸς γὰρ εὐεταί τῶν δυσεβῆ ἐκ παντὸς κακῶ, τὸ γὰρ γνὴ καὶ μόνου γνὴ ἀνθρώποις ὄσιν ἀγα-
θὸν δυσέβεια.

Vna, inquit, custodia pietas: piū enim hominem, nec daemō malus, nec fatū te-
net: nam deus liberat piū ab omni malo: quod enim unum & solum in hominib;
bus bonum, est pietas.

Ἡ γὰρ δυσέβεια γνῶσις ὄσι θεῶ.
ἀγγέλους πονηρῶς

Pietas enim notitia est dei.
Angelos malignos.

Ἐπεὶ πλάνη πάντα τάδ' ἐστίν,
ἅπρ' ἄφρονες ἀνδρες ὀδύνας κατ' ἡμᾶρ.

Quia error haec omnia sunt,

Quae stulti homines scrutantur quotidie.

Quae in quarto.

Ὁ κύριος ἢ τῶν πάντων ποιητὴς, ὃν θεὸν καλεῖν νομοίκαμιν, ἐπεὶ τὸν δίδυρον ἐποίησε θεὸν
ὄρα τὸν καὶ ἀδελφόν. ἀδελφὸν δὲ φημι ὃ δῖα τὸ ἀδελφὸν αὐτῶν (πρὶ γὰρ τότ' ἔστι πότερον
αὐτὸς ἀδελφὸς) ἀλλ' ὅτι εἰς ἀδελφισμὸν ὑποπέμπε καὶ ἐς νῦν. ὅτι οὐ μόνον καὶ ἴνα,
καλὸς δὲ αὐτῶ ἐφαίνε καὶ πληρέστατος πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἠγίαστέ ἢ πάνυ
ἐβίλησε ὡς ἰδίου τόκου.

Dominus atque omnium creator, quem deum uocare censemus, quia secundum
deum fecit uisibilem & sensibilem. Sensibilem autem assero, nō ideo quia ipse sen-
tit (hoc enim non est utrum ipse sentiat) sed quia ipse in sensum mittit & mentem.
Quoniam ergo hunc fecit primū & solum & unum: pulcher autem ei uisus est, &
plenissimus omnium bonorū, sanctificauit eum, & amauit quasi proprium filium.

παντὰ βόθρον κτίσθη ὄσι γλυκὴ πνύμα ἅπασι
κάτθετο, ἢ ἠγνήτῃ θεῶν παύτων ἐποίησε.

Omnium nutritorem, creatoremq; qui dulcem spiritum omnibus
Apposuit, ac principem omnium deorum fecit.

αὐτῶν ἐδωκε θεὸς πῖσι ἀνδράσι γεραίρειν.

Eum dedit deus fidelibus uiris honorare.

αὐτῶν σὸν γίνωσκε θεὸν δεῶ ἴδον ἔόντα.

Ipsū tuum cognosce deum, qui dei filius est.

δημιουργὸν τῶ θεῶ

Opificem dei.

σύμβουλον

Consiliarium.

αἰτία δὲ τότ' ἔστι αἰτία ἢ τῶ θεῶ ἀγαθῶ βέλησις ἢ θεὸν προήνεγκεν, ὃ τὸ ὄνομα ὃ δῖαται ἀνθρώ-
πῶν σῶματι λαληθῆναι.

Causa autem huius causae est, diuini boni uoluntas, cuius nomen nō potest huma-
no ore dici.

ἔστι γὰρ πῖς ὡ τέκνον ἀπόρρητος λόγος ὁ θεῶς ὄσι πρὸ τῶ μόνου κυρίου, ὃν εἶπε ὑπὲρ ἀνθρώ-
πῶν ὄσι.

Est enim fili, secretus quidam sermo sapientiae sanctus de solo domino, quem dice-
re supra hominem est.

αὐτῶν δὲ δῖαται λαλεῖν καὶ γοῖσιν ἐλαίω.

Eos autem famulae lauerunt, & unxerunt oleo.

ἀπὸ τῶ ἀλείφοντα.

Ab unguendo.

αὐτῶν παύσα,

αὐτοπάτρα, καὶ αὐτομήτρα.

Ipsū sui patrem, & ipsū matrem sui,

Θνητὸς ἔην ἢ σέρκα, ὁφθὸς τὸρα τὸ δέσιν ὀργῶν,
ἀλλ' ὑπὸ χάλδαίων κειτῶ ὄπλοις συλληφείς,
γόμενοι καὶ σκολόπεσι περὶ ἀνέτλησε τελευτῶ.

Mortalis erat secundum carnem sapiens portentificis operibus,
Sed sub iudicibus Chaldaeis armis comprehensus,
Clavis & cruce amarum toleravit finem.

ἀνθήσει δ' αὐθι καθαρόν.

Florescet autem flos purus.

πάντα λόγῳ πρῶτον, πᾶσέν τε νόσον θώρα πόνων.

Omnia uerbo agens, omnem infirmitatem curans.

- νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται,

καὶ χλωρὸν θρόνον ἐς ὠκὺς, ἢ κωφὸς ἀκούσει,
ἢ τυφλοὶ βλέψουσι λαλήσουσ' ὃ λαλεῖοντόν.

Mortuorū autem resurrectio erit,

Et claudorum cursus erit uelox, & surdus audiet,

Et caeci uidebunt, & muti loquentur.

Ἐν ἄρτοις ἅμα πέντε, ἢ ἰχθύεσι δυοῖσιν

ἀνδρῶν χιλιάδας γινόμενον πέντε κρητέον,

ὅτι πέντε δύνοντα λαβῶν μετὰ κλάσματα πάντα

δώδεκα πληρώσει κρητέον εἰς ἐλπίδα πολλῶν.

In panibus simul quinque, & piscibus duobus

Homīnum millia in deserto quinque satiabit,

Et reliquias tollens post fragmenta omnia

Duodecim cophinos implebit in spem multorum.

τὸς ἀνέμους πάντας τε λόγῳ, σπῶσθ' δὲ θάλασσαν

μαινομαίνων, ποσὶν εἰρήνης πῖσθ' τε πατήσας.

Ventos compescet, sternet autem mare

Infanum, pedibus pacis fideque calcatum.

κύματα πειρῶσθ', νόσον ἀνθρώπων ἀκλύσθ',

ζήσθ' τε θνήσκοντας, ἀπώσεται ἄλγυα πολλοῖς,

ἐκ δὲ μιᾶς πηγῆς ἄρτος κρητέον ἔσεται ἀνδρῶν.

Fluctus perambulabit, morbos hominum resoluēt,

Viuificabit mortuos, arcebit dolores multis,

Ex uno autem fonte panis satietas erit uiris.

- φήσουσι σιβύλλῳ

μαινομαίνων ψόσειαν, ἐπαὺν δὲ γήνητον ἅπαντα,

πλῆρη με μνήμῳ ποιήσετε, κούκ' ἐτι μὲ δόξαι

μαινομαίνων φήσθ' μεθεὶ μεγάλοιο προφήτῳ.

Dicent uatem

Infanam & mendacem: quum autem facta fuerint uniuersa,

Tum mei meminertis: neque me iam quisquam

Mendacem dicet dei magni prophetam.

οἰκτρὸς, ἄπιμθ', ἄμορφθ', γν' οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσθ'.

Miserabilis, ignominiosus, informis, ut miserabilibus spem præbeat.

Ἀλλ' ὅτε ταῦτ' ἀπ' ἅπαντα τελεθῶν ἄπ' ὀρίσθ' ἔσθ'.

εἰς αὐτὸν πᾶς λύσεται νόμθ'.

Sed quando hæc omnia perfecta erunt, quæ dixi,

In ipsum omnis lex soluetur.

Εἰς αὐτῶν χεῖρας, καὶ ἀπίστων ὕπερον ἦξει,
 δώσσει δὲ θεὸς ῥαπίσματα χρυσὴν ἀνάγνοις,
 καὶ σόμασιν μικροῖσι τὰ πύσματα φαρμακῶντα,
 δώσει δ' εἰς μάστιγας ἀπλῶς ἀγνὸν τότε νῶτον.

In manus iniquorum & infidelium postea ueniet,
 Dabunt ei alapas manibus incestis,
 Et faucibus immundis expuent saluas uirulentas,
 Dabit autem in uerbera simpliciter innocens tunc dorsum.

καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μή τις ἐπιγνώ
 τῆς λόγος, ἢ πόνον ἦλθον, ἵνα φθιμῶσι λαλήσῃ,
 καὶ εἰφανὸν φορέσει τὸν ἀκαίθινον.

Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat
 Quod uerbum, & unde uenit, ut mortuis loquatur,
 Et coronam portabit spineam.

εἰς δὲ τὸ βρώμα χολῶν, καὶ εἰς δίψαν ὄξος ἐδωκεν,
 τῆς ἀφιλοξενίας ταύτῃ δειξοῖσι τράπεζαν.

In cibum autem fel, in sitim acetum dabunt,
 Inhospitalitatis hanc monstrabunt mensam.

Αὐτὴ γὰρ σὺ ἀφρων τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
 παίζοντι γὰρ θνητοῖσι νόμασιν, ἀλλὰ γὰρ ἀπάνθαις
 ἐσεύχασε φαύλῳ, φοβερὸν τε χολῶν ἐκόρασσας.

Ipsa enim stulta deum tuum non cognouisti
 Ludentem inter mortales cogitationes, sed & spinis
 Coronasti corona, horridumque fel miscuisti.

ναὸ δὲ χιλιῶντα πέτασμα, καὶ ἡμαῖ μέσσω
 νύξ' ἔσται σκοτίασα πελώριον γὰρ τρισὶν ὥραις.

Templi uero scindetur uelum, & medio die
 Nox erit tenebrosa ingens tribus horis.

καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει τρίτην ἡμῶν ὑπνώσας,
 καὶ τότε ἀπὸ φθιμῶν ἀνακύψας εἰς φάος ἦξει,
 πρῶτος ἀναστάσεως κλητῶν ἀρχὴν ὑποδείξας.

Mortis fatum finiet triduum sopitus,
 Et tunc a mortuis egressus in lucem ueniet,
 Primus resurrectionis uocatis initiū ostendens:
 Vitam enim nobis acquisiuit morte superata.

Ἰσραὴλίων μακάρων θεῶν γένος ὀραυίωνων.

Iudæorum beatorum diuinum genus cœlestium.

Quæ in septimo.

καὶ τὸ αὐτὸ ἀμφοτέρων φύσεων τύπε ἀθανάτου, καὶ θνητῆς μέαν ἐποίει φύσιν ἀνθρώπου, τὴν
 αὐτὴν πᾶν ἢ ἀθάνατον, πᾶν δὲ θνητὸν ποιήσας, καὶ τὸτον φέρων γὰρ μέσσω θέας καὶ ἀθανάτου φύ-
 σεως, καὶ θνητῆς καὶ μεταβλητῆς κατεσχέσατο, ἵνα ὁρῶν ἅπαντα, ἅπαντα καὶ θαυμάσι.

Et idem ex utraque natura, immortalī atque mortali, unam faciebat naturam homi-
 nis, eundem partim immortalem, partim mortalem faciens: & hunc ferens in me-
 dio diuinæ & immortalis naturæ, & mortalis mutabilisque collocauit, ut omnia uide-
 dens, omnia miraretur.

Ψυχὴ μὲν μέχρι τῶν δεσμοῦν πρὸς σῶμα κρατεῖται,
 φθερτὰ, νοθεύει πάθῃ, θνητοῦς ἀληθοῦσιν εἰκεί,
 ἵναι δὲ ἀνάλυσιν βροτέῳ μετὰ σῶμα μαρτυρῆται

ὁπισθῶ

ἀκίσιον ὄρνυται εἰς ἀθήρα πάντα φορεῖται
 αἰγὴν ἀγέρας ἔλα, μῆνι δ' εἰς πάντα ἀτειρής.
 πρῶτόγονος γὰρ τὸ θεῶν δυνάστη πρόνοια.

Anima quidem quoad uinculis corporeis tenetur,
 Corruptibiles passiones sentiens mortalibus cedit doloribus.

Quum uero humanam solutionem uelocissimam,
 Post corruptum corpus inuenerit, omnis in aethera fertur,
 Nunquam senescens, & manet in totum indomita,
 Primogenita enim hoc diuina disposuit prouidentia.

Σάλπιγξ ἑρανόθεν φωνῶν πολύθρνον ἀφύσσει.
 Tuba de caelo uocē luctuosam emittet. 1

Ἔσται κόσμος ἄκοσμος ἀπολυμνίων ἀνθρώπων.
 Erit mundus immundus pereuntibus hominibus.

Ἐπ' αὖ δὴ ταῦτα ὡς γήνηται ὡ ἀσκληπιε, τότε ὁ κύριος καὶ πατήρ καὶ θεός ὁ πρῶτος καὶ
 ἕνός θεῶν διημισηγός, ἐπιβλέψας τοῖς γήμοινοις, καὶ τῆ ἑαυτοῦ βολήσει τοῖς ποῖοις, τὸ ἀγαθὸν
 καὶ τρεῖς τῆ ἀταξίας, καὶ ἀκαταστατοῦ τῶν πλάνων, καὶ τῶν κακίων ἐκαθήρας, πῆ μὴ ὕδατι
 πολλῷ κατακλύσας, πῆ δὲ περὶ ὄξυτάτω διακαύσας, εἴσοτε δὲ πολέμοις καὶ λοιμοῖς ἐκπί-
 στας ἠγαγὼν ὑπὸ τῶ ἀρχαίου καὶ ἀποκατέστησε τὸν ἑαυτοῦ κόσμον.

Quū hæc ita facta fuerint ὁ Asclepi, tūc dominus & pater & deus & primi & unius
 us dei creator, respiciens quæ facta sunt, & sua uoluntate quum bonum obiecisset
 temeritati, & errore reuocato, malitiarū purgata, partim aqua nimia diluens, par-
 tim igne rapido cremans, interdum bellis & pestilentijs extergens, ad statum pri-
 stinum perduxit, & restituit suum mundum.

ἔξει καὶ μακάρων ἐβέλων πόλιν ὀξυτάτω,
 καὶ κῆρ τις θεῶν βασιλῆος πεμφθεὶς ἐπ' ἰδίων,
 πάντας ὄλοι βασιλῆς μεγάλος καὶ φῶτας ἀείσας,
 εἴθ' οὕτως κρινεῖται ἕως ἀφθίτης ἀνθρώποισι.

Veniet & beatorum uolens urbem expugnare,
 Et quidam a deo missus rex ad suos,
 Omnes perdet reges magnos, & uiros optimos,
 Et sic iudicabitur ab immortalibus hominibus.

καὶ τὸτ' ἀπ' ἡλίου πέμφσει θεὸς βασιλῆα,
 ὃς πάντα γαῖαν πάνσε πόλεμοιο κακοῖο.

Tunc ex sole deus mittet regem,
 Qui omnem terram placabit a bello malo.

- ἡμετέρας δουλείας ζυγὸν δυσθεώσακτον ἐπ' αὐχρῆνι κέμνον ἀρεῖ
 ὁ θεὸς μὲν ἀθέστος λύσει δὲ σμῆντε βιαίος.

Nostræ seruitutis Iugum intolerabile in collo positum tollet,
 Et leges impias soluet, uinculacū uiolenta.

- ὅπποτ' αὖ ἔλθῃ, πῦρ ἔσται, σῆος τὸ γῆν τῆ μίσην νυκτὶ μελαίνῃ.

Quum ueniet, Ignis erit, tenebrae in media nocte obscura,
 τρεῖς τῆ δ' εἰδωλα βροτοῖ καὶ πλῆθον ἀπαντα.

Conterent autem simulacra homines, & diuitias omnes.
 Ἔργα δὲ χεῖροποιήτα θεῶν σιωπηκάνον.

Opera autem deorum humanis manibus facta exurentur,
 ὅπποτ' ὁ τὸ λάβῃ τέλος αἰσιμον, ἡ δὲ βροτοῖσι

ἡ δὲ ἀφίσηται κρίσις ἀθανάτοιο θεοῖο,
 ἡ δὲ ἐπ' ἀνθρώπων μεγάλῃ κρίσις ἡ δὲ καὶ ἀρχῆ.

Quum autem dies iste finem fatalem acceperit, & ad mortales
Iudicium immortalis dei uenerit,

Veniet super homines magnum iudicium & initium.

Ταρτάρου δὲ χάσῳ τότε δείξει γαῖα χανθῶσα,
ἡξοσιμ δ' ὑπὸ βῆμα θεῶ βασιλῆος ἅπαντων.

Tartareum autem chaos ostendet terra dehiscens:

Venient autem ad tribunal dei reges omnes.

Οὐρανὸν εἰλίξας γαίης καθυμῶνας ἀνοίξω,
καὶ ποτ' ἀναστήσω νεκρὸς μοῖραν ἀναλυθῶς,
ἢ θανόντων κρήνην καὶ ὑδρὸν εἰς κείσιμ ἄξω
κείνων δυσεβέων ἢ δυνασεβέων βίον ἀνδρῶν.

Cœlum uoluens terræ latebras aperiam,

Et tunc exuscitabo mortuos fatum soluens,

Et stimulum mortis, posteaq; in iudicium ducam,

Iudicans piorum atq; impiorum uitam uirorum.

Τότε δὲ ἔτιωσ ἔχοντες δὴλην, ὡς ὁ δὲρ ἀδυνάτων ἢ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι πάλιμ προδιδῶν
πινῶν εἰλυμῶν χρόνος εἰς ὃ νῦν ὑμῶν ἀποκαταστήσεται χῆμα.

Quod quum ita sit, apparet non esse impossibile: & nos quum uitam finierimus,
rursus uertiginibus certis temporis reuolutis, in hunc statum, in quo nūc sumus,
restitutum iri.

Δύσασισμ γὰρ ἅπαν μόροπων γῆσῳ ἀλλ' ὅταν ἦδῃ
κόσμος καὶ θνητῶν ἔλθῃ κείσιμ, ἡ θεὸς αὐτός
ποιήσῃ, κείνων ἀσεβείων ἅμα δυσεβείαστε,
ἢ τότε δυνασεβείας μὲν ἰσὸς ζῆλον γ' ἢ πνευ. πέμψῃ,
ὄσσοι δ' ὑπὸ βῆμα θεῶ δύνωσ, πινῶν ἅμα καὶ βίον αὐτοῖσ.

Etenim durum ad credendum omne hominum genus: sed quum iam

Mundi & mortalium uenerit iudicium, quod deus ipse

Faciet, iudicans impios simul & pios,

Tunc demum impios quidem in tenebras in igne mittet:

Qui autem pietatem colunt, iterum uiuent in terra,

Spiritum deo dante, honorem simul & uitam ipsis.

Γᾶσιμ γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσιμ ἔσται
αὐτός ὁ παντοκράτωρ ὅτ' ἔλθῃ βῆματι κρίναι
ζώντων ἢ νεκρῶν ψυχὰσ καὶ κόσμον ἅπαντα.

Totius enim terræ mortalium confusio tunc erit,

Et ipse omnipotens quum uenerit tribunali iudicare

Viuorum mortuorumq; animas, & mundum uniuersum.

Κλῦτε δὲ μὲ μόροπον, βασιλεὺσ αἰώνισ ἀρχῃ.

Audite me homines, rex sempiternus dominatur.

Καὶ πόλιμ, ἡ ἐποίησε θεὸς, αὐτῷ ἐποίησε
λαμπροτέρων ἄστρων, καὶ ἡλίω, ἢ δὲ σελιῶσιμ.

Urbem quam fecit deus, eam fecit

Clariorem astris, atq; sole lunaq;.

Οἱ δὲ λύκοι σὺν ἀρνεσ γ' ἔρεσιμ ἅμ' ἰλλῶνται,

χρόνον γὰρ λίγισμτ' εἰσφοῖσ ἅμα βοσκήνται,

ἀρκοῖ σὺν μόχοσιμ ὁμῶ ἢ πᾶσι βοβοῖσι,

ἄρκεσ ὅτ' εἰσ φάγωσ ἄχρον πρὸ ἀφᾶνταισ.

σὺν βριφισμ

σὺν βρέφεισὶν τε θρόακοντες ἀμάρτυροι κοιμήσονται.

Et tunc lupi cum agnis in montibus uersabuntur:
Herbamq; linceo pariter cum hœdis pascentur,
Vrsi cum uitulis simul, omnibusq; pecoribus:
Carniuorans leo comedet paleas ad præsepia:
Cum infantibus dracones matrum orbis dormient.

καὶ τότε διὰ χαρὰν μεγάλην θεὸς ἀνθρώποις δώσει,
καὶ γὰρ γῆ, καὶ δ' ἕρδρα ἐν ἀπειτα βρέματα γαίης,
δώσει καὶ καρπὸν τῶν ἀληθινῶν ἀνθρώποισι
οἶνον καὶ μέλιτος γλυκέως, λυκὸν τε γάλακτος,
καὶ σίτον, ὅπῃ βροτῆς κάλλιστον ἀπάντων.

Tunc gaudium magnum deus dabit hominibus:
Nam & terra, & arbores, & innumerabilia terræ pecora,
Dabunt fructum uerum hominibus
Vini, & mellis dulcissimi, & candidi lactis,
Atq; tritici, quod est hominibus optimum omnium.
Eὐσεβέων δὲ μόνων ἀγία χθὼν πάντα τὰδ' οἷσι
νάμα μέλιτος ἀπὸ πέτρης ἢ δ' ἀπὸ πηγῆς
καὶ γάλατ' ἀμβροσίης δώσει πάντεσι δικαίοις.
Piorum autem solum sancta terra omnia hæc feret,
Fluente mellis de petra, atq; de fonte:
Et lac immortalitatis manabit omnibus iustis.

Quæ in libro de ira dei.

ἄφθαρτος κτίσης αἰώνιος αἰθέρα ναίων,
τοῖς τ' ἀνάκοις ἀκείων προφέρων πολὺ μείζονα μισθόν,
τοῖς δὲ κακοῖς ἀδίκοις τε χόλον καὶ θυμὸν ἀγέρον.
Incorruptibilis, & cōditor æternus in æthere habitans,
Bonis bonum præferens multo maiorem mercedem:
Malis autem & iniustis, iram & furorem colligens.

φύγε δὲ λατρείας ἀνόμων, θεῶ ζῶντι λάτρευε,
μοιχείας τε φύλασσε, καὶ ἀρετῆς ἀκρίτην δυνάει,
ἰδίαν γῆραιὸν παίδων τρέφε, μήδ' ἐφόνδνε,
καὶ γὰρ ὁ ἀθανάτος κεχολώσατο, ὅσκειν ἀμάρτη.

Fuge sceleratas religiones, & uiuo deo famulare,
Adulteria caue, & masculi insanum cubile,
Propriam generationem filiorum nutrias, & ne occidas.
Etenim ei immortalis succensabit qui peccarit.

ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ὑπὸ κόσμον ἀπειθή
ἐξαπὸν εἰς αἰῶνα θεῶ, μηνύματα φαίνω
αὐταῖσι πολίεσι ἢ ἀνθρώποισιμ ἅπασιν,
γῆν ἐκάλυψε θάλασσα κατὰ κλυσοῖο βραχύντης.

Veniente ira magna ad mundum pertinacem
Postremum ad seculum, dei edicta pando
Ipsis urbibus, & hominibus cunctis,
Terram cooperuit mare diluuiō rupto.
Γᾶσι προφητὸν δόσσασε ἡστὶ πόλιν ἀνθρώποισι,
ὅς δ' ἐμνήσαντος ἐπὶ κρανίοιο θεοῦ,
Omnibus prædicens oppidatim hominibus,

Ex quo irato supercaelesti deo.

καί ποτε τὴν ὀργὴν θεῶν δὲ ἐπὶ προΐνοντα,
ἀλλ' ἄμβροτοντα, καὶ δολιχόντα τε γένων
ἀνθρώπων, καὶ ἀπάλαμ ὕπ' ἐμπρησμῶν πέροντα.

Et tunc deum iram non amplius placantem,

Sed aggrauantem, & perdentem genus

Hominum, ac totum id incendio depopulantem.

Ἀλλ' ἐλεῖς μετὰ θεοῦ βροτῶν νῦν, μὴ δὲ πρὸς ὀργὴν
πανπίλιν ἀγάγηται θεὸν μέγαρον.

Sed misericordia cōuertimini homines nūc, neq; ad irā

Variam ducite deum magnum.

οὐκ ὀλέσει, πάνσοι δὲ πάλιν χάρον, οὐτ' αὖ ἀπαντες
δυσβέβητον πρὸς θυμῶν ἐνὶ φρεσίν ἀσκήσειται.

Neq; perdet, sedabit autem iterum iram, quum omnes

Pietatem ex animo in praecordijs exercueritis.

μήποτε θυμῶν θεῶν ἀφθιτος ἄσταπολέσει
παν γένος ἀνθρώπων βίοντα καὶ φύλον ἀναιδέων
δ' αἰετῶν γυνετῆρα θεῶν σφοδρῶν αἰὲν ἔόντα.

Ne forte iratus incorruptibilis deus,

Omne genus hominū perdat uitam, & gentē improbā,

Oportet genitorē deum amare, qui sapiens semper est.

ἢ δὲ θεῶν βασιλῆα καὶ γυνετῆρα προπάντων,
ὅν τρέμεται καὶ γαῖα, καὶ ἄρανός, καὶ θάλασσα,
ταρτάρου τε μυχοί, καὶ δαίμονες ἐκφείησιν.

Et deum regem & genitorem omnium,

Quem terra contremiscit, caelumq; & mare,

Et latebrae tartareae, & daemones abhorrescunt.

FINIS.

BASILEAE, APVD ANDREAM CRATAN
DRVM, ET IO. BEBELIVM, MEN
SE IANVARIO, ANNO
M. D. XXXII.



